

WEWNĘTRZNE

DZIEJE POLSKI

za Stanisława Augusta

1764

1794

Jacek Korzon

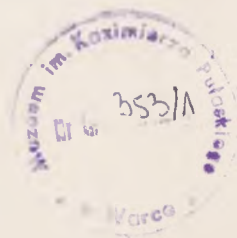

MUZEM

Im. № 353

Wewnętrzne Dzieje

POLSKI

za Stanisława Augusta.

TADEUSZ KORZON.

WEWNĘTRZNE DZIEJE
POLSKI

za Stanisława Augusta
(1764—1794).

BADANIA HISTORYCZNE
ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego.

WYDANIE DRUGIE,
podług pierwszego wydania Akademii Umiejętności w Krakowie,
z ilustracyami i dodatkami.

TOM I.

KRAKÓW.

Księgarnia

L. ZWOLIŃSKIEGO I S-KI

WARSZAWA.

NAKŁADEM KSIĘGARNI

TEODORA PAPROCKIEGO I S-KI

41. Nowy-Świat 41.

1897.

Дозволено Цензурою.
Варшава, 5 Августа 1896 года.

PRZEDMOWA.

Historycy krajowi i obcy w licznym zastępie poruszali dzieje Stanisława Augusta i upadku Rzeczypospolitej, posiłkując się korespondencyą dyplomatyczną, dyaryuszami sejmowemi, broszurami, pamiętnikami i w ogóle obfitą literaturą epoki rozbiorowej, ale we wszystkich opracowaniach, monografiach, studiach przewodniczył autorom cel polityczny. Ubiegano się o wyświechtlenie zwrotów dyplomacyi, układu i stosunku interesów państwowych w Europie ówczesnej, charakteru monarchów i ministrów, intryg i tajemnic dworskich; nawet studia obyczajowe i literackie miały zwykle na oku tę część społeczeństwa, która bezpośredni udział brała lub brać mogła w działaniach politycznych. Wynik ogólny tych poszukiwań jest tragiczny: w obec nadciągających z zagranicy nawałnic, sfery rządzące w Polsce upadającej ujawniły ogrom wstrętnego zepsucia, a małą stosunkowo dozę przezorności, energii, poświęceń, mało umysłów uzdolnionych do pojmovania polityki i prawa

państwowego, a jeszcze mniej charakterów politycznych. Nie powinniśmy też dziwić się sądom jakie wygłosili historycy obcy np. Kostomarov, Iłowajski, Sybel.

Te sądy, jakkolwiek naukowo uzasadnione i wyrażone, zawierają przecież jakiś pierwiastek zagadkowy, który widocznie zawadza jasności i ścisłości wyводу, który niezrozumiałemi, niepodobnemi do wyrozumienia, czyni objawy żywotności w tak zgangrenowanym narodzie, a nawet wypadki z najbliższej po ostatnim rozbiorze ćwierci wieku. W historii wszakże, jak w każdej nauce indukcyjnej, wnioski o tyle tylko prawdziwemi mogą się mienić, o ile się sprawdzają przez pojedyncze zjawiska i fakty. Niezgodność tych zjawisk, a tem bardziej sprzeczność z wnioskiem jest niezawodną wskazówką popełnionego w indukcji błędu.

Przekonaliśmy się w istocie, że epoka Stanisława Augusta nie była dostatecznie znaną. Klasy rządzone, niższe, szlachta uboższa, mieszczenie, kupcy, włościanie, żydzi ukazywali się tylko w odległej perspektywie, o ile ich stan i usposobienia odbijały się w prawodawstwie albo w dyskusjach politycznych, ale nie w codziennem życiu, nie w powszedniej pracy, nie w głębi swych pragnień i uczuć. Tę właśnie lukę sprobujemy zapełnić i z szeregu niedokładnie znanych, lub wcale nieznanych dotąd i niebadanych faktów wydostać przesłanki do sformułowania jasnego i dokładnego, a przynajmniej dokładniejszego, niż dotychczasowe, sądu o przyczynach i istocie upadku państwa polskiego.

Dalecy wszakże jesteśmy od wszelkich polemicznych dążeń. Szczerze gorliwie szukaliśmy tylko prawdy i nic prócz prawdy, bez względu na to, czy komuś wyda się ona miłą, czy gorzką, chlubną, czy sromotną. Miejmy dosyć siły, żeby zapanować uczuciom, gdy idzie o pracę myśli, o światło nauki. Boć uczymy się, abyśmy byli mędrszymi, a jakaż mądrość wytrysnąć może z błędów, fałszu lub słabodusznych wykrętów? Jeśli zaś, sondując ranę do dna, wykryję zdrowe soki w organizmie, znajdę symptomata życia w narodzie — wiercie tej dyagnozie, bo w każdym badaniu punktem wyjścia dla mnie było zawsze powątpiewanie, nawet podejrzliwość, którą rozproszyć mogły tylko rzeczywiste, namacalne, niezawodne zjawiska. Nikomu nie schlebiam, ani ludziom, ani stanom, ani narodom, ani nawet zasadom; nikogo też nie czernię. Dla rodaka i dla cudzoziemca, a chociażby nawet dla wroga, mam jedną mowę: „oto jest prawda, o ile ją pochwycić i wyrozumieć zdołałem!“

Autor.

Przedmowa do drugiego wydania.

Oddaję po raz drugi do druku badania moje nad okresem Stanisława Augusta bez zmiany w rezultatach i wnioskach. Wypadło mi wszakże wcielić do tekstu dodatki, zamieszczane w ciągu drukowania pierwszej edycji na końcu tomów i sprostowanie wytkniętej mi przez Pana D. Henkiela (w Gazecie Kolejowej 1881 r. Nr. 24) omyłki rachunku co do produkcji zbożowej z r. 1872, wyrażonej w korcach zamiast czetwierti w Tab. 65, mianowicie w pozycji 1-ej, a ztąd co do szacunku jej pieniężnego i co do Nr. 66. Nadto zdarzało mi się niejednokrotnie znajdować, lub otrzymywać dokumenty rękopiśmienne, nieznane mi dawniej: te, jeśli nastroczały jakąś liczbę dokładną zamiast przypuszczalnej, albo jakiś przykład przydatny do lepszego rozjaśnienia rzeczy, wprowadzałem do tekstu lub umieszczałem w przypiskach. Wybitną wszakże różnicę obecnej edycji stanowią ilustracye archeologiczne, na które ofiarowali mi właściciele firmy wydawniczej koszt i wszelką staranność wykonania. Znalazłem się w możności zgromadzenia oryginalnych

dokumentów, planów, przedmiotów, portretów i rzadkich druków lub sztychów dzięki uczynności osób, których imiona, o ile mi wolno, wymieniam pod reprodukcjami. Za powierzenie mi tych zabytków nieoszacowanych, bo unikatów po większej części, wszystkim tak wymienionym, jak niewymienionym ich posiadaczom składam tu publiczne i najgorętsze podziękowanie.

Autor.

D. 15 Listopada 1896 r.
Warszawa.

Charakterystyka źródeł.

Historycy niemieccy podają czasem kompletny wykaz druków i rękopisów, użytych do ułożenia monografii. Tak np. R a u m e r do swojej historii Hohensztaufów dodał spis imion i tytułów na kilkuset stronnicach. Ten sposób usprawiedliwiania się przed czytelnikiem, zapewne chwalebny ze względu na ścisłość naukową, nie jest praktykowany u nas i uległby może zarzutowi marnotrawstwa papieru i druku, gdy szczegółowe cytaty w tekście dostatecznie wykazują zasadność lub wiarygodność każdego pojedynczego ustępu. Odsełając przeto czytelnika do tych cytat, poprzestaniemy na charakteryzowaniu źródeł głównych, szczególnie ważnych lub nieznanych, pomijając materiały pomocnicze oraz opracowania naukowe albo literackie z czasów późniejszych. Tem chętniej poddajemy się takiej wstrzemięźliwości, że Bibliografia Polska Dra Karola Estrejchera objęła już druki XVIII wieku w porządku chronologicznym.

Źródła nasze dadzą się podzielić na literackie i urzędowe, a te ostatnie—na drukowane i rękopiśmienne.

A) Literackie i naukowe.

Zaczynając od czasopism, na pierwszym miejscu położyć winniśmy poprzedzające epokę Stanisławowską, a bodaj najpierwsze w naszej literaturze ekonomicznej wydawnictwo pod nazwą:

I. Nowe wiadomości Ekonomiczne i Uczzone albo Magazyn wszystkich nauk do szczęśliwego życia ludzkiego potrzebnych, wydane przez Wawrzyńca Mitzlera de Kolof, Filozofji i Medycyny Doktora, Historji Rzeczypospolitej Pisarza, różnych Akademii cudzoziemskich Towarzysza w latach 1758—1761 (zeszycików 12, stanowiących jeden tom w 16ce). Ten zasłużony w literaturze polskiej Sas (ur. 1706, umarł 1770 roku) przybył do Polski jako nauczyciel dzieci kanclerza Małachowskiego; potem został nadwornym lekarzem i historyografem króla Augusta III, drukarzem, wydawcą kilkunastu pisarzy dawnych i publicystą. W mowie będące czasopismo—oprócz artykułów lekarskich, informacyj co do używania balsamu Mitzlerowskiego i maszyny do wycyszczania stawów z trzciny, rogoziny i wszelkiego zielska—zawiera obszerną pracę o gospodarstwie, tłómaczoną z francuzkiego „Dyssertacyę historyczną o Manufakturach“, tudzież rozprawę: „O sposobach ustanowienia Handłów w Polsce i przyprowadzenia ich do doskonałości“ (str. 75—115). Ta ostatnia praca zaleca się wielce zdrowemi myślami i pożytecznemi naukami; musiała też wywrzeć wpływ na umysły w swoim czasie (ogłoszona w r. 1758); mogła nawet przysporzyć zwolenników planowi reformy Czartoryskich.

III. Thornische wöchentliche Nachrichten und Anzeigen nebst einem Anhang von gelehrten Sachen. Erstes Jahr 1760; znany nam jest komplet do 1772 roku włącznie. Oprócz wiadomości i korespondencyj z kilku miast polskich, oprócz nominacyj i rozporządzeń władz rządowych, sprawozdań sejmowych, nowin politycznych z krajów obcych i t. p. znajdujemy tu rozprawki z historyi i prawa państwowego Polski, informacye o ruchu literackim, nareszcie szereg cen zbożowych, podawanych wprawdzie nie tak akuracie, jak tabela temperatury i stanu wody na Wiśle, ale zawsze dość obfity, bo przynajmniej raz do roku odświeżany w ciągu lat dziewięciu (do roku 1768 włącznie). Zdaje się że wśród zamieszek pierwszego rozbioru to wcale interesujące czasopismo wychodzić przestało, bo dopiero w końcu roku 1787 ukazują się już pod inną redakcyą Thornische historische Nachrichten von dem Anfange und Ende des jetzigen Türken-Krieges etc; rozwinęły się one wkrótce na gazetę polityczną, zajmowały się pilnie sejmem czteroletnim, okazywały lojalną cześć dla Stanisława Augusta w dnie galowe, ale cen zawierają mało i to już tylko z targów gdańskiego i elbląskiego. Znany mi komplet sięga do 1791 roku włącznie. Nareszcie w r. 1793 wychodzą Wöchentliche Thornische Nachrichten und Anzeigen, zrazu bardzo w treść ubogie, z samych obwieszczeń złożone i krótkimi artykułami moralnemi urozmaicone; od połowy wszakże roku coraz obfitsze w wiadomości z Poski, z Warszawy i Grodna, chociaż Toruń zajęty już był przez Prusaków. Cen nie znaleźliśmy tutaj żadnych, prócz tych, jakie podawali kupcy w swoich ogłoszeniach.

III. Dziennik Handlowy, „zawierający w sobie wszystkie okoliczności, czyli ogniwa całego łańcucha handlu polskiego. Zaczęty w Warszawie roku 1786“. Ponieważ jedyny, o ile wiem, prawie kompletny *) egzemplarz tego czasopisma, znajdujący się w Bibliotece Publicznej Uniwersytetu Warszawskiego miał nierozcięte karty w większej części tomów, a więc nie był w całości czytany, pozwalam sobie rozszerzyć się nieco nad charakterem i losami jego. Myśl wydawnictwa, a zapewne i nakład pierwotny powstał w łonie Towarzystwa Handlowego, jak o tem świadczy napis na pierwszym tomie. Wszakże Towarzystwo to niedługo było czynnym **), a Dziennik jego przechodzi pod kierownictwo jednej osoby, która się nazywa już w lipcu „Autorem Dziennika Handlowego“, wydaje własnym nakładem, zastrzega się od „uszkodzenia na własnym majątku“ ***). Ale majątek jego nie jest wielki: nie wystarczy bowiem na założenie drukarni, co spowodza nieregularność w wydawaniu zeszytów, szczególnie od roku 1788, kiedy wszystkie drukarnie warszawskie były zarzucane robotą. Nie płaci honorarjów, a nawet nie zwraca kosztów przesyłki korespondencji pocztą; wynagradza tylko „patriotyczne trudy“ wyrazem „wiekopomnej wdzięczności przez to publiczne pismo, w którym najpóźniejsza potomność, wyczytując te ich beznagrodne prace, ich patryotyzm, zadziwiać się będzie (sic) nad tą ich gorliwością... a że to pismo, przez tysiączne lata z rąk do rąk przechodząc, w tysiączne lata zachowane będzie, piękna więc wdzięczność ich patryotyzmu stanie się, gdy w tysiąc lat pamięć ich wyczytywana i wspomniana będzie“. (!) Do takiej nagrody wiekopomnej podali się: Wilski, pocztmistrz z Tulczyna; Tarankiewicz, burmistrz m. Mińska; Przemieniecki, wójt m. Wilna; Lewandowski, prokonsul m. Żytomierza; Walański, radca m. Kamieńca; Kraszkowski, intendent ceł; Ign. Dębicki, uczeń szkoły paraf. w Kurowie, ponieważ podpisywali swoje nazwiska; podajemy też je, żeby rachunek redaktorski po latach stu w obec potomności niniejszem uregulować; inni zrzekli się takiej likwidacji, ukrywając się pod nazwą „pewnego obywatela“, Chełmianina, Stężyczanina, Wyszogrodzianina, Sandomierzanina. (Tego ostatniego radzibyśmy nawet dowiedzieć się imienia, ponieważ okazał niepospolite wiadomości historyczne, ekonomiczne i dużo rozumu; szkoda więc, że nie zdołaliśmy pochwycić żadnej wskazówki co do jego

---

*) Skompletowany staraniem byłego bibliotekarza, prof. Przyborowskiego aż do 29 Czerwca 1793, z ogłoszenia zaś księgarskiego w Gazecie Krajowej (Nr. 20 r. 1794) wiemy, że wyszedł jeszcze z druku Nr. 9 dnia 6 Marca 1794.

***) Już w lutym r. 1786, znajdujemy w Pamiętniku Hist. Politycz. wzmiankę: „Było do uformowania Kompanji Handlowej dość ochoczych, dzisiaj już i ostrygłych i od Kompanji cofnionych“, str. 301.

***) Dz. H. 1786, str. 372.

osoby *)). Wszakże za opis traktów ofiarował Autor Dziennika „nadgrode“ w stosunku 1 czerw. zł. od arkusza. Fundusze Dziennika oparte są przeważnie, jak się zdaje, na prenumeracie po złp. 18 rocznie w Warszawie i 24 na prowincyi, zaliczając w to już porto pocztowe. Lista prenumeratorów wynosi w połowie r. 1786 egzemplarzy 186, nadto król płacił za 30 egzemplarzy dla miast (z tych 13 leżało w redakcyi nieodebranych). W następnym roku Komisya Edukacyjna zaprenumerowała 75 egzemplarzy dla szkół, a król przybrał jeszcze 6 egz. Tym sposobem liczba egzemplarzy doszła w r. 1788 do 365; było to maximum; w r. 1789 spada ona do 214, potem zaś listy prenumeratorów już nie znajdujemy. Dochód taki widocznie nie wystarczy na koszt wydawnictwa, ponieważ od nowego r. 1790 cena pisma zostaje podniesioną do 36 zł., niby z powodu zwiększenia objętości (w istocie zaś objętość zmniejszyła się z 811 na 578 stronic). Sprzedają się też zeszyty pojedyncze, a w ogłoszeniach czytamy słowa zachęty, do nabywców skierowane. Szczególnie zwraca Dziennik uwagę na wiadomości o sumach i dobrach „do negocjowania“, drukuje bezpłatnie obwieszczenia, układa rekapitulacye peryodyczne i przy swej Expedycyi utrzymuje rodzaj biura komisowo-informacyjnego. To biuro bodaj stało się z czasem instytucją główną, a Dziennik posiłkową. Od 1 Września roku 1791 ma on już własną drukarnię i zaczyna wychodzić 2 razy na miesiąc „w nagrodę dawnego nieregularnego wychodzenia“, nareszcie w 1793 co tydzień w sobotę po południu zeszytami coraz mniejszemi, które zeszyły ostatecznie na jedną kartkę o 4 stronicach. W ostatnim znanym mi numerze 29 Czerwca roku 1793 na okładce zapowiedziana była jeszcze prenumerata, ale już lepszych dla siebie czasów Dziennik się nie doczekał. Expedycya Dziennika mieściła się na Krakowskiem Przedmieściu w kamienicy Duponta sekretarza Nr. 454, potem pod Nr. 366 wedle dzwonnicy Bernardynów, potem przy własnej drukarni za Nowomiejską Bramą, na rogu ulic Freta i Ś. Jerskiej; ostatnim zaś dla niej przytulkiem było probostwo Ś. Jerzego Nr. 1765. Można też było zapisywać się na prenumeratę w drukarniach Grólowskiej w Marywilu i Dufourowskiej, na kontraktach Mińskich i Nowogródzkich, oraz po wszystkich pocztach całego kraju, adresując się do któregośkolwiek z sekretarzów Pocztamtu Warszawskiego.

---

*) Tylko nazwisko Wyszogrodzianina jest nam znane, dzięki uprzejmości p. Zygm. Mierostawskiego, który nam okazał znajdujące się w jego księgozbiorze dziełko p. t. „Pisma różne patryotyczne, moralne, ekonomiczne i listy ważnej materyi Bonawentury Małowieskiego obywatela Wyszogrodzkiego w roku 1794 zebrane, teraz na nowo do druku podane 1810. Warszawa. Druk. XX. Piarów“. Powtórzone tu są właśnie artykuły z Dz. Handlow. z lat 1787 i 1788. W roku 1792 przy rozpoczęciu wojny z Rosją znaleźliśmy to nazwisko na liście ofiar. Małowieski był wtedy członkiem Komisji Cywilno-Wojsk. Wyszogrodzkiej; ofiarował „człeka z koźcem oraz pierścień z dyamentem“ (Gaz. Nar. y Obca s. 279).

Ale kto to był ów autor „Dziennika Handlowego“? Historie literatury i P. Estrejcher w Bibliografii nazywają go Podleckim, opierając się na katalogu Pijarskim, nie dając zresztą żadnych wskazań biograficznych. Nam się udało zaledwo kilka informacji wynaleźć, które do złożenia biografii nie wystarczą wprawdzie, ale trochę światła na tego nieznanego pracownika rzuca. W Dzienniku Handlowym jest obwieszczenie o sprzedaży dóbr „Imcieniowi Podleckich“ służących. Dobra te są liczne: Podleck i Goctawie w ziemi Wyszogrodzkiej, Pocztowo i Bobcin na Żmudzi, Gabryłowszczyzna w powiecie Upickim, Kułwa w Kowieńskim, Powiryncie w Witkomińskim, Pieniany, Pienianki etc. Dziedzicem wszystkich dóbr jest Tadeusz Podlecki, rotmistrz powiatu Braclawskiego; o mieszkaniu jego można było dowiedzieć się w Expedycji Dziennika Handl. Tegoż rotmistrza Podleckiego znajdujemy w Komisji Policji Obojga Narodów (w latach 1791—92) między asesorami cum voce consultiva od prowincji Litewskiej. Nareszcie pomiędzy „Notami w różnych interesach do Komisji Skarbu Kor. podanemi“ znaleźliśmy memoriał tegoż Podleckiego, rotmistrza powiatu Braclawskiego, do podskarbiego w. k. Kossowskiego adresowany pod d. 29 Listopada 1793 r. z prozbą jako „o łaskę“, iżby wszystkie druki skarbowe w drukarni jego drukowane były *). Ponieważ „Autor Dziennika“ uskarżał się w r. 1789, że na utrzymanie własnej drukarni nie ma funduszu; ponieważ w r. 1791 czytamy w obwieszczeniu, że „Dziennik ma już swoją drukarnię“, a z powołanego memoriału przekonujemy się, że właścicielem drukarni jest Tadeusz Podlecki, rotm. p-tu Bracl.: więc niewątpliwie tenże rotmistrz był redaktorem Dziennika Handl. Tożsamość osoby daje się poprzez jeszcze powtórzonymi w memoriale, a właściwymi redaktorowi błędami stylu i pisowni: „Przed kilku Miesiący na wdanie się I. W. Czapskiego do I. W. Pana uzyskałem Pańskie zalecenie“. Pozostaje zaś niewyjaśnioną kwestya: dla czego dziedzic licznych włości doszedł do takiego ubóstwa? Z urzędu, sprawowanego w powiecie Braclawskim, okazuje się, że Podlecki był Litwinem, osiadłym niegdyś na Litwie szlachcicem. Jego szlacheckie pochodzenie ujawnia się też w odezwach i dopiskach redaktorskich; nie jest on obeznany z techniką handlową, ani nawet z źródłami informacji co do stosunków ekonomicznych kraju. Jakkolwiekbyż przystępował on do swego zadania z poczuciem „potrzeby handlu“, z gorliwością służenia społeczeństwu. Nakreślił sobie pierwotnie program obszerny o dziesięciu działach czyli „artykułach: I o targach krajowych; II o targach zagranicznych; III o fabrykach krajowych; IV o transporcie spławnym; V o transporcie lądowym; VI o jarmarkach i kontraktach krajowych; VII o opisanii miast krajowych; VIII o sprzedaży dóbr;

*) Dz. Handl. 1787 str. 312, 1791 na okładce zeszytu z d. 1 września: *Kalendarzyk Narodowy y Obcy na rok Pański 1792*. Warszawa, druk P. Zawadzkiego II, 538. Noty w różnych interesach do Kom. Sk. Kor. podane w latach 1778—1784 stanowią plikę 22.

IX o oddzielnych projektach handlowych; X o szczególnych i przy-
 padkowych doniesieniach. Krząta się gorliwie około zgromadzenia
 materyałów, odwołując się do Departamentu Policji *), do zwierz-
 chności miast, do konsulów gdańskiego i chersońskiego (ten ostatni
 nie przysyłał żadnych wiadomości), do urzędów, do „patryotów“,
 wreszcie do bankierów i kupców; a chociaż nigdy nie był w stanie
 wszystkich działań wypełnić, to jednak zdołał wiele ważnych ma-
 teryałów, dokumentów i rozprawek zgromadzić. W początkach
 szczególnie swojego zawodu ściągał dużo korespondencji z rozma-
 itych stron kraju i nie mały wpływ wywierać musiał. A działał
 z dążnością szczerze postępową i reformatorską. We właściwych
 miejscach wskażemy, z jakim zapalem szerzył idee reformy w ciągu
 lat 1786, 1787 i 1788. Po tej wszakże świetnej epoce Dziennik
 chwije się w swoim programacie, staje się coraz uboższym w ko-
 respondencye, maleje. Ulegając zapewne prądom epoki sejmu cztero-
 letniego, przybrał nowy tytuł: „Dziennik Rządowo-Ekonomiczno-
 Handlowy“ (od 1789), zajmując dużo miejsca na przedruki uchwał
 sejmu i Komisji Porządkowych; potem znów wrócił do tytułu
 z r. 1788: „Dziennik Ekonomiczno-Handlowy“, potem nazwał się
 raz jeszcze „Rządowo-Ekonomiczno-Handlowym“ (w 1793), ale ekō-
 nomika zesłała teraz już do artykułów p. t. „Sposób, jak plamy
 z farbowanych materyj wyjmować“ (zresztą tłómaczony z Gaz.
 Handl. Hambur.), „Lekarstwo doświadczone z używania 3-ch części
 żółtzi a czwartej kawy coraz droższej z przyczyny terazniejszej
 wojny... gdy, wyjąwszy tylo chłopów, wszyscy, zaczawszy od pa-
 nów, mieszczanie, rzemieślnicy, żydzi i najubożsi żebracy bez kawy
 nie obejdą się, bardzo znaczny awantaż w ogóle w kraju i w szcze-
 gólności każdego mieszkańca uważać można“; „O robieniu i uży-
 waniu octu Czterech Złodziejów list Autora Zasad Rolnictwa, Rękodziel-
 nictwa i Handlu“; „Opisanie plastru balsamicznego Schiff-Hauseń-
 skiego, czyli Moskiewskiego“ i t. p. Wiadomości rządowe też ustały;
 „nic nie ma w tym czasie do doniesienia, bo rządu krajowego
 w tym czasie prawie żadnego nie ma; pograniczne zaś urządzenia
 także jeszcze nie są stałe“. W ostatnim więc znanym numerze
 z d. 39 czerwca pozostały tylko wiadomości handlowe: „O miej-
 scach, oprócz lichwiarzów, pożyczki pieniędzy w Warszawie“. Wśród
 strasznego przesilenia, po bankructwach moźnych firm war-
 szawskich, zapewne było przysługą wskazać kilka miejsc, gdzie
 wypożyczano pieniądze na 7-my procent, a chociażby zarekomendować
 żyda Jakóba z Przedborza, facyendarza na Nowolipiu! Na zakończenie
 dodajmy, że Podleckiemu dopomagał w redakcyi Xiądz Majer **).

*) Departament Policji rezolucją swoją, pod d. 2 Stycznia 1788 r.
 wydaną, zalecił też miastom i miasteczkom podawanie co miesiąc raportów
 o targach zboża „końcem udzielania tej wiadomości Autorowi Dziennika
 Handlowego“ (Relacya Deputowanych od Najj. Konfederacyi Głey
 O. N. do examinu Policji Roku 1792 str. 6—druk.).

**) Magier: Estetyka miasta Warszawy, str. d 18 (rkps).

IV. Pamiętnik Historyczno-Polityczny 1782 do 1792; o lat 4 starszy od Dziennika Handlowego, po gazetach najpierwsze, a bez wątpienia ze wszystkich najznakomitsze i najbardziej wpływowe czasopismo. Redaktorem i wydawcą jest Piotr Switkowski, [ur. 1744 † 1793] *) ex-jezuita, sam bowiem powiada, że „Pamiętnik naszym jedynie wynalazkiem... naszą prawdziwą własnością i jedynym, Boże się pożał! majątkiem, do którego się nikt ani jedynym groszem nigdy nie przyłożył“. Płaci jednakże honorarya autorom po wydrukowaniu artykułu **). Sprzedaje zeszyty miesięczne po złp. 2, z pocztą po złp. 3; ekspedycya, a zapewne i mieszkanie redaktora mieści się przy ulicy Trębackiej, w tak zwanym pałacu Rydzyna Nr. 364, na 2-em piętrze.

Stosownie do tytułu Switkowski szczególną uwagę zwraca na wypadki polityczne w państwach obcych i w kraju. Szereg nieprzerwany przeglądów, pisanych wybornie i pouczających dziś jeszcze dla historyka, zaczyna się „przegłędem historycznym od początku XVII wieku“. Dział ten uzupełnia się licznymi korespondencyami z Berlina, Drezna, Wiednia, Paryża i Londynu (ostatnie od jakiegoś pół-Anglika, t. j. Polaka oddawna w Anglii zamieszkałego). Tym sposobem oswaja Pamiętnik czytelników swoich z urzędzeniami Anglii, nieznanemi prawie w Polsce. Ale nie same wypadki i anegdoty dworskie lub wojenne, nie sama powierzchowna strona życia państwowego odbija się na kartach Pamiętnika; znajdujemy tu owszem, najczęściej w oddzielnych artykułach, informacje co do źródeł dobrobytu i potęgi politycznej w zestawieniu z Polską, a więc budżety państwowe, bilanse handlowe, obliczenia statystyczne co do ludności, rozległości przemysłu, armij, opis banków, instytucyj kredytowych i t. p. Pamiętnik baczny jest na politykę wewnętrzną monarchów, szczególnie sąsiedzkich: Józefa II, Katarzyny II, którą nazywa „wielką monarchinią“, Fryderyka II, którego roczne rachunki z funduszków, na podniesienie dobrobytu krajowego obróconych, za wzór podaje. Pomimo niewielkiej jeszcze rozległości i ludności Prus dostrzega czynników potęgi tego państwa w porządku administracyi, oraz w duchu ożywiającym liczną armię i szlachtę pruską, „niebogatą, ale patryotyczną“. Co do Polski, widzi jasno przyczyny ubóstwa, nędzy ekonomicznej i upadku politycznego; gromi naród za uciemienie włościan, za sprowadzenie miast do upadku, za rozprzężenie rządu krajowego. To też sprawami rolnictwa, przemysłu, handlu, zajmuje się Switkowski gorliwie, dodaje do tytułu swego pisma wyraz: „Ekonomiczny“, drukuje artykuły teoretyczne o rolnictwie, od kwietnia zaś roku 1786 wydaje pismo specyjalne p. t.: „Wybór wiadomości gospodarczych“. Zna ekonomię polityczną, a do przekonania najbardziej trafia mu szkoła

*) Smoleński: „Przewrót umysłowy“, Kraków, 1891, na str. 337—346 podał jego biografię wcale obfitą.

**) „Pam. Hist. Polit.“ Rok 1785, zeszyt IV, str. 2044 i 2043.

fizyokratów. Wspomina o filozofach Locke'm, Helwecyuszu, Monteskiuszu, Alambercie, Diderocie, Wolfie, Lejbnicu. Zawiadamia publiczność o dziełach z różnych gałęzi literatury, świeżo ukazujących się w druku. Wyższe wykształcenie jego uwydatnia się też w dobrym stylu i w poprawnej pisowni. Tak świetnymi przymiotami rozporządzający publicysta musiał też znaczny wpływ na społeczeństwo wywierać i poważne w niem stanowisko zająć. W istocie, o poczytności pisma świadczy przeciwnik jego Wyrwicz *), on zaś sam wspomina parę razy o doznawanych od powszechności względach, nie skarży się na brak potrzebnych mu wiadomości, umie zjednać do współpracownictwa nawet damy **). To ściągnięto nań notę Konfederacji Targowickiej i Cenzury przez nią ustanowionej [a do której składu—powiedzmy mimochodem—wszedł Stanisław Trembecki, szambelan J. K. Mci] ***). Pamiętnik został zakazany i wychodzić przestał we wrześniu roku 1792. Powodem mogła być nietylko dążność reformatorska i popieranie prac sejmu czteroletniego, ale bezpośrednia zaczepka Szczęsnego Potockiego; w jednym z ostatnich bowiem przeglądów politycznych pod rubryką: Polska, redaktor zarzuca generałowi artylerji, że, występując z opozycją przeciwko rządowi ówczesnemu, utrzymuje się przy urzędach, przez tenże rząd powierzonych mu; zarazem wyraża nadzieję, że „kilku panów samych, choćby chcieli, nie nie zrobią; że w narodzie nie znajdują owych wyrodków“. Z tym wyrazem na-

*) Uczony opat Wyrwicz wystąpił przeciwko Świtkowskiemu w r. 1783 z polemiczną broszurą pod tyt.: „Pamiętnikowi Hist. Politycznemu Promemoria“. Tu z wielką erudycją walczy nasamprzód o styl, o niewłaściwość tytułu: „Pamiętnik“, potem o obliczenie ludności i dochodów Hiszpanii, o instytucje Anglii i t. p. Nie sprawdzamy i nie sędzimy tego sporu, bo nas obchodzą tylko informacje i rozumowania, tyjące się Polski, a co do tych nie znaleźliśmy żadnych zarzutów. W r. 1785 ukazała się teży Promemoria „Cząstka druga“, traktująca znów o tychże kwestyach na skutek odpowiedzi Świtkowskiego, a w kilka miesięcy później „Cząstka trzecia“, pisana już z oburzeniem na dążność Pamiętnika. Opat wytyka ex-jezuicie „omyłki wierze objawionej przeciwne“ (str. 4), gorszy się z ogłoszonej w Pamiętniku tolerancyi (str. 28—73), broni cenzury, obszernie wykładając jej pochodzenie i pożytki (str. 165—245). Erudycya Wyrwicza imponowała zapewne spółczesnym; my wszakże nieskończenie więcej nauczyliśmy się od Świtkowskiego, a w kwestyi zasad widzieliśmy tylko zwykłą różnicę pomiędzy krańcowym konserwatystą a bojownikiem postępu, przedstawicielem idei reformy.

**) Dwie: jedna z nich napisała: „Myśl względem prawa, poskramiającego zbytek w strojach, usługaniu i widowiskach“ r. 1784, str. 491. Drugiej nie mogę sobie przypomnieć i nie znajduję w notatach.

***) Instrukcya dla Drukarzy, w Warszawie znajdujących się, przez Jurydykę Marszałkowską Koronną Najwyższej Instancyi wraz z Asesorami Najw. Konf. Głnej Ob. Nar. przydanemi na dniu 1 lutego roku 1793 dana — z podpisem Marsz. W. K. Mniszcha; dołączona do „Dzien. Handl.“ z tegoż roku.

dziei, jak wiemy, zawodnej, zmarł Pamiętnik Polityczno-Ekonomiczny i odszedł od stołu redaktorskiego najzasłużeńszy zapewne z publicystów naszych, Świtkowski.

Niedługo potem umarł (w r. 1793); zwłoki jego spoczęły na cmentarzu Śto Krzyskim przy kościele Ś. Barbary, zarazem SS. Piotra i Pawła. Nie poruszając biografji jego, zanotujemy kilka charakterystycznych słów, jakie mu poświęcił stary Magier: „Znałem Świtkowskiego osobiście, mieszkającego przy ulicy Trembackiej i byłem natenczas w mniemaniu, iż, aby poświęcić się na redaktora podobnego pisma, trzeba było być tak co do ciała wyschłym, usuniętym od innych obowiązków i tracić zdrowie na pracy, kiedy widzę teraz licznych redaktorów, poniekąd zajętych urzędami i publicznem życiem, których pism.... pełno po cukierniach i kawiarniach naczytać się można“ *).

V. *Magazin für die neue Historie u. Geographie v. D. Ant. Friedr. Büsching, K.-Preuss. Oberconsistorialrath, Direktor des Gymnasii im grauen Kloster zu Berlin etc. I Theil, Hamburg. Ritter 1767.* Otdąd co roku Büsching ogłaszał tomami studia geograficzne, historyczne oraz tablice statystyczne, dotyczące się różnych państw europejskich, a nawet azyatyckich (np. Chiny) aż do r. 1788 włącznie; potem, w roku 1793 wyszedł jeszcze jeden, ostatni, XXIII tom, wydany przez Weinasta. Wiadomości o Polsce znajdują się w tomach XVI — XXII. Przy materyałach urzędowych, jakie mieliśmy w rękę, tablice rozległości, przypuszczalnej ludności, dochodów skarbowych i t. d. były już dla nas nieużyteczne, ale szczegółowy spis dymów w Koronie (nie zaś Korony i Litwy, jak opiewa tytuł) wyciągnięty zapewne z ksiąg Komisji Skarbowej, a zajmujący stronic 36—414 tomu XXII jest materyiałem ważnym i z wielu względów do użytku przydatnym. W swoim czasie Büsching był znakomitością europejską i król Stanisław August mówił o nim z uznaniem przejeżdżającemu przez Warszawę matematykowi Bernoulli.

VI. Obfite źródło informacji o stanie społecznym i ekonomicznym kraju stanowią podróże. Z tych bogactwem spostrzeżeń i faktów oraz talentem pisarskim, a ztąd wpływem, na historyków nawet na powieściopisarzy (mianowicie J. I. Kraszewskiego) wywarłym, odznacza się Podróż Infantczyka (Fryd. Schultza) p. t. *Die Reise eines Liefländers v. Riga nach Warschau durch Südpreussen... nach Botzen in Tirol* (Berlin 1795, Braunschweig 1802; wydanie polskie J. I. Kraszewskiego p. t. *Polska w r. 1793 według podróży Fryd. Schultza w Pamiętnikach po dawnej Polsce, Drezno 1870; my cytujemy podług wydania niemieckiego*). Schultz opisuje tę podróż, którą odbywał w Maju 1793 r., gdy już przeprowadzono drugi rozbiór Polski. Przejeżdżając przez Grodno, widział wymierzone na miasto armaty rosyjskie, lecz nie sądził, żeby się potrzebne okazały dla mającego się zebrać sejmu. Jak wielu in-

*) Estetyka m. stoł. Warszawy, rękopism str. a. 18 oryginału.

nych, nie przewidywał żadnego ze strony Polaków oporu i zdania tego nie usunął, drukując swe dzieło we dwa lata później, kiedy dosyć mógł naczytać się o głosach rozpaczliwych, o sposobach przez Sieversa używanych i o krwi, obficie przelanej w roku 1794. Bo Schultz już miał utworzone mniemanie o Polakach z poprzedniej swojej podróży i dłuższego pobytu w Warszawie w latach 1791—1792. Po co bawił tu wówczas? nie powiada. Wzmiankuje o jakimś procesie w sądach warszawskich, o niemiłych stosunkach z palestrą, ale przemilcza o stosunkach z ambasadą rosyjską, a jednak bodaj czy nie tym stosunkom zawdzięczał wstęp do wyższych towarzystw stolicy. Ocierał się o różne warstwy, miasto poznał i opisał doskonale, uczęszczał na wszelkie zabawy publiczne, opisuje nawet bal w jakimś pierwszorzędnym magnackim domu (II, 184). Ale w kołach patryotycznych noga jego nie powstała; twórców Konstytucji 3 Maja charakteryzuje z ubocznych informacji, lub z oglądania w sali sejmowej. Ostro sądzi urządzenia Rzplitej, obyczaje i charakter narodu. Dla niego wolność i równość polska jest urojeniem (II, 87—89), sejmiki i sejmy są tylko teatrem gwałtów, burd i egoistycznych intryg; gorszą go stronnictwa, bez których przecie żadne zgromadzenie polityczne przynigdy nie istniało; mówi z naganą o wystaniu posłów na sejmiki celem uzyskania sankcji dla nowej konstytucji w r. 1791, co jest przecie najniemniejszą formą agitacji politycznej (II, 136, 137, 150, 116). Zdaniem jego, dwie trzecie posłów nie są wcale uzdolnieni do pracy prawodawczej (II, 154), jak gdyby istniał gdziekolwiek parlament, w którymby wszyscy członkowie mogli odpowiedzieć stawianym przez niego wymaganiom, widzi samę przedajność i egoizm na sejmie 4-letnim (III, 116) i potępia Konstytucję 3 Maja „jako tkaninę ze starych przesądów i nowych zasad“ (IV, 161), chociaż kojarzenie dawnych urzędzeń z nowymi jest niezbędnym warunkiem każdej reformy państwowej.

Nie dziw, że go rażą instytucje sejmowe, bo życia parlamentarnego nie zna i nigdzie nie mógł widzieć w XVIII wieku, prócz Anglii, w której, zdaje się, nie podróżował, lub Francji, dokąd się bał jechać za rządów Konwencji. A szkoda, bo tam przypatrzyłyby się trochę gwałtowniejszej walce stronnictw i egoizmu, niż w Warszawie. Z zasad jest monarchistą i lojalnym poddanym rosyjskim (I, 189, II, 181). Jako monarchista nakreślił też bardzo sympatycznie postać, charakter i życie Stanisława Augusta. Podobają mu się bardzo kobiety polskie, ale ze strony fizycznej, którą analizuje z przejęciem się niepospolitego znawcy (III, 7, 16). Brak mu już słów uwielbienia dla Stanisławowej Potockiej, z domu Lubomirskiej (I, 196), ale strona moralna wygląda wcale nie powabnie. Według Schultza: „każda żona ma przyjaciela,“ każdy mąż ma kochankę. Przy tej sposobności kreśli autor bardzo szczegółowe studium wszelkiego rodzaju nierządnic i domów rozpusty. Naturalnie, jest o tyle dyskretnym, że nigdy nazwisk nie wymienia. Nieco dziwnem zdawać się może tylko to, że wymienione przez niego damy, jak

pani krakowska, Sołtykowa, Radziwiłłowa wdowa, nie zasługiwały na wyrzeczoną przez niego opinię. Podług jego obrazów wnioskować wypada, że Warszawa była Sodomą i Gomorą, a Polacy najrozwiąźlejszym narodem na świecie. Zapomina o tej pryncypalnej stronie w charakterystyce szlachty i panów polskich, że ich mieszkaniem stałem była wieś, że do Warszawy zjeżdżali się tylko dla interesów, że sejmy zwykle trwały tylko około sześciu tygodni, a w 18 w. zdarzyły się zaledwo dwie epoki dłuższego przebywania sejmujących stanów: 1773—5 i 1788—92. Wizerunek wielkiego domu polskiego, jakiegoś księcia, zajmujący większą część dzieła, mieści wszystkie wady nasze w jaskrawem oświeceniu, ale jest uchwycony z wierzchu. Tak np. dowiadujemy się, jak wstaje pan polski, jak się ubiera, jak przyjmuje tłum interesantów, jak jedzie na sejm: ale nie wiemy co robił na tym sejmie, jakie widoki i pragnienia ożywiały go podczas recepcyj i narad z gośćmi, po większej części posłami. A może nie były mu obcemi największe interesa zawodu politycznego, które właśnie stanowią właściwą sferę zatrudnień dla arystokraty? Nie podobna polegać na sądach i wizerunkach Schultza, kiedy w nich książę Józef Poniatowski ukazuje się tylko jako świetny tancerz, „z delikatną i pełną nogą i biodrami,“ a Kościuszko jako towarzysz jego w spacerowych przejażdżkach modnym kabryoletem (II, 197, III, 22). W ogóle mamy wiele podstaw do przypuszczenia, że obraz przeszłości w dziele Schultza nie jest trafniejszym od przepowiedni, jakie co do przyszłości tworzył: kreśląc np. stagnację handlu księgarskiego w r. 1793 po gorączkowym ruchu z lat poprzednich, przewidywał że „literatura polska, jako polska, umrze całkiem, żeby się z czasem odrodzić jako część literatury rosyjskiej, pruskiej lub austriackiej“ (IV, 37). Jednakże Schultz dostarczył głównego materiału do sądów o społeczeństwie polskiem historykom obcym (Droysenowi, Iłowajskiemu) i to po części było powodem, żeśmy się nieco nad jego „Podróżą“ rozszerzyli. Mniej obfitych ale zawsze pouczających wiadomości dostarczają Bernoulli, Kausch, Biester, wydani przez Dr. Ksawerego Liskego p. t. „Cudzoziemcy w Polsce“ (Lwów, Gubrynowicz i Schmidt, 1876). Opis m. Warszawy przez Hubego, Dyrektora Szkoły Kadetów z roku 1796, wydany przez Dra Władysł. Wisłockiego w Przewodniku Naukowym i Literackim, Lwów, roku 1876; Gronau, radca miejski za rządów pruskich, wydał w roku 1803 broszurkę p. t. Ueber den Verfall der Stadt Warschau i t. d.

VII. Z licznego szeregu pamiątek najużyteczniejszemi dla nas były: Pamiętniki z XVIII wieku w wydaniu Żupańskiego (Poznań, od r. 1860) szczególnie tomy I (Pistor i Kiliński) oraz V (Sievers); Pamiętniki Wybickiego w „Obrazie Polaków i Polski w XVIII w., wyd. Edw. Raczyńskiego (Poznań) tomiki IV i V; Pamiętniki Wawrzyńca hr. Engeström, posła Szwedzkiego etc., przełożone z oryginału przez J. I. Kraszewskiego (Poznań, 1875, Żupański); Pamiętniki Jana Dukłana Ochockiego, wydane przez J. I. Kraszewskiego (Wilno, 1857, Zawadzki, tomów 2); są one bardzo

malownicze, ale wymagają ostrożności w użytkowaniu; Pamiętniki Kajetana Koźmiana (Poznań, 1878, Żupański, tom I) zawierają opis Lublina i życia szlachty okolicznej w epoce sejmu czteroletniego ze wspomnień wieku młodzieńczego; Michała Ogińskiego: *Mémoires sur la Pologne et les Polonais depuis 1788 jusqu'à la fin de 1815* (Paris 1826, 4 vv.) zawierają ciekawe wiadomości z poselstwa autora do Hollandyi i Anglii, wspomnienia ze stosunków ze Stanisławem Augustem, szczegóły z czasów sejmu Grodzieńskiego z roku 1793, z powstania Kościuszkowskiego i z pobytu w Turcyi po ostatnim rozbiore kraju. Syn wojewody trockiego, synowiec hetmana, pan wielkiej fortuny, Ogiński miewał stosunki z arystokracją i dworami europejskimi, wyznawał uczucia patriotyczne i okazywał nawet pewną ofiarność, np. przeznaczając 40.000 dukatów na sprawę powstania i prowadząc wystawiony własnym kosztem oddział na wyprawę partyzanckie w r. 1794. Ale przed wystąpieniem Kościuszki, mianowicie w r. 1792 nie dotrzymał kroku Małachowskiemu i Ign. Potockiemu; ratując swój majątek trafił do Petersburga, do Zubowa; następnie porozumiał się z Kossakowskimi i przyjął podskarbstwo w. lit. w rządzie, organizowanym przez Sieversa. Po ostatnim rozbiore przebywał czas jakiś na emigracyi, zostawał w stosunkach z władzami francuzkimi i dworem Napoleona I, ostatecznie jednak znalazł się znowu w Petersburgu i został senatorem rosyjskim. Ten urozmaicony zawód polityczny, przy znacznem wykształceniu, a przynajmniej oglądzie umysłowej, ubogaca treść pamiętników i zasilają je rozlicznymi interesującymi szczegółami. Michała Zaleskiego Pamiętniki (Poznań, 1879 Żupański) zawierają wiele wiadomości o Tyzenhauzie i o kilku domach pańskich; autor zaczął pisać dopiero od r. 1808 bez notatek, z pamięci; ztąd wynikają niedokładności i błędy w szczegółach i datach; w ogóle jednak pamięć dopisuje mu dobrze. Jako utalentowany prawnik dorobił się sporego majątku, wszakże nie posiada wyższego wykształcenia; reformatorów sejmu czteroletniego podejrzywa o jakieś sekretne stowarzyszenie, o stosunki z klubami francuzkimi i chociaż zasiadał w deputacyi oskarżonych o bunt, a nawet, jako trzymający pióro, napisał wcale porządną i dla historyków ważną *Relacyę*, ale w końcu r. 1790 usunął się od sejmu i później był stałym przeciwnikiem Ustawy Trzeciego Maja. Zapraszany od obywateli i naglony od generała Fersena, przyjął marszałkowsstwo Konfederacyi Brzeskiej u Targowiczan, urzędował do dnia 2 Kwietnia 1793 r.; na wezwanie Kościuszki odpowiedział odmownie, jednakże w Komisyi Porządkowej Brzeskiej zasiadł. Był tedy szlachcicem starej daty; trzosa na potrzeby krajowe szczenił, przesądów pozbyć się nie umiał; ale miał rozsądek jasny, uczciwość w charakterze, a w pisaniu jest rzetelny i prawdomówny.

VIII. Z bogatej literatury politycznej największą wagę przywiązujemy: 1) do dzieła, które ogłosił w r. 1785 Staszic p. t.: „Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego H. i K. W. K. do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitej przystosowane“, oraz 2) do krytyki

na to pismo, pod t.: Uwagi nad uwagami czyli Obserwacye nad ksiązką p. t. Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego“. Autor tych ostatnich „Uwag“ nie jest znany z nazwiska; dowiadujemy się od niego tylko, że mieszkał na wsi, nad granicą galicyjską i że napisał swe dziełko na początku r. 1788, wydrukował je zaś dopiero w r. 1789 *). Pismo Staszica wywarło silne wrażenie na ówczesną powszechność i wpływ widoczny na prace sejmu czteroletniego; Uwagi zaś nad Uwagami przeszły zdaje się niepostrzeżone, dla nas wszakże są interesujące ze względu na informacje i obliczenia ekonomiczne. Oba dzieła zwykle będziemy cytowali podług wydania Turowskiego (Biblioteka Polska, Kraków, 1861 r.); 3) X. Huga na Kołłątaja: „Do Stanisława Małachowskiego Refer. Kor. Marszałka sejmowego i Konf. Głey Anonima Listów kilka“ część III, 1788 i część IV, nosząca też drugi tytuł: „Prawo polityczne narodu polskiego czyli układ Rzeczypospolitej projekt... Prześw. Deputacyi do układu przyszłego rządu wyznaczonyj podany 1790“. Tegoż autora: „Ostatnia przestroga dla Polski“ 1790 i „Mowy“ z r. 1791 (wszystko wydane w Warszawie u Grölla). Wiadomo że Kołłątaj jest jedną z najwybitniejszych i najczynniejszych postaci z ostatnich czasów istnienia Rzeczypospolitej; dzieła też jego odznaczają się śmiałością pomysłów, głębokością kombinacyj historycznych i energią wystąpienia. 4) W rzeczach finansowych pierwszorzędną powagą był X. Ossowski, ex-jezuita, mentor Prota Potockiego, plenipotent holenderskiego bankiera Haäna „mało gdzie widziany, subtelny co do ciała i umysłu“; przysłużył się sejmowi czteroletniemu jedynym, ale ważnym projektem, wyłożonym w broszurze: „O pomnożeniu dochodów publicznych, wynalezienie kapitału publicznego ku zasileniu nowych potrzeb Rzpltej z oszczędzeniem podatków“, wydanym bezimiennie w Drukarni Nadwornej J. K. Mci i P. K. N.; str. 30 nieliczbowanych.

IX. Z prac naukowych ówczesnych powzięliśmy wiele wyjaśnień i faktów od księdza Wincentego Skrzetuskiego: „Prawo polityczne Narodu Polskiego“, edycya 2ga poprawna 1787 r. tomów 2; od księdza Józefa Osińskiego: „Opisanie polskich żelaza fabryk etc.“ 1782; Tadeusza Czackiego: „O Polskich i Litewskich Prawach“, wydrukowane po raz pierwszy w 1800 r. w Warszawie u Ragoczego, powtórzone w Bibliotece Polskiej Turowskiego (Kraków, 1861 i z tego wydania zwykle cytować będziemy; „Statystykę“ zaś z wydania Raczyńskiego). Nader małej wartości są pisma nieznanego ekonomisty J. Sebastjana Dembowskiego: „O podatkowaniu“ 1791 (Kraków u Grebla), „Uwagi nad pismem o Statystyce Polski“, 1809 (tenże), „O fabryce sukiennej Krakowskiej 1791 (w druk. Szkoły Główniej Kor.) i t. d. Syn znanego z patriotyzmu kasztelana czechowskiego, sam też gorący zwolennik Ustawy 3 Maja, po zwycięztwie Konfederacyi Targowickiej uznał, że mu

*) Uwagi nad Uwagami, wyd. Turowskiego str. 99 i 154.

nie więcej czynić nie pozostaje, jak tylko „cnoty i życia swego bezpieczeństwa poszukiwać“; podawszy tedy „Manifest“ do ksiąg ziemskich, wyjechał za granicę i wrócił dopiero za Kościuszkowskiego powstania. Wydał zaraz: „Głosy Polaka do współziomków“, w których wciąż powtarza się hasło: „Zwycięztwo albo śmierć!“ Wszakże do zapracowania na zwycięztwo nie wiele mógł przyczynić się swemi pomysłami finansowemi. Jego traktat teoretyczny: „O podatkowaniu“, zmierza do zniesienia wszystkich podatków „pobocznych“, i do oparcia całego budżetu na jedynym podatku gruntowym, wyciąganym z czystego dochodu! Wspomina ekonomistów obcych, takich jak Smith, Turgot, Taillé, Necker i swoich, ale zapewne brak uzdolnienia umysłowego nie pozwolił mu odnieść z ich prac należytej korzyści. Nie zwykł nawet zastanawiać się głębiej nad swemi projektami; pisze to, co mu „w tej chwili na myśl przychodzi“; odwołuje własne twierdzenia; zna tylko stosunki krakowskie. Nie wiele też nauczyć się można z jego krytyki pracy Staszica: „O statystyce Polski, krótki rzut wiadomości potrzebnych tym, którzy ten kraj chcą oswobodzić i tym, którzy nim chcą rządzić“ (Warszawa 1807). To ostatnie dziełko (str. 36) ma zakrój podręcznika statystyki, a chociaż w cyfry z rzeczywistości społecznej niebogatę, zasługuje przecież na uwagę ze względu na dane historyczno-statystyczne o dawnej przedrozbiorowej Polsce.

Za właściwych przedstawicieli Ekonomji Politycznej i nauki finansów w epoce Stanisława Augusta uznać, zdaniem naszym, wypada X. Antoniego Popławskiego i dwóch braci Strojnowskich.

Popławski najwcześniej, bo w r. 1774, wydał: „Zbiór niektórych materyi politycznych, przez A. P. w Warszawie w drukarni Sch. Piarum“. Rozprawiając w kilku oddzielnych artykułach o rządzie Rzplitej, o nauce kmiotków, o cłach i t. p., składa przecież dosyć obfity podręcznik Ekonomji Politycznej, którą pojmuje nieco za obszernie. „Ekonomja Polityczna jedno jest co gospodarstwo rządu krajowego, do tego szczególnie zmierzające, aby każdy człowiek, jakiejkolwiekby kondycyi i profesyi, łożąc pracę, indystryę dla opatrzenia własnych potrzeb, miał dla siebie wszelkie w państwie uprzątnione przeszkody, a te wszystkie obmyślone sposoby, które go zachęcić i zapomódz mogą do szukania zarobku. Gospodarstwo Publiczne każe się starać o największą w kraju ludność, o najdosłateczniejsze dla niej bogactwa. Pierwszą częścią Ekonomii Politycznej jest rolnictwo, drugą rzemiosła i kunszta, trzecią handel, czwartą pobory i podatki“ (str. 7—9). Z czasem Popławski musiał ściślej pojęcia swoje określić i w dokładniejszym podawać je systemacie, gdyż był profesorem w zreformowanej przez Kołłątaja „Szkołe Głównej“ Krakowskiej, czyli Akademii Jagiellońskiej. Był także towarzyszem Zgromadzenia ksiąg elementarnych w Warszawie. W programatach akademickich znajdujemy tematy, jakie dawał kandydatom; znając książkę jego, łatwo zgadywać będziemy mogli, jakich żądał odpowiedzi. X. Hieronim Strojnowski, teologji i obojga praw doktor, był profesorem Prawa Natury i Po-

lityki w Szkole Głównej W. X. Litewskiego, czyli w Akademii Wileńskiej. W r. 1791 był wezwany do Deputacyi Kodyfikacyjnej sejmku, po ostatnim rozbiórce kraju zasiadał w Komisji Edukacyjnej Litewskiej, nareszcie został biskupem wileńskim; grobowiec jego znajduje się w katedrze. Wydał on w r. 1785 i powtórzył w drugiej edycji 1791 r. systematyczny, w paragrafy ujęty swój kurs, p. t. „Nauka Prawa Przyrodzonego politycznego, Ekonomiki politycznej i Prawa Narodów“ (w Wilnie w drukarni J. K. Mci przy Akademji). W przedmowie zapewnia, że wszystko „co wykłada.... do ostatniego stopnia pewności i oczywistości poznać usiłował“. Samodzielnie buduje własny system, nie cytuje prawie wcale obcych pisarzy, rozumuje abstrakcyjnie, ale związek z panującą podówczas filozofją francuzką, mianowicie z Russem przebija się w paragrafach: O ugodzie pospolitej (contrat social), czyli jest wyraźna, czyli domniemana? i t. p. Brat jego Walerjan na hrabstwie Horochowskiem Strojnowski był jednym z najczynniejszych posłów sejmku czteroletniego, zabierał zwykle głos w rozprawach ekonomicznych i finansowych, zasiadał w Deputacyi Koekwacyjnej, gorliwie bronił konstytucyi 3 Maja, ale pisma swoje wydawał, o ile nam wiadomo, dopiero w XIX wieku; tak, w r. 1808 rozprawę: „O ugodach dzieciaków z włościanami“ (Wilno w drukarni Akad.) i w r. 1816, już jako senator i tajny radca J. Ces. i Król. Mości, obszerną księgę „in folio“ p. t. „Ekonomika Powszechna Krajowa Narodów“ (Warszawa w drukarni Rządowej). Przytacza on wszystkie znakomitości ze spółczesnej literatury ekonomicznej, zna Smith'a, ale nie jest jego zwolennikiem, tylko Quesnay'owi przyznaje, że „trafił na prostą drogę“ (w przedmowie i na str. 502). Daje mnóstwo przykładów historycznych; w tych dostrzegaliśmy czasem błędów, jeśli brane były z historii obcej; ale przykłady i wspomnienia z dziejów polskich są cenne. Pomimo dwudziestoletniego przedziału, należy z pojęć do epoki Stanisława Augusta. Biografie obu Strojnowskich skreślił J. Bartoszewicz w Encyklopedyi Orgelbranda (większej); zdania ich przedstawiać będziemy poniżej w stosownych częściach pracy naszej. Do rzędu dzieł systematycznych, wyższą zalecających się wartością, należy też: „Wykład początkowych prawideł Ekonomiki Politycznej z przystosowaniem przepisów Gospodarstwa Narodowego do onego wydzwignienia i polepszenia stosownie do stanu w którym rzeczy zostają. Warszawa, Dufour 1790“ przez Nax'a (jak się dowiadujemy z przedmowy, inżyniera; luteranina, jak się dowiadujemy z aktów kościelnych wyznania Augsburskiego). Zajmuje się on przeważnie kwestyą podatków.

Zamykając na tem poczet najznakomitszych prac teoretycznych i historyczno-politycznych epoki, notujemy jeszcze, ze względu na bogactwo materyałów statystycznych urzędowych i opisy miast, szacowane dzieło wyższego urzędnika pruskiego, Dyrektora Regencyi Białostockiej, Holsche'go p. t.: „Geographie und Statistik von West- Süd- und Neu-Ostpreussen nebst einer kurzen Geschichte des Königreiches Polen bis zu dessen Zertheilung nebst einer Char-

te von W. S. u. N.-Ostpreussen. Berlin Fr. Maurer I Band 1800, II Band 1804, III Band 1807". Dzieło to obejmuje wprawdzie jedną tylko część Polski, dzielnicę pruską, i przedstawia ją w chwili najsmutniejszej, świeżo po klęskach ostatnich rozbiorów; przecież ze względu na bliskość czasu i gruntowność obrobienia jest wielce pouczającym. Używaliśmy też z pożytkiem kilku innych dzieł geograficznych niemieckich społecznych i prac pisarzy rosyjskich późniejszych; te wymienimy przy sposobności.

B) Urzędowe.

a) Druki.

I. Volumina Legum: 1) wydanie Józefata Ohryzki, Petersburg 1860, sięga do sejmu 1780 roku; 2) Konstytucye sejmów wolnych ordynaryjnych sześcioniedzielnych warszawskich 1782 i 1786 w wydaniu „Scholarum Piarum“ w Warszawie oraz takiegoż sejmu Grodzieńskiego 1784, wydane w Grodnie w drukarni J. K. Mości; 3) Zbiór Konstytucyi i Uchwał Sejmu... od dnia 7 Października 1788 do dnia 16 Grudnia 1790, wydanie z r. 1791 „Scholarum Piarum“ w Warszawie; 4) Późniejsze prawa, jakoto: Ustawa Rządowa d. 5 Maja 1791; Urządzenie wewnętrzne miast wolnych z d. 30 Czerwca; „O sądach miejskich oraz asesorskich z d. 6 Października; Komisya Rzplty Obojga Narodów 29 Października 1791 etc. (w luźnych drukach) aż do limity sejmu d. 31 Maja 1792 r. Dla epoki Targowickiej najkompletniejszą podobno kodyfikacyę stanowi wydany w drodze prenumeraty: „Zbiur (tak) wszystkich druków Konfederacyi Targowickiey y Wileńskiej (a na tytule ogólnym Zbiór konfederacyi terażniejszey R. 92 Ob. Narod. w Warszawie w drukarni na Krakowskiem Przedmieściu Nr. 427 niedaleko poczty). Znamy tom I, w 9ciu częściach. Sięga tylko do września 1792 r. Istnieją też w druku Konstytucyę Sejmu Grodzieńskiego 1793 bez pierwszego arkusza, który miał być w drukarni zniszczony podczas rewolucyi w Warszawie d. 17 Kwietnia 1794 r. Znamy wszystkie trzy części.

II. Dyaryusze Sejmowe: 1) Seymu „Convocationis 1764; 2) „Electionis“ 1764; 3) „Coronationis“ 1764; 4) Dyaryusz Seymu Walnego ordynarynego... odprawionego w Warszawie 1766 r.; 5) Protokół albo opisanie zaszkłych czynności na Delegacyi od Stanów Rzpltej na Seymie Extraordinaryjnym Warszawskim do zawarcia traktatów z dworami Wiedeńskim, Petersburskim i Berlińskim d. 19 Maja 1773 wyznaczoney, a d. 19 Marca 1775 r. zakończoney, z umieszczeniem wszystkich w rozmaitych materyach mianych mów... pod prezydencyją JW. JX. Antoniego Ostrowskiego, Biskupa Kujawskiego i Pomorskiego, porządkiem wszystkich sesyi ręką jego podpisanych ułożony... w Warszawie, w drukarni J. K. Mci Nadwornej 1775; siedem części zwany „Zagajeniami“. Zagajenie VI składa się z dwóch działów, mających oddzielną numeracyę stro-

nic; 6) Dyaryusz Sejmu Ordynaryjnego pod zwiazkiem Konfederacji Generalnej Obojga Narodów, agitującego się w Warszawie 1776 r.; 7) Sejmu Ordynaryjnego 1779 r.; 8) Sejmu Ordynaryjnego 1782 r.; 9) takż 1784 Grodzieńskiego; 10) Sejmu Ordynaryjnego pod zwiazkiem Konfederacji Ob. Nar. w Warszawie rozpoczętego roku Pańskiego 1788, Warszawa w drukarni Nadwornej JK. Mci. i P. Komisji Edykacyjnej 2 tomy, każdy z 2 części złożony (właściwie zatem 4 tomy) zawierają tylko 70 sesyj, do dnia 5 Marca 1789 r.; 11) Dyaryusz tegoż sejm u r. 1790 tom I w 2ch częściach „(in folio), obejmujący 30 sesyj od d. 16 Grudnia 1790 do d. 7 Lutego 1791 roku, Wszystkie te dyaryusze są urzędowe, zwykłe przez sekretarzy sejmowych redagowane; protokół zaś 1773—5 r. jest spisany przez Gurowskiego, podkomorzego gnieźnieńskiego.

Ponieważ jednak w ostatnich dwóch dyaryuszach (Nr. 10 i 11) mieści się tylko 100 sesyj*), a sejm czteroletni miał podług naszego obliczenia wszystkich posiedzeń 550, przeto należy je uzupełnić 12) Dyaryuszem „Krótko Zebrany“ Dufour'a w 10 tomach in 8-vo min., który od sesyi 158 z d. 11 Sierpnia 1789 r. zamienił się na 13) „Dziennik Czynności Seymu Głównego Ordynaryjnego Warszawskiego“; od sesyi zaś 147 z d. 5 Października 1789 r. wychodził już „z polecenia Stanów“ pod redakcyą naprzód Beldowskiego, potem d. 12 Października Beldowskiego i Turckiego. Stało się to zlecenie Stanów skutkiem dyskusyi z d. 18 Sierpnia 1789 r., kiedy Suchorzewski, Jezierski i Potocki skarżyli się na niedokładność drukowanych przez X. Łuskinę w Gazecie sprawozdań sejmowych. Dochodziło nas ustne podanie, że Dziennik ten obejmował sesyj przeszło 500, a więc może wszystkie aż do końca Sejmu, wszakże te egzemplarze, któreśmy w trzech większych bibliotekach warszawskich i w księgozbiorach prywatnych wynależć

*) Dyaryusz urzędowy sejm u czteroletniego w zupełnym komplecie z pewnością nie był wydrukowany. Pewność tę czerpiemy z noty Komisji Skarbu Obojga Narodów, noszącej datę 19 Kwietnia 1792 r. do J. K. Mci w Straży; biorąc miarę z kosztu wydania I części Dyaryusza, t. j. 12 Sesyj (8968 zł.), Komisya oblicza koszt całkowitego wydawnictwa na kilkakroć tysięcy i zapytuje, czy tak znaczny wydatek nie uszczupli funduszu na wydatki wojskowe? (Protok. Ekon. A. 30 str. 857). Wiadomo, że mniej więcej w miesiąc potem nastąpiło zawiązanie Konfederacji Targowickiej, rozwiązanie Sejmu, wojna i wypadki coraz groźniejsze, które drukowaniu Dyaryusza, jeśli nawet był przygotowany do druku, przeszkodzić musiały. Jedyną więc naszą nadzieją może być dokompletowanie brakujących sesyj z rękopisów, jeśli te gdziekolwiek istnieją. Wiemy nawet od Bentkowskiego, że Łuszczewski, niegdys sekretarz Sejmu Czteroletniego z pierwszego okresu, t. j. z pojedynczego składu posłów, ofiarował kompletny rękopism Dyaryusza Towarzystwu Przyjaciół Nauk; zapewne rękopism ten sięgał do sesyi 356 d. 13 Grudnia 1790 r., gdyż w nowym podwójnym składzie Łuszczewski zasiadł już jako poseł Ziemi Sochaczewskiej, a Sekretarzem został Siarczyński.

zdołali, sięgają tylko do sesji 408 z d. 29 Marca 1791 r. Resztkę więc musieliśmy dokompletować z Gazety Narodowej i Obcej, która wychodziła w latach 1791 i 1792. Znajdują się tu wyjątki z głosów, a czasem i całe głosy, ale po większej części dyskusya ukazuje się tu w treściwem skróceniu, dokładniej przecież niżeli w „Journal Hebdomadaire“ lub „Journal de la Diète“.

Krótkie Sumarysze czynności konfederacyi Targowickiej mamy tylko dla Litwy. Wcale nie znamy drukowanego urzędowego Dyaryusza ostatniego Grodzieńskiego sejmu; wiemy tylko o istnieniu Dyaryusza urzędowego i o rękopiśmiennym prywatnym, znajdującym się w bibliotece po niegdyś senatorze Łaskim pozostałej *). Znamy jednak 14) Mowy Sejmu Grodzieńskiego 1793 r. wedle porządku miesięcy miane (bez karty tytułowej) z różnemi deklaracyami ambasadorów, traktatami i kilku innemi dokumentami; 15) Relacyę Deputacyi do egzaminowania Skarbu Obojga Narodów w 1793 r. wyznaczonej, co do Skarbu Koronnego uczynioną; 16) Protokół Czynności Deputacyi do ułożenia Tabeli wydatków Listy Cywilnej wyznaczonej i kilka innych aktów tej części; 17) Protokoły Rady Najwyższej Narodowej, podawane w treści najprzód w Gazecie Wolnej Warszawskiej z godłem Post Nubila Phoebus (dawniej „Gazeta Krajowa“) od 1 zaś lipca 1792 r. w Gazecie Rządowej, organie Kościuszkowskiego powstania.

Dyaryusze są nader ważnym materiałem do wyrozumienia zamieszczonych w Voluminach Legum konstytucyj, oraz do zapoznania się z ludźmi, którzy te konstytucye uchwalili, a następnie we władzach rządowych czynnymi byli. Z obecnego spisu widać, że cała prawodawcza działalność epoki Stanisława Augusta może być poznana dosyć dokładnie, brakuje bowiem tylko dwóch sejmów: 1) z roku 1767/8, o którym powziąć możemy przecież jakie takie wyobrażenie z „Dyaryusza Sejmu 1767/8“, wydanego przez Antoniego Sozańskiego (Lwów 1856) podług rękopisu, znajdującego się w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego i 2) z roku 1786, który istnieje w druku i znajduje się podobno w bibliotece po ś. p. Łaskim pozostałej, ale stanowi szczególną rzadkość bibliograficzną. Drugiego zaś egzemplarza w Warszawie nie mogliśmy się dopytać. Zdaje się, że Dyaryusz ten starannie był wykupiony i niszczony przez Xiążąt Czartoryskich z powodu sprawy Dugrumowej. Mamy

---

*) Dyaryusz urzędowy Sejmu Grodzieńskiego istniał, jak widać z doniesienia złożonego Radzie Najwyższej Narodowej przez jej archiwistę Borowskiego, iż po oddaniu „ze zlecenia tejsze Rady Najwyższej“ Obywatelowi Majewskiemu, Instygatorowi Sądów Kryminalnych, Dyaryuszu Seymu Grodzieńskiego z 4ma paczkami annexów, trzy paczki takowe przy schwytaniu i egzekwowaniu onegoż przez lud (w dniu 28 Czerwca) zatracone zostały. (Gazeta Rządowa z d. 2 Lipca 1794 roku Nr. 2 str. 5.) J. Sievers przesyłał dyaryusz Repninowi w ciągu sejmowania (Pamiętniki z XVIII w. wyd. Żupańskiego V, 317).

więc zaledwo ogólnie wyobrażenie o toku rozpraw sejmowych z Gazety Warszawskiej, bo sprawozdania jej są bardzo lakoniczne.

W końcu o stopniu ścisłości w samym redagowaniu Dyaryuszów nadmienić wypada, że przy braku stenografów, w XVIII w. nieznanym, sekretarze sejmowi musieli poprzestawać na zapisywaniu treści głosów i „przymówień się“; na pierwszych sejmach tego okresu, mianowicie z r. 1764, treść ta bywa zwykle krótka; na sejmie czteroletnim zapisywanie odbywa się wprawniej przez kancelaryę sejmową (sekretarz i dwóch kancelistów); sam król, przesyłając mowę swoją do Londynu, świadczy, że „dość exacte zebrana z mówienia mojego przez naszych sherthands“; w innym liście, że gdy mu nazajutrz przyniesiono głos „schwytyany przez naszych skoropisów sejmowych“, mało co znalazł do poprawy. Piszą też dziennikarze *). Propozycye od tronu, niektóre projekta, noty dyplomatyczne, relacye deputacyj sejmowych drukują się z rękopismów. Wielu też posłów podawało swe mowy na piśmie do Dyaryusza, a nadto wydawali je w oddzielnych odbitkach. Jest takich odbitek mnóstwo w każdej bibliotece; wychodziły nawet całe zbiory, np. 12 tomowy Wileński **). Jakkolwiek tedy Dyaryusze w porównaniu z dzisiejszemi sprawozdaniami parlamentarnemi nie mało pozostawiają do życzenia pod względem ścisłości, a nawet jasności (bo projekta dyskutowane po większej części nie podają się): wszakże historyk ma zawsze dostateczne źródło informacji w rzeczach polityki i prawodawstwa, źródło tak pewne i obfite, jakiego, prócz Anglii, w żadnym innym kraju nie znajdzie w XVIII wieku.

III. Gazeta Wolna Warszawska, która, po dokonaniem w Warszawie powstaniu, zmieniła redakcyę i dawny tytuł „Gazety Krajowej“, a była organem Rady Zastępczej i Najwyższej Narodowej do dnia 1 Lipca 1794 roku.

IV. Gazeta Rządowa do dnia 2 Listopada 1794, numerów 120, organ Rady Najw. Narodowej.

V. Relacya Examinu rachunku Komisji Skarbu W. X. L. z drugich dwóch lat, zawierających cztery raty półroczne 1788—1790, przez tę samą Deputacyę czynionego, a przez trzyma-

---

*) Listy króla do Bukatego z dnia 2 Kwietnia r. 1791 i 16 Sierpnia 1793 w Kalinki: Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta (Pamiętnik XVIII w. Żupański Tom X, Cz. II, str. 178 i 259). Redaktorowie Dziennika Czynności S. Gł. W. na skutek przymówki Suchodolskiego tłumaczyli się w przypisku do sesyi 189 z d. 3 Października 1789), że nie są w stanie podawać wszystkich głosów „w tej ciągłości, w jakiej są miane“, ponieważ za mało mają czasu, wydając w ciągu tygodnia cztery sesye; spodziewają się, że zupełna dokładność osiągnięta będzie dopiero w Dyaryuszu wielkim, przez kancelaryę sejmową układanym, ale właśnie ten Dyaryusz, jak wiemy, nie wyszedł w całości.

**) Zbiór mów i pism niektórych w czasie sejmu 1798 (tak) w Wilnie, w drukarni J. K. Mci przy Akademii.

jącego w Deputacyi pióro J. W. Butrymowicza... Stanom Sejmującym doniesiona w r. 1791 wydrukowana. Dufour (str. 100).

VI. Zbiór praw, dowodów i uwag z treści tychże wynikających, Stanowi Miejskiemu „ex juribus municipalibus“ służących. Prześwietney Deputacyi od Nayiaś. Stanów Rzeczypospolitey do roztrząśnienia praw i przywilejów miejskich podany. Zbiór ten tradycyjnie pod nazwiskiem Mędrzeckiego znany, składa się z siedmiu memoryałów, czyli „Części“, bogatych w dokumenty i cytaty nie tylko prawne, ale też historyczne i ekonomiczne. Na końcu znajdują się zawsze żądania Stanu Miejskiego. Wszystkie były podpisywane przez sześciu deputowanych od miast; na czele J. Dekert, prezydent miasta Warszawy, jako deputowany od miast prowincyi Małopolskiej i od W. X. Litewskiego. W liczbie tych sześciu znajduje się trzech prawników Franciszek Barss, Adam Mędrzecki i Grabowski. Dwom pierwszym podanie przypisuje główny udział w redakcyi memoryałów*). Ale nazwiska ich nie są wymie-

---

*) Barss, był jedną ze znakomości epoki. Musiał być mieszczaninem, chociaż wypiera się tego we własnej bezimiennej broszurze; pewną przynajmniej jest rzeczą, że nie był szlachcicem, bo się ubiegał o nobilitacyę. Otrzymał ją podobno już w r. 1768, ale jakiś niechętny mu senator, mający za sobą Xięcia Repnina, przez zemstę wymazał go z konstytucyi. Dopiero sejm czteroletni nobilitował go na wniosek Skórkowskiego, pośła Sandomierskiego, popierany przez X. Adama Czartoryskiego, Cieciszowskiego, biskupa kijowskiego, Kublickiego, Seweryna Potockiego i samego króla. Miało to być nagrodą za pracę bezpłatną w procesie Ponińskiego. W istocie dosyć jest przejrzeć tę sprawę, żeby przekonać się, że Barss włożył dużo gorliwości, pracy i wiedzy tak prawnej, jako też historycznej; jego to dziełem właściwie było oskarżenie i skazanie Ponińskiego, bo Turski, nie mając ani potrzebnych wiadomości, ani pióra, był delatorem tylko z imienia. Opierał się nobilitacyi jeden Jezierski kasztelan łukowski, zarzucając Barssowi, że pisał „list, przeciwko stanowi szlacheckiemu, skłaniający mieszczan do buntu“, ale najbardziej że „pisał przeciwko niemu“. Powodem starcia z kasztelanem była sprawa mieszczańska. Barss brał ją żywo do serca; już w 1775 r. wydał przełożone z francuzkiego, ale własnymi dodatkami (np. o Stanisławie Auguście) pomnożone dziełko p. t. „Mowy za czterema Stanami: kupieckim, rolniczym, żołnierskim i ludzi uczonych“. (Warszawa Dufour str. 176). Zapewne też niemały brał udział i w agityacji Dekerta i w układzie „Zbioru Praw“, powołanego w tekście. Ponieważ Jezierski przy rozprawach sejmowych oświadczył się przeciwko nadawaniu szerszych praw politycznych mieszczanom, przeto Barss wystąpił z broszurą p. t. „Bezstronne uwagi nad mową J. W. Jezierskiego, mianą na sejmie d. 15 Grudnia 1789 r. przeciwko mieszczanom“. Nie uchybił grzeczności, a nawet komplementów kasztelanowi, ale go drasnął kilku argumentami i dościnkami. „Inde irae“. Po drugim podziale kraju pojechał do Paryża, podobno za inicjatywą Xcia Czartoryskiego, jako tajemny agent dyplomatyczny dla porozumienia się z Komitetem Ocalenia francuskim. W tym charakterze działał też w latach 1795 i 1796 wśród emigracyi polskiej przy pomocy de la Roche'a, gorącego przyjaciela Polski, byłego sekretarza legacyi francuskiej w Warszawie, Za jego staraniem, jak widać z listu do Pola-

nione na tytule, dlatego w katalogach bibliotecznych szukać należy tego nader cennego pod każdym względem dzieła pod wyrazem: „Zbiór“ etc.

VI. Tabele przy głosie JW. Moszyńskiego, Sekretarza W. W. X. Lit., posta bractawskiego, mianym na sesji sejmowej w d. 19 Kwietnia 1790 r. Obejmują one obliczenie rozległości w milach kwadratowych, ilości miast i wsi, dymów, ludności w duszach, podatku 10-go, 20-go, 30-go grosza, proporcji na 1 milę kwadratową dymów, podatku i dusz, całą intratę dóbr królewskich dziedzicznych i duchownych w złotych pol., wartość dóbr w kapitale województwami i ziemiami wszystkich trzech prowincyj (Wielkopolskiej, Małopolskiej i W. Xięstwa Litewskiego) nareszcie budżet na rok 1790. Biografię autora tych tablic podajemy niżej (§. 83,1) tu zaznaczymy tylko, że jako długoletni członek Komisji Skarbu Koronnego, a potem Deputacyi Koekwacyyjnej, czerpał cyfry z ksiąg skarbowych, a jako biegły finansista zrobił to umiejętnie i szybko (w ciągu 3ch

---

ków, przebywających w Wenecyi, pod datą 20 Sierpnia 1795 r., Michał Ogiński otrzymał misję dyplomatyczną w Turcyi i listy polecające od rządu francuskiego do Verninac'a, ministra francuskiego w Konstantynopolu. Wspólnie z Prozorem, Wojczyńskim, Kochanowskim, Wielhorskim etc. ułożył i podpisał projekt legionów, podany Dyrektoryatowi w Marcu 1796 r. Potem znajdował się we Włoszech w celu ukonstytuowania sejmu polskiego w Medyolanie. Musiał być już wtedy bardzo niemłody. „Pod powierzchownością zimną i nieufną ten patriota ukrywał duszę iście republikańską“, jak powiada Chodźko (Wiadomości te pochodzą z oglądania przytoczonych pism Barssa, tudzież z Dz. Cz. S. Gł. W. sesji 307 z d. 2 Września, 310 z d. 7 Września, 340 z d. 4 Listopada, 341 z d. 5 Listop. 1790 r. Chodźko: „Hist. des legions polonaises en Italie“. „Paris“ 1829 r. t. I, str. 100, 157, 229. Ratsch: „L'Autriche et le Polonisme, Paris 1869“ p. 49 podług Colsona: „Cabinets du nord I“, 211; Pam. Józ. Wybickiego wyd. Raczyńs. 133. Ogiński I, 358). Mędrzecki roli politycznej, jak się zdaje, nigdy nie miał, tylko był znakomitym prawnikiem. Biografię jego żadnej nie znamy. Lelewel taką tylko o nim podał wiadomość: „W czasie sejmu 1789, 1790 czynny w sprawie miast, ogłosił prawa miast do władzy prawodawczej; wiadomość o pierwiastkowej miast zasadzie; zbiór praw w r. 1807, mecenas, umarł 1832“. Edm. Stawiski wymienia też trzy dzieła jego z dokładniejszymi tytułami: Wiadomość o pierwiastkowej miast zasadzie; Zbiór praw stanom miejskim służących; O prawach konfraterniom i cechom po miastach erygowanym służących, (Lelewel: Polska Dzieje etc. Zupański 1858 tom. I, str. 467 Abecadłowy Rozkład etc. E. Stawiski: Studya Ekonomiczne w Bibliot. Warsz. 1872 Kwiecień str. 9). Syn Mędrzeckiego, Jędrzej był też prawnikiem i autorem dziełka: O prawie rzeczowem polskiem, opartem na jawności ksiąg Ziemskich i Grodzkich, Warsz. 1823. Gałęzowski et & Com. Do tej szczerzej wiązanki możemy dorzucić jeszcze parę wiadomości: Adam Mędrzecki został zapisany do liczby oczekujących na „stalla“ przy Komisji Skarbu Kor. d. 31 Maja 1782 r. a w d. 25 Sierpnia 1785 przypuszczony do urzędu Patrona (Pr. Ek. A. 19 str. 307; A. 22 str. 345). Za pracę w Deputacyi Grecko-Oryentalnej i Dysydentów poseł Kochanowski, ten sam co iędził do Pińska na synod, zalecał go do nobilitacyi bez skartabellatu (G.

tygodni); stopień dokładności i wiarygodności okaże się z zestawienia z późniejszymi obliczeniami naszemi; w swoim jednak czasie tabele te były przyjęte z wielkiem uznaniem przez członków sejmu oraz przez prasę i służyły, jak się zdaje, za podstawę urzędową na sejmie Grodzieńskim do obliczenia utraconych i pozostałych zasobów krajowych. Wydrukowane kosztem autora, krążyły zapewne w znacznej liczbie egzemplarzy; obecnie znaleźć je można przy Dzienniku Handlowym z r. 1790.

VII. Mapy, użyte do obliczeń powierzchni są następujące: 1) „Regna Galiciae et Lodomeriae Josephi II. et Mariae Theresiae Augg. iussu methodo astronomico-trigonometrica nec non Bukowina geometricae dimensa curante Josepho Liesganig S. C. M. Consil. Gubern. et Supremo rerum architectonicarum per regna Galiciae Praefecto“; skala: 1 mila austriacka w calu; 2) „Karte von Ostpreussen nebst dem Netzdistricte aufgenommen unter der Leitung des K. Pr. Staatsministers Freiherrn von Schoetter in den Jahren von 1796 — 1802“; 3) Mapa Generalnego Sztabu pod tytułem Его Величеству Государю Императору всея Россіи Николаю I Топографическая карта составленная и гравированная въ $\frac{1}{126000}$ долю настоящей величины 1839 г. всеподданнѣйше подноситъ Главнoкомандующій Дѣйствиующею Армією Князь Варшавскій гр. Паскевичъ Эриванскій Памѣтникъ Царства Польскаго.

VIII. Płata Woyska y chleb zasłużonych to jest Taryfy kwarty, hyberny, pogłównego, łanowego y inne przydatki dla wygodu y ciekawości publiczney, zebrane y do druku podane roku 1771; str. 118 i tablica. Autor nie jest mi znany, ale czerpał swe dane widocznie ze źródeł urzędowych, zapewne z akt Komisji Skarbu Koronnego. Wykazy te obejmują tylko Koronę.

N i O sesya (542) z d. 16 Maja 1792). Po bankructwach Teppera i jego zięciów oraz Kabrego, był Mędrzecki regentem Komisji Bankowej (Gazeta Krajowa Nr. 23 z d. 22 Marca 1794 str. 275), a podczas Kościuszkowskiego powstania zasiadał jako członek w Komisji Dobrego Porządku i w Deputacyi Paszportowej „(Journal Historique de Varsovie Nr. 3 str. 32).

O mecenasie Grabowskim wiemy tylko, że w roku 1788, d. 8 Listopada on pierwszy wystąpił w domu Małachowskiego z projektem narodowej subskrybcyi na wojsko i sam złożył zaraz 3,000 zł. (Zbiór mów 1789 w Wilnie w Drukarni J. K. Mci przy Akad. III, 328); w roku 1794 był zabrany do niewoli przez Rosyan przed wybuchem powstania w Wilnie; wyzwoliwszy się, został członkiem Rady Tymczasowej W. X. Lit. w Wilnie „(Journal Histor. 1794 Dufour, str. 26 i 48).

b) Rękopisma.

I. „Rachunki Generalne Komisji Skarbu Rzpltey Koronnego“ tudzież Komisji Skarbu Rzpltey Obojga Narodów w nieprzerwanym ciągu od chwili ustanowienia Komisji podczas ostatniego bezkrólewia aż do r. 1794. Braliśmy zawsze prawie egzemplarze, opatrzone podpisami Deputacyj Sejmowych, wyznaczanych do rewizji skarbu, a więc księgi pod Nrami 88, 92, 94, 99, 100, 102, 104, 106, 108, 111, 112, 113, 115, 116, 117. Wszystkie inne księgi tego okresu, składające się z kopij lub brulionów, były też przejrzane i sprawdzane, jakoteż niektóre księgi z okresów poprzednich użyte do porównań; będą one cytowane przy sposobności.

Rachunków Skarbu W. X. Litewskiego nie widzieliśmy w oryginałach; treść ich a czasem tylko sumy ogólne znamy tylko ze sprawozdań Deputacyj Sejmowych w Dyaryuszach. Jedna z takich relacyj, redagowana przez Butrymowicza, wyszła w oddzielnym druku (patrz Nr. IV działu poprzedniego).

II. Protokół ekonomiczny Komisji Skarbu Koronnego. Jestto szereg (w ilości 33) ksiąg z 28,065 stronicami, utrzymywanych porządnie, pisanych zawsze prawie bardzo starannie i zawierających protokoły dzienne posiedzeń rzeczzonej Komisji Skarbu od pierwszego, t. j. od dnia 1 Sierpnia 1764 r., aż do ostatniego, które się odbyło w d. 12 Kwietnia 1794 roku, a zatem w nieprzerwanym ciągu z lat trzydziestu. Odczytawszy je, możemy być spokojni, że nic ważnego w kraju, przynajmniej w sferze skarbowości, zająć nie mogło, o czemyśmy wiadomości jakiegokolwiek nie pozwieli; znajdujemy tu bowiem uniwersały, okólniki, wszelkie dyspozycye, rezolucye na raporty podwładnych urzędników, noty do władz innych i do króla, weryfikacye taryf, memoryały czyli podania interesantów i t. d. Wszystkie te księgi oznaczają się literą A i odpowiednią latom pojedynczym liczbą (w Arch. Skarbu Kor.).

III. Sentencyonarz Komisji Skarbu Koronnego, zawierający krótką treść tego, co w protokołach redaguje się obszerniej, pisany w ciągu samego posiedzenia i podpisywany przez wszystkich obecnych. Ciąg nieprzerwany mieści się w 22-ch księgach, odpowiadających datami księgom Protokołu, inaczej tylko oprawionych. Przydatnym bywa do sprawdzenia osób zasiadających. Oznacza się literą B i liczbą księgi (w Arch. Sk. Kor.).

IV. Inne księgi, Tabele dymów, ludności, taryfy podatków i opłat, pliki z luźnemi papierami teje Komisji będą dokładniej oznaczane w cytatach (w Arch. Sk. Kor.).

V. Rachunki dochodów i wydatków Królewskich (Stanisława Augusta), księgi Nr. 88 (obejmującej lata 1764 a 1 Octobris, 1765, 1766 i 1767), Nr. 89 (rok 1766) Nr. 90 (rok 1767), Nr. 92 (rok 1770); innych lat nie widzieliśmy (Arch. Gł.).

VI. Protokół ordynansów wszelkich, raportów, not, memoriałów, rezolucyi na memoriały i raporta, wszelkich rozrządzeń i czynności wszystkich Kommissyi Wojskowej „Obozga Narodów“ odpowiada Protokółowi Ekonomicznemu Komisji Skarbowej, składa się z szeregu ksiąg in folio starannie pisanych, w skórze oprawnych i zawiera wszystkie posiedzenia, poczynając od pierwszego z dnia 1 Marca 1765 r. mianowicie: księgi V. 151 do 157 w składzie pierwotną ustawą określonym, V. 158 w składzie uszczuplonym pod rozszerzoną władzą Branickiego, V. 159 — 165 posiedzenia Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej, który zastąpił zwiniełą wówczas Komisję; K. W. 166 — 192 posiedzenia przywróconej przez sejm czteroletni Komisji Wojskowej. K. W. 193 posiedzenia Komisji, ufundowanej przez Targowiczian; K. W. 237 Journal ordynansów y rapportów 1792 anni; K. W. 236 Kopiarz wydawanych ordynansów do Wojska Koronnego od d. 12 IXbrisi 1792 przez Stan. Szczęsnego Potockiego Gła Art. Kor. y Marszałka Konf. Głney. (w Arch. Gł.).

IVI. Inne księgi wojskowe, jak np. Przełożenia J. K. Mci Departamentowi Wojskowemu czynione od roku 1776 do 1788 (K. W. 48), Rolle, Inwentarze arsenałów, raporty Ludwisarni i t. p. (Arch. Gł.).

VIII. Pliki z r. 1794 pod Nrami K. W. 48 i 26 zawierają: 1) Noty wydziałów różnych Rady Najw. Narodowej przeważnie Wydziału Skarbowego; 2) Noty i Rekwizycje różnych Magistratur y Jurysdykcyi; 3) Rekwizycje Najw. Naczelnika Wawrzeckiego; tu jednak znajduje się najwięcej własnoręcznych kartek Kościuszki. Przechowały się też: Protokół korespondencyi z Deputacją Centralną Litewską i Komisjami Porządkowemi (K. W. 23+), protokół Deputacyi Potrzeb Wojskowych i t. d. (w Arch. Gł.).

IX. Akta Rady przy boku J. K. Mci Nieustającej, a mianowicie: 1) Departamentu Policji protokół czynności dziennych i sentencyonaryusz (t. j. brulion, pisany podczas posiedzenia), księgi in folio pod Nrami D. P. 2, 3, 4, 7, 8, 13 oraz Akta tegoż Departamentu D. P. 15 i Stan Miast Królewskich Koronnych roku 1777, księga kwadratowa w skórę oprawna, bez numeru; 2) Departamentu Wojskowego protokół dziennych czynności, wykazany wyżej w dziale VI nadto Protokół Sekretny księgi 230 i 233 oraz Kopiarz Sekretny 231, 232; 3) Departamentu Sprawiedliwości liczny poczet ksiąg obejmuje decyzje i korespondencyę w sprawach sądowych, przeważnie prywatnych; działu tego nie przeglądaliśmy; 4) Departamentu Skarbowego nie mogliśmy wydościć; zresztą akta jego były dla nas zbyt cenne w obec obfitych materyałów Komisji Skarbowej Koronnej (wszystko to w Arch. Gł.).

X. Księga p. t. Królestwo Polskie 1781, 1792. Militaria Tom. I. Raporta Kommissyi Wojskowej, Sztabu Generalnego etc. (do króla), etykieta Nr. 88 składa się z czterech działów: 1) Komisya wojskowa; 2) Hetmani Koronni (vacat); 3) Generał Artyleryi Kor. wraz z korpusem Artyleryi i Inżynierów; 4) Sztab Generalny;

w każdym dziale numeracya dokumentów zaczyna się od 1; wszelkie annexy oznaczają się numerem dokumentu głównego z dodatkiem przyimka: „Ad“ (Ad Nrum 1, 2, 3 i t. d.). Podobna księga Militaria Tom II Rapporta do Króla i Generała Gorzeńskiego etykieta Nr. 87. Podobna księga p. t. Królestwo Polskie 1792 Rapporta korpusów W. X! Lit. z wojny 1792 r. Tom V, etykieta Nr. 94; podobna księga pod takimże tytułem Tom VII etykieta Nr. 95; obie ostatnie w skróceniach cytują się: R. K. Lit. co znaczy: Raporty z kampanii Litewskiej 1792 r. Podobna księga p. t. Zbiór różnych papierów w 1777—1795, etykieta Nr. 64. Plika pod numerem 95 z napisem na obwolucie: Rapporta miesięczne i dzienne Korpusu Artyleryi Koronney od 1791 do 1794 r. w pałacu Bryłowskiem znalezione zawiera liczne dokumenty z czasów powstania Kościuszkowskiego. Księgi wszystkie, a zapewne i plika pochodzą z kancelaryi wojskowej królewskiej; na wielu dokumentach znajdują się napisane na marginesie rezolucye Stanisława Augusta: „Fiat“ z cyfrą S. A. R. w monogramie własnoręcznym (Stanislaus Augustus Rex). Wszystko to w Arch. Gł.

XI. Pliki z czasów powstania Kościuszkowskiego, prócz wymienionych pod liczbą VIII: 1) 41/a Różne papiery Departamentu Wojskowego w Radzie Zastempczey 1794; 2) a. 39 Przełożenia, noty i kwity Dyrekcyi Centralney Komissoryatu Wojennego 1794; 3) Rekwizycye Generałów komenderujących y różnych osób wojskowych a/35 Maj i Czerwiec; 4) takąż ad Nrum 35a w Lipcu 1794; 5) takąż od N. 35a Sierpień; 6) takąż a/35 w Septembrze 1794; 7) takąż do N. 35a w Oktobrze i Nowembrze 1794; 8) Przełożenia y rapporta Departamentu Uzbroienia (w Komisoryacie) a/36 w Czerwcu i Lipcu 1784; 9) takąż 36 i. w Sierpniu; 10) takąż 36f. w Septembrze; 11) takąż Nr. 36a w Oktobrze i Nowembrze 1794; 12) 37 A. Przełożenia y Rapporta Departamentu Koni y Zaprzęgów w Septembrze 1794; 13) takąż: Ad Nrum 37 z Października i Listopada; 14) N. 38 Przełożenia y Rapporta Departamentu Umundurowania w Sierpniu 1794. Wszystkie te pliki składają się z luźnych arkuszy z rezolucyami zwykle na odwrotnej stronie zapisanemi; przechował się w nich przebieg i ruch interesów bieżących, z dnia na dzień załatwianych (Arch. Gł.).

XII. Księga N. 25 p. t. Protokół korespondencyi z Radą Naywyższą Narodową i opiniów pod Jey Decyzją formowanych od d. 25 Maia 1794 jest protokołem Wydziału Potrzeb Wojskowych czyli ministerium Wojny owoczesnego; sięga aż do d. 8. Listopada (Arch. Gł.).

XIII. Archivum Stanisława Augusta w Jabłonnie; przeszło wraz z całym spadkiem na X-cia Józefa Poniatowskiego, potem na siostrę jego Ludwikową hr. Tyszkiewiczową, wreszcie na hr. Potockich; obecnie stanowi własność hr. Augusta Potockiego. Składa się z 8 szaf nieoszklonych, z których każda dzieli się na 24 przedziałów, oznaczonych literami w porządku alfabetycznym; oddzielnie leży stos ksiąg na podłodze, mianowicie: własnoręczne rachunki

roczne Stanisława Augusta, inwentarz teatru, protokoły Komisji ekonomicznej Skarbu J. K. M-ci, księgi dóbr hybernowych etc. W plikach mieszczą się przeważnie rachunki i dokumenty pieniężne z dóbr dziedzicznych, z zakładów przemysłowych jak n. p. gór kruszcowych, fabryki marmurów w Dębniku, rachunki generalne Skarbu J. K. M-ci z lat kilkunastu, weksle i listy agentów, poszukujących pożyczki dla króla, akta dotyczące spadku i pozostałości po Stanisławie Augustcie. Znajduje się też część kancelaryi Wojskowej z czasów zarządu j-ła Komarzewskiego, kilka plik korespondencji dyplomatycznej z Rzymem przez Ghigiottiego i Antici'ego, oraz trochę papierów po X. Michale Poniatowskim prymasie, plika dokumentów historycznych co do mennicy i t. d. Znaleźliśmy inwentarz, który daje możność wyszukania prawie każdej pliki. Cytować będziemy tytuł księgi lub obwoluty, numer szafy i li terę półki.

XIV. Papiery po szefie gabinetu królewskiego Piusie Kicińskim, zebrane w olbrzymią księgę i wystawione na sprzedaż. Wśród mnóstwa listów, kartek, notat w sprawach drobnych i osobistych, znajdują się tu dokumenty, wyjaśniające skład i czynności gabinetu, rachunek generalny Skarbu J. K. M-ci z lat 1781—1783 (którego brak w innych zbiorach), kilka egzemplarzy klucza do korespondencji szyfrowanej, listy lub noty z r. 1792 wysoce interesujące. Wiadomo nam, że wdowa po krewnym owego szefa gabinetu, zamieszkała obecnie w Białopolu, w gubernii Lubelskiej, posiada ogromny zbiór podobnych papierów, zapelniający 70 worków; przejrzeć je mieliśmy sposobność.

XV. Kopiarz wydawanych rozrządzeń do kurpusów w komendzie G. L. Jasińskiego będących od 13 Augusta 1794 r. zaczęty... przez Michała Trębickiego pułkown. Znajduje się w jednej z większych bibliotek warszawskich Nr 810.

XVI. Księgi Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych znane nam tylko: 1) Powiatu Radziejowskiego dwie; 2) Województwa Rawskiego: Nr. 1 protokół memoriałów, Nr. 2 protokół wieczysty, Nr. 3 protokół dziennych czynności: (mylnie zatytułowany „plenipotencyi“), Nr. 4 zbiór uniwersałó i poleceń władz wyższych, Nr. 8 i 9 metryki chrztów, ślubów, spisy ludności wraz z żydowską, Nr. 10 protokół podanych do oblaty transakcyj zaświadczeń, etc., Nr. 11 różne memoriały, taksy etc.; 3) Ziemi Czerskiej Nr. 1 protokół dzienny, Nr. 2 i 4 protokół wojskowy, Nr. 3 protokół ekonomiczny, Nr. 5 rejestra przychodu i ekspensy pieniędzy, Nr. 6 rejestr ordynaryjny (sądowy), Nr. 7 rejestr ekstraordynaryjny (sądowy); Nr. 8, 9, 10 metryki chrztów, ślubów i spisy żydów przez zwierzchność dworską sporządzone (w Arch. Warszawskiem, Akt Dawnych). Z innych Komisji Porządkowych napatykaliśmy tu i owdzie luźne akta z epoki sejmku czteroletniego tudzież z roku 1794.

XVII. Akta Zarządu Warszawskiej Gminy Starozakonnych, tyjące się Żydowskiego Pragskiego Cmentarza Vol. I, lit. C.

XVIII. Księgi likwidacyjne upadłych banków Teppera, Schultza, Kabryta etc. (w Arch. Gł.).

XIX. Inventarium des Nachlasses des höchstseligen Königs von Polen Majestät Stanislaus Augustus ad protocollum 20 Octobris 1798..... verfertigt den 18 November 1799 von dem Fürsten Joseph Poniatowski als Beneficial-Erben (z własnoręcznym podpisem „Fürst Joseph Poniatowski“ w Arch. Akt. Dawn. Warsz.).

XX. Stan Manufaktur Grodzieńskich d. 31 Julii A^o 1783 znalezione; księga Nr. 100 (w Arch. Gł.).

XXI. Księgi i pliki dotyczące Manufaktur Wełnianych (Arch. Sk. Kor. oddział XXX). Szczególnie godnymi uwagi są: Nr. 2391. „Księga wszystkich dziejów, rozrządzeń, które Kompania na założenie w kraju fabryk wełnianych z zezwolenia Najjaśn. Stanisława Augusta Króla Jmci Pana naszego miłościwego i przy protekcyi jego Pańskiej złożona, sprawować będzie; sporządzona dnia 11 Kwietnia Roku Pańskiego 1766 przez Antoniego Fryze Asesora i Pisarza tejeż Manufaktury Wełnianej spisana“. Jestto kompletny protokół posiedzeń Dyrekcyi. Plika Nr. 29 zawiera oryginały akcyj i kwitów tymczasowych Kompanii Manufaktur Wełnianych. Plika Nr. 34 z napisem: „Listy królewskie, raporta, obwieszczenia i różne papiery tyżące się Manufaktur krajowych od r. 1766 do 1789“, tu się mieszczą niektóre dokumenty Kompanii Manufaktur Wełnianych oraz kilka raportów z roku 1788 i 1789 do Komisyi Skarbu Koronnego oficyalistów skarbowych o ilości i produkcyi przemysłu wełnianego w prowincyach Ukraińskiej, Ruskiej i Krakowskiej (w Arch. Sk. Kor.).

XXII. Protokół Miedzianej Góry Fabryki J. K. Mci Pana N. Mił., w którym wszystkie rozrządzenia Przeświet. Komisyi Kruszcowej tudzież J. O. X. Jmci Szembeka biskupa Płockiego, Xięcia Pułtuskiego, Administratora Generalnego i Inspekcyą mających tejeż Fabryki wpisywane będą. Oryginał w Bibliotece Uniw. Warszaw. Publicznej Nr. 734.

XXIII. Lustracja Kolegium Jezuickiego w Lublinie... roku 1773 stronic 378, rękopis Biblioteki Uniwers. Warszaw. Publicznej Nr. 574.

Nadto z pism prywatnych:

XXIV. Manuskrypt do historyi domu Tulczyńskiego Potockich, tudzież ogłoszenia, odezwy Konfederacyi Targowickiej i urywki korespondencyi partykularnej Szczęsnego Potockiego Gła Art. Kor. zawierający; zebrał i spisał porządkiem sumarycznym Adam Mielezsko-Maliszkiewicz 1871 r. (z archiwum Mielezsków-Maliszkiewiczów).

XXV. Opisanie seymu 1793 Grodzieńskiego przez Ant. Trębickiego in folio str. 168 bez tytułu i końca (w jednej z większych bibliotek prywatnych).

XXVI. Antoniego Magiera: Estetyka Miasta Stołecznego Warszawy czyli historyczne opisanie rozmaitej zmiany postaci tego miasta, obyczai... od początku panowania króla Polskiego Stanisława

Augusta, aż do naszych czasów. Oryginał i odpis są obecnie własnością jednej z większych Bibliotek warszawskich. Dziwny tytuł odpowiada nieładowi w układzie wewnętrznym dzieła. Pomimo to, jest ono bardzo ciekawe i cenne ze względu na mnóstwo informacji o ludziach, ulicach, domach, obyczajach i wypadkach z końca XVIII i początków XIX wieku.

XXVII. Rękopism tejże Biblioteki Nr. 674 bez tytułu, obejmujący listy polityczne pisane przez osobę niewiadomą, ale pilnie uczęszczającą na posiedzenia sejmowe i dobremi rozrządzającą informacjami; sięgają od dnia 6 Maja 1789 do 7 Lipca 1790, kartek 78 in 4-to.

W S T Ę P.

Długoby mówić — przechodzić okropnie
Wszystkie od chwały do niewoli stopnie.
(Giaur w *Hómacz. A. Mickiewicza*).

Historycy nasi dosyć zgodnie zaznaczają początek epoki upadku Rzeczypospolitej Polskiej na połowę XVII wieku. Rok 1648 był jakąś fatalną godziną na zegarze dziejowym Europy. W Anglii król Karol I Stuart znajdował się w niewoli u independentów, którzy niedługo posłali go na rusztowanie, pod topór katowski; we Francyi wybuchła mniej straszna, lekkomyślna, ale zawsze czteroletnia wojna domowa, znana pod żartobliwem mianem Frondy; w Holandyi stronnictwo republikańsko-mieszczańskie odsuwa od władzy statuderów z zasłużonego, ale ambitnego domu Orańskiego; we Włoszech lud Neapolu, pod przewodnictwem rybaka Mazaniella, zrywa się przeciwko ciężkiemu rządowi Hiszpanów; w Moskwie car Alexy Michajłowicz jeszcze młody, niedoświadczony monarcha, widzi zaburzenie w swojej stolicy; w Polsce stanął w polu na czele kozaków i włościan Chmielnicki, podlegnięty może po części słówkiem królewskim: „Czyś ty nie żołnierz?“, a król Władysław IV, co wyrzekł to słowo, umierał właśnie w najkrytyczniejszej chwili. W Niemczech, wycieńczonych wojną trzydziestoletnią, kładziono podpisy na pokojowym traktacie Westfalskim, który miał nową erę dążeń politycznych i stosunków międzynarodowych otworzyć.

Z tego kataklizmu wyszły państwa Europejskie w nowej postaci: Anglia z 50-tysięczną niezwykłą armią Cromwella, która ku końcowi XVII wieku doszła do poważnej cyfry 92,000 ludzi; z flotą, która w strasznej trzydniowej bitwie morskiej pokonała panujących na morzu admirałów holenderskich; z „aktem nawigacyjnym“, który stał się pierwszym krokiem do panowania nad morzami i oceanami. Dla Francji zaczyna się wiek Ludwika XIV, zakończony tragicznie klęskami wojennymi i ruiną finansową, ale bądź co bądź pełen ruchu, światła i sławy, wiek niewidzianej dotychczas potęgi militarnej o 400,000 bagnatów, ujętych w karby organizacyi genialnego Louvois, wiek twórczości przemysłowej i polityki handlowej utalentowanego Colbert'a, wiek artystów, poetów, mowców, uczonych, którzy podbili Europę dłutem, pędzlem i piórem. Szwecya dzielnością oręża, ale tylko oręża, zdobyła sobie stanowisko pomiędzy mocarstwami pierwszorzędnymi. Car Alexy Michajłowicz rozszerza granice państwa swojego, a syn jego Piotr Wielki wyniesie niedługo Rosyę na stanowisko wielkiego mocarstwa. W Niemczech zacznie kielkować nowa potęga brandebursko-pruska, pod zręcznym kierownictwem Wielkiego Kurfirsta. Tylko Włochy pozostaną w niemocy politycznej, tylko Hiszpania Filipa IV i Karola II, tudzież Polska pogrąży się w otchłanie rozkładu — pierwsza przez wypaczenie wszechwładnego rządu monarchicznego, druga przez zepsucie rządu republikańskiego, a nareszcie przez bezrząd czyli „nierząd“, jeśli użyjemy wyrazu dobrze w XVIII wieku znanego i swoim i obcym.

Już za Jana Kazimierza zaczęła Polska rozdawać swe kraje i prawa polityczne sąsiadom; z terytorjum, obejmującego 18,000 mil kwadratowych, utraciła Smoleńskie, Siewierskie, Czernihowskie, Kijów z obwodem, Ukrainę Zadnieprską, Inflanty i zwierzchnictwo nad Prusami, okupionemi niegdyś krwią Grünwaldu i bezprzykładną w dziejach ofiarnością miast zniemczonych. Traktaty: Andruszowski, Welawski, Oliwski ustaliły nowy układ stosunków państwowych na Wschodzie

Europy, ale Polska nie zajmowała w nim górującego stanowiska, jak dawniej w XV, XVI i początkach XVII wieku. Król Szwedzki, Karol X, powziął nawet myśl rozbioru, zniesienia Rzeczypospolitej; ale wojenna dzielność szlachty, skońfederowanej w Tyszowcach, i nadzwyczajna energija wodzów takich, jak Czarniecki, ocaliła Polskę i przedłużyła jej byt państwowy na całe stulecie.

Wśród zamieszek, jakie wynikły po abdykacyi Jana Kazimierza, rzucili się na Polskę straszni jeszcze bardzo Turcy i Tatarzy, zabrali Kamieniec z Podolem i zagrozili znowu istnieniu Rzeczypospolitej. Ale Jan Sobieski, z garstką szlacheckiego wojska, zdumiewającymi marszami i bitwami, odpędził burzę od kraju i nawet zdołał zadać cios śmiertelny Porcie Otomańskiej pod Wiedniem.

Było czyn wiekopomny całą Europę obchodzący, wszystkie umysły poruszający. Ale owoce jego, przez Polskę osiągnięte, nie odpowiadały rozmiarom wysień i sławy. W ciągu dalszych 16 lat wojny urosły świeże laury wojenne wodzów cesarskich Karola Lotaryńskiego, Ludwika Badeńskiego, a szczególnie Eugeniusza Sabaudzkiego, gdy Jan III tyrał swą popularność w rozgwarze stronnictw i intryg domowych. Sprzymierzeńcy przestali się też oglądać na Polskę i na kongresie Karłowickim pomijali jej interesa. Trzeba było jeszcze jednego zwycięstwa pod Podhajcami, jakie, już po śmierci Jana III, Potocki, hetman polny koronny, wywalczył, aby Kamieniec do Polski wrócił. Traktat Karłowicki r. 1699 zabezpieczył Polskę i Europę od tureckich najazdów nazawsze, ale też był ostatnim aktem międzynarodowym, w którym Polska brała udział jako mocarstwo samodzielne.

Zaczyna się wiek XVIII wśród powszechnej pożogi wojennej: na Zachodzie w sprawie o spadek po Habsburgach Hiszpańskich, na Wschodzie — wielką wojną Północną.

Na tronie polskim zasiadł Sas, który wyrzekł się wyznania protestanckiego dla tytułu królewskiego — tytułu bez władzy, który przesiąkł wszystkimi grzechami dworu Ludwika XIV — bez jego zalet, którego nicość moralna da się

jednym rysem dostatecznie określić: że się obnosił po razy kilka z projektami rozbioru własnego, tak upragnionego niedawno królestwa. Nie dziw, że Polska odmówiła udziału w awanturniczych planach wojennych swego nieudatnego wybrańca, ale to jest dziwniejsze, że neutralności swojej zastrzedz nie umiała i głównym teatrem niszczącej wojny się stała. Od tej przecież chwili zależała cała przyszłość polityczna kraju. Co prawda, historia przedłożyła pokoleniu owoczesnemu wcale niełatwą łamigłówkę: kto ma pokierować rozkołatą od burz peryodycznych nawą państwową? Czy król-zdrajca, czy zdemoralizowani przez dyplomatów i intrygantów z całego świata panowie, czy gmin szlachecki, powołany niegdyś przez Jana Zamojskiego do wykonywania aktów najwyższej władzy w obiorze królów i instrukcyach prawodawczych posłom sejmowym, ale bezładnie, „viritim, unanimiter“, a teraz w najliczniejszej masie nieposesyonatów utrzymywany w służalstwie u panów? Otwierały się więc trzy drogi—ku monarchii, droga Cezara; ku rządóm arystokratycznym ścieżkami sinioryi Weneckiej; albo ku demokracji, szlakiem Washingtona i Hamiltona, nieutorowanym jeszcze podówczas.

Pokolenie owoczesne nie łamało sobie głowy nad rozwiązaniem tego zadania, boć to było najciemniejsze ze wszystkich pokoleń, jakie zna historia, przynajmniej od Kazimierza Wielkiego. Zrzekło się wszelkiej decyzji i otworzyło na oścież granice kraju wszystkim stronom wojującym. Armie Karola XII-go, Piotra W go, wojska saskie, chodziły, furażowały, gospodarowały, rabowały, jak same chciały. Zamiast reform rdzennych w konstytucyi państwowej, sejm r. 1727 pozostawił dawną anarchię i zwinął siłę zbrojną, uchwalivszy etat wojskowy 24.000 ludzi, a budżet na 6 milionów złp. Tymczasem wśród anarchii szlachcic podeptał już plebejuszów i przywłaszczył sobie prawo życia i śmierci nad chłopem, jak świadczy odwołująca to nadużycie zbrodnicze konstytucya sejmowa 1768 (art. XIX praw kardynalnych). Polska stała się anomalią w szeregu państw europejskich i wysadzała się jakby na przekorę, żeby z duchem wieku XVIII być w nie-

ustannej sprzeczności. Chciała pozostać „narodem szlacheckim“, gdy wszystkie rządy działały już wielkimi masami ludowymi na polach bitew, na polu przemysłowem, handlowem, finansowem. Rozpadła się na udzielne posiadłości możnowładcze, jak za czasów feudalizmu średniowiecznego, z wojskami dworskimi, z dyplomacją i polityką na własną rękę, a za to rząd centralny nie miał ani armii, ani dyplomacji, ani nawet poselstw przy dworach zagranicznych. A to działo się w takim wieku, kiedy wszyscy monarchowie nawskróś przejęci byli zasadą Ludwika XIV: „l'état c'est moi;“ kiedy maszyny rządowe doprowadzone były do wysokiego stopnia dokładności i potęgi; kiedy ministrowie i dyplomaci snuli nieustannie plany podbojów, aljansów, koalicji. Tuż pod bokiem Polski hołdownik jej „de jure“, przystroiwszy się w tytuł króla tej ziemi, którą Jagiellonowie zaszczytnie zdobyli, pierwszy król pruski Fryderyk rozsyłał agentów do Augusta, do Piotra W., do Karola XII, do samej nawet Warszawy z propozycjami, lub z własnoręcznymi projektami podziałów Rzeczypospolitej, a naród szlachecki nic o tem wiedzieć nie mógł, skoro nie miał nigdzie poselstwa *).

Zresztą czemże jest teraz szlachta sama, przywłaszczająca sobie wyłącznie wszystkie zasoby i organa państwa?

---

*) Oprócz układów r. 1704, Fryderyk I występuje z własnym projektem podziałowym w roku 1705, posłanym przez komendanta zamkowego von Prinzen'a do Karola XII-go do Warszawy, potem projekt własnoręczny z natarczywą uwagą: „jetzt oder nie“ w r. 1709, nareszcie w r. 1710 nowy projekt podziału na trzy części. Patrz Droysen: „Geschichte der preussischen Politik. Friedrich I, 2-te Auflage. Leipzig 1872, str. 185, 212, 218“. Szereg projektów podziałowych poczyna się od utworu niejakiego Christiana Mülera, „wolnego Sasa, statysty i publicysty“, zredagowanego i przedstawionego Fryderykowi I, w roku 1703 (Droysen tamże str. 177), więc wcześniejszego niż projekt Patkula, przez Augusta II w r. 1704 przyjęty, a przez Szujskiego wyłożony (Dzieje Polski. Lwów, t. IV str. 199—200). O nowym projekcie podziałowym roku 1728 przez Augusta wnoszonym, a przez cesarza Karola VI odrzuconym, mówi Arneth: „Prinz Eugen v. Savoyen. 1858. Wien t. III, str. 276“. Nareszcie o ostatnim przedśmiertnym 1732 Szujski IV, 286.

Nazywa się wciąż Prześwietnym Stanem Rycerskim, ale te wyrazy są już czczym dźwiękiem. Rycerzy tych nie widzimy na żadnym większym pobojowisku XVIII wieku, bo też nie mieliby tam nic do czynienia w obec armij stałych, wyćwiczonych i uzbrojonych podług nowej sztuki wojskowej. Przeistaczają się więc na ziemian-rolników, a resztki animuszu szafują na burdy, zajazdy, pojedynki lub na pieniactwo po sądach, które staje się plagą powszechną, bo jedni trudnią się wytaczaniem procesów, a drudzy obroną od napaści *). Gdybyśmy spytali o cel życia, o marzenia, o ideały takiego ziemianina—znajdziemy je bodaj w przedawnionych nieco słowach jednego z korespondentów Dziennika Handlowego: „Obywatel, część ciężko wypracowanych dochodów oddawszy do skarbu, przy reszcie swego majątku spokojnie, w zakątku domu, na łonie ojczyzny z a s y p i a ć będzie“ **). W istocie, szlachta czasów saskich powiadała wyraźnie, że nie chce żadnych zmian, żadnych wojen, żadnego wdawania się w sprawy obce. Od r. 1726 do 1764 obywała się bez sejmów walnych, jedyne podówczas organu władzy prawodawczej, rządowej, a poniekąd nawet sądowej. Pozostawała obojętną nawet podczas wojny europejskiej 1733—5 roku o własną polską koronę. Do urzeczywistnienia atoli takich sielankowych ideałów potrzeba było muru nieprzebytego na granicach kraju. Niestety! o tem nie pomyślano. To też drzemkę przerywali czasem natrętni sąsiedzi, np. Fryderyk II, czyli raczej jego porucznik Paszkowski z 30-tu huzarami podczas wojny siedmioletniej, gdy uprowadził 8000 gospodarzy „z wołmi, końmi, wozami i sprzętami“ w głąb Brandenburgii. Uszło to nawet bez protestacyj, ponieważ hetman W. koronny, Jan Klemens Branicki, zaszczycał króla Fryderyka II swoją przyjaźnią!

Nie zejdziemy do szczegółów, pominiemy nawet niezliczone rysy demoralizacyi obywatelskiej, których obficie do-

*) Pamiętnik H. Pol. 1782, str. 93: Myśli pewnego patrioty.

**) Piszze to członek Komisyi Cywilno-Wojskowej wyszogrodzkiej, Dz. Handl. 1790, str. 526.

Stanisław August w stroju koronacyjnym.

Z portretu olejnego, malowanego przez Wenera; na ratuszu warszawskim.

starczyli nam owocześni i nowsi pisarze (poczynając od Matuszewicza, Kitowicza, Rulhière'a, a kończąc na Kalin-ce, Kraszewskim i Roeplu), powiemy tylko, że półwieku takiego życia podało Polskę w pośmiewisko u wszystkich narodów, że Polak za granicą wstydził się swego narodowego miana, że po śmierci Augusta III nikt z obcych nie wystąpił jawnie z kandydaturą do sponiewieranej korony. Rywalizacja toczyła się tylko pomiędzy dwoma „Piastrami“: Ogińskim i Poniatowskim. Zwyciężył ostatni, chociaż obaj zarówno zbliżeni byli „z familią“.

„Familią“, to jest dwaj Czartoryscy powzięli nareszcie myśl zreformowania Rzpltej na monarchię—typu francuskiego. Ów typ właśnie w tym czasie mógł jak najmniej budzić sympatii w Polsce, gdy w samej Francyi splugawili go Regent i Ludwik XV, podważyli w posadach Wolter, Russo, Monteskiusz i encyklopedyści. Czuli może instynktowo ten brak efektu w pomysle zasadniczym sami reformatorowie i plan działania swojego oparli nie tyle na żywiołach narodowych, ile na siłach obcego mocarstwa, któremi posłużyć się dla własnych widoków mieli zamiar i naiwną nadzieję. Wprawili oni w ruch całą maszyneryę wpływów możnowładczych, rozrzućili szeroko sieć dyplomacyi, na jaką stać było polskiego magnata, i urzeczywistnili swój plan w drodze prawodawczej na sejmach roku 1764. Następstwem bezpośredniem było straszne zaburzenie wewnętrzne, sejm r. 1768 i katastrofa polityczna—tak zwany pierwszy rozdział Polski r. 1772—1775, a za błędy swojej rachuby politycznej zapłacił główny promotor reformy, książę Michał Czartoryski, kanclerz W. Lit., podpisami na wszystkich aktach rozbioru.

2. Od tej ponurej epoki zaczyna się nasze badanie. Na tronie zasiada wciąż Stanisław August, jako charakter—niedołężny, przesiąknięty demoralizacją wieku i otoczenia; jako naczelnik państwa, zręczny do drobnych zabiegów, do małej dyplomacyi, ale bez wyższych zdolności politycznych, bez szerokiego poglądu, jasnowidzenia, bez poczucia dumy, a chociażby godności monarszej; jako obywatel, przejęty niewątpli-

wie miłością kraju, a jako inteligencja, człowiek znacznych zasług w sprawie odrodzenia narodu.

Już przed obiorem jego, a szczególnie podczas bezkrólewia, ukazują się pierwsze objawy rozbudzenia się ze snu bezmyślnego w literaturze, w nauczaniu, dążeniach przemysłowych, troskliwości o handel, uchwałach prawodawczych szlachty. Czartoryscy, wprowadziwszy w zwyczaj sejmy konfederackie, usunęli zgubne „liberum veto“ i postawili dwie instytucje z jednakową organizacją, tak dla Litwy jak i dla Korony, mianowicie: Komisje Wojskową i Skarbową, t. j. Ministerstwa Wojny i Finansów. Stanisław August założył mienicę, ludwisarnię i korpus kadetów, czyli szkołę rycerską. Ale to wszystko nie wystarczało do odżywienia strupieszalego organizmu państwowego i w roku 1773 dokonał się tak zwany pierwszy rozbiór, a właściwie rzeczywisty upadek szlachecko-pańsko-królewskiej Rzeczypospolitej.

Ale na tym samym haniebnym pamięci sejmie Delegacyjnym, przez tych samych ludzi, nad którymi zawisło przekleństwo zaprzędania trzech części kraju mocarstwom rozbiórczym, założone były podstawy nowożytnego rządu: uchwalono budżet, jakiego dawna przedrozbiorowa Rzeczpospolita nie miała; obok dawniej utworzonych Komisji Wojskowej i Skarbowej stanęła Rada Nieustająca przy boku J. K. Mości z jej departamentami sprawiedliwości, wojskowym, skarbowym, policyjnym, utworzono tu i ówdzie Komisje „Boni Ordinis;“ nareszcie rozwinęła swą działalność i wiekopomne położyła zasługi Komisja Edukacyjna, czyli Ministerium Oświecenia Narodowego.

Sejm czteroletni 1788—1792 r., po kilkumiesięcznej dosyć uporczywej walce, poddał się przywództwu stronnictwa reformy, złożonego przeważnie z wychowanców Komisji Edukacyjnej i korpusu kadetów i dokonał wielkiego, gruntownego przeobrażenia; przez ustawy podatkowe zdwoił zasoby skarbu, zcentralizował rządy w Komisjach Obojga Narodów: Wojskowej, Skarbowej, Policyjnej; utworzył administrację wojewódzką i powiatową w postaci Komisji Porządkowych Cywilno-

wojskowych, nakazał formowanie armii stutysięcznej, a co najważniejsza, zawezwał do życia stany pognębione. Włościan przyjął pod opiekę prawa, mieszczan wprowadził do władz rządowych i tchnął w nich ducha obywatelskiego. Najtrudniejszą wszakże i najniebezpieczniejszą w następstwach okazała się kwestya władzy najwyższej. Sejm wzmocnił stanowisko króla i uchwalił monarchię dziedziczną; tym sposobem obalił zasadniczą odwieczną ustawę obieralności wolnymi głosami, a nie miał żywego człowieka, któryby zdolnym był podźwignąć obciążone wielkimi troskami berło, ani w panującym z imienia Stanisławie Auguście, ani w upatrzonym elektorze Saskim.

Jeszcze nie zdołano urzeczywistnić i w wykonanie wprowadzić wszystkich uchwalonych reform, gdy wybuchła reakcja magnacka pod hasłem starodawnej „złotej wolności“ i obieralności królów. Rokosz, spisek czy „Najjaśniejsza Konfederacya“ Targowicka odwołała się do pomocy obcego obrażonego mocarstwa, bez litości i rozwagi zburzyła znaczną część dokonanego w poprzednim czteroleciu dzieła i zgotowała okropne sceny zjazdu czyli sejmu Grodzieńskiego, zwołanego po to tylko, aby sankcyonował traktaty drugiego rozbioru, które kładły kres istnieniu Polski, jako państwa samoistnego i pozostawiały jej jakiś niekształtny płat ziemi jako barierę, rozdzielającą granice trzech mocarstw potężnych i wzajemnie sobie nieufających.

Rozpacz popchnęła szczątki rozszarpanego narodu do „powstania“, na czele którego stanął człowiek nieznanego wśród magnatów rodu, jaśniejący tylko blaskiem nowoczesnych idei i czystością szlachetnego serca: Tadeusz Kościuszko. Walka z armiami trzech mocarstw była nierówna; brakło zasobów i czasu. Po Maciejowicach nastąpił szturm Pragi i kapitulacya Warszawy.

W księdze dziejowej Europy Polska wymazaną została z rzędu organizmów politycznych, nikt wszakże przeczyć nie będzie, że naród polski pozostał i żyje do dziś dnia. Nie tylko przeto ku nauce tego narodu, ale i ze stanowiska po-

wszechno-historycznego, zasługuje na uważne badanie ta epoka, w której się mieści tajemnica zagłady imienia wraz z formą polityczną bytu oraz żywotności wnętrza, żywotności bezkształtnych, a przecież wyraźnych cech jednego z samoistnych typów cywilizacyjnych.

Wyjaśnienie tej tajemnicy jest celem przewodnim badań poniższych; ale rozwiązanie całkowitem być nie może, ponieważ usuwać będziemy wypadki i konjunktury polityczne, literaturę i prace abstrakcyjno-naukowe, ograniczając się jedynie kołem interesów materialnych, idei i przeobrażeń społecznych. Mamy nadzieję tym sposobem skierować światło historii na fundamenta obalonej z końcem XVIII wieku budowy państwowej, dojść do obliczenia sumy trudności napotkanych i usiłowań poczynionych przez dwa ówczesne pokolenia.

Zbadamy przeto rozległość, ludność, stan rolnictwa i położenie ludności rolniczej, handel, przemysł i stan miast oraz mieszczan, administrację, głównie skarbową, i siłę finansową skarbow tak koronnego, jak litewskiego, wojsko i policję.

Zgodnie z podanym przed chwilą przeglądem wypadków, badane przez nas zjawiska życia społecznego, zgrupują się w cztery okresy:

I Okres, od sejmku konwokacyjnego w r. 1764 do pierwszego rozbioru, a właściwie do końca 1774 r.¹

II Okres, od reform sejmku delegacyjnego (rozbiorowego) do zwołania sejmku wielkiego czteroletniego, t. j. od początku r. 1775 do dnia 6 października 1788 r.

III Okres, działalność społeczeństwa pod kierunkiem sejmku czteroletniego do objęcia rządów przez konfederację Targowicką, t. j. od d. 6 Października 1788 r. do końca Lipca 1792 roku.

IV Dwie ostatnie rewolucye, Targowicka i Kościuszkowska, do kapitulacji Warszawy, t. j. do 4 Listopada 1794 r.

Nie będziemy powtarzali tego podziału w każdej części tekstu; wystarczy zapewnienie ogólne, że się on stosuje do całego dzieła; zresztą same fakty będą go nam przypominały na wszystkich polach badania.

ROZDZIAŁ I.

Rozległość.

3. Zacznijmy swoje studia od pytania, jaką była rozległość Polski za Stanisława Augusta na początku jego panowania i jaką się stała po ukończeniu pierwszego rozbioru? Obliczać powierzchnię, pozostawioną przy drugim rozbiorze, nie widzimy potrzeby ani korzyści, ponieważ zanim zdążono wyciągnąć i uregulować kordon graniczny, już same granice zniweczonymi zostały.

Odpowiedź na oba postawione pytania nie jest tak łatwą, jakby się na pozór zdawało. Ani delegacya, w roku 1773 do traktowania z posłami trzech mocarstw wyznaczona, ani komisarze „do uczynienia granic z temiż mocarstwami wyznaczeni“, nie wiedzieli dokładnie, ile ziemi i głów oddają? Choćby bowiem instrukcyja rozgraniczenia wzmiankuje o mapie, na której pilnie rozpatrzyć się mają, to jednak niedokładności wysłowienia w traktatach rozbiorowych świadczą o brakach należytej wiedzy geograficznej*). Na konferencyach z mini-

---

*) Vol. Leg. VIII, Instrukcyja punkty 5 i ostatni (o placach) str. 79 i 80, traktat z Austryą art. 2 „aż do Sandomierza i zbiegu Sanu, a ztamtąd, prowadząc linię prostą od Fronopola do Zamościa“ (Fronopol, Frampol, Frampol leży między Wisłą i Zamościem, nie jest zatem wskazany kierunek pomiędzy ujściem Sanu a Frampolem); „aż do okolicy Zbaraża, ztamtąd prostą linią nad Dniestrem wzdłuż małej rzeczki, przerzynającej

strami trzech dworów delegaci domawiali się o mapę „podług której ustąpić nam przyjdzie krajów“, ale otrzymali odpowiedź, „że jej niema“. Dopiero w rok później w czerwcu baron Rewitzky złożył żadaną mapę, a we wrześniu kanclerz Młodziejowski złożył też mapę polską z uwagami posła pruskiego de Benoit*). Nie widzieliśmy tych map, ale nie wątpimy, że zawierały one tylko nową granicę z przyległym pasem ziemi. W drukowanej r. 1773 geografii Wyrwicza, dla szkół przeznaczanej, nie znajdujemy ani rozległości ani ludności Polski, to też Pamiętnik Historyczny miał poniekąd prawo powiedzieć, że o rozległości pozostałego kraju upewniano się dopiero z austriackich i pruskich pomiarów**).

Rastawiecki w swojej „Mapografii“ wylicza mapy Sarmacji i Polski od początku XVI wieku. Czacki widział instrukcję Zygmunta Augusta do pomiaru całego kraju stosownie do uchwały, przez sejm Grodzieński 1568 r. wydanej; wie, że pomiar był dokonany w Krakowskim przez Filipowskiego i że Warszewicki pokazywał 1587 r. na sejmiku Xięstwa Mazowieckiego mapę Polski, już sporządzoną z rozkazu Zygmunta Augusta***). Volumina Legum wspominają nie-

małą część Podola, nazwane Podgórze aż do zbiegu swego w Dniestr“ (str. 16), a ten ustęp już był poprawką uczynioną w skutek reklamacji jednego z posłów, Tymowskiego (na sesyi XXX zagajenia 1), który wytknął, że w pierwotnej redakcyi polskiej „część Podola nazwaną była Podorzec, a w tekście łacińskim figurowała rzeczka Podorzec“. Niedokładne też są artykuł 2 traktatu z Prusami (str. 3) i tenże 2 artykuł traktatu z Rosyą (str. 25). Fryderyk Wielki w „Dzielał“ tłumaczy, że Austriacy, korzystając z niedokładności mapy polskiej, pomieszczeni umyślnie nazwy dwóch rzek: Zbrucz (la Sbruzze) i Podorzec, żeby posunąć granicę daleko poza linię traktatem zakreśloną; z tego powodu Fryderyk posunął też swoje granice po za rzekę Noteć „(Oeuvres historiques de Frédéric le Grand. Leipzig, Brockhaus“ 1830, Tom IV, str. 267). Coxe (I, 140) powiada, iż powodem pomyłki była niedokładność mapy Zannoniego.

*) Pr. Deleg. Zagajenia I, str. 165, sesya XXX, zagajenie IV, str. 141. sesya XXII, i str. 407, sesya LXII.

**) Pam. H. P. 1782 str. 214.

***) Czacki: O Litew. i Pols. prawach, rozdział II, przypiski do artykułu 1. w wyd. Turow. str. 232, 236, 237, 238.

jednokrotnie o geometrach przysięgłych, których powoływać należy w sprawach granicznych; istniały też zapewne w znacznej liczbie plany dóbr królewskich duchownych i szlacheckich. Ale te plany dóbr i mapy dawne nie stanowiły mapy kraju trygonometryczno-astronomicznej, któraby mogła służyć za podstawę do obliczenia powierzchni. Taką mapę Francyci zrobili ojciec, syn i wnuk Cassini dopiero w XVIII wieku. O sporządzeniu dokładnej mapy Polski najpierw pomyślał uczony książę Józef Aleksander Jabłonowski, wojewoda Nowogrodzki, hojny mecenas nauk. Już około r. 1750 przebiegał on różne części kraju z orszakiem biegłych „geografów“, robił pomiary, zdejmował rysunki i dostarczył „cennych rękopisów“ Rizzi Zannoniemu, geografowi króla Neapolitańskiego, który pod kierownictwem księcia ułożył wielką mapę, czyli raczej atlas Polski. Praca ta, niewątpliwie poważna i piękna, ukończoną i wydaną została w r. 1772, „na podstawie mnóstwa pomiarów geometrycznych, obserwacyj i miar zdjętych na miejscu“. Ona to właśnie służyła za podstawę czynności podziałowych; pokazało się jednak później, że od dokładności jest jeszcze daleką. Komisya Skarbu Koronnego miała więc wyznaczoną sumę 8,000 złp. rocznie na sporządzenie map poprawnych; ale z tego funduszu robione były mapy specjalne, najczęściej rzek lub komor, przykomórków i szlaków granicznych*). Specjalnemi są też mapy złożone przez T. Czackiego w darze Komisji Skarbowej Kor. w r. 1787. Czytałem pochwały o mapach prymasa Poniatowskiego, ale te obejmowały, zdaje się, tylko dyecezyę Płocką. Dopiero w r. 1790 Jan Śniadecki i Feliks Radwański, jako profesowie Akademii Krakowskiej, oświadczają za pośrednictwem Tadeusza Czackiego gotowość swoją do zrobienia „mapy krajowej“ i w memoryale swoim podają warunki, na jakich mo-

---

*) Znaleźliśmy wiadomość w „Pr. Ek.“ (A. 4 str. 188) o oddanej do archiwum „mapie prowincyi Ukraińskiej“ w r. 1767; musiała ona zagaść, ale domyślamy się, że to była mapa skarbowa linii celnej.

gliby się podjąć tej pracy na zasadach ściśle naukowych*), ale do wykonania projektu nie przyszło.

W obec takiego stanu kwestyi technicznej nie dziw, że owocześni publicyści i mężowie stanu, a nawet późniejsi uczeni, tworzyli mniej więcej błędne pojęcia o rozległości Polski.

Podług map dawnych rozległość kraju po pierwszym rozbiorze, obliczaną była w cyfrach następujących:

Tab. I.

Wszystkie Województwa i Ziemie.

Prowincyi Wielkopolskiej	1446 mil kwadr.
„ Małopolskiej	3896
„ W. X. Litewskiego . .	<u>4288</u>

Suma Generalna trzech prowincyj . 9630.

Są to cyfry wyjęte ze szczegółowej Tabeli Moszyńskiego, sporządzonej w r. 1790. Sam autor jednakże w „Objaśnieniu i Eksplikacyi Tabel“ (w punkcie 6) zastrzega, że „dla niedoskonałości map Polskich, z których tenże rachunek robiony, zawsze też same znajdują się niepewności tychże mil kwadratowych“. Pozycye szczegółowe co do każdego województwa, oraz sumy ogólne powtórzył Lelewel w swojej „Geografii**), uzupełniając je rozległością krajów odpadłych (3925 mil, mianowicie: do Prus 629, do Austrii 1710, do Rosyi 1586); tym sposobem otrzymał sumę 14064 mil kwadratowych na przedrozbiorowe terytoryum całej Rzeczypospolitej w r. 1764. Cyfry prowincyj, odciętych rozbiorem, powtórzyli też bez zmiany pp. J. Szujski w swoich „Dziejach Polski“ i Tatomir.

---

*) Memoriał wydrukowany w Mapografii Rastawieckiego na str. 69. W temże dziele są wymienione mapy cudzoziemców, jedna z nich (Nr. 158)wydana została w skutek uchwały Parlamentu Angielskiego w 1784, zresztą zapewne nieszczegółowa, bo na jednym arkuszu.

**) Lelewel: Polska, Dzieje i Rzeczy jej T. I, str. 218—19.

Büsching przed pierwszym rozbiorem obliczał rozległość całej Rzeczypospolitej na 13,400 mil kw. geogr. *).

Pamiętnik Historyczno-Polityczny po dwakroć kuśił się o wyrachowanie rozległości kraju po r. 1775, ale zawsze nieudatnie: podaje dział austriacki w r. 1782 na 2700 (zamiast 1710), a pozostałe przy Polsce terytorium na 15,300 mil kw. (chyba nie geograficznych, ani nawet polskich); zaś w r. 1791 „podług najlepszych map“ oblicza części odcięte na 3350, a pozostałość na 10,050 mil kw. **).

Czacki rachuje podług mapy Foliniego w granicach przedrozbiorowych.

Tab. 2.

na Wielkopolskę	3,290
„ Małopolskę	8,054
„ W. X. Litewskie	9,990
	<hr/>
Razem	21,334 mil kw.,

ale „rachując po 20 na gradus“. Wyniesie to na mile geograficzne 12,000₁₇₇₅ ***).

Staszyc podaje w okrągłej cyfrze rozległość Polski na 21,000 mil kw., a Dembowski poprawia tę cyfrę znów na 21,333 ****).

Nareszcie w „Przeglądzie Dziejów Polskich“ rozległość w r. 1792 wykazaną jest na 9,200 mil kw.

4. Wątpliwości te i sprzeczności możemy obecnie rozstrzygnąć z zupełną prawie dokładnością, posługując się wy-

*) Büsching: Geografia Królestwa Polskiego i W. X. Lit. w Lipsku i Dreźnie 1768, a w Warsz. u Grela, str. 2.

***) Pam. Hist. Polit. 1782 str. 214 i 1791 str. 612.

****) Czacki: Dzieła (wyd. Raczyńsk.) III, Statystyka str. 2.

*****) S. Staszyc: O statystyce Polski 1807 Warsz. 3; J. S. Dembowski: Uwagi nad pismem o statystyce Polski 1809, Kraków str. 9.

padkami dokonanych już wszędzie ścisłych pomiarów, podanymi w statystykach urzędowych.

Rozległość Rzeczypospolitej w r. 1772, to jest przed rozbiorem, ale po zajęciu Spiżu przez Austryaków, może być złożona z cyfr:

Tab. 3.

1) 9-ciu gubernij Zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego	8,559 ₁₆₈
2) 10-ciu gubernij Królestwa Polskiego	2,312 ₁₁₉
3) Galicyi z Krakowem	1,416 ₁₆₀
4) W. X. Poznańskiego (Provinz Posen)	532 ₁₀₄
5) Części prowincyj Prus (Provinz Preussen) a mianowicie:	
a) Regencyi Gdańskiej bez Elbląga (R.-B. Danzig).	
b) Powiatów: Braunsberg, Heilsberg, Rössel z Biskupcem (Bischofsburg) i Allenstein (Olshytnek), stanowiących Warmię i wchoǳących w skład Regencyi Królewieckiej (R.-B. Königsberg).	515 ₁₇₇
c) Regencyi Kwidzyńskiej (R.-B. Marienwerder) bez powiatu tegoż imienia.	
Łącznie mil kwadr.	13,335 ₁₂₈
Odciągnąwszy od tej sumy m. Kijów z obwodem	35 ₁₂₃
Otrzymamy na rozległość Polski w r. 1772	13,300 ₁₀₅

Niedokładność mała może się znaleźć tylko w odejmowanej cyfrze obwodu Kijowskiego, ponieważ ta nie daje się wydzielić w nowych wykazach statystycznych z rozległości dzisiejszych powiatów.⁸⁸ Kijowskiego i Wasilkowskiego, nie daje się też wynaleźć na nowych mapach specjalnych i obliczona została na podstawie granicy oznaczonej na mapie arkuszowej p. Topolnickiego, wydanej we Lwowie 1864 r. Chcąc otrzymać rozległość Polski w r. 1769 trzeba by doliczyć Sta-

rostwo czyli Hrabstwo Spiskie, podawane na 10 mil kw., ale i ta cyfra nie daje się sprawdzić przez wykazy statystyczne, w których figuruje cały komitat Spiski w cyfrze 66₁₀₄ mil kwadr. *).

5. Obliczenie powierzchni Polski w okresie 1776 do 1793 przedstawia większe trudności skutkiem kilkakrotnej zmiany granic przed kongresem Wiedeńskim. Traktaty nie dostarczają żadnych cyfr, ponieważ wskazują tylko główny kierunek linii granicznej, a przytem wiadomo, że przy rozgraniczeniu Fryderyk II i komisya austriacka zajęli więcej niż traktaty 1775 zakreśliły.

Co do zaboru Fryderyka, który do powiatów obecnie nazywanych Flatau (Złotów) i Deutsch Krone (Wałcz) przybrał sobie na drugim brzegu Noteci całą prawie dzisiejszą Regencyę Bydgoską (prócz Gniezna i Wągrowca) — rzecz wyjaśnia się przez mapę urzędową prowincyi Pruskiej i powiatu Noteci (Netz District) z 25 sekcij złożoną, a w latach 1796—1805 wykonaną. Zdaje się, że to jest pierwsza dokładna mapa tych prowincyj, bo i pocóżby ją robiono, gdyby Fryderyk II posiadał podobnie dokładną? Na tej mapie znajduje się Tablica statystyczno-topograficzna na r. 1800, która podaje rozległość powiatu Noteci na 220₂₁₆ mil kwadr. na wszystkie cztery okręgi landrackie (der Brombergsche, Inowraclawsche, Camminsche, Cronsche Creise **). Porównywając je atoli z nowe-

*) Nowe cyfry są czerpane z następných publikacyj: Печисленіе по-верхности Россійской Имперіи въ царствованіе Императора Александра II произвелъ Генер. Штаба Полк. П. Стрѣльбицкій. Спб. 1874. Załęski W. Statystyka Porównawcza Królestwa Polsk. Warsz. 1876. Statistisches Jahrbuch für das Jahr 1874 v. k. k. Central-Commission, Wien. Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussischen Staats herausgegeben vom Königl. Statistischen Bureau IV Jahrg., 1-te Hälfte. Berlin 1876 (Engel).

**) Tak samo podany jest skład powiatu Noteci w Holsche'go Geogr. u. Statistik von West-, u. Neu-Ostpreussen II str. 145, ale rozległość miała wynosić wówczas tylko 139 mil kwadr. (III, 8). Dajemy jednak pierwszeństwo mapie urzędowej.

mi cyframi według dzisiejszych podziałów, wypadnie powiększyć rozległość powyższą do 232_{,62} mil kwadr. jeśli nie zachodziły jakieś drobne zmiany w granicach powiatów, mnie nieznane. Z tej przestrzeni jednak dwa powiaty prawego brzegu Noteci 66_{,36} mil kwadr. przypadały Fryderykowi podług traktatu 1775 r.; zabór więc jego, ulegalizowany chyba tylko szydlerczą odpowiedzią posła jego Benoit'a na reklamacje polskie: „vana sine viribus ira“ — wynosił 165_{,86} mil kwadr., podług cyfr nowych.

Granica austriacka nie poszła też w liniach prostych, jak wskazywał traktat, lecz wysunęła się daleko na północ aż pod Dubienkę, zapewne przez kompensatę niewielkiej anklawy Biłgorajskiej, pozostawionej przy Polsce. Tym sposobem Galicya owoczesna większą była od Galicyi dzisiejszej o znaczną część gubernii Lubelskiej (dzisiejsze powiaty: Tomaszowski i Hrubieszowski z częściami Biłgorajskiego, Zamojskiego i Krasnostawskiego). Cała ta część tworzyła okrąg Zamojski (Zamoscer Kreis). Znajduje się ona na mapie bardzo starannie metodą astronomiczno-trygonometryczną wykonanej na rozkaz Maryi Teresy i Józefa II, a więc zapewne zaraz po rozgraniczeniu, przed r. 1780, kiedy Marya Teresa umarła. Sprawdziwszy granicę południową z r. 1815 podług nowej mapy rosyjskiej Generalnego Sztabu, uprosiliśmy Inżyniera p. Józefa Limanowskiego o wymierzenie powierzchni tego okręgu Zamojskiego i otrzymaliśmy od niego cyfrę 96_{,68} mil kwadr. austriackich, czyli 101_{,59} mil kwadr. geograficznych, która bliską jest cyfr rozległości pomienionych powiatów dzisiejszej gubernii Lubelskiej. Może w niej tkwić pewna niedokładność, ponieważ obliczenie wykonanem zostało podług mapy wprawdzie urzędowej i starannie robionej, ale z XVIII wieku pochodzącej*).

---

*) „Regna Galiciae et Lodomeriae Josephi II et Mariae Theresiae Augg. iussu methodo astronomico trigonometrica nec non Bukovina geometricè dimensa curante Josepho Liesganig Astronomo S. C. M. Consil. Gubern. et Supremo rerum architectonicarum per regna Galiciae Praefecto“; skala 1

Mozemy więc już złożyć rozległość Polski z lat 1776 do 1792 w sposób następujący:

mila austriacka w calu. Znajduje się w bibliotece Ordynacyi hr. Krasieńskich. „Karte von Ostpreussen nebst dem Netzdistricte aufgenommen unter der Leitung des K. Pr. Staats-ministers Freiherrn von Schoetter in den Jahren 1796 1802“ w Bibliotece Publ. Ces. Warszaw. Uniw. W tablicach Dieterici'ego (Ueber die Vermehrung der Bevölkerung in Europa im XVII Jhrt w Abhandlungen der Berliner Akademie 1850) znajduje się, obok cyfr ludności, rozległość prowincyj pruskich zaraz po pierwszym rozbiórce Polski, mianowicie: „Westpreussen“ 377,¹³⁶ Posen 213,¹³⁸, (na lata 1774 i 1776), a z różnicy pomiędzy rozległością „West-Preussen u. Lithauen“ z r. 1775 i 1748 (706,¹⁴—654,¹⁷) wynika, że tej prowincyi przybyło 51,²³ mil kw. Zbierając te trzy cyfry w jedną sumę, otrzymamy na zabór pruski (pierwszy) mil kw. tylko 642,³⁹³, t. j. o 17,¹⁹⁷, mniej od naszego obliczenia. Nie śmiemy bronić naszej rachuby zbyt natęrczywie, gdyż mogły zajść małe jakieś zmiany przy kilkakroć ponawianych demarkacyach granicy; zwracamy jednak uwagę, że Dieterici robił swe obliczenie przed r. 1850 i baczyl głównie na ludność nie zaś na rozległość. Holsche obliczał nabytek pruski wraz z Gdańskiem i Toruniem na 629 mil. kw., ale wówczas pomiary powiatu Noteci nie były jeszcze ukończone i Warmię liczono na 74 mile, gdy my podług nowych pomiarów liczymy 76,⁶⁵ mili (III, 8); zresztą zupełnie dokładne porównanie jest niemożliwe z powodu różnic w podziałach administracyjnych. Uderzająca niezgodność zachodzi tylko w rozległości obwodu Gdańskiego, którą Holsche podaje na 13²/₃ mili kw.; zapewne taką była rozległość pierwotna, my jednak musieliśmy się trzymać podziałów i cyfr dzisiejszych dla otrzymania sum poprawnych. Co do Galicyi, zachodzić może wątpliwość względem m. Krakowa z okolicą, utworzona bowiem w r. 1815 Rzeczpospolita Krakowska zawierała 19¹/₂ mil kw. (podług Szaefajera: Nowa Geografia Powszechna, Wilno 1816 str. 95). Gdyby całe to terytorium należało do Polski po pierwszym rozbiórce, w takim razie należałoby naszą cyfrę ogólną z Tab. 4 zwiększyć o 10 mil geogr. a dział austriacki z Tab. 5 o tyleż zmniejszyć, ale się nie decydujemy na tę zmianę, bo ze studyów XVIII w. pozostało nam wrażenie, że granica austriacka była do miasta Krakowa bardzo blisko przysunięta; wiadomo np. że Podgórze pod Krakowem, na drugim brzegu Wisły leżące, znajdowało się już w kraju „cesarskim“ i kupcy austriaccy urządzali tam swoje sklady (Kausch u Liskego: Cudzoż. w Polsce str. 321).

Tab. 4.

1) 7 gubernij Zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego (bez Mohylewskiej i Witebskiej)	6866 ₃₈₆
2) 10 gubernij Królestwa Polskiego	2312 ₃₁₉
3) Regencya Poznańska oraz dzisiejsze powiaty Gnieźnieński i Wągrowiecki z Regencyi Bydgoskiej. . .	366 ₃₈₈
4) M. Gdańsk z obwodem (Toruń zaś nie jest oznaczony)	20 ₀₄
5) M. Kraków z okolicą	9 ₀₄
	<hr/>
	9574 ₃₅₁

Z tego stracić należy:

1) Okrąg Zamojski do Austryi wcielony	101 ₃₁₉
2) M. Kijów z obwodem	35 ₃₂₃
	<hr/>
Pozostaje . . .	9438 ₃₀₉

mil kwadratowych geograficznych.

Cyfra ta różni się od wszystkich poprzednio przytoczonych po części skutkiem zamiany mil polskich i austryackich na geograficzne, a po części skutkiem osiągniętej przez nowe pomiary większej dokładności.

Tab. 5.

Dział rosyjski . . .	1692 ₃₈₂	mil. kw. geogr.
„ austryacki. . .	1508 ₃₇₅	„ oprócz Spiża.
„ pruski . . .	660 ₃₃₉	„
	<hr/>	
Razem. . .	3861 ₃₉₆ .	

W końcu do obu cyfr rozległości Polski tak przed, jako też po r. 1775 można doliczyć jeszcze księstwo lenne, Kurlandya, której powierzchnia oznacza się teraz na 495₃₅₄ mil kwadr.

Tak więc, po pierwszym rozbiorze, Polska posiadała terytorium, wyrównywające prawie powierzchni Francyi. Ale

pod względem cech geograficznych wielka zachodziła pomiędzy dwoma tymi krajami różnica. Po utracie Galicyi tylko województwa Podolskie, Braclawskie, Kijowskie i część Wołyńskiego mogły przewyższyć urodzajność gleby francuskiej, reszta zaś Małopolski, oraz cała Wielkopolska i Litwa nie dorównywały jej. Nie miała Polska odnogi Lyońskiej i oceanu przy brzegach, z trudnością utrzymała Gdańsk i spław na Wiśle, a i tu komora pruska Fordoń zatrzymywała statki polskie, gnębiła towar cłem wysokiem i szykanami biurokratycznymi. Niemen wpadał do pruskiego hafu. Dźwina należała do Polski jednym brzegiem, a wolna żegluga na niej utrzymywała się tylko za zgodą Rosyi; rzeki południowe płynęły też ku obcym krajom: pierwiej Tatarskim, potem Rosyjskim. Utraciła nareszcie Polska Karpaty, Bochnię i Wieliczkę z ich niezbędnymi kopalniami soli. Pod względem ekonomicznym były to warunki fatalne, pod względem zaś strategicznym cała granica na okół stała nieprzyjacielowi otworem i nie nastęrczała Polsce nigdzie obrony naturalnej.

ROZDZIAŁ II

L u d n o ś ć.

6. Ludność nie da się obliczyć z dokładnością, jak powierzchnia, która pozostaje przez wieki ilością stałą. Cyfry ludności przeciwnie są bardzo ruchliwe, a liczba głów, obecnie zamieszkujących przestrzeń przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, obliczona podług powyższych źródeł i pozycyi na 26,902,000 głów, nie może być przeniesioną o sto kilkadziesiąt lat wstecz na rok 1772 ani na r. 1764.

Nie przyszła żadnemu z królów polskich myśl policzenia narodu swojego dla dowiedzenia się np. liczebnej siły sekt religijnych, jak Wilhelmowi III w Anglii w końcu XVII wieku *); żaden też w epoce obieralnej nie miał takiej władzy, żeby minister jaki, idąc za przykładem Colbert'a, mógł zarządzić popis głów w całym królestwie dla celów administracyjnych. Wprawdzie popisy XVIII wieku dokładnemi nie są dla braku metody umiejętnej, ale usiłowania Komisji Tabelarnej Szwedzkiej i statystyczne urządzenia Fryderyka II z r. 1748 w Prusach godne są uznania, a nadto uczeni angielscy i francuzcy, utworzywszy „arytmetykę polityczną“, za pomocą rozumowania i dowcipnych kombinacji uzupełniali niedostateczność materiału. Mógł więc Dieterici ułożyć tablice wzrostu ludności w kilkunastu krajach Europy, Anglii,

---

*) Maculay: „Hist. of England“ Tauchnitz edition tom I str. 278, 279.

Francji, Hiszpanii, kilku państw włoskich, kilku krajów niemieckich i wszystkich prowincji Pruskich od połowy, a czasem od początków XVIII wieku *). Znaczna część danych ukazuje się tu w cyfrach okrągłych z przybliżeniem do milionów, ale i takie przybliżenie zadowolnić nas powinno, gdy zważymy, że dziś jeszcze statystyka ludności pozostawia wiele do życzenia. Toć jeszcze do 1834 r. nie posiadał dokładnych spisów Związek Celny niemiecki i w znacznej części musiał opierać swoje rozkłady cel na spisach rodzin lub zamieszkałych budynków; toć i zapisana powyżej cyfra ludności obecnej w krajach dawnej Polski (26,9 milionów) nie może się nazwać dokładną, składa się bowiem z popisów 1869 r. (austriacki), 1875 (pruski) i 1873 (rosyjski): więc nosi w sobie wadę różnoczesności, a nadto mieszcząca się w tej sumie cyfra Królestwa Polskiego jest wątpliwa, gdy w raportach gubernatorskich N. Cesarzowi złożonych obliczoną była w r. 1872 na 6,304,099 dusz, zaś podług aktów Kancelaryi Namiestnika powinnyby się podnieść do 6,527,917 dusz **).

W Polsce natrafiamy na ślady popisów w XVI wieku ***), ale w XVII o żadnych próbach nie słyszymy, a za czasów Saskich bezrząd czynił już je niemożliwemi, upadek zaś oświaty sprawił to, żeśmy nie mieli bodaj ani jednego pisarza, któryby się o przypuszczalne obliczenie ludności pokusił, aż do czasów Stanisława Augusta. Dopiero w trzeciej ćwierci XVIII wieku; napotykamy pierwszą podobną hipotezę Niemca, radcy konsystoryalnego w Berlinie Siissmilcha, powtórzoną przez Biischinga w jego Geografii Polski, tłómaczonej i wydanej w r. 1768. Podług tej hipotezy Polska miała posia-

---

*) Dieterici: „Ueber die Vermehrung der Bevölkerung in Europa seit d. XVIII Jhrt.“ w Abhandl. d. Berliner Akademie 1850.

**) Симоненко: Сравнительная Статистика Царства Польскаго. Варшава. 1879, I, str. 90.

***) Kilka wymienił p. Simonienko op. c. str. 13—20, chociaż badania swoje ograniczył do XIX wieku.

dać 12 milionów ludzi, ale Büsching nie przytacza podstaw obliczenia, uważa je tylko za „najpodobniejsze do wiary“ i od siebie wyraźnie dodaje, że nic pewnego powiedzieć nie może, ponieważ „schodzi mu na dostatecznej tego wiadomości“ W szkolnym podręczniku uczonego Wyrwicza z r. 1773 nie znajdujemy wcale cyfr ludności, a tenże wzmiankowany Büsching w innym wydaniu przeznaczał dla Polski 8—9 milionów *).

Urządzenia państwowe Rzeczypospolitej, przynajmniej w okresie królów obieralnych, nie wymagały liczenia dusz lub głów; podstawą bowiem wszelkich dochodów, czy to prywatnych czy skarbowych, była pewna miara ziemi (np. łan) albo też „dym“. A przez dym rozumieć należy nie komin, ale zagrodę, siedzibę i to taką, która podatkowi podlega i w „jednym jest zbudowana okręgu“. Tym sposobem klasztory po wsiach, kanonie, szpitale wiejskie nawet przy nader ścisłej lustracji 1790 r. rachowane były za jeden dym; tylko klasztory i kanonie po miastach, karczmy i gorzelnie dworskie rachowano „w ilości dymów jaka jest“. Domy miejskie „jeśli kominy były połączone pod dachem“ rachowane były za jeden dym, (zład niewątpliwie pochodzi zwyczaj wyprowadzenia po nad dach, bardzo szerokich kominów, jakie na starych domach widzimy) Siedziby zaś bezrolnych osadników, budników, rudulków itp. nie opłacały podymnego, a więc dymy ich nie figurowały wcale w taryfach **). Chociaż przy takim pojęciu komina lub dymu wszelkie taryfy i tabele nie mogły obejmować kom-

---

*) Büsching: Geografia Królestwa Polskiego i WX. Litewskiego w Lipsku i Dreźnie 1768 r., w Warszawie u M. Grela str. 11; cyfra 8—9 mil. znajduje się w nieznanem mi tłumaczeniu francuzkiem Strasburgskiem II część 2 str. 134 cytowana przez Malte-Bru n'a w „Tableau de la Pologne“ 1807 str. 368.

***) Rezolucye Komisji Skar. Kor. na noty Komisjów Porządkowych Cywilno-Wojskowych w Arch. Sk. Kor. Oddział LXIX księgi Nr. 96, odpowiedzi 107 z d. 5 Czerwca, 111 z d. 19 Czerwca, oraz z dni 10 i 16 lipca 1790 r. Głos Proskury poła Kijowskiego na sejmie w dniu 16 Kwietnia 1790 r. w Dz. Cz. S. Gł. W. Sesya 268.

pletnego spisu budynków mieszkalnych: pokusilibyśmy się o jakieś przybliżone obliczenie ludności, gdybyśmy mogli znaleźć spis dymów ze wszystkich części Rzeczypospolitej w pewnym roku albo przynajmniej w pewnym kilkuletnim okresie. Ale i temu najskromniejszemu wymaganiu uczynić zadość niestety! niepodobna, gdyż wszelkim pokuszeniom podobnym staje na przeszkodzie decentralizacja zupełna w rządzie i obyczaju narodowym. Najwięcej dokładności możnaby się spodziewać po lustracyach królewskich, t. j. dóbr oddanych przez Zygmunta Augusta Rzeczypospolitej na utrzymanie wojska kwarcianego. Konstytucja r. 1565 nakazywała lustrować je co lat pięć; wprawdzie po pierwszej lustracji 1565—1567 nie była ona nigdy wykonywana ściśle i niektóre starostwa nie widziały lustratorów czasem po lat sto *); wszakże archiwa przechowują do dziś dnia liczny poczet ksiąg oryginalnych i oblat trybunalskich, opisujących szczegółowo intratę każdej niemal królewskiej. Znajdujemy tu zwykle wyszczególnienie folwarków, wsi i pojedynczych zagród; w miastach spisy domów, nawet z nazwiskami właścicieli; obliczenie opłat: robocizny, wysiewu i zbioru: ale 1) nigdy nie są rachowane głowy, 2) nigdy, o ile mi wiadomo, nie była przeprowadzona lustracja we wszystkich prowincjach jednocześnie. Dobra właściwie królewskie, czyli tak zwane stołowe lub ekonomie, zostawały pod zarządem podskarbiego nadwornego i biur administracyjnych króla. Za czasów Jagiellońskich królowie sami prowadzili gospodarkę, jak świadczą znakomite instrukcje Zygmunta Augusta; ale za królów obieralnych, przynajmniej w XVIII wieku, były one, zdaje się, zawsze puszczone w dzierżawę. Czy robiono w nich spis dymów, jakim sposobem i kiedy? nie wiemy. W każdym razie jednak nie obchodziły one Skarbu Rzeczypospolitej i lu-

---

*) Tak np. starostwo Piotrkowskie było lustrowane w latach 1565, 1569, 1626, 1659 (ta lustracja jest w oblacie trybunalskiej z r. 1678) potem zaś był sporządzony inwentarz podawczy przez dworzanina Komisji Skarbowej dopiero w r. 1776, w ciągu zaś 116 lat pomiędzy temi datami nie wiemy o żadnej lustracji.

stracyom nie podlegały; nam też nie są znane. A przecież dobra te były rozległe i sporej dostarczyłyby liczby dymów. Duchowieństwo znów usuwało się z pod kontroli statystycznej, bo dawało tylko „subsidia charitativa“ w okrągłych sumach i ponosiło ciężar konsystencji wojska. Więc tylko w dobrach dziedzicznych, szlacheckich potrzebnymi były tabele dymów, jeśli na sejmie zapadła uchwała o pobraniu jednego, dwojga lub kilkorga podymnych, a tabele takie gruntowały się na „abjuracie“ czyli zaprzysiężonem oświadczeniu samego dziedzica, nie zaś na popisie lub rewizyi, przez urzędników prowadzonej. Przy takich urządzeniach, przy nieistnieniu podatków stałych, niepodobna spodziewać się ani nawet przypuszczać, aby się w Polsce przedrozbiowej dała wyznać jakaś epoka ogólnego spisu dymów we wszystkich prowincjach, w dobrach wszelkiej natury. Mnie znanym jest jeden tylko „sumaryusz dymów“ W. X. Litewskiego, sporządzony w r. 1717, przy obmyślanu płacy dla wojska *), ale i ten, obejmując dymy dziedziczne, duchowne i stołowe, pominął królewsczyzny, a nadto budzi poważne podejrzenia ze względu na wartość użytego materiału. Za podstawę bowiem służyła abjurata aż z 1690 r., więc z czasów Sobieskiego, i ta zapewne bardzo była niekompletną, gdy wszystkie województwa i powiaty figurują w cyfrach okrągłych dziesiątkowych lub nawet setkowych. np. w powiecie Rzeczyckim 850, Mozyrskim 1,000, a w całym województwie Mińskim 5,000 dymów. Jakąż wiarę mogą budzić tak wyokrąglone i tak małe cyfry? Jakie wnioski oprzeć na nich można co do ludności? Gdybyśmy rachowali nawet po 10 dusz na każdy dym, toć otrzymalibyśmy ludność tak rzadką w stosunku do rozległości województwa (727 mil kwadratowych po pierwszym rozbiorze), jaka możliwaby była chyba w Syberyi lub na wybrzeżach Białego Morza. Nie więcej też warta suma ogólna dymów litewskich 121,000. A dla Korony i takich nawet cyfr nie znajdujemy.

---

*) Vol. Leg. VI, fol. 352 str. 182.

Bywał jednak pobierany w Polsce podatek zwany „poglównem“. Żydowskie pogłówne pobierało się od bardzo dawnych czasów, ale w ciągu pół wieku przeszło, mianowicie od r. 1717 do 1775 utrzymywało się bez przerwy „poglówne chrześcijańskie“. Zdawałoby się, że przy poborze tego przynajmniej podatku musiały być sporządzane spisy głów, a więc mielibyśmy popis ludności. Gdzież tam! Rząd szlachecki i tu wynalazł sposób załatwiania sprawy po sąsiedzku. Jednocześnie z uchwaleniem podatku tworzyła się komisya lub deputacya, która oznaczała ilość przypadającej na każde województwo, na każdy powiat lub ziemię opłaty za wzajemnem porozumieniem się przedstawicieli z każdej prowincyi pod prezydencyą marszałka sejmowego. Nawet od żydów wymagano tylko cyfry ogólnej poglównego: 20,000 (w r. 1589), po kilkukrotnych zwiększeniach w XVII w. 105,000 (w r. 1661), w XVIII zaś 220,000 złp. (w r. 1717), a do podziału tych sum między kahaly i przykahalki wzywano kilku, zapewne najbogatszych i najbardziej wpływowych, Żydów z każdej prowincyi. Tym sposobem powstawała taryfa, podług której podskarbiowie ściągali należność za pośrednictwem ofycyalistów swoich lub obieralnych exaktorów. Ta stała, niezmienna taryfa trwała tak długo, aż się zmienił podatek, t. j. przez lat 50, a czasem i dłużej (hyberna od r. 1684 do 1775 *).

Dowcipnie więc zabezpieczała się szlachta polska od wszelkiej ciekawości fiskalnej; wszelki popis był dla niej wstrę-

---

*) Cały ten wywód jest oparty na oglądaniu ksiąg skarbowych i na „Voluminach Legum“, w których odpowiednie ustępy łatwo jest wynaleźć podług wskazanych w tekście dat, oraz podług indeksu pod wyrazami: podymne, pogłówne. Co do hyberny konstytucya z roku 1775 (Vol. L. VIII, f. 137 str. 90) powiada, że ten podatek nie był lustrwany przez lat 150, ale to jest błąd redakcyi. Jako podatek, uiszczany pieniędzmi, hyberna ukazuje się po raz pierwszy dopiero w 1649 r. (Vol. L. IV, f. 251 str. 128), ale w konstytucyi 1685 r. jest wyraźna wzmianka o taryfie z r. 1684 „rękami WW. Hetmanów i JWW. Deputatów podpisanej, a na terazniejszym sejmie skorygowanej“ (Vol. L. VI, f. 710 str. 346).

tnym, ba, nawet niebezpiecznym. Senator, wojewoda poznański Grzymułtowski, mówił w r. 1667: „Pogłównego nie życzę z tych racyj, z których i pierwszemu byłem zawsze przeciwny, bom w nim widział dedecus z porównania wolnych capitum cum servilibus; widziałem „periculum“, bo nas policzyć z niego narody mogą“ *). Maxyma ta głęboko zapewne utkwiała w mózgach szlacheckich, bo się odzywała nawet podczas sejmku czteroletniego.

Nie policzyły też „narody“ głów szlachty polskiej, ani jej chłopów, ani nawet Żydów polskich, ani mieszczan; nad likiem ludności Rzeczypospolitej przedrozbiorowej zawisła tajemnicza zasłona, której już nikt zedrzeć nie zdoła; można ją tylko uchylić nieco i w pół mroku mniej więcej prawdopodobne tworzyły obrazy.

A jednak Staszyc, Czacki i Lelewel zabierali się do tej kwestyi z zupełną pewnością.

Staszyc **) powiada: „w r. 1776, gdy po pierwszym rozszarpaniu naszej ziemi każdy ciekawie zaraz rachował co nam zabrał, okazało się w zaborze cesarskim 2,700,000, ruskim 2,900,000, a pruskim 900.000, ogółem 6,500,000. Z przerachuby ludzi, co pozostali w Polsce, było jeszcze około 7,600,000. Więc w r. 1776 Polska cała liczyła 14,000,000 ludności“. Byłyby to cyfry szacowne, gdyby były autentyczne, lecz niestety obliczenia zaborów są przesadne, jak się okaże z tablicy 6-ej, a przerachuba ludzi, w Polsce pozostałych w r. 1776, wcale dokonaną nie była, przynajmniej w drodze urzędowej przez władze publiczne. Staszyc dał się w błąd wprowadzić.

Czacki w swojej Statystyce dodał: 1) ludność Galicyi 2,655,893 podług popisu niby z r. 1774; 2) ludność Księstwa Warszawskiego 3,863,000 z lat 1807 i 1809; 3) ludność pro-

*) Krzysztofa Grzymułtowskiego: Listy i Mowy, wydał A. Jabłonowski, w Źródłach dziejowych, Tom I, Warszawa 1876 str. 43.

**) O Statystyce Polski, krótki rzut wiadomości potrzebnych tym którzy ten kraj chcą oswobodzić etc. Warszawa 1807.

wincyi do Rosyi przyłączonych z rewizyi 1796 r. w liczbie 8,418,000; 4) i domniemaną cyfrę ludności do Prus przydzielonej, bez żadnych podstaw na półtora miliona podanej; z tych danych tak różnorodnych utworzył sumę ogólną: milionów 16, która ma wyrażać liczbę mieszkańców Rzpltej przedrozbiorowej. Ale w innym miejscu sam podaje tylko 14 milionów *).

Lelewel w swojej Geografii **) podał tablicę szczegółową wszystkich województw i ziem pozostałych przy Polsce po pierwszym rozbiorze i z nich złożył cyfrę ludności na rok 1791. Po bliższem rozpatrzeniu się przekonaliśmy się, że tablica ta jest powtórzeniem tablicy Moszyńskiego, o której powiemy niżej; Lelewel doliczył tylko ludność Gdańska i Torunia w ilości 91,799 głów i tym sposobem zwiększył sumę ogólną Moszyńskiego do 7,752,586 dusz. Następnie do tej sumy dodaje 860,000 z dzielnicy pruskiej, 2,580,786 z Galicyi, 1,206,618 z dzielnicy rosyjskiej oraz 580,000 w hołdowej Kurlandyi. Otrzymawszy tym sposobem 12,289,000 zapisuje tę cyfrę jako ludność Polski w roku 1764. „De facto“ jest ona dosyć do prawdopodobnej zbliżoną, ale nie przekonywa nas i nie może służyć za podstawę do żadnego wnioskowania z powodu wadliwej konstrukcyi. Bo wady obu tych ostatnich obliczeń są bardzo ważne. Nasamprzód nie podobna tworzyć sum z danych tak różnych co do czasu. W obec trudności zadania możnaby zapomnieć o warunkach ścisłego popisu jednodniowego, a nawet jednorocznego; możnaby tworzyć obliczenie przypuszczalne, przybliżone, na podstawie danych z okresu dłuższego, np. pięcio lub dziesięcioletniego, ale brać dane z lat trzydziestu i to wielce burzliwych, naznaczonych klęskami niezwykłemi w dziejach ludzkości, przenosić otrzymaną sumę wstecz o całe pokole-

---

*) Czacki: Dzieła, wyd. Raczyńskiego t. III, str. 3 i 4. O Litewskich i Polskich Prawach, wyd. Turowskiego I, str. 239.

**) Lelewel: Polska, dzieje i rzeczy jej. Wyd. Żupańskiego T. I, str. 218.

nie bez uwzględnienia warunków przyrostu ludności — jest obrazą kardynalnych zasad rachuby statystycznej. A właśnie oba obliczenia dopuszczają się tej obrazie, a nadto cyfra ludności galicyjskiej u Czackiego jest pod względem daty mylną; cyfry zaś, pruska i kurlandzka u Lelewela budzą nieufność przez swoje zaokrąglenie, aż do dziesiątków tysięcy *).

Obie więc sumy ogólne, tak 16 milionów Czackiego, jak 12,3 milionów Lelewela, nie mają dla nas większej wartości jak 14,643,424, wynalezione przez Malte Brun'a z cyfr ostatniego podziału (z Kurlandją) i dowolnie zmniejszone do 12 mniej więcej mil., jak 8 — 9 mil., obliczonych przez Büsching'a, albo jak rzucona domyślnie przez Droysena cyfra „może 8 milionów“ około r. 1740 **). A jakąż wartość do wnioskowania i kombinacyj historycznych może mieć cyfra, którą wolno w dwójnasób zmniejszyć lub zwiększyć? Toć więcej już nauczymy się z zestawienia faktów historycznych XVIII wieku. Wiadomo bowiem, że na początku jego Polska doznała ciężkiego spustoszenia przez wojnę Wielką Północną, przez walkę Karola XII z Augustem II i Piotrem W., potem przez domowe zamieszki, a jeszcze bardziej przez mór w latach 1708 i 1711. Po sejmie Pacyfikacyjnym 1717 r. nastął długi okres pokoju, przerywanego tylko na krótko wojną

---

*) Pierwszy popis austriacki w Galicyi z r. 1774 wykazał tylko 2,126,000 dusz (patrz Büsching — Magaz: XVI, 3. i Pam. Hist. Polit. r. 1782 str. 214), a dopiero na rok 1786 Kalinka (Galicya i Kraków pod pan. austr. 1853 Paryż str. 4) podaje 2,797,000. To też cyfra Lelewela jest poprawniejszą i wskazuje na rok 1774. Daty innych cyfr Lelewelskich nie są oznaczone, wszakże z powodu wielkości swojej wskazują na wiek XIX. Wreszcie doliczenie Kurlandyi nie zdaje mi się stosownem, gdy Księstwo to miało rząd oddzielny i z Polską łączyło się nader luźnemi węzłami.

**) Malte Brun: „Tableau de la Pologne ancienne et moderne 1807“, str. 371, 372; Droysen: „Friedrich der Grosse“. Leipzig, Veit 1874, tom I, str. 13; nie rozumiem tylko po co tu jest zacytowany Dieteric, który w swojej rozprawie nie wspomina o Polsce wcale.

elekcyjną po śmierci Augusta II i ubocznem oddziaływaniem wojny Siedmioletniej, werbunkami armii rosyjskiej, wycieczkami Prusaków, wyprawą rabusiowską porucznika Paszkowskiego itp. Pierwsze zaś lata panowania Stanisława Augusta są pełne klęsk i zaburzeń: rzeź hajdamacka, kilka konfederacyj z kolei i szczególnie niszcząca partyzanka konfederatów Barskich, uprowadzenie jeńców i chłopów w głąb Rosyi, szczególnie przez Fadiejewa i Sołłohuba *), okrucieństwa Drewicza, nareszcie zaraza morowa 1773 r. — oto są

*) Byłto polak w służbie rosyjskiej według słów Potemkina. Kalinka: „Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta“. Poznań 1838, część 2, str. 9. O wyprowadzaniu ludzi krociami przez Fadiejewa i Sołłohuba wspomina Kiciński, poseł Liwski, w znakomitej swej mowie d. 3 Maja 1791 r. tudzież o smutnych ofiarach okrucieństwa Drewiczowskiego: „Codziennie widziani po ulicach bez rąk i nóg Polacy“ (Gaz. Nar. y Obca, sprawozdanie z sesyi d. 3 Maja 1791, str. 148). X. Kalinka w swoim „Sejmie Czteroletnim“ (1, 214), polegając wyłącznie na Pamiętnikach M. Kossakowskiego, mniema, że to byli ubodzy i kalecy, ściągnięci do Warszawy umyślnie dla podniecenia niechęci do Rosyi. Sądzymy, że podejrziwość krytyczna zaszła tu zbyt daleko. Ze źródeł urzędowych rosyjskich wiemy przecie, że sama Katarzyna wydawała surowe decyzye względem konfederatów, tak np. w r. 1768 nie pozwoliła przyjmować recesów: „Nazajutrz po tych recesach staną się oni znów wicherzycielami; ale gdyby, złapawszy, posyłano ich na Sybir na osiedlenie, toby się liczba zmniejszyła“. Jakoż wysłana była znaczna liczba. W r. 1773 Delegacya Sejmowa miała polecenie w art. XX. instrukcyi swojej „dopraszać się... o uwolnienie wszystkich niewolników, zabranych podczas ostatniego zamieszania“. W istocie ukazem z d. 10 Września 1773 r. były określone przepisy uwalniania „polskich buntowników i Francuzów“, ale nie wszyscy byli uwolnieni. Pod d. 10 Stycznia 1774 r. znajdujemy ukaz o zapomogach dla konfederatów polskich, którzy „zechcą zamieszkać w Syberyi“, a w 1781 „o wypuszczeniu na wolność jeńców polskich, którzy przyjęli wiarę grecką“ pod d. 28 Lutego), potem d. 19 Listopada ukaz nowy rozszerzył tę łaskę na wszystkich. (Соловьевъ: Ист. Россіи XXVII, 297; Полн. Собр. Зак. №№ 14038, 15198, 15282). Są do dziś dnia wsie całe w Syberyi oraz żywe wspomnienia po konfederatach w salinach Ileckaja Zaszczyta pod Orenburgiem. O kalectwach, zadawanych przez Drewicza, czytaliśmy u historyków rosyjskich, o ile sobie przypominamy u Kostomarowa, z wyjaśnieniem, że ucinano ręce tym, którzy po raz drugi bywali ujęci.

znamiona wyraźniejsze od tablic statystycznych. Nie omylimy się twierdząc, że ludność zmniejszyła się gwałtownie w pierwszych latach XVIII wieku, urosła w połowie, ale ten przyrost ustać musiał, a nawet cyfra ludności zmniejszyła się niewątpliwie w epoce pierwszego rozbioru. Nie mamy cyfr na poparcie takich zarysów ruchu ludności, ale zasługują na jakieś uwzględnienie głosy współczesnych naocznych świadków, chociażby taki naprzykład: „W roku 1764 część jedna narodu cudzą mocą od narodu i króla odegnana, zostawiwszy nieprzyjaciół w ojczyźnie, szukała za granicą schronienia Pamiętne są powody i skutki roku 1767; odtąd już nam spocząć nie dano: puste pola, gdzie były mieszkańców siedliska, okropne mogiły na żyznych łąkach, których uprawie ręce odjęto, zarosłe dziczyzny na miejscach gdzie urodzajność pracę rolnika nagradzała pilnością, są świadkami cośmy przenieśli“ *).

Albo nota z roku 1772: „Rosya wysyłała po wielokroć żołnierza do Polski pod pretekstem szukania tam zbiegłych poddanych swoich, lecz którzy w rzeczy samej zabrali w Polsce niezmierną moc chłopstwa i ogołocili z mieszkańców wsie całe... Polska będzie miała zapewne 400,000 zbiegów... Granice ze strony polskiej są zewsząd otwarte, bez obrony, bez opatrzenia; granice ze strony Rosyi są obwarowane zasiekami, albo rogatkami, nasadzone gęsto strażami żołnierskiemi, baczniemi zawsze, aby uchodzących swojaków w głąb kraju zaganiać, a obcym ułaniać ucieczkę z Polski“ **).

Przy tak skomplikowanych warunkach historycznych,

---

*) Głos Zaleskiego posła trockiego d. 19 Stycznia 1789 Dyar. urzęd. T. I, cz. 2, str. 193—194.

***) Zbiór deklaracji not y czynności główniejszych, które poprzedziły y zaszyły podczas seymu pod węzłem konfederacji odprawującego się od d. 18 Września 1772 do 14 Maja 1773 (bez daty, Łojki) str. 356, 357. Rząd rosyjski występował z podobną pretensją, że do Polski uciekło 300,000 ludzi z Rosyi (str. 116).

przy braku popisów urzędowych i badań teoretycznych, nie widzimy żadnej drogi do wynalezienia zasadniczych cyfr ludności dla Polski przedrozbiorowej. Nie przypuszczamy nawet, żeby się dały zebrać tablice śmiertelności na całej przestrzeni Rzeczypospolitej z kościołów różnych wyznań, jak to uczynił Süßmilch dla kilku krajów niemieckich w XVIII wieku do przybliżonego obrachowania żyjących.

Gdyby jednak żądano od nas koniecznie jakiegoś zdania w tej materii, musielibyśmy przeprowadzić następne rozumowanie.

Tabl. 6.

Wzielibyśmy najprzód rezultaty najpierwszych popisów rozbiorowych przez trzy dwory zarządzonych:

1. Podług popisu rosyjskiego z roku 1774 głów z klasy opodatkowanej podług noty na mapie Oppermana i raportu Gubernatora Jeneralnego *)	1,226,996
2. Podług rewizyi wykonanej przez władze austriackie w Galicyi w roku 1774 (z Büschinga)	2,126,000
3. Podług aktów Biura Statystycznego Pruskiego z lat 1773—1776 **).	568,005
Razem ludność zabranych (1773—5) krajów.	3,921,001

*) Cyfra autentyczna i pierwotna znajduje się w rezolucyi Katarzyny II na referat Senatu pod d. 2 Października 1774 r. (Полное Собрание Законовъ Рес. Имп., tom XIX str. 1041) i wynosi: włościan głów 576,307, żydów 25,018, kupców 6,134, razem tedy 607,459 samych mężczyzn; liczba kobiet powinna być większa, ponieważ jednak nie znamy dokładnie stosunku płci, więc można tylko podwoić tę sumę, a wtedy wypadnie 1,214,918. Opperman podaje 12,000 więcej, zapewne na podstawie późniejszych poprawek urzędowych; wolimy wziąć jego cyfrę, bo w każdym razie naddatek jest potrzebny chociażby dla uregulowania liczby kobiet. Coxe („Travels“ 1874, I, 240) mniemał, że gubernie Połocka i Mohylewska liczą około 1,6 miliona.

**) Składa się ta cyfra z następnych elementów: 1) West-Preussen podług popisu z 1774 r. 356,278, 2) Posen a właściwie Netz-District z r.

Ponieważ jednak popis rosyjski 1774 roku nie obejmował szlachty i duchowieństwa, a dwa te stany, biorąc miarę z wykazów nowoczesnych, liczyć mogły około 80,000 głów na dzisiejsze gubernie Mohylewską i Witebską; ponieważ i popisy pruskie przed rokiem 1805, datą urządzenia Biura Statystycznego, nie osiągnęły jeszcze zupełnej dokładności *): przeto należy wynalezioną powyżej sumę podnieść o jakie sto tysięcy do 4,020,000 na ludność wszystkich krajów zabranych.

Dodalibyśmy następnie przybliżoną cyfrę ludności pozostałej w rozebranem królestwie. Ta cyfra, podług danych, jakie w następnym paragrafie przedstawimy, wynosić może około 7 mil.

Otrzymana tym sposobem suma wyrazi przybliżoną ludność całej Korony i Litwy w epoce pierwszego rozbioru w latach 1774—1776.

Przyrost ludności, skutkiem uciążliwych dla pracującej

1776 wynosił 140,080 i 3) różnica pomiędzy ludnością 1775 i 1773 w prowincyi Ost-Preussen u. Lithauen, odpowiadająca różnicy w rozległości 700 do 354 mil kwadr. pruskich (prawie cała rozległość Warmii) 71,647 dusz. Wszystkie te pozycye wzięte są z powoływanej kilkakrotnie rozprawy Dieterici, Dyrektora Biura Statystycznego Pruskiego, str. 108, Tabela C.; sprawdzaliśmy cały rachunek po razy kilka, porównywaliśmy z tabelką na mapie Schroettera z lat 1796 — 1805 i przekonaliśmy się, że w istocie tak małą była ludność w zabranych przez Fryderyka II prowincyach w epoce podziału; cyfry rozległości w milach pruskich odpowiadają, z małą różnicą 660 milom geograficznym, podanym w naszej Tabeli 5 w §. 5.

*) Za czasów Fryderyka II spisy ludności były prowadzone przez landratów w okręgach wiejskich i przez zwierzchność miejską po miastach (stąd dwie rubryki: Städte und das platte Land), ale dokładność i jasność tych wykazów pozostawiała wiele do życzenia. W r. 1787, z powodu wstąpienia na tron nowego króla Fryderyka Wilhelma II, zarządzono popis powszechny, który wykazał znaczne powiększenie cyfr. Wszakże i wtedy uskarżano się na szczególne trudności, napotkane w Prusach Zachodnich, ponieważ znaczna liczba sołtysów nie umiała czytać. Patrz Boeckh: „Die geschichtliche Entwicklung der amtlichen Statistik des preussischen Staates“, Berlin 1863 str. 11 i 24.

masy warunków życia, był dla całej Europy słabszy w XVIII wieku, niż dzisiaj *), w Polsce zaś w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta zapewne niweczonym był przez klęski krajowe. Może nawet zamiast przyrostu objawił się ubytek. Wolno tedy przypuszczać, że przed temi klęskami, w roku elekcyi Stanisława Augusta 1764 r., Rzeczpospolita liczyła tyleż, t. j. 11 albo więcej, aż do 11 $\frac{1}{2}$ milionów (bez Kurlandyi). Posuwać się dalej, chociażby do 12 milionów, nie śmielibyśmy, gdy cyfry nie upoważniają nas do żadnych więcej dodatków, a wyobrażenia społecznych nawet przeczą. Oto, co mówi np. autor dedykowanej Augustowi III geografii, X. Władysław Łubieński **): „Polska jest na pozór obszerna i w liczne miasta, miasteczka i wsie obfitująca, ale nie ludna z przyczyny częstych plag od Pana Boga: śmierci, powietrza, głodu, wojen, któremi ją biczuje Pan Bóg, chcąc naprowadzić na zbawienną drogę obserwy praw, juramentów, szanowania duchowieństwa“. Można się nie godzić na wykład przyczyn, lecz z poglądem i wrażeniami zbliżonego epoką pisarza rachować się należy.

7. W okresie drugim badanej przez nas epoki, budzi się potrzeba wiadomości statystycznych. Na posiedzeniu delegacyi sejmowej w r. 1775 Poniński wnosił, aby „każdy pan, spisawszy dusze poddanych swoich, oddał rejestr ad acta“;

---

*) Dieterici: „Ueber die Vermehrung d. Bevölkgr in Europa“ str. 83—84, twierdzi i tablicą usprawiedliwia, że między 1700 i 1800 rokiem w całej prawie Europie przyrost ludności był powolny; silniej zwiększać się zaczęła ludność dopiero w r. 1790—1800, a szybki przyrost objawia się dopiero w XIX wieku, poczynając od r. 1820 lub 1825; w ciągu całego XVIII w. przyrost roczny nie dosięga 20 dusz na milę kwadr., kiedy między 1825—1850 wynosił on 50—70, w Anglii i Belgii 136 dusz na milę kwadr. Zresztą badania Dieterici'ego nie rozciągają się wcale na całą przestrzeń dzisiejszego państwa Rosyjskiego i Turcyi.

**) Świat we wszystkich częściach większych i mniejszych t. i. Europie, Azji, Afryce y Ameryce... przez X. Wład. Łubieńskiego (Po r. 1740), tom II str. 378 (piękne wydanie z rytym na stali portretem Augusta III).

mówił nawet „o kalkulacyi ludzi w całym królestwie *), ale mowa jego skutku nie odniosła i uchwały żadnej nie wywołała. Wszakże wprowadzenie nowego podatku, nazwanego „podymne generalne“ przez tę delegacyę, czyniło koniecznem spisanie dymów we wszystkich dobrach tak dziedzicznych, jako też duchownych i królewskich, we wszystkich wsiach, miasteczkach i miastach Korony i Litwy. Nakazano więc „lustracyę dymów“, którą przeprowadziły obie Komisye Skarbowe w latach 1775, 1776, a w niektórych powiatach (podlegających rozgraniczeniu z Austryą) ostatecznie dopiero w r. 1777. Uniwersałem z dnia 2 Maja 1775 Komisya Koronna wskazała porządek postępowania w przyjmowaniu „abjurat“, oblatowania ich w grodach, przesyłania kopii do biura Komisyi, a przytem załączyła cztery formularze tabel (czyli wykazów), oraz 5 formularzy taryf (t. j. list poborowych). Stosownie do tych formularzy poformowano też spisy szczegółowe na drukowanych blankietach w dwóch egzemplarzach, z których jeden szedł do Komisyi. Tym sposobem utworzyły się grube księgi „in folio“, do dziś dnia zachowane w bardzo znacznej liczbie. W taryfach znajdujemy następane rubryki: 1) „Numer kwitu; 2) nazwiska miast, miasteczek i wsi; 3) dymy wiejskie pierwszej klasy à flor 7; 4) drugiej klasy à flor 5; 5) suma podymnego na 2 Rathy (w złotych); 6) na jedną Rathę (złote, grosze)“ **).

Po raz to pierwszy zapewne od czasu istnienia Polski zebrały się w jednej izbie pałacu Krasińskich w Warszawie spisy wszystkich dymów Korony, a w drugiej podobnej w Grodnie, spisy dymów litewskich. Jestto już materyał statystyczny, ważny i wiarogodny, bo chociaż podstawą tabeli było wyznanie

*) Pr. Deleg. Zag. VI, część 2, str. 55, sesya 32 z d. 11 Lutego.

**) Uniwersał K. S. K. w Pr. Ek. A. 12, str. 281; księgi taryf w Arch. Sk. Kor. np. Oddział XLIX, N. 14, 15 (Ptty Łucki i Krzemieniecki); Oddział LI Nr. 80, 81, 112, w oddziale XLVIII województwa Ruskie i Braclawskie etc.

posesora dóbr lub magistratu miejskiego, chociaż przysięga nie zawsze mogła wystarczać do zabezpieczenia rzetelności wykazu, to jednak podpis urzędnika skarbowego, który abjuratę stwierdzić musiał, oraz obowiązek sprawdzania, włożony na exaktorów, usuwa już wszelką wątpliwość. Regent podymnego ze swymi kancelistami pilnował właśnie ciągle poprawności ksiąg i rachunków swojego wydziału. Pożary, wylewy wód i t. p. klęski dawały prawo kontrybuentom do żądania „allewiacyi“, czyli kilkuletniej ulgi w płaceniu podymnego; nowo budujące się domy, nowo zakładane folwarki lub miasteczka musiały być pociąganemi do podatku: nieustannie więc należało czuwać nad dokładnością taryf. Jakoż oglądaliśmy nie mało ksiąg „z poprawą“, np. powiatów Łuckiego, Włodzimierskiego, Krasnostawskiego, Ziemi Łukowskiej z r. 1781.

Nie wątpimy, że regent podymnego w Komisji Skarbu Koronnego wiedział zawsze ogólną sumę dymów z całej Korony, a takież regent Komisji Litewskiej znał sumę dymów W. Księstwa. Ale tych cyfr Komisya nie ogłaszała urzędownie ani razu. Tymczasem publicyści i mówcy sejmowi wysilali się na różne kombinacye, na dowcipne kalkulacye dla oznaczenia ludności kraju. Najbardziej zapewne oryginalnym jest pomysł uczonego Büschinga: obliczyć ludność Polski z pierwszego rozbioru na podstawie popisu, dokonanego przez rząd austryacki w Galicyi w r. 1774. Przyjmując proporcye rozległości dwóch tych krajów raz jak 1: $6\frac{2}{3}$, drugi raz jak 1: 4, szanowny geograf i historyk mieści obok siebie na jednej stronie dwa obliczenia: podług pierwszego Polska może iczyć $12.041.333\frac{1}{3}$ dusz (!), podług drugiego tylko 8.504.000, a nie zrażając się tak fatalną dla statystyki różnicą, oblicza jeszcze z godną podziwu systematycznością względny stosunek wszystkich klas społecznych. O kilka zaś kart dalej znajdujemy trzecie obliczenie (podług stosunku zmniejszonego $2\frac{1}{6}$ razy?) na ludność ogólną 9.327.668. Pamiętnik Historyczno Polityczny powtórzył te wywody w r. 1782 w artykule p. t. Polityczne obrachowanie, tyżące się kraju

naszego“ ale odrzucił cyfrę pierwszą (12-milionową) i poprzestał na drugiej: 8.504.000 *).

Tenże Büsching w jednym z wydań swojej Geografii, oblicza ludność Polski po pierwszym rozbiore na 5—6 milionów, a Pamiętnik Hist. Polit. w 1785 r. drukuje artykuł jakiegoś obywatela, „któremu z urzędu stan Galicyi jest dobrze wiadomy“, a który dowodzi, że Galicya posiada około 3. milionów, cała zaś Polska 11—12 milionów głów **).

Wybicki w r. 1777 wynajduje tylko 5.391.364.

Staszyc w 1785 liczy 6 milionów; najbystrzejszy z korespondentów Dziennika Handlowego (Sandomierzanin) w r. 1787 opiera swoje rozumowanie finansowe na przypuszczeniu 12 milionowej ludności; autor broszury „O poddanych polskich“ mówi o 8.500.000; nareszcie Moszyński w głosie, mianym dnia 9 Marca 1789 r., ale na podstawie materyałów z r. 1788, podaje 7.354.620 dusz ***).

Jak widzimy, różnice są wielkie, tak wielkie, że tych obliczeń w drodze kompromisu pogodzić niepodobna. Wszelkie wnioski, oparte na popisie galicyjskim, wypada po prostu odrzucić bez względu na sławę naukową Büschinga. On sam zresztą nie był z nich zadowolonym i poszukiwał lepszych materyałów; otrzymał też w końcu od jednego ze swoich przyjaciół z Warszawy dokładny, szczegółowy spis dymów z Korony, wydrukował go na 378 stronicach starannie, powierzywszy korektę jakiemuś studentowi polakowi, ale spisu tego nie zużytkował do obrachunku; zresztą było to już za

*) Büsching: „Magazin“, XVI, str. 3 i 28; Pam. H. P. 1782 str. 214.

***) Francuzkie tłumaczenie Geografii Büschinga, cytowane przez Malte Brun'a w „Tableau de la Pologne“, str. 368; Pam. H. P. 1785 str. 2042.

***) Listy patriotyczne do JW. ex-Kanclerza Zamoyskiego. Warszawa r. 1777 str. 283—289; Staszyc: Uwagi n. ż. Jana Zamoyskiego, wyd. Turowskiego str. 133; Dz. Handlowy 1787 str. 238; O poddanych polskich r. 1788 Warsz. str. 62 i 75; Moszyńskiego Tabele przy wspomnianym głosie na pojedynczym arkuszu.

późno (w r. 1788); nie długo potem ukazały się dokładne tablice przez polskiego statystę opracowane.

Pomiędzy powyżej przytoczonymi obliczeniami znajdujemy dwa zasługujące na pilną uwagę, mianowicie: Wybickiego i Moszyńskiego, oba oparte na liczbie dymów i na przeciętnej liczbie dusz z każdego dymu; pierwszy przyjmuje stosunek $4\frac{1}{2}$, drugi „najwięcej 6 dusz“ na dym. Z resztą obliczenia te różnią się jeszcze datami.

Tab. 8.

Podług Wybickiego:

W r. 1777 było dymów 1.198.081, dusz 5.391.364; jako to: w Koronie 887.202 kominów, w Litwie 314.879 dymów, co placą podatek. Jest jeszcze w Litwie dymów od placu podymnego uwolnionych 6.000

Podług Moszyńskiego:

W r. 1788 było dymów 1,225.770, dusz 7,354.620.

Prowincya Wielkopolska . . .	268.587 dymów
„ Małopolska . . .	638.370 „
„ W. X. Litewskiego . . .	<u>318.813</u> „

Różnica w liczbie dymów wyraża niewątpliwie przyrost ludności w ciągu dwunastoletniego okresu pokojowego; możliwe niedokładności w wykazach powiatów rozgraniczanych nie wiele znaczą, bo główna czynność lustracyjna była już ukończoną w r. 1777 *). Powątpiewanie zatem rozciągać się może tylko na stosunek dusz do pojedynczego dymu, w tej mierze atoli oświadczamy się bez wahania za skalą Moszyńskiego, bo ta zyskała uznanie Holsche'go po sprawdzeniu jej przez wypadki późniejszych pruskich popisów. Zresztą

---

*) Büsching: podaje w „Magazin“ XVI, str. 26 liczbę dymów w Koronie na 876.983, zapewne z r. 1776. Jestto cyfra nieco mniejsza od Wybickiego, gdyż, doliczając dymy litewskie z późniejszego o lat 12 czasu (318.813), otrzymalibyśmy 1,195.796 dymów na Rzeczpospolitą, czyli o $2\frac{1}{2}$ tysiące mniej, niż podał Wybicki.

nie jest ona zbyt wielką w żadnym razie, raczej za małą, jak się przekonamy w następnym okresie.

Jeśli więc podaną przez Wybickiego liczbę dymów rozmnożymy przez 6, to otrzymamy dosyć wiarogodną cyfrę ludności na epokę pierwszego rozbioru 7,208.486 dusz. Jest to cyfra tylko przybliżona; sądzimy jednak, że wszelkie niedokładności i poprawki, doliczywszy nawet ludność Gdańska i Torunia, nie objętą tabelami dymów (ale bez Kurlandyi), zmieszczą się

Nr. 9.

pomiędzy 7,₂ i 7,₄ milionów.

8. Sejm czteroletni, uchwaliwszy stutysięczne wojsko i poszukując źródeł podatkowych na utrzymanie tego wojska, uznał potrzebę dokładnych wiadomości statystycznych. Już dnia 9 Stycznia 1789 roku Komisyja Wojskowa otrzymała pierwsze zalecenie „o zaczęciu rekruta“; w parę tygodni później na opędzenie pierwszych potrzeb nowego zaciągu sejm uchwalił podymne „protunkowe“ (jednorazowe), a pragnął też podnieść dochód skarbowy z podymnego generalnego. Wypadło też nakazać lustrację dymów, nową i ściślejszą, niż dawna. Rozprawy nad etatem wojskowym czyli organizacją projektowanej armii, przerywane sprawami podatkowymi, obalaniem Rady Nieustającej, oskarżeniem Ponińskiego i t. p. wlokły się bardzo długo, prawie do końca roku. Tymczasem nie można było przewidzieć, jaki system rekrutowania przyjętym będzie. Tej niepewności, oraz uznanej już przez wielu posłów potrzebie poznania sił kraju przypisujemy pomyślną dla statystyki konstytucję z d. 22 Czerwca 1789 r., która obok nowej lustracji dymów, nakazała dokonać, po raz pierwszy w dziejach Polski, popis, czyli „podanie ludności“.

Komisyja Skarbowa Koronna w wykonaniu tej konstytucyi jakoteż innych podatkowych, niezwłocznie, bo dnia 27 Czerwca t. r., wydała uniwersał z dołączeniem schematów

na tabele i taryfy dymów oraz na tabele ludności. Podajemy kopię jednego z takich schematów *).

Tab. 10.

TABELA LUDNOŚCI						
We wsi.... dziedzicznój, królewskij lub duchownój w Województwie... Ziemi... Powiecie... Parafii... Roku 1789, z mocy prawa Roku 1789 spisana.						
	Mężczyźni	Białogłowi	C H I Ł O P I			Ogół dusz wszyst- kich
			Dzieci ich		Ogół dusz bia- łogłow- skich	
			Syney	Córki		
	Do lat 15	Od lat 15				
Gospodarze rolnicy						
Czynszownicy chatupnicy						
Kórnownicy						
Fabrykanci						
Rzemieślnicy						
Szynkarze, karczmarze						
Czeladź służący						
Luźni za robotą bawiący się						
Żebraki						

*) Pr. Ek. A. 26 str. 703.

Podobne schematy podane są dla miast królewskich, duchownych i dziedzicznych, dla Żydów i Karaimów tak po wsiach, jak w miastach.

Nie wątpimy, że jednocześnie taki sam uniwersał z podobnymi schematami wyszedł z Komisji Skarbu Litewskiej.

Do użytku praktycznego tabele te i cała praca popisowa nie zdały się wcale, bo gdy w pół roku później stała się konstytucja sejmowa o. t.: Sposób dawania rekrutów w Koronie i W. K. L. *), pokazało się, że za zasadę do poboru wojskowego wzięto nie liczbę ludności, ale znowu dym i ta zasada utrzymała się stale, nawet za powstania Kościuszkowskiego, aż do ostatecznego rozbioru. Żaden też podatek prócz pogłównego żydowskiego nie spadał na dusze męskie, albo „białogłowskie“. Pomimo nieużyteczności praktycznej, cyfra ludności stała się już tak potrzebną i ważną dla owoczesnych polityków, że do roztrząsanej niezwłocznie potem konstytucji o Komisjach Porządkowych Cywilno-Wojskowych wprowadzili artykuł następujący: „Wiadomość o przybywającej i ubywającej coraz ludności w kraju, że każdemu państwu rządnemu jest przyzwoita, Komisya Porządkowa wyda uniwersał do wszystkich plebanów obojga obrządków i do wszelkiego rodzaju dysydenkich, ażeby wszyscy przed tąż Komisją corocz-

---

*) Zbiór Konst. y Uchwał Seymu od dnia 7 października 1788 roku etc. Warszawa Sch. Piarum str. 150; data oblaty 7 grudnia 1789 roku. Przy rozprawach kwestya: „czyli danie rekruta ma następować z dymu czy z ludności płci męskiej?“ przedstawiała się nader wątpliwie i rozstrzygnęła ją słaba większość, w senacie bowiem znalazła się po obu stronach równa liczba głosów (po 13), w stanie zaś rycerskim 45 przeciwko 44, a dopiero w wotowaniu sekretne 61 przeciwko 40 (Dzien. Cz. S. G. W. sesya 192 dnia 10 listopada 1789 r.). Na następnej sesyi z dnia 20 listopada przyjęto już jednomyślnie na wniosek Kossowskiego p. n. k., że 1 rekrut ma być dawany ze 100 dymów z dóbr dziedzicznych, a z 50 w dobrach królewskich i duchownych. W r. 1794 Rada Zastępcza nakazała dawać 1-go rekruta z 5 dymów rolniczych, a z 9-ciu lub 12-tu miejskich; Rada zaś Najwyższa Narodowa po 1 pieszym z 10 i konnym z 50 dymów; Gaz. Wołna Warsz. Nr. 4, d. 6 maja, str. 45; Gaz. Rząd. Nr. 72 z d. 14 września, str. 287, Nr. 79 z d. 21 września, str. 316.

nie na dzień 1 Stycznia, zaczynając od r. 1790, metryki ślubów, chrztów i pogrzebów tudzież rejestra wszystkich osób w parafii znajdujących się z wyrażeniem płci, lat i miejsca pomieszkania każdej osoby, a to według schema, na to od Komisji Skarbowej wydać się powinno, oddawali, a Tatarów, Karaimów, Żydów i innej religii... przez dziedziców, posesorów i magistraty, w osobnym rejestrze spisana, przesłać do Komisji Skarbowej corocznie, z której Komisya Skarbowa... ogólną w kraju ludność zebrawszy, na sejmie prezentować będzie“ *)).

Na skutek tych uchwał i uniwersałów Komisji Skarbowych komisarze, obrani do wyciągnięcia podatku ofiary, spisali tabele ludności jednocześnie z tabelami dymów, oszacowaniem intrat i taryfami opłat. Księgi, przez nich sporządzone, przechowują się do dziś dnia; nie sprawdzaliśmy, czy wszystkie? Zkąd inąd tylko wiemy, że na wiosnę roku 1790 brakowało spisów ludności z trzech powiatów koronnych: Ciechanowskiego, Łuckiego i Braclawskiego; o ludności zaś W. X. Litewskiego wcale nie wiemy, gdyż ztamtąd iść musiały do Grodna, nie zaś do Warszawy.

Z takiego to materiału Moszyński poseł braclawski, sekretarz W. W. X. L., vice-dyrektor korpusu kadetów etc., ułożył drugą swoją tablicę statystyczną, którą złożył sejmowi przy głosie z dnia 19 Kwietnia 1790 r. Poniżej umieszczona biografia jego (§ 83,₁) dowiedzie, że był biegłym rachmistrzem i finansistą, a jako członek niegdyś Komisji Skarbowej Koronnej, jako poseł sejmowy i wysoki urzędnik, mógł posługiwać się nie tylko aktami, ale też objaśnieniami i pracą kancelaryjną

---

*) Uchwała ta zapadła dnia 24 listopada 1789 r. co do Korony. Cała zaś Konstytucja oblatowana dnia 15 grudnia, dla Litwy wcześniej — dnia 19 listopada, projekt bowiem litewski posłużył za wzór Koronie, a był ułożony przez Wawrzeckiego i Bernowicza, wniesiony zaś d. 6 listopada przez Sapiechę marszałka. Dz. Cz. S. G. W. sesya 185 i 195; Zbiór Konst. 1788, str. 109 i 155 pod powyższemi datami.

skarbowej *). Jego cyfry przestrzeni i ludności posiadały przeto w owym czasie najwyższy możliwie stopień wiarygodności, nie tylko te, które wyciągnął z akt urzędowych, ale i te, które obliczył podług przypuszczalnej rachuby. Bo Moszyński uzupełnił braki w cyfrach ludności dla trzech wspomnianych powiatów koronnych (Ciechanowiec, Łuck, Braclaw) oraz dla całego W. X. Litewskiego, mnożąc liczbę dymów przez 6 (dusz na każdy dym). Pracę tę sejm przyjął z wdzięcznością, a posłowie Butrymowicz i Kublicki oraz kasztelan Suchodolski, oddając należne pochwały autorowi, żądali wydrukowania tablicy; obcy uczeni w lat kilkanaście później oświadczyli się z wysokim uznaniem dla Moszyńskiego i nazywali go znakomitym mężem stanu. Szczególnie ważnem jest zdanie Holsche'go, bo się opiera na porównaniu z wypadkami spisów pruskich z pierwszych lat XIX wieku **).

Moszyński podał kompletny szereg cyfr województwami i ziemiami uporządkowany, pod rubrykami: 1) mile kwadratowe, 2) miasta, 3) wsie, 4) dymy miejskie i wiejskie, 5) ludność, 6) podymne, 7) półpodymne z miast i wsi królewskich, 8) ofiara 10 procentu z dóbr dziedzicznych, 9) ofiara 20 i 10 p. c. tak z dóbr duchownych jako i pojezuickich, 10) dwie kwarty lub 50 p. c. z Licytacją i Expektatywą,

---

*) Wyraźnie też oświadcza w głosie swoim, iż ta „pracowita kalkulacja już nie na spekulacji dziś, ale na oryginalnych taryfach, w Komisji Sk. Kor. złożonych, z których wszystko wiernie wypisane się gruntuje“. W objaśnieniu powołuje się wciąż na taryfy z r. 1789.

**) Pochwały na sejmie w Dz. Cz. S. G. W. Sesya 249 z dnia 19 Kwietnia 1790 roku; pochwała Malte Brun'a w „Tableau etc. str. 370; Holsche: „Geographie“ etc., tom II, str. 148; świadczy on str. 152 i 153, że Prusacy brali tę tablicę za podstawę swoich prac statystycznych; nie przeczy ważności stosunku 6 dusz na dym, „bo chociaż pruskie spisy wykazały w Płockiem, w części Mazowsza, na Podlasiu, Żmudzi i części województwa niegdyś Trockiego tylko 1,197.746 dusz na 242.301 dymów, czyli niecałych 5 dusz na dym (tom I, str. 136), ale zato w prowincyi „Südpreussen wypada prawie po 7 dusz (1,348.071 na 194.788 dymów) mianowicie w departamentach kaliskim $6\frac{2}{7}$, w poznańskim $7\frac{1}{2}$, warszawskim $7\frac{1}{4}$, w samym mieście Warszawie $10\frac{1}{2}$ (tom II, str. 431, 432, 434).

11) czynsz emfiteutyyczny, 12) łańowe, 13) pogłównne żydowskie, 14) czopowe, 15) suma generalna podatków, 16) wypada w proporcji na 1 milę kwadratową: a) dymów, nie kładąc frakcyi, b) podatku w złotych, groszach i denarach, c) dusz, nie kładąc frakcyi. Nadto na drugiej tablicy znajdujemy całą intratę dóbr: a) królewskich, b) dziedzicznych; wartość dóbr w kapitale rachując po 5 od sta: a) królewskich, b) dziedzicznych etc. Ponieważ jednak sama tablica była w swoim czasie drukowaną w znacznej liczbie egzemplarzy, dołączoną do Dziennika Handlowego w roku 1790, częściowo przedrukowaną przez Holsche'go i Lelewela (w tomie I „Polski etc.“) z małemi tylko dodatkami, poprzestajemy zatem na wynotowaniu sum dla wszystkich województw i ziem.

Tab. II.

	Dymów	Ludności
Prowincyi Wielkopolskiej . .	264.145 . .	1,538.757
„ Małopolskiej. . .	733.081 . .	3,778,010
„ W. X. Litewskiego	422.873 . .	2,344.020
	<hr/>	<hr/>
	1,434.919 . .	7,660.787

Suma generalna 3 prowincyj „inclusive“ m. Warszawa z 14.820 dymów.

Porównywając te cyfry z cyframi tegoż Moszyńskiego zeszlrocznemi (§ 7), znajdujemy znaczne powiększenie tak w dymach, jakoteż w ludności dla Wielkopolski i dla Litwy. Wyjaśnia się ten fakt nasamprzód naturalnym przyrostem ludności w latach pokoju, a potem większą ścisłością lustracji, opartej na nowych przepisach, które zagarniały niemało dymów dawniej pomijanych. Następnie widzimy, iż cyfry, z popisu ludności pochodzące w obu prowincjach koronnych, nie usprawiedliwiły stosunku sześćcio-dusowego na dym, z kąd należałoby wyciągnąć wniosek, że ludność w obliczeniu Moszyńskiego wypadła za wielka w stosunku do rzeczywistości. Ale za to zmniejszenie liczby dymów i dusz w prowincyi Wielkopolskiej i to znaczne (o 4.442 dymy), budzi

wielkie powątpiewanie. Ponieważ nie wiemy o żadnej klęsce, któraby wyjątkowo Wielkopolskę dotykała, przeciwnie, lepszy niż gdzieindziej stan ludu wiejskiego i miast fabrycznych wróżył raczej przyrost ludności i dymów: przeto ów nieusprawiedliwiony ubytek przypisać winniśmy brakom lub wadom popisu. Ludność też W. X. Litewskiego nie odpowiada cyfrze dymów rozmnożonej przez 6, więc nie jest kompletną. Nie możemy tedy zaufać bezwarunkowo cyfrom Moszyńskiego i musimy poddać je kontroli innych zdań lub faktów.

9. Publicyści społeczni podawali wyższą cyfrę ludności, lubo nie usprawiedliwiali jej szczegółowym rachunkiem. Tak jedna broszura z r. 1790 podaje „najwięcej 9 milionów“, druga z r. 1792 liczy bez zastrzeżeń 9 milionów, trzecia w r. 1788 liczyła 8½ milionów. Hugo Kołłątaj w roku 1790 pisze o 9 milionach *). Redaktor Dziennika Handlowego woła: „Ludność, z Komisjów 10-go grosza ukazana, jest tak niedokładna, że nikt jej wierzyć nie może... i wstyd tylko narodowi przynosząca, że w tak obszernym kraju tak mała ludność“ **).

W głosach sejmowych jeden tylko Grocholski mówi o 7 milionach dusz; zaś Strojnowski, jeden z wybitniejszych posłów, a nadto ekonomista z powołania, liczy ośm milionów; Jezierski, kasztelan łukowski, po dwakroć mówi o ośmiu, a raz o 9 milionach ***). Po zakończeniu czynności Komisji

---

*) Starych uprzedzeń nowe roztrząśnienie 1790. Warszawa, Dufour str. 17; Sposób łatwy i pewny ulepszenia losu ludzi poddanych 1792. Warszawa. Dufour, str. 15; O poddanych polskich 1788, str. 62, 75. Kołłątaj: Prawo Polit. Narodu Polsk. 1790 str. 159, przyp. b.

**) Dz. Handl. 1790, str. 238 przyp. c.

***) Grocholski: w Dz. Cz. S. G. W. sesya 240 i 241 z dnia 7 i 10 Maja 1790 r.; Strojnowski tamże sesya 183 z dnia 3 Listopada 1789; Jezierski w broszurze: „Wszyscy błędza, rozmowa druga pana z rolnikiem cz. I, Warszawa, Dufour, 1790 str. 71. Dz. Cz. S. G. W. sesya 297 (nie 295) z dnia 3 Sierpnia 1790, sesya 396 z dnia 1 Marca 1791 r.

10-go grosza wystąpili w Listopadzie 1789 r. posłowie: Suchorzewski kaliski, Zieliński nurski, Wężyk krakowski, Stan. Potocki lubelski z oskarżeniem, że dzieło Komisji było źle wykonanem, mianowicie, intrata z wielu dóbr była zbyt nisko oszacowaną *). A co do ludności, Komisya Skarbowa Koronna doniosła w nocie urzędowej, adresowanej do marszałków sejmowych d. 17 Marca 1790 r., że „całe wsie są opuszczone“ oraz, że osady zapisane w lustracyach 1775 roku jako wsie, obecnie figurują jako miasta; domagała się przeto „we-refikacy“ ludności **).

Na skutek tych głosów i doniesień sejm ustanowił prawem z d. 8 Marca Deputacyę koekwacyjną do uregulowania podatków i zarządził „dopełnienie lustracyi dymów“ pod dniem 22 Kwietnia 1790 r.; ta ostatnia miała być dopelnioną przez Komisye cywilno-wojskowe podług zeszłorocznych schematów, a Komisya skarbowa w swoim uniwersale z d. 1 Maja zaleciła, aby do każdego powiatu i ziemi wyznaczono po dwóch lustratorów ***). Zresztą cała uwaga była zwróconą wyłącznie na stronę podatkową i w nowych schematach Komisya Skarbowa domieściła rubryki na liczbę dymów: „Szlachty 10

*) Dz. Cz. S. G. W. sesya 183, 3 listopada, 184, 5 listopada, 185, 6 Listopada 1789 i 223, 19 Lutego 1790 r.

***) Pr. Ek. A, 27 str. 309.

***) P. Simonienko (Сравни. Статист. Ц. Польск. I, str. 25) twierdzi, jakoby sejm uchwałą swoją z r. 1790 uznał, iż zeszłoroczny popis: „wcale nic nie wart“ (никуда не годной) i nakazał wykonać go „na nowo“. Jestto twierdzenie błędne. Nasamprzód nie napotkaliśmy takich wyrażen ani w konstytucyi, ani w rozprawach; powtóre, przytoczone powyżej głosy sejmowe dotyczyły błędnych wykazów nie ludności ale intrat; potrzebie, że niedokładności wykazów ofiary wykryte były tylko w 13tu powiatach i województwach (Dz. Cz. S. G. W. sesya 257 z dnia 3 Maja 1790); 4-te, że te niedokładności pochodziły nie z krzywoprzysięstwa komisarzy, lecz z niejasności przepisanej instrukcyi, jak to wyjaśnił Zakrzewski, a szczególnie Trypolski przykładem na Smilańszczyźnie księcia Potemkina, którą Komisya Braclawska zakwalifikowała do 105, a Kijowska do 150 tysięcy podatku 10-go grosza (Dz. Cz. S. G. W. sesya 249 d. 19 kwietnia 1790). Błąd P. Simonienki dziwi nas tem bardziej, że znaną mu jest praca p. Trzetrzewińskiego: „O podatkach stałych“, z której mógł

korcy zboża niewysiewających“, „dymów żydowskich“ i „szlacheckich“ 10-go grosza nie oplacających *). Kwestya ludności powinna była wyjaśnić się sama przez się przez wykonanie poprzedniego prawa o zbieraniu metryk i wykazów posesorskich lub miejskich i układaniu spisów ogólnych w Komisjach Porządkowych Cywilno-Wojskowych. I nie wątpimy, że do tegoby przyszło, że w ciągu lat kilku Polska posiadałaby rzetelne cyfry ludności, gdyby urządzenia sejmu czteroletniego dłużej przetrwały. O Komisjach Cywilno-Wojskowych litewskich dowiadujemy się z Pamiętn. Polit. Hist., że popisu nie ukończyły; co do Komisji zaś Koronnych zdołaliśmy wynaleźć ślad, że od niektórych dodatkowe tabele dymów przesłane i „przed Komisją Ziemiańską zaprzysiężone zostały“, że znaczne luki były wypełnione i Komisya Skarbowa poprawiła swoje taryfy tak podymnego jakoteż ofiary **) Ale o nowych tabelach ludności nic nie wiemy; Moszyński też, zajęty w Deputacyach Koekwacyjnej i Ekonomicznej, nie przerobił swojej tablicy. Żeby tedy powziąć jakiegokolwiek wyobrażenie o skutkach nowej lustracji, musieliśmy sami udać się do aktów Komisji Sk. Kor., mianowicie do „Protokołu Adnotacyów z Lustracji roku 1790“. W protokóle tym znajdują się dwie serye poprawek: jedna przez „ofycyalistów“, przygotowywana zapewne do referatu, druga ułożona już do taryf podatkowych, zapewne na podstawie decyzji. Pierwsza jest kompletniejsza, ale nie wszystkie dane są podsumowane. Podjęliśmy się odrobić zaniedbaną przez kancelistę czynność i zrachowaliśmy zaznaczone w adnotacyach dymy; opuściliśmy je

---

się dowiedzieć, że Tow. Kred. Ziemskie oparło swoje obliczenia wysokości pożyczek na taryfach ofiary; musiały więc być czegoś warte, jeśli się przydały poważnej instytucji finansowej, że nie wspomnimy o mocarstwach rozbiorezych, które ten podatek utrzymały, podnioszyszy tylko stopę jego.

*) Zbiór Konst. 1788, str. 179, 191, Pr. Ek. A/27 str. 603 i następane.

**) Arch. Skar. Kor. Oddział LXIX ks. Nr. 96 p. t. Rezolucye K. S. K. na noty Komisjów Porz. C. W-ch. Odpowiedź Nr. 66 z dnia 26 Kwietnia 1790 i Pr. Ek. A.27 str. 1749.

dnak dużo miasteczek, w których liczba dymów wyrażoną nie była. Ułożywszy tedy przybywające i ubyte od r. 1789 dymy z obu seryj, otrzymaliśmy taki wypadek: ubyte podług 1-ej seryi 872, podług 2-ej 1531, przybyło zaś podług 1-ej seryi 11.472 dymów, podług 2-ej 1.903.

Z tych cyfr do rachunku bierzemy trzecią 11.472, jako najbliższą do istniejącej liczby dymów; w seryi drugiej bowiem figurują tylko dymy zakwalifikowane do podatku. Ubyte zaś dla cyfry ludności nie mają znaczenia; wykreślono je z taryf dla tego, że domostwo zgorzało lub innej jakiejś przyczynie uległo; ludzie przecież nie ginęli razem z kominem.

Z tej cyfry dymów nowoprzybyłych, posługując się metodą Moszyńskiego, t. j. mnożąc przez 6, możemy otrzymać przybliżoną cyfrę ludności dawniejszym popisem nieobjętej; wyniesie ona 68.832 dusz. Ale na tym wypadku zatrzymać się nie możemy, ponieważ: 1) Nie policzyliśmy wielu „nowych“ miasteczek, w których dymy wykazane nie były zapewne z powodu przysługującej im wolności od podatków w ciągu prawem oznaczonych terminów; 2) w protokóle z liczby 33 exakcyj koronnych, siedm nie nadesłały wcale poprawek, mianowicie exakcje: Kalisz, Drohiczyn, Radom, Łuck, Chęciny, Łuków, Ciechanów; 3) oddzielną rezolucją z dnia 4 Października Komisya Skarbowa Kor. kazała dopisać w taryfach 10-go i 20-go grosza wiele dóbr, wynalezionych przez Komisye Cyw. Wojskowe, a chociaż w tej rezolucyi znajdujemy tylko sumy pieniężne bez dymów, przecież porównanie z protokólem przekonało nas, że w kilku pozycjach mieścić się musi znacznie więcej dymów niż te, jakieśmy policzyć mogli *) Sądzimy więc, że wynaleziony poprzednio iloczyn

---

*) Tak np. w exakcji Włodzimierskiej podług protokólu liczyliśmy tylko 20 dymów przybyłych, tymczasem w rezolucyi znajdują się trzy miasteczka: Włodzimierz, Kowel i Milanowice i t. p. (Pr. Ek. A/27 str. 1749). Zwracamy przytem uwagę, że w prowincyi Wielkopolskiej domaga się kompensaty zaznaczony powyżej, a całkiem niemożliwy brak 4.442 dymów lustracyi 1789 r. w porównaniu z liczbą poprzedniego okresu.

podnieść należy przynajmniej do 100.000 dusz na Koronę. Czynimy taką poprawkę tem śmieiej, że materyał, czerpany z Protokółu Adnotacyów, sięga aż do Listopada 1791 r., więc naturalny przyrost ludności w ciągu lat dwóch spokojnych i stosunkowo najpomysłniejszych z całej epoki Stanisławowskiej, mógł nie tylko 100.000 dusz przyczynić, ale też pokryć braki, jeżeli te się wcisnęły do przypuszczalnych elementów cyfry ogólnej Moszyńskiego r. 1789.

Fakt podobny niedokładności tabel niewątpliwie miał też miejsce w W. X. Litewskim, zarówno jak i przyrost ludności w ciągu lat dwóch. Utrzymując podstawę i granicę rachunku Moszyńskiego, do ludności Litewskiej, która stanowi 0,44 Koronnej, doliczymy 44,000 dusz.

Dodając tym sposobem łącznie 144,000 do podanej przez Moszyńskiego ogólnej sumy ludności wszystkich trzech prowincyj, otrzymamy cyfrę przybliżoną.

Nr. 12.

7,804.787 dusz na rok 1791,

ale dusz samej prawie plebejuszowskiej masy włościan, mieszczaństwa i żydów. Przekonamy się wkrótce, że i ta cyfra wymaga jeszcze poprawek, skoro uwzględnimy lik stanu szlacheckiego, duchowieństwa i „narodu“ żydowskiego.

10. „A tout seigneur tout honneur“! Zabierając się do przeglądu stanów czyli raczej warstw społeczeństwa polskiego w XVIII wieku, winniśmy zaczynać od stanu rycerskiego, od szlachty, która całe życie państwowe w sobie skupiła. Czy mieści się szlachta w podanych powyżej cyfrach ludności?

Mieścić się powinna w tych, któreśmy tworzyli w drodze kombinacji z liczby dymów, mnożąc przez średnią liczbę dusz każdego dymu. Utrzymywaliśmy zawsze stosunek Moszyńskiego (6 : 1), polegając na biegłości jego i na charakterze wcale nie skłonnym do przeceniania zasobów krajowych. Zdawało nam, że się stosunek ten jest za mały, szcze-

gólnie dla dworów, niektórych szpitali, kanonij i karczem*), ale przykład Wybickiego, który brał stosunek jeszcze mniejszy ($4\frac{1}{2} : 1$), a najbardziej uwaga Holsche'go, oparta na pruskim popisie ludności, zmusiły nas do zaniechania wszelkiej opozycji. Cyfry przeto, obliczone dla I i II okresów w paragrafach 6 i 7, muszą zawierać w sobie przybliżoną liczbę wszystkich głów, które sypiały pod dachem chociażby kurnej chaty, a więc też liczbę wszelkiej szlachty.

Ale w ostatniej cyfrze (7,804,787 dusz) ta przybliżona rachuba zastosowaną była tylko do Litwy i trzech powiatów Koronnych; wszystkie zaś inne pozycje powstały z popisu, a właśnie do tabel popisowych wejść mogła chyba nader mała ilość szlachty czynszowej, bo na zapytanie Komisji Cywilno-Wojskowej Łuckiej, Komisya Skarbowa Koronna dała następną, zupełnie wyraźną odpowiedź: „Gdy o szlachty zapisywaniu prawo nie uczyniło wzmianki, przeto Komisya (Skarbowa) rubryki oddzielnej mieścić nie mogła, lecz czynszowników ogólny wyraz zawiera jakiegokolwiek rodzaju i gatunku czynsz opłacających“**). Wszakże rezolucyi tej nie podała do wiadomości innych Komisji C. W. żadnym okólnikiem, a czy inne same się domyśliły znaczenia rubryki „czynszowników“? wątpimy.

Kwestya bowiem spisowania szlachty była przedmiotem rozpraw, które uwydatniły panujący, a przynajmniej utrzymujący się jeszcze w społeczeństwie staroświecki zabobon. Grocholski, poseł braclawski, pochwaliwszy schemata Komisji Skarbowej, zrobił jeden tylko zarzut, że brakło w nich rubry-

---

*) W r. 1827 w Królestwie Polskiem Kongresowem było domów miejskich i wiejskich 481.285, ogół zaś ludności wynosił 4,032.335 dusz, a więc na jeden dom mieszkalny (nie na dym) przypadalo $8\frac{1}{3}$ dusz. Dane pochodzą od Rodeckiego: *Obraz Geograficzno-Statystyczny Król. Pols.* 1830, Warsz. Tablica III. Podobnie w Gubernii Grodzieńskiej w r. 1863 wypadalo 8,000 dusz na dym (Боброекий: Гродненская Губернія w *Zbiorze oficerów Sztabu Generalnego*, Dodatki I, 119).

**) P^r. E.k. A/26 str. 759.

ki dla „wszystkiej szlachty“. Poparł go Niemcewicz, twierdząc, że „kto tylko jest człowiekiem, do ludności należy i lękać się nie trzeba, że w rubryce ludności szlachcic umieszczony będzie“. Ale przeciwko takim twierdzeniom ozwały się głosy opozycyjne: Mierzejewski przypominał, że przy rozstrzygnięciu praw o wojsku utrzymał się rekrut z dymu, że szlachta będzie miała swoje własne popisy po województwach, że układanie tabel ludności może mieć jedyny tylko cel dowiadywania się o zwiększaniu się albo ubywaniu liczby fabrykantów. Nawet gorliwy zwolennik reform, Butrymowicz, poseł piński, powiedział: „bo pytam się, na jaki koniec potrzebna jest komużkolwiek ludność szlachty, kiedy szlachcic ani na rekruta nie pójdzie, ani pogłównego z osoby swojej płacić nie będzie?“ I chociaż sekretarz odczytał wniosek, że „schemata, przez Komisję Skarbową Ob. Nar. dawniej podawane do zapisywania ludności, mają być i teraz za prawo“, ale w konstytucyi czytamy tylko o lustracyi dymów i w wykonywaniu nie znajdowaliśmy też nowych tabel ludności*).

Jest więc rzeczą pewną, iż za sejmu czteroletniego, a tem bardziej w czasach dawniejszych i późniejszych, aż do ostatniego rozbioru, szlachta pogłównie spisana nie była. Prawo o sejmikach nakazało wprawdzie, aby w każdym województwie prowadzoną była „księga ziemiańska“, ale do niej wpisywać należało tylko posesyonatów, t. j. właścicieli dóbr albo dzierżawców i zastawników, opłacających podatek ofiary, bo tacy mieli wstęp i głos na sejmikach. Tym sposobem do księgi ziemiańskiej nie wpisywano ani szlachty, utrzymującej się z pracy osobistej, ani właścicieli pomniejszych fortun, do 10 dymów liczących, ani nawet rodzin owej zamożniejszej klasy, posesorów większej własności ziemskiej. Pomimo całej niedostateczności takiego spisu, żalujemy jednak, że się nie dają obecnie odszukać i skompletować owe księgi ziemiańskie ze wszystkich województw, musimy bowiem zadowolnić się jedyną, i to niezupełną, cyfrą Czackiego, który podaje 38,814

---

*) D z. C z. S. G. W. sesya 250 z d. 20 Kwietnia 1790 r.

właściciele ziemskich na Koronę z zastrzeżeniem, że „cały rachunek do pierwszych sejmików po zapadłem prawie... tylko uczyniony; nikt zaś nie zaprzeczy, że znaczna część obywateli nie była jeszcze wówczas zapisana“ *). O liczbie osób wpisanych do ksiąg ziemiańskich w Litwie i takiej nawet wiadomości nie zdołaliśmy wynaleźć. Notujemy jeszcze, że Moczyński podaje na całą Koronę „wsi“, t. j. zapewne dóbr wszelkich kategorii 24.919 i miast 905 (w tej liczbie mieści się 225 królewskich). W W. X. Lit. są tylko miasta w liczbie 509, wsie zaś wcale nie są obliczone.

Pomimo nieistnienia materyałów urzędowych i cyfr dokładnych, musimy przecież jakiegokolwiek powziąć wyobrażenie o liczebnej sile szlachty polskiej, chociażby przez kombinację, z mniej wiarogodnych lub różnoczesnych danych wysnutą.

Szukajmy najprzód zdań i poglądów u ludzi z czasów Stanisławowskich.

Büsching powiada, że „szlachta w Polsce jest bardzo liczna, ale po większej części uboga. Najprzedniejsze familie mocno są bogate i wiele ubogich szlachty w służbę przyjmują, którzy za chłopców, sługi, podstarościch, podskarbach, marszałków i pod innemi imionami służą“. Zresztą tych nader ogólnikowych wyrażań żadnemi cyframi bliżej nie określa**).

Cyfry znajdujemy dopiero w późniejszych pismach i głosach.

Tab. 13.

Broszura z r. 1775 p. t. „Les paradoxes“, przytoczona przez J. I. Kraszewskiego***), liczy

*) Czacki: O Lit. i Pols. prawach wyd. Turowskiego, str. 281 w odsyłaczu. Tę samą cyfrę powtórzył bez przytoczenia źródła autor książeczki p. t. „Wiadomość o stanie handlu i przemysłu w Polsce“ przez autora pism: O przyozdobieniu siedlisk wiejskich etc. (Fr. Xaw. Giżycki), Stanisławów 1846 r. str. 43, tylko przez pomyłkę zmienił cyfrę setek (8 na 3).

***) Geografia Polski, tórn. z niem. 1768 Lipski i Drezno str. 12.

***) Polska w trzech rozbiorach etc. Tom I, 148—150. Autorem ma być d' Alembert.

wielkich rodów 4 — 5, małych despotów 12, panów podrzędnych około 100; szlachty średniej, nie mającej własności, ale znaczne stanowiska zajmującej 200 do 300; właściwej średniej szlachty dosyć zamożnej po wsiach (ci najbardziej cisną chłopów) 20.000 do 30.000; drobnej szlachty bez majątku 1,300.000, ogółem więc około 1,331,000

Po ukończeniu pierwszego rozbioru broszura p. t. *Discours Patriotique**) z r. 1787 na ludność 7-miljonową rachuje szlachty 200.000

Kościątkowski, poseł wilkomirski na sejmie czteroletnim**), wymienił w stanie szlacheckim osób 200.000

Różnowski***), poseł gnieźnieński, na tymże sejmie liczył szlacheckich familij 100.000

Staszyc****) w r. 1790 liczył szlachty z dziećmi i płcią niewieścią około 300.000

Hugo Kołłątaj w znakomitej swej mowie do deputacyi konstytucyjnej wspomniął również, że familij szlacheckich jest 100.000

Zambrzycki, poseł nurski, zbijając w roku 1791*****) myśl Kołłątaja o rozdzieleniu kilku starostw na szlachtę ubogą, rachował tej szlachty do 300,000

Broszura: „Ciąg dalszy uwag nad stanem rolniczym i miejskim“, przytaczana przez W. A.

---

*) „Discours patriotique sur la décadence de la Pologne. En Europe 1787. Chés (sic) des libraires qui vendent des nouveautés.“ str. 36.

**) Dz. Cz. S. W. sesya 343 d. 9 Listopada 1790 r.

***) Dyjar. S. 1788 urzędowy), sesya 67, tom II, część 2, str. 210.

****) *Przestrogi dla Polski*... dnia 4 Stycznia 1790 r. str. 214.

*****) *Prawo polityczne Narodu Polskiego albo Układ Rzpl. do Listów Anonyma*, część IV. 1790, Gröll str. XXI. *Gaz. Nar. y Obca* 1791 Nr. 93 str. 371.

Maciejowskiego*), podaje liczbę szlachty posesorów o jednej wiosce na 23,000. a niemających posesyi na 450.000, razem tedy prócz większych właścicieli 473.000

Pamiętnik Historyczno-Polityczny rachuje**) na domysłszlachty wraz z duchowieństwem i wojskiem w Koronie 300,000

Gdybyśmy więc doliczyli na Litwę 0,44 cyfry, podług wyżej usprawiedliwionego stosunku, otrzymalibyśmy na całą Polskę 1791 r. 442.000 głów. Jestto liczba bardzo mała, bo z niej należy wytrącić gemejnów piechoty i pocztowych jazdy, t. j. około 40 tysięcy ludzi, przypuszczając, co nie jest pewnem, że w pierwszej połowie r. 1791 wojsko było już doprowadzone do 60.000 głów. Do objaśnienia tej cyfry dodać winniśmy uwagę, że ją autor wyprowadza z obliczenia ludności ogólnej kraju, niby „podług lustracyi Komisji Wojewódzkich r. 1790“, ale w istocie podług znanych już nam tabel 1789 r., przesłanych mu z grubym błędem co do trzech najludniejszych województw; skutkiem tego błędu suma ludności wypadła dużo mniejszą niż w tabelach Moszyńskie-go, bo na 4,211.797. Ta przypadkowa niefortunna okoliczność mogła wpłynąć na autora i zniewolić go do zmniejszenia cyfr szlachty i duchowieństwa przy kombinacyi, oparte zapewne na przypuszczalnych stosunkach.

Rozpatrując się we wszystkich tych cyfrach, dostrzegamy nasamprzód, że w masie „narodu szlacheckiego“ wyróżniane były dwie warstwy: 1) tak zwanych posesyonatów większych dóbr ziemskich; 2) tłum drobnej, zagonowej, zaściankowej, cząstkowej szlachty, posiadającej mniej niż 10 dymów lub nie posiadającej ziemi wcale.

*) Maciejowski: *Historja Włościan 1874*, Warszawa str. 338.

**) Rok 1791 str. 244.

O pierwszej klasie, posesyonatach, a raczej zamożnych ziemianach, możemy utworzyć sobie dosyć jasne, acz nie zupełnie dokładne wyobrażenie podług następujących wskazówek.

Tab. 14.

1. Niekompletna cyfra osób, wpisanych do księgi ziemiańskiej w Koronie w r. 1791 podług Czackiego	38.814
2. Właściciele dóbr, mieszczących wyżej nad 20 dusz męzkich poddanych w guberniach: Wileńskiej Mińskiej, Grodzieńskiej i Kowieńskiej (a więc na przestrzeni W. X. Litewskiego po pierwszym rozbiorze), było w r. 1834 podług Koeppena*). <u>5.593</u>	
Łącznie w granicach pierwszego rozbioru	44.407

Tej sumy nie podajemy bynajmniej za dokładną, boć obie liczby składowe dokładnemi nie są: pierwsza, jak wiemy od samego Czackiego, jest za mała; druga, co do kategorii właściciele może być nieco za wielką, gdyż zagarnia (przy cenzie 21 dusz męzkich) pewną liczbę mniejszych niż 10 dymowi właściciele, tudzież może zawierać powtórzone po kilkakroć te same osoby, jeśli posiadały dobra w kilku guberniach **). Za to nie wchodzi do niej posesorowie t. j. zastawnicy, dzierżawcy, którzy do księgi ziemiańskiej mogli się

*) Tęgoborski: „Etudes sur les forces productives de la Russie, Paris“ 1852 t. I p. 340; cyfry nasze utworzone są z tablicy p. t.: „Tableau statistique de propriétaires terriens et de leurs paysans“ przez odciążanie 3ej kolumny od 1ej. Cyfra ogólna wszystkich właściciele wraz z tymi, co mieli mniej niż 20 dusz męzkich poddanych, wynosi podług tejże tablicy 8.880.

**) Na tę ostatnią okoliczność zwraca uwagę sam Tęgoborski, podaje on też stosunek właściciele mających 21—100 dusz męzkich poddanych (278 na 1000), ale z tego stosunku skorzystać nie możemy, ponieważ przecacza skalę księgi ziemiańskiej, a przytem obliczony jest na całe Cesarstwo Rosyjskie, nie zaś na gubernie północno-zachodnie (l. cit. str. 341).

wpisywać, nie wchodzi także część Żmudzi przydzielona po kongresie Wiedeńskim do Królestwa (do województwa Augustowskiego, które liczyło w r. 1827 podług Rodeckiego na ogół 334 większych właścicieli ziemskich).

Że suma ogólna 44.407 osób głównych na klasę zamieszkałych ziemian nie jest przesadnie małą, możemy to stwierdzić faktem, że w r. 1827 w Królestwie Polskiem Kongresowem liczono dziedziców dóbr 4.205 *) na 2312 milach kwadratowych; ponieważ Polska po pierwszym rozbiore była większą 4,08 razy, przeto rozciągając ten sam stosunek na całą jej przestrzeń, otrzymalibyśmy tylko około 17.000 właścicieli. Nie przeczą takiemu wnioskowi, owszem wzmacniają go wykazy urzędowe pruskie w pierwszych latach XIX wieku, gdy w prowincyi, nazwanej po 3-m rozbiore „Südpreussen“, t. j. w Departamentach: Poznańskim, Kaliskim i Warszawskim na 958 $\frac{1}{2}$ milach kwadr. pruskich, mieszcili 3.083 osób, posiadających „dobra szlacheckie“ (adliche Güter), a 3414 samych dóbr. Ponieważ Polska z r. 1791 była prawie dziesięć razy większa, przeto liczba właścicieli dóbr mogła wtedy dochodzić najwyżej do 30.000 **).

Ostrzegamy, że liczba dziedziców dóbr nie jest i nie może być identyczną z liczbą samych dóbr, a jeszcze bardziej z liczbą wsi i miasteczek dziedzicznych (np. w Departamencie Poznańskim przed r. 1804 liczyli Prusacy dóbr szlacheckich 1.194, a właścicieli tylko 833 osób; w Królestwie Kongresowem 4.205 dziedziców podług Rodeckiego posiadało 16.992 wsi i 239 miast prywatnych, nadto istniało 5.373 wsi i 214 miast narodowych). Nie należy też zapomnieć, że wszystkie te cyfry obejmują samych właścicieli, t. j. „osoby główne“, bez ich familii.

---

*) Rodecki: *Obraz Jeograf. Statyst. Kr. Pols.* 1830 Warsz. Tablica III.

**) *Holsche: „Geogr. u. Statistik von West-Süd-u. Neu-Ostpreussen, t. II z r. 1804, str. 392, 196—237.*

W sumie ogólnej 44.407 zmieścić się mogą wygodnie i owe „wielkie rody“ i „mali despoci“ i „podrzędni panowie z broszury Paradoxes“ i średnia szlachta rachowana tam na 30.000 lub 23,000 właścicieli jednowioskowych z innej broszury; nie wypełniają jej nawet. Musimy przyznać; że tylu właścicieli jednowioskowych nie było, że do tej sumy wchodzi, oprócz właścicieli, zastawnicy, dożywotnicy i dzierżawcy dóbr obszerniejszych, obracający takim kapitałem, który im pozwalał mieścić się między „posesorami“, opłacającymi ofiarę. Ale, gdy chcemy wszystkich tych posesorów doliczyć, w takim razie liczba 44.407 okaże się zbyt małą, ponieważ: 1) Czacki wyraźnie powiedział, że księga ziemiańska koronna nie była jeszcze kompletną w chwili czerpania z niej cyfry 38-tysięcznej; 2) że w guberniach litewskich Koeppen nie rachował „posesorów“, tylko samych „propriétaires terriens“. Zważywszy, iż wielcy panowie, nie mogąc sami gospodarować na rozległych i po całym kraju porozrzucanych dobrach, albo wynagradzając zasługi swoich stronników, puszczaali mnóstwo wiosek i kluczków swoich w dzierżawę, przypuścić winniśmy, że liczba dzierżawców była znaczną *). Ale któż jeśli nie szlachcic, gospodarował na dobrach królewskich, stołowych, w znacznej części i na duchownych? Nie jeden też dorabiał się znacznego mienia na takiej gospodarce i między ziemianami poczesne mógł zajmować miejsce **).

*) W Królestwie Kongresowem, gdzie nie było tak wielkich dóbr, jak Radziwiłowskie na Litwie albo Potockich, Czartoryskich, Poniatowskich i t. p. na Rusi i Podolu, Rodecki podaje dzierżawców dóbr prywatnych 3.226 i narodowych 885, t. j. prawie równą liczbę z dziedzicami (tych ostatnich liczy 4.205).

***) Z tych posesorów składa się przeważnie klasa obywateli ziemskich dzisiejsza, gdy fortuny dawnych rodów po rozbiórce kraju upadały. Spostrzeżenie co do Wołynia zrobił już oficer Sztabu Jeneralnego Rosyjskiego Frytze: „Съ присоединениемъ Воыли къ Россіи вичливые горла паны мало по малу начали упадать. Ясно-освященные и ясновельможные уступили мѣста новому поколѣнію владѣльцевъ, состоящему изъ менѣе значительныхъ фамилій бывшихъ посесоровъ. Военно-Стат. Обзорѣніе Росс. Имп. Воыльнская Губернія Спб. 1850 str. 63.

dzimy, że liczba tych posesorów była większą od liczby właścicieli, określić jej wszakże nie podobna dla braku wszelkich statystycznych danych. W takich razach pozostaje nam chyba odwołanie się do obserwacji i wyobrażeń ogólnych, jakie były powzięte i wypowiedziane przez ludzi społeczných. Wiemy już o 200,000 osób liczonych przez broszurę: „Discours Patriotique“ i przez Kościalkowskiego, posła wilkomirskiego, o 300.000 Staszycyca z dziećmi i żonami, oraz o 100.000 familij podanych przez Rożnowskiego, posła gnieźnieńskiego, i przez Hugona Kołłątaja. To ostatnie zdanie ma za sobą powagę umysłu bystrego, wykształcenia wysokiego, biegłości w sprawach i naukach państwowych. Lubo nie przyjmujemy żadnych obliczeń na wiarę bez sprawdzenia, jednakże w powołanem zdaniu Kołłątaja widzimy przynajmniej wskazówkę, że można się posunąć aż do cyfry 100.000 familij, chcąc objąć w epoce sejmu czteroletniego wszystkich bardzo bogatych i zamożnych ziemian, całą tę zwierzchnią warstwę szlachty i możnowładztwa, na którą szczególnie zapatrywali się, tworząc plany reform państwowych, autorowie Konstytucyi Trzeciego Maja.

II. Spójrzjmy teraz na gmin szlachecki; nasamprzód oczyma społeczných obserwatorów i publicystów.

Wyznawca śmiałych, niemal radykalnych reform, do-wcipny, a złośliwy ksiądz Fr. Jezierski tak mówi w swoim Katechizmie: „W Wielkopolsce są szlachta-brukowce, siedzący w miastach; ci są żebracy, próżniacy, pijacy, a często nawet hultaje. Gdy następują sejmiki, majątniejsi obywatele każą przenicować swoje mundury, poubierają brukowców, przywiezie każdy swoją partyę na sejmik, poi, nazywa Panem Bratem. Owóz już do razu pokazuje się równość... W Małopolsce panowie mają obszerne dziedzictwa i wielkie starostwa, mają w nich szlachtę czynszową, nędzą, prostotą i powinnościami niczem nie różniącą się od poddaństwa. Tym każą iść na sejmik, t. j. na szarwark i obrać determinowaną osobę... lub bić się z tymi, kogo wskażą... jak i przy kłótniach granicznych. Dają im gorzałki... i miodu... i nazywają:

Mości Panowie Bracia. Vivat równość i wolność! Ten sam szlachcic, którego assawuła wygania na powinność gruntową batogiem“ *).

Czacki mówi o powiecie Owruckim w województwie Wołyńskim: „Jestto celniejsze siedlisko szlachty (na Wołyniu), którym szlachectwo jedni nawet zaprzeczali, drudzy je okazali oczywistem. Rozrodzeni, rzuceni na pastwę rzeczników, skazani na okropną niewiadość, deptali drogę do akt, nędzę i manifesta za dowód swego rodu i podania swego nie-szczęścia dzieciom zostawiali“ **).

Szlachta siewierska, złożona z hajduków, lokajów, laurfów, kamerdynerów, powiadał Strasz, poseł sandomierski na sejmie czteroletnim. Podobnież szlachcic ukraiński, niejaki Józef Mityński, dyzunita, kreśląc swe „curriculum vitae“, wyznaje, że był sługą przy dworach, oraz u prokuratora przy konsystorzu unickim w Radomyślu, a między jedną służbą i drugą uczył dzieci oficera rosyjskiego czytania po rusku ***).

W dobrach Humańskich i Białocerkiewskich jest z tysiąc szlachty w służbie; mają oni swe folwarki, slobody, a są „gubernatorami“; oni to, dogadzając zamysłom panów swoich, kościoły sejmikowe szlachtą obsadzali, a gdy z wolą ich panów nie chciano kandydatów obierać, dawali sobie pewne znaki i do tumultu stawali się okazyą. Tak mówił Chojecki, poseł kijowski ****).

Z takiej szlachty pochodził zwykle ekonom, najsroższy

*) Katechizm o tajemnicach rządu polskiego, jaki był około roku 1735 napisany przez J. P. Sterna w języku angielskim, potem przełożony na francuzki, a teraz nakoniec po polsku. W Samborze w drukarni J. Ces. Kr. Ap. Mości r. 1790, d. 10 Stycznia, str. 15—17.

**) O stanie jeneralnym oświecenia w gubernii Wołyńskiej... przez Tajnego Konsyliarza i Wizytatora Tad. Czackiego (1803) w Korespondencji Listownej X. Hugona Kołłątaja z Tad. Czackim, wydanej przez Ferd. Kojśiewiczza w Krakowie 1844, Tom II, str. 242.

***) Dz. Cz. S. G. W. Sesyja 272 z d. 29 Maja 1790 r. Архивъ Юго-Западу. Россіи. 864. Кіевъ II ч. I, 373.

****) Dz. Cz. S. G. W. Sesyja 384 z d. 10 Lutego 1791 r.

ciemieżca chłopa, szczególnie na Ukrainie. Jezierski, kasztelan łukowski, ekonomom i żydom przypisuje bunty kozackie i rzezie hajdamackie *). Ale wspomniany już ksiądz Jezierski ukazuje nam także szlachcica, gospodarującego na własnej glebie, w ziemi Łukowskiej na Podlasiu; ma on kawał roli o $9\frac{1}{4}$ korcach wysiewu, a 6 synów. Wszyscy pracują albo przy pługu, albo „się bawią przekupowaniem nabiału, jajec i drobiu, nabywając tego towaru na wsiach i przystawując do Warszawy na zarobek“, albo szukają służby. Jeden z synów „że był najmłodszy w latach i najslabszy w zdrowiu, a zatem do pracy rolniczej niezdatny poszedł do szkół“ **). Zostanie on zapewne księdzem, palestrantem, a może dostanie funkcji sądowej lub skarbowej.

O drobnej szlachcie litewskiej milczą broszury i posłowie sejmowi; pobieżnie tylko wspominał o licznej szlachcie Inflanckiej Wawrzecki ***).

Za to posiadamy cudowny wizerunek Zaścianku Dobrzyńskiego w „Panu Tadeuszu“, a wizerunek ten bez anachronizmu, przeniesionym być może do czasów Stanisławowskich, boć Brzytewka, Konewka, Maćkowie porodzili się nie w 1812 roku. Wielki wieszcz narodowy, malując nam te szaraczkowe gromady i te staroświeckie dworki Dobrzynia, prostuje też błędne wyobrażenia, jakie o nich utworzyłybyśmy musieli pod wpływem namiętnej literatury politycznej z epoki sejmu czteroletniego. Kule szwedzkie na podwórku Maćkowem, obfitość starej broni w Dobrzyniu, cała zresztą akcja w opisie zajazdu Horeszkowskiego, przywodzi nam na pamięć dawniejsze dzieje szaraczków, kiedyto z nich składały się owe hufy pancerne i husarskie, owe chorągwie petyhorskie, które niegdyś rozśląwiły szablę polską po całej Europie i tyle zdumiewających pamiątek męztwa potomnym pokole-

*) Wszyscy błędzą. Rozmowa 2 rolnika z panem Cz. I. Warszawa. Du four 1790, str. 4, 22.

***) Jarosza Kutasińskiego: Uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polsce 1790, str. 11, 36.

***) Dz. Cz. S. G. W. Sesyja 333 d. 21 Października, 1790 r.

niom zostawily. Jezierscy, ksiądz i kasztelan, Suchodolski, Czacki mieli przed oczyma szlachtę zagonową z czasów dla niej najgorszych i najmniej chwalebnych: odepchnięta od służby wojskowej po zwinięciu wojska i długoletnim pokoju za Sasów, miała ona w istocie przed sobą tylko służalstwo u panów, tylko sejmikowe burdy i nie zaszczytne wcale zapasy z chłopami, wywijanie kańczugiem ekonomicznym zamiast spisy lub szabli rycerskiej. Ale jak tylko sejm uchwalił powiększenie wojska, wnet ozwały się w gminie szlacheckim dawne instynkta. Suchodolski, kasztelan; Potocki poseł bractawski; Sapieha Kazimierz, marszałek konfederacji Lit. jednakowemi prawie słowy świadczą, że szlachta „cisnęła się pod znaki narodowe“, „szła na wyścigi pod chorągwie, nie dla zysku, bo w mizeryi żyje“, napelniła z zadziwiającym pośpiechem pułki „Przedniej Straży“ i brygady „Kawalerji Narodowej“. Szefami tych pułków są magnaci; rotmistrzami „zacni majętni obywatele, co własne mają pałace“; szarże oficerskie zajęte są przeważnie przez posesyonatów, ale „towarzysze“ w masie niezawodnie pochodzili z zaścianków lub z klasy „brukowców“; dowodzi tego ich ubóstwo, brak własnych koni, zupełna niemożność wyżywienia się bez żołdu. A że był to wyborny materiał na wojsko, przekonywamy się ze świadectwa najpewniejszego, bo od niechętnego Polakom Schultz'a, który podczas swojej podróży w r. 1793 widział pod Warszawą jakąś chorągiew. Opisawszy jej umundurowanie i uzbrojenie, powiada o kawalerji narodowej w ogóle: „To jądro wojska polskiego składało się z młodych, najpiękniejszych ludzi, których przeszło dwie trzecie części zaciągnęło się dopiero przed rokiem, a którzy z niepodobną do uwierzenia bystrością nauczyli się mustry i obrotów jazdy i wykonywali je. Widziałem... mustrę jednego oddziału; jeśli jego poruszenia nie okazywały zgodności i dokładności kawalerzystów pruskich lub austryackich, to za to nieskończenie ich przewyższały szybkością, osadą w siodle i zręcznością pojedynczego jeźdźcy. I podczas ostatniej wojny kawalerja narodowa prawie wszędzie pełniła dobrze swoje obowiązki. Nawet nasi

(rosyjscy) oficerowie podawali mi pod tym względem niezaprzeczone świadectwa... Powiadają, że ten pyszny korpus... po części będzie wcielony do armii mocarstw podziałowych". Zubow, gubernator generalny taurycki, projektując przesiedlanie szlachty czynszowej na stepy Noworosyi, pisze do Cesarzowej, że „ten rodzaj ludzi ma zawsze pociąg szczególny do stanu wojskowego... staną się oni walecznymi obrońcami własności swojej, gdy potrzeba zajdzie“ *). Wreszcie legiony włoskie i wojny napoleońskie dostarczają obficie dowodów, że szaraczkowa szlachta była nieodrodnem potomstwem rycerstwa Żółkiewskich, Chodkiewiczów, Koniecpolskich, Czarnieckich. Policzyć ją tedy warto, tylko nie łatwo, gdy ani Komisye Skarbowe w Polsce, ani władze administracyjne Katarzyny II, Pawła, Aleksandra, ani nawet statystyka pruska nie spisywały jej dokładnie. Z obliczeń przypuszczalnych, ogólnikowych, znamy jedno tylko, podane przez Zambrzyckiego, posła nurskiego z powodu projektu Kołłątaja o rozdaniu kilku starostw między szlachtę ubogą. Nie godził się na to Zambrzycki, bo rachował tej szlachty 300.000, sądził więc, że kilka starostw losu jej nie poprawi **). Jednakże dowiedzieć się czegoś można z porównania różnych dat i wskazówek.

Tak np. zapewnić możemy, iż Wielkopolska, która w Jadwidze i Jagielle Szajnochy była krajem wielkich jezior i licznej szaraczkowej szlachty, nie posiadała w końcu XVIII wieku żadnych osad ani zaścianków, a bardzo mało owych „brukowców“, których tak niekorzystnie charaktery-

---

*) Dz. Cz. S. G. W. Sesyja 250, d. 20 kwietnia 1790; 385 11 lutego i 386 14 lutego 1791 r. głosy Potockiego, Suchodolskiego, kasztelana i Sapiehy; sesya 169 d. 8 Października 1789; głos Jezierskiego, kasztelana łuk.; ses. 275 d. 1 Czerwca 1790, głos Sapiehy i Hulewicza; 285, 12 stycznia 1790, głos Tyszkiewicza, hetm. lit., Schult z: „Reise eines Liefländers, Braunschweig 1802, I Theil“ str. 52 do 59; Иолл. Собр. Зак Nr. 17.469 w tomie 23, str. 998.

***) Gaz. N. y O., sesya sejmowa z d. 15 Listopada 1791 r. (Nr. 93).

zował ksiądz Jezierski. Suchorzewski *), wojski wschowski i poseł kaliski, liczył w r. 1789 na trzy województwa wielkopolskie (zapewne poznańskie, gnieźnieńskie, kaliskie) „nie więcej nad 1800 szlachty, a ponieważ Moszyński mieści w tych województwach 3164 wsi i 142 miast z miasteczkami, więc okazuje się, że mówca miał chyba na myśli samych posesyjonatów. Jakoż widzimy, że taką samą prawie liczbę właścicieli większych (1748) podawały wykazy pruskie na dwa departamenty: poznański i kaliski. Był tam wszakże i proletaryat szlachecki, obliczony podług statystyki pruskiej: 1012 osób na oba rzeczony departamenty, a z doliczeniem departamentu Warszawskiego, t. j. części Mazowsza: 1.929 osób. Jestto szlachta bez posiadłości ziemskiej, „der nicht possessiornte Adel“, trudniąca się dzierżawami, służbą u innych, albo zarobkowaniem prywatnem (dient bei Andern oder privatisirt **). Nie wiemy, czy Holsche porachował ją na dusze, czy tylko na rodziny; w każdym razie, chociażbyśmy rozmnożyli tę skromną cyfrę przez 6, 7, a nawet 8, otrzymamy na całą zachodnią część Korony liczbę błahą, a jeszcze mniejszą na „brukowców“ ks. Jezierskiego, którzy nie mogli trudnić się dzierżawami lub ekonomstwem, jeśli pędzili życie na bruku miejskim. Holsche zapewnia, że są prowincye w Polsce, gdzie drobnej szlachty niema wcale — Wielkopolska należy właśnie do takich prowincyi.

Głównem rojowiskiem szlachty szaraczkowej w Koronie było i jest do dziś dnia Mazowsze i Podlasie ***). Tradycya historyczna głosi, że ztąd niegdyś ruszało 40.000 rycerstwa w pole, co Holsche uważa za rzecz możliwą, jeśli z każdej rodziny szedł jeden przy rozległości 400 mil kwadratowych i ludności

*) Dz. Cz. S. G. W. sesya 209 z d. 21 Grudnia 1789 r.

**) Holsche: „Geogr. u. Stat. v. N. O. u. S. Preussen, t. II, 1804, str. 393. Porównaj także str. 175.

***) Granice Podlasia bardzo starannie określił p. Zygmunt Gloger (Dawna Ziemia Bielska, str. 2); wyliczył też wszystkie osady i rody szlacheckie w ziemiach Bielskiej i Łomżyńskiej (Biblioteka Warszawska 1873 i 1876).

pół-miljonowej. W ziemi Dobrzyńskiej i Lipnowskiem Prusacy znaleźli mało szaraczków, ale w Ostrołęckim i Pułtuskim około 4.000 dymów czyli 24,000 dusz, a na Podlasiu i w części województwa Lubelskiego mnoży się szlachta do nieskończoności. W Białostockim departamencie, obok 500 dóbr wielkich („Herrschaften u. Güter“) liczy Holsche 1.129 wsi drobnej szlachty, w każdej przeciętnie rachuje 22 familie, razem więc około 25.000 familij, co uczyni 150.000 dusz, dając po 6 na familję. Ogółem zaś w obu departamentach (Płockim i Białostockim) czyli w prowincyi, zwanej przez Prusaków „Ostpreussen“, liczy Holsche 170 do 180 tysięcy*).

Dodając do tej ostatniej cyfry szlachtę nieosiadłą („den nicht possessionirten Adel“) z Wielkiejpolski i części Mazowsza w ilości 7.716 głów (czyli 1.929 rozmnożone przez 4, ponieważ sądzimy, że w wykazach pruskich wymieniano pod rubryką szlachty tylko osoby główne bez familij), wtedy otrzymamy na dwie prowincye Pruskie: „Süd- i Ostpreussen“, czyli na posiadłości, zabrane w 1793 i 1795 latach, ogólną cyfrę szlachty uboższej

Nr. 15.

177.700 do 187.700 dusz, na rok 1800.

W tej cyfrze mieści się cała niemal szlachta zagonowa z dzisiejszego Królestwa Kongresowego prócz ziemi Łukowskiej oraz części dzisiejszej gubernii Grodzieńskiej — tych mianowicie trzech powiatów, które stanowiły niegdyś obwód Białostocki, a jeszcze dawniej należały do województwa Podlaskiego. Tym sposobem Holsche podał nam w prawdopodobnem obliczeniu liczbę szaraków z dwóch głównych siedlisk tej szlachty, mianowicie z całego prawie Mazowsza i Podlasia. Liczbę tę szacujemy wielce, jako najbliższą do czasów Stanisławowskich. Użyjemy też jej przy sprawdzaniu rachub

---

*) Holsche: „Geographie u. Statist. von N.- O.- u. S. Preussen, tom II. (1804), str. 161—164.

późniejszych. Ale rachunek Holschego, do samych tylko prowincyj pruskich ograniczony, obejmuje trzecią lub nieco więcej nad czwartą część szlachty polskiej; największa bowiem masa zagonowców znalazła się po trzecim rozbiornie w guberniach Zachodnich i Białoruskich cesarstwa rosyjskiego. W dawnym W. X. Litewskim znajdowało się dużo tak zwanych „zaścianków“ i okolic szlacheckich. Tak w 15 powiatach dawnego Księstwa Żmudzkiego P. Gloger naliczył 304 okolic z 1300—1400 osad rolnych, a wszystkich powiatów było 28 (jestto część dzisiejszych gubernij: Kowieńskiej i Suwałkowskiej). W guberni Grodzieńskiej wspominaliśmy o obwodzie Białostockim, a szczególnie powiat Bielski jest w zaścianki bogaty. Pułkownik Zieleński ułożył następną tabelkę dla guberni Mińskiej:

Powiaty	Zaścianków	Okolic
Miński	173	32
Borysowski	126	—
Ihumeński	156	34
Bobrujski	21	5
Stucki	6	—
Piński	—	29
Nowogrodzki	30	40
<hr/>		
Razem 606		149

Niektóre zaścianki są bardzo ludne, np. Soroki 79, Kossinice 56, Uża 64, Melenkowicze 51 dymów, a w powiecie Pińskim znajdują się okolice o 100—200 dymach.

W gubernii Wileńskiej p. Korewa znajduje najwięcej okolic szlacheckich w powiatach: Oszmiańskim, Wileńskim i Trockim*). O guberniach: Witebskiej, Mohylewskiej oraz Wołyńskiej, Kijowskiej i Podolskiej, nie posiadamy tak szczegóło-

---

*) Z. Gloger: Szlachta okoliczna na Żmudzi w Bibl. Warsz. 1877, listopad. Зеленікіі Минская Губернія II. 662—664. Корена: Виленская Губ. str. 371.

wych informacji, ale cyfry „odnodworców“ w tabelach ludności świadczą o znacznej liczbie szlachty szaraczkowej, szczególnie w guberni Podolskiej.

Żeby mieć jakąś skalę do porównań i jakąś podstawę do uzupełnienia braków, zestawmy dane z epok późniejszych namaprzód co do Królestwa Kongresowego.

Dla Królestwa Kongresowego posiadamy bardzo staranną umiejętną i na wybornych informacjach opartą pracę Franciszka Rodeckiego (Obraz jeograficzno-statystyczny Król. Polskiego). Lubo wydanie jej nastąpiło w r. 1830, ale wszystkie cyfry pochodzą z r. 1827, t. j. z epoki stosunkowo pomyślnej, kiedy wpływ wojen Napoleońskich już się zatarał, a nowa katastrofa powstańcza jeszcze nie nastąpiła, kiedy w ciągu 13-letniego okresu (1816—1829) objawiał się przyrost ludności o 3,3% (według rachuby p. Załęskiego).

Wybieramy z Rodeckiego tablicy IIgiej następne kolumny dodając od siebie jedną sumę, złożoną z kolumn III, IV i Vtej. (Tab. 16).

Tablica ta poucza nas najprzód, że informacye Holsche'go są zupełnie wiarogodne, gdyż, pomimo różnicy podziałów administracyjnych, liczba „części szlacheckich“, czyli rodzin zagonowców w Krakowskiem, Kaliskiem i Mazowieckiem zbliża się bardzo do odpowiedniej cyfry rozleglejszych nieco Prus południowych z r. 1803; powtóre, że cała masa szaraków mieściła się w województwach kongresowych: Płockiem, Podlaskiem i południowej części Augustowskiego, mianowicie 30.733 sadyb z ogólnej liczby tychże 32.490. Jestto cyfra szacowna ze względu na dokładność i ścisłość; może ona służyć za bezpieczną podstawę do obliczenia głów.

Obliczenie takie przedsiębrali już dwaj badacze specyjalni szlachty zagonowej: P. Gloger, na podstawie będącego w jego posiadaniu a nam nieznanego spisu ziemi Bielskiej (6.300 fortun szlacheckich) z r. 1775, oblicza w drodze kombinacyi szlachtę w ośmiu ziemiach (bielskiej, drohickiej, mielnickiej, wiskiej, łomżyńskiej, nurskiej, ciechanowskiej i łukowskiej) na trzykroć kilkadziesiąt tysięcy w XVIII wieku, a na pół miljo-

Tab. 16.

Nazwiska Województw	Rozległość w mi- lach jeograficznych	L		U		D		N		O		S		C		Ilość domów	
		Dzielnice	Dóbr	Dóbr naro- dowych	Dóbr prywat- nych	Nasza suma ro- dzin zamożniej- szej szlachty z 3 kolumn	Urzędnicy i ofi- cyaliści publ.	Ludność ogólna miast i wsi	Stanu szlache- ckiego	Stanu gminnego	Wiejskich	Miejskich: muro- wanych i drewn.					
Krakowskie	193	76	384	142	208	734	573	421 838	5 087	416 751	47 037	8 660					
Sandomierskie	249	77	521	124	229	874	689	388 901	18 662	370 239	40 444	9 776					
Kaliskie	297	212	592	112	488	1 192	872	598 973	15 441	583 532	57 646	10 318					
Lubelskie	304	328	287	21	160	468	508	489 732	10 893	478 839	52 007	13 726					
Płockie	301	10 607	644	144	1 178	1 966	771	470 440	78 295	392 145	46 920	6 549					
Mazowieckie	346	1 064	1 082	161	633	1 876	3 691	799 983	60 119	739 864	61 826	13 812					
Podlaskie	252	7 077	361	46	187	594	459	353 004	44 789	308 215	41 597	8 590					
Augustowskie	325	13 049	334	135	143	613	842	509 464	68 685	440 779	53 570	8 787					
Ogół	2267	32 490	4 205	885	3 226	8 316	8 414	4 032 335	301 971	3 730 364	401 047	80 238					
M. Warszawa	3,8	—	—	—	—	—	2 779	131 465	23 615	107 850	—	3 178					

na obecnie. P. Smoleński, uznawszy ten rachunek zbyt śmiałym i błędnym, oparł się na cyfrze ogólnej części szlacheckich Rodeckiego (32.490) i mnożąc ją przez 7 (dusz na rodzinę) otrzymał 227.430 i tę ostatnią cyfrę zestawił z wskazówką Obruczewa, stosującą się do najnowszego okresu 1859—1863 r., kiedy szlachta zagonowa posiadała 40,541 fortun, z kąd wynalazł cyfrę 283.787 głów, zawsze licząc po siedm na rodzinę wspólnie z p. Glogerem*). Tego wszakże nie dostrzegł, iż opierając się na Rodeckim, nie całe Podlasie wciągnął do swego obrachunku, ponieważ część jego należała w r. 1827 do obwodu Białostockiego, a dziś należy do gubernii Grodzieńskiej. Szczególnie obfituje w szlachtę szaraczkową powiat Bielski, nie objęty „Obrazem“ Rodeckiego. Ta okoliczność zmniejsza znacznie różnicę w rezultatach, jakie z obu obliczeń wypadły.

Metoda zresztą p. Smoleńskiego jest trafna w ogóle, a wskazanie szacownej cyfry Rodeckiego stanowi ważną dla nauki przysługę, ale w szczegółach pozwolimy sobie poczynić poprawki, które wpłyną nawet na ustalenie cyfry ogólnej. Stosunek siedm dusz na część szlachecką jest na wiek XVIII może za wielki, a na wiek XIX z pewnością za mały. Nie znamy wprawdzie liczby rodzin ludności wiejskiej, ale bez żadnego błędu można je porównać z liczbą domów wiejskich, a właśnie obie te rubryki znajdują się w tablicach Rodeckiego. Pewną niedokładność zrzędzą dwory, gdzie w obszernych domach mieści się może po kilka rodzin, ale ta niedokładność utonie w ogromnej masie chałup włościańskich i domków zagonowej szlachty, gdzie pod jednym dachem mieszka zwykle jedna rodzina. Do naszych przynajmniej obliczeń dom mieszkalny stanowi najdogodniejszą podstawę, ponieważ zbliża się do dymu, który w dawnej Polsce służył za główną jednostkę wszelkiej rachuby statystycznej.

---

*) Wład. Smoleński: Drobna szlachta w Król. Polskiem. Ate-
neum. 1879, luty, str. 216—217. Gloger: Dawna ziemia Bielska i jej czę-
stkowa szlachta, odbitka z Bibl. warsz., 1873, str. 2—3.

Owóż, porównywając ogólną liczbę ludności z ogólną liczbą wszelkich domów miejskich i wiejskich, wynajdujemy stosunek 8₃₃₈ dusz na 1 dom, a porównywając liczbę ludności wiejskiej wszelkich stanów (3,163.127) z liczbą domów wiejskich, otrzymamy stosunek mniejszy, mianowicie 7₉₈₈ dusz na 1 dom w owoczesnem Królestwie. Ale Rodecki daje nam możność osiągnięcia jeszcze większej dokładności, ponieważ wykazuje ludność wiejską w każdym województwie. Możemy więc podług liku ludności wiejskiej w województwach: Płockiem, Podlaskiem i Augustowskiem (388.901; 285.091 i 425.061) wyznaczyć szczegółowe stosunki: 8₃₃₇ dla Płockiego; 6₉₈₅ dla Podlaskiego; Prawie 8 dla Augustowskiego. Inne województwa z małą liczbą „części szlacheckich“ mogą być obliczane podług stosunku ogólnego dla wsi 7₉₈₈.

Rodziny szlachty zagrodowej, jak to już zauważył Holsche, były liczniejsze od włościańskich, a zapewne nawet od rodzin zamożnych dziedziców. Należałoby przeto w naszym rachunku zwiększyć wszystkie przeciętne stosunki. Żeby jednak usunąć wszelką dowolność, będziemy się trzymali cyfr ścisłych.

Tab. 17.

Województwa w r. 1827	Części szlacheckie	Dusze szlachty zagrodowej
Krakowskie	76 × 7 ₉₈₈	= 599
Sandomierskie	77 × 7 ₉₈₈	= 607
Kaliskie	212 × 7 ₉₈₈	= 1.670
Lubelskie	328 × 7 ₉₈₈	= 2.585
Płockie	10.607 × 8 ₃₃₇	= 88.781
Mazowieckie	1.064 × 7 ₉₈₈	= 7.384
Podlaskie	7.077 × 6 ₉₈₅	= 48.477
Augustowskie	13.049 × 8 ₉₀₀	= 104.392
Ogół	32.490	. . . . . 254.495

Chociaż wierzymy w poprawność „in abstracto“ przyjętych w niniejszym obrachunku zasad, nie śmiemy jednak przyjąć bezwarunkowo otrzymanego wypadku. Pierwszą wątpli-

wość nasunęły nam cyfry nieco późniejsze Feliksa Gumińskiego, byłego dyrektora Wydziału dóbr i lasów, znajdujące się w rękopiśmiennym jego „Zbiorze wiadomości statystycznych Królestwa Polskiego“. Znajdujemy tu na rok 1833 pod rubryką dziedziców części szlacheckich 31.688 osób głównych i tylko 112.973 dusz na ich familie, razem przeto 144.661 dusz. Pominęlibyśmy może tę cyfrę, bo nie mamy żadnej rękojmi, czy jest dostatecznie sprawdzoną i usprawiedliwioną, skoro Gumiński nie poddał się odpowiedzialności publicznej przez ogłoszenie jej drukiem; jesteśmy przekonani, że nie obejmuje całej ludności zagonowej; przypuszczamy, że zawiera tylko żony i dzieci owych dziedziców, skoro na familię wypada $4\frac{1}{2}$ osób: a jednak czujemy potrzebę podwojenia ostrożności. Rozglądając się tedy w tablicy 16ej uważamy, że ogół osób stanu szlacheckiego 301.971 zmieścić w sobie musi dziedziców i dzierżawców 8.316 rodzin, oraz 8.414 urzędników. Co do pierwszej grupy, dla otrzymania liczby głów, według zasad ogólnych, oraz według szczególnej wskazówki Gumińskiego, należy na każdą rodzinę rachować 4,6 głów. Co do urzędników skala ta nie może być stosowaną, gdyż klasa ta, mieszkając przeważnie w miastach i utrzymując się ze skromnej płacy, składa się w znacznej części z osób bezżennych; dla drugiej przeto grupy przyjmujemy skalę, wziętą z tablicy Gumińskiego 3,2^{*)}). Tym sposobem wynajdziemy 35.853

*) W tablicach Gumińskiego, bardzo starannie, zapewne przez podwładne biuro pisanych, znajdujemy ponętne rubryki i cyfry.

Rok	Dziedzice dóbr		Dziedz. cz. szlach.		Zemianie		Urzednicy	
	Osoby główne	Ich familie	Osoby główne	Ich familie	Osoby główne	Ich familie	Osoby główne	Ich familie
1832	4.381	13.617	31.141	104.118	9.235	29.737	9.166	20.535
1833	4.743	14.342	31.688	112.973	—	—	—	—

Nie znamy zasad, jakie przewodniczyły w układaniu tych tablic; nie rozumiemy zbyt gwałtownego chwiania się cyfr w dwóch kolejno po sobie następujących latach, chociażby pod wpływem następstw roku 1830 — 1831;

głów na szlachtę zamożniejszą, a 26.925 na klasę urzędniczą, razem 62.778. Gdy tę sumę odciągniemy od ogółu szlachty u Rodeckiego, pozostanie nam na szlachtę zagonową w r. 1827 tylko:

Nr. 18.

239.200 dusz a razem z urzędnikami 266.118.

I po za te granice posunąć się nie śmiemy. Wolimy przypuścić, że każdy dziedzic części szlacheckiej żył własnym domem, co zresztą jest możliwem przy prawie równego działu spadków. Ostatecznie więc rachujemy szlachty zagonowej 239.200 dusz na r. 1827 w Królestwie Kongresowem.

Pozostaje nam jeszcze cofnąć się o lat blisko 40 i dokonać proporcjonalnej redukcji, żeby wykombinować liczbę szlachty zagonowej i ubogiej na rok 1791. Mamy do tego, pomimo różnic w podziałach administracyjnych pomiędzy dwiema epokami, dosyć bezpieczną podstawę w tabeli Moszyńskiego; wybieramy z niej województwa i ziemie dawne, które później weszły w skład Królestwa Kongresowego, kompensując z małą niedokładnością litewskie powiaty województwa Augustowskiego doliczeniem obwodu Zamojskiego, który w roku 1791 należał do Austrii, oraz Inowrocławskiego, oddzielonego do Prus. Tym sposobem weźmiemy województwa: 1. Kaliskie, 2. Sieradzkie i ziemię Wieluńską, 3. Rawskie, 4. Łęczyckie, 5. Brzeskie-Kujawskie, 6. Inowrocławskie i ziemię Dobrzyńską, 7. Płockie i ziemię Zawskrzyńską, 8. Mazowieckie z ziemiami, 9. Krakowskie i ziemię Stężycką, 10. Podlaskie, 11. Lubelskie, 12. Ruskie i ziemię Chełmską, 13. Belzkie. Z tych pozycyij otrzymamy sumę rozległości 2.243 mil kwadratowych (o 24 mniej od Rodeckiego) i 2,344.777 dusz ludności, jak wiadomo, plebejuszowskiej. Ponieważ w § 9

---

dostrzegliśmy brak potrzebnej wiedzy w wykazie średnich cen zbożowych z XVIII wieku i dla tego traktujemy też niniejszą tablicę jako nie wykończone notaty człowieka prywatnego. Wiarogodnymi zdają się nam tylko stosunki familij do osób głównych w rubryce dziedziców dóbr, a szczegółnie w rubryce urzędników; zrobiliśmy też użytek z nich w tekście.

dodaliśmy do cyfry Moszyńskiego na całą jego Koronę (5.342 mil kwadr.) 100.000 dusz, więc i teraz dodać powinniśmy proporcjonalną część, wynoszącą 42.000 dusz na rok 1791. Nadto na brakujące 24 mile kwadr. musimy dodać jeszcze 25.080 dusz (po 1.045 na milę), a tym sposobem otrzymamy ludność plebejuszowską z r. 1791 na przestrzeni, wyrównywającej Królestwu Kongresowemu w cyfrze okrągłej, 2,412.000, która może być porównana z Rodeckiego ludnością „stanu gminnego“ 3,730.364. Widzimy tedy, że te cyfry ludności mają się do siebie jak $0_{,6} : 1$, więc i cyfra szlachty ubogiej w roku 1791 musiała być mniejszą. Proporcjonalne zmniejszenie wyda nam

Nr. 19.

około 143.500 głów szlachty, z doliczeniem zaś urzędników i ofycyalistów publicznych około 159,700 głów na rok 1791.

Wypadek ten daje się pogodzić z obliczeniem Holsche'go, skoro dodamy trzy powiaty gubernii Grodzieńskiej: Bielski, Białostocki, Sokółski, w których ogół szlachty w roku 1859 wynosił 35.640, a dawniej był liczony około 50.000 płci obojej *). Do ściślejszego porównania z rachunkiem Holsche'go brak nam cyfr szlachty ziemi Łukowskiej, która do dzielnicy pruskiej nie wchodziła, a więc potrąconą być musi. Jest przecież widoczna, że oba obliczenia są do siebie bardzo zbliżone.

12. Szlachta gubernij zachodnich może być obliczoną tylko podług wykazów rosyjskich. W Rosyi popis ludności datuje się już od Piotra W., który zarządził pierwszą rewizyę. W epoce Stanisława Augusta odbyły się rewizye: III w roku 1763, IV w roku 1782 i V w roku 1795 — 6. Do naszego specjalnego celu trzecia i czwarta są nieużyteczne, ponieważ

---

*) Бобровскій: Гродненская Губернія I, 719 и Приложения къ N° 42; szczegółowe cyfry będą podane później pod Nr. 26. Porównaj je z Przeglądem Dziejów Polskich (Poitiers, 1839) str. 26 i z cyfrą 60.000, podaną przez Glogera na ziemię Bielską (L. cit str. 3).

obejmują tylko stany opodatkowane z wyłączeniem szlachty i kilku innych pomniejszych kategorii. Oprócz rewizyj po dwóch pierwszych rozbiorach Polski cesarzowa Katarzyna II nakazywała czynić oddzielne popisy w nowo nabytych prowincjach; cyfr z roku 1774 użyliśmy już do obliczenia ludności ogólnej (§ 6), nie zawierały one szlachty; ale w roku 1793 ukaz z dnia 23 kwietnia zalecił zdjąć grunta (ziemię) w guberniach Mińskiej, Iziaslawskiej i Braclawskiej na mapy, porachować wszystkie osady (селения) i wykonać popis pogłówny *).

Powstanie Kościuszkowskie przeszkodziło rychłemu wykonaniu tego ukazu; dopiero w latach 1795 — 1796 dokonano się w guberniach zachodnich pierwsza, w Rosyi zaś V rewizya, przy której zebrano też wykazy ludności szlacheckiej.

Cały ten materyał statystyczny mieścił się w archiwach władz administracyjnych, głównie w „Kazionnych Pałatach“. Czy się znajduje do dziś dnia i czy się da odszukać po upływie tylu lat, po kilkukrotnych zmianach w podziale gubernij? Zapewne. Dla nas jednak przystępnymi być mogą tylko cyfry wypadkowe, przez uczonych podane. Usiłowania naukowe datują się od panowania Katarzyny II. Pierwszą pobudkę do nich dał sławny Büsching, będąc pastorem w Petersburgu, poczem Akademia Nauk Petersburska rozesłała swoich członków na objazd prowincyj i w roku 1778 ogłosiła projekt ogólnego topograficzno-fizycznego opisu państwa Rosyjskiego, lecz nie wykonała go; dopiero uprawiający arytmetykę polityczną uczoney Storch w roku 1795 o własnych siłach sporządził najprzód tablice z objaśnieniami, a następnie „Obraz Rosyi **) pobieżny, ale zawsze cenny ze względu na podane

---

*) Полн. Собр. Зак. том XXIII, стр. 418, Nr. 17,112.

**) Statistische Uebersicht des Russischen Reichs. S.-Petersburg 1795 i znany nam w tłumaczeniu francuzkiem: „Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie à la fin de XVIII siècle. A Basle et Leipsic, 1800.

cyfry z rewizji 1782 roku, oraz na poprawki podług „dokładniejszych i pełniejszych raportów o kilku guberniach“. Znajduje się tu rozległość i ludność zajętych w roku 1793 polskich prowincyj oraz tablica miast z ludnością. Lecz autora obchodzi tylko ludność ogólna, jej gęstość i podział na stany w całym cesarstwie, a szlachty wcale tu nie znajdujemy. Więc ani u Storcha, ani w późniejszym dziele Schnitzlera, ani w innych nam znanych, rezultat całkowity popisu szlachty w siedmiu dzisiejszych guberniach zachodnich nie był zaznaczony. Zdołaliśmy tylko wynaleźć luźne cyfry ludności szlacheckiej z tego popisu co do czterech gubernij: Wołyńskiej w raporcie, złożonym w roku 1802 cesarzowi Aleksandrowi I „o stanie jeneralnym oświecenia gubernij: Wołyńskiej przez Tadeusza Czackiego“, Mińskiej w „La Russie“ i t. d. Schnitzlera, Kijowskiej w opisie statystycznym tej gubernii przez senatora Fundukleja i Wileńskiej w monografi p. Michała de Pule, opartej na materyałach urzędowych z lat 1794 — 1797 z archiwum wileńskiego. Do tych najważniejszych, bo z XVIII wieku pochodzących cyfr dołączymy jeszcze dwie dosyć zbliżone: gubernii owoczesnej Grodzieńskiej z roku 1810 ze statystyki Lachnickiego, tudzież Podolskiej z roku 1822 z dzieła X. Marczyńskiego *). Z tych cyfr stworzymy najdawniejszą, a więc i najważniejszą dla nas grupę.

---

*) Powołany raport Czackiego w X. Hugona Kołłataja korespondencji listowej z J. Czackim, wyd. Ferd. Kojśiewicz, 1844. Kraków, tom II, str. 235 i 236. Статистическое Описание Киевской губ. изд. т. с. сенаторомъ Иван. Фундуклеемъ, 1852, Спб., str. 139—140; J. H. Schnitzler „La Russie, la Pologne et la Finlande, tableau statistique, géographique, et historique, 1835, S.-Petersb. str. 407; J. E. Lachnicki: Statystyka gubernii Litewsko-Grodzieńskiej 1817. Wilno, str. 32. X. Wawrz. Marczyńskiego: Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie губ. Подольской, 1820—1823. Wilno. Том III. Таблице I і II. Микхалъ де-Пуле: Станиславъ Августъ Полятовскій въ Гроднѣ и Литва въ 1794 — 1797 годахъ. Спб. издание 2-е, 1871, str. 112.

Tab. 20.

Gubernie	Rok	Szlachta płci męskiej	Szlachta płci obojej	Ogół ludno- ści męskiej	Ogół ludności płci obojej
Grodzieńska . . .	1810	11.450	22.576	267.571	536.163
Wileńska . . .	1796	—	89.973	—	960.177
Mińska . . .	1796	27.348	(54.696)	413.082	834.609
Wołyńska . . .	1796	38.452	(76.904)	553.202	(1.106.404)
Kijowska . . .	1795	43.677	(87.354)	524.000	(1.048.000)
Podolska . . .	1822	46.580	93.064	597.977	(1.245.170)
Łącznie . . .	—	—	424.567	—	5.730.523

Winniśmy do tej tablicy dołączyć uwagę, że gubernie ówczesne nie są z dzisiejszemi identyczne, mianowicie: gubernia Litewsko-Grodzieńska nie obejmowała obwodu Białostockiego, a natomiast zawierała powiaty Lidzki z dzisiejszej gubernii Wileńskiej i Nowogródzki z Mińskiej. Mińska znów zamiast powiatu Nowogródzkiego obejmowała powiaty Dziśnieński i Wileński z dzisiejszej gubernii Wileńskiej; nareszcie cyfra kijowska pochodzi z czasów Namiestnictwa Kijowskiego, które było mniejszem od guberni; wszakże ta niedokładność reguluje się sama przez się, gdy połączymy ludność Namiestnictwa w jedną sumę z ludnością gubernii Wołyńskiej; podobnież powiat Nowogródzki nie zawadza, skoro do sumy ogólnej wprowadzimy i Grodzieńską i Mińską gubernię. Gubernia Kowieńska wówczas nie istniała: stanowiła część Wileńskiej. Do ogółu przeto ludności dzisiejszych siedmiu gubernij brak nam późniejszego obwodu Białostockiego, czyli powiatów: Bielskiego, Białostockiego i Sokólskiego. Co do Wileńskiej wiemy z pewnością, że w wykazach statystycznych, zbieranych za Repnina, figurowała tylko szlachta: 1. zagonowa na własnych gruntach „okolicami“ siedząca; 2. czynszowa; 3. zostająca w służbie u panów. Wcale zaś nie są wymienieni właściciele większych posiadłości („pomieszczyki“). Zapewne i w innych guberniach, lubo może nie we wszystkich, postępowano w podobny sposób. Nie możemy więc z tej tablicy utworzyć sum kompletnych, chyba za pomocą kombinacji z danemi innych

epok. W tem miejscu zaznaczymy jeszcze, że cyfry szczegółowe z niniejszej tablicy w porównaniu z rokiem 1791 muszą być zmniejszone nie tylko z powodu niedokładności, jakie do pierwszego popisu rosyjskiego przy nowej, na prędcie urządzonej administracji zakraść się musiały, ale też z powodu klęsk wojennych i politycznych, które zapelniają epokę 1792 — 1815 roku, a które sprowadzały zmniejszenie się ludności, jak wiemy o guberniach Grodzieńskiej i Mohylewskiej. Grasowała też zaraza morowa, przynajmniej na Podolu, w latach 1796, 1798 i 1812 — 1813 *).

Musimy przeto szukać danych późniejszych i posuwać się w głąb wieku XIX.

Rewizye odbywały się w roku 1811 — VI, około roku 1816 — VII, obie bardzo niedokładne, w roku 1835 — VIII, obejmująca samą ludność opodatkowaną, w roku 1850 — IX, ta zawiera rubrykę osób wpisanych „tylko dla liczby“ (только для счета) z wyraźnem wszakże wyłączeniem szlachty i wszelkich urzędników, nareszcie w roku 1859 — X najkompletniejsza **). Przy pierwszych rewizyach (V, VI i VII) zbierane były wykazy szlachty przynajmniej czynszowej, która obowiązana była podawać „szlachetskija skazki“; wykazy te koncentrowały się następnie w „Kazionnych Pałatach“, a zapewne też i w ministeryum spraw wewnętrznych, które od roku 1810 miało się trudnić sprawami, tyczącemi się „urządzenia szlachty czynszowej ***). Nadto od początków XIX wieku czynnemi były „Komisye Wywodowe“, potem „Deputacye Wywodowe“, przed któremi każdy szlachcic legitymować się i, po urodzeniu dziecka, imię nowonarodzonego do wpisania

---

*) Lachnicki l. cit. 33. Военно-Статист. Обзоръние Россіи. Могилевская Губ. Чернишкаго, X. Marczyński, l. cit. I, 122.

**) Charakterystykę tych rewizyj zrobił Bobrowski: Гродненская Губер. 1863. Спб. I, 462, 463, łatwo ją sprawdzić przez ukazy o rewizyi w Полн. Собр. Зак.

***) Полн. Собр. Зак. Nr. 22.873 z dnia 6 Marca 1808, Nr. 24.326 z dnia 17 Sierpnia 1810 art. 2 punkt 9.

w księgę szlachecką podawać musiał. Tym sposobem w Deputacyach, oraz u marszałków szlachty znajdowały się spisy wszystkich osób stanu szlacheckiego, jakkolwiek nie odpowiadające wymaganiom statystyki, gdy ani wykreślenie zmarłych, ani dopisywanie nowonarodzonych nie odbywało się (o ile nam wiadomo) bez długich zwłok kilkoletnich, czasem kilkunastoletnich. Nadto „Kazionne Pałaty“ zbierały czasem oddzielne spisy szlachty przez tak zwane wykazy rodzinne (по семейным спискам).

Już pod wrażeniem rewizyi z roku 1796, w epoce Pawła I, Dierżawin, sławny poeta rosyjski, a zarazem wysoki urzędnik (niedługo potem minister sprawiedliwości) obliczył w przybliżeniu szlachtę w krajach, do Rosyi po ostatnim rozbiorze wcielonych *). Cyfra jego wynosi

Nr. 21.

500.000 głów wszelkiej szlachty.

Z epoki Aleksandra I, oprócz umieszczonych już w tabelicy 20-ej dwóch cyfr, mamy do zanotowania jedną jeszcze, z roku 1816 pochodzącą. Znaleźliśmy ją w raporcie ministra finansów, senatowi złożonym. Przytaczamy główny ustęp w ścisłym tłumaczeniu: „Senat Rządzący słuchał przelozżenia ministra finansów, iż zamieszkali w guberniach Wielkorusyjskich, Małoruskich i Białoruskich ludzie, legitymujący się z pochodzenia szlacheckiego, zawsze są przez rząd wpisywani na rejestr podatkowy (въ окладъ) i, pozostając na nim, opłacają podatki tak długo, aż udowodnią szlachectwa swego... Przeciwnie, także same osoby legitymujące się, ale zamieszkałe w guberniach Litewskich i od Polski do państwa Rosyjskiego nabytych, oraz w części guberni Kijowskiej, zwane szlachtą czynszową lub innemi (jakimi ?) też podobnemi nazwami... nie są wpisywane na rejestr podatkowy i żadnych

---

*) Де-Пуле: 1. cit. str. 146 podług: Записки Державина str. 477—479.

też podatków skarbowi nie opłacają. Ludzi takich liczy się w cesarstwie w pomienionych guberniach od Polski nabytych podług VI rewizyi:

Nr. 22.

przeszło 200.000 dusz płci męskiej (więc około 400.000 płci obojej).

Cyfra ta dokładną nie jest, gdyż podał ją minister w przybliżeniu. Stosownie do wniosków jego, senat nakazał komisyom rewizyjnym trzymać się spisu z roku 1795; wszystkich zaś takich, którzy się za szlachtę podają, lecz w spisie rzeczonym nie są umieszczeni, wciągać do oddzielnych wykazów, a całą tę czynność prowadzić pilnie i zakończyć przed upływem ostatecznego terminu odbywającej się podówczas VII rewizyi *). Wszakże wykonanie tego ukazu szło nie sporo, w rok później bowiem znajdujemy nowy ukaz, do gubernatorów adresowany, z najsurowszem zaleceniem, aby jak najrychlej dostarczyli dokładnych wiadomości co do segregacyi i liku szlachty czynszowej **). Czy nadeszły te wiadomości? nie wiemy. Raporty gubernatorów mogą się znaleźć w archiwach ministerjum finansów, lub spraw wewnętrznych.

Dokładniejsze obliczenia znajdziemy dopiero za panowania cesarza Mikołaja I po roku 1832, ale wtedy stanowisko szlachty w guberniach Zachodnich doznało zmian licznych i ważnych. Pamiętny bowiem ukaz z dnia 19 Października v. s. 1831 r. stworzył nową klasę „odnodworców“, do której zaliczoną być miała szlachta niewylegitymowana przed Deputacyami Wywodowemi i przed Senatem, a zamieszkała w gminach wiejskich, oraz drugą (pomniejszą) klasę „grażd-an“, do której klasyfikowała się też szlachta niewylegitymo-

*) Полн. Собр. Зак. Nr. 26.108 tom 33, str. 465.

***) Ibid. Nr. 27.014 z dnia 23 Sierpnia 1817 r.

wana, po miastach mieszkająca. Ci zaś, którzy szlachectwa swego udowodnili i przez deputacyę departamentu Heroldyi do jednego z 6-ciu działów księgi szlacheckiej wpisani zostali, mieli się nazywać „dworjanami“ na wzór uprzywilejowanej klasy w Rosyi; tym sposobem nazwa „szlachty“ znikła zupełnie z języka urzędowego. „Dworjanie“ znów tworzyli dwie grupy: „potomstwiennych“, t. j. dziedzicznych, do której należała niewątpliwa szlachta, oraz wyżsi urzędnicy i „licznych“, t. j. osobistych, którzy nie mogli dzieciom swego szlachectwa przekazywać, a którzy nabywali tego szlachectwa przez niższe rangi w służbie rządowej. Tą drogą mógł tedy wznieść się na wyższy szczebel grażdanie i odnodworzec. Nie dziw przeto, że szlachta uboga, odnodworcy, grażdanie, cisnęli się do służby rządowej cywilnej i że przed rokiem 1863 wszystkie biura gubernialne i powiatowe były przez nich zapełnione; Rosyanie zaś zajmowali tylko wyższe posady i stanowili bardzo małą część biurokracvi, czyli tak zwanych „czynowników“ *). Więc potomków dawnej szlachty polskiej szukać należy pod temi wszystkimi rubrykami opisów.

Z takim przygotowaniem idźmy do cyfr.

Najdawniejszych w tym okresie dostarczą nam senator Funduklej dla guberni Kijowskiej, a dla innych oficerowie Sztabu Jeneralnego rosyjskiego, którzy dla celów wojskowych opracowali pojedyncze gubernie w oddzielnych monografiach.

W monografiach tych wyróżniamy dwie grupy: a) Pod ogólnym tytułem: „Wojenno-Statisticzeskoje Obozrenie Rossijskoj Impierii“ na rozkaz cesarza Mikołaja I „na podstawie rekonesansów i materyałów na miejscu zebranych“, opisali: kapitan Fritcze Gubernię Wołyńską w roku 1850, kapitan Tweritinow Gubernię Podolską w roku 1849, jenerał-major Bezkornilowicz Gubernię Witebską 1852 i kapitan Czer-

---

*) Że klasa „czynowników“ składa się „prawie z samej szlachty“ zauważył K o r e w a: Виленская губернія, str. 374.

nicki Gubernię Mohylewską w 1848. Są to dzieła nie wielkiej objętości, po paręset stron liczące, pisane zwięźle, podług jednego programatu, niby z precyzją żołnierską, ale bez zastosowania metod naukowych, nawet bez wyjaśnienia niezgodności pomiędzy danymi, jeśli te z różnych były źródeł czerpane *).

b) Za rządów cesarza Aleksandra II pod ogólnym tytułem „Materjały dla Statistiki i Geografii Rossii“ opracowali: Afanasjew Gubernię Kowieńską w 1-m tomie w roku 1861, Korewa Wileńską w 1-m tomie w roku 1860, Bobrowski Grodzieńską w 4-ch tomach w roku 1863 i Zieleński Mińską w 2-ch tomach w roku 1864. Szczególnie ostatnie dwa dzieła zalecają się starannością w zbieraniu i grupowaniu materiałów; w ogóle zaś autorowie obeznani są z metodami rachuby statystycznej, posługują się teorią prawdopodobieństw

---

*) Przykłady: w gubernii Wołyńskiej ludność „podług wiadomości, otrzymanych w r. 1848 od gubernatora“ podana jest na str. 63 w tekście w cyfrze 1,432.150 dusz, a podług wykazów szczegółowych, z każdego powiatu (Tab. Nr. 3) obliczona przez nas suma wynosi 1,500.564; różnica ta wcale nie jest objaśniona, może nawet przez autora dostrzeżoną nie była. Za to w charakterystyce szlachty znajdujemy bystre spostrzeżenie, że „tytuł na Wołyniu jest tem samem, czem kołtun w Pińsku“ (str. 63). Podobnie w gubernii Podolskiej obliczona przez nas suma ludności z Tablic 5 i 6 wynosi 1,574.472, a Tabl. 3 wykazuje tylko 1,530.321; jest wprawdzie dopisek, że ta ostatnia cyfra nie obejmuje wojska i ludności miejskiej niestałej (иногороднихъ), lecz sprawdzenie przez rubryki pojedyncze jest niemożliwe; do tekstu wziął autor cyfrę mniejszą (str. 75); o stopniu ścisłości, a nawet i wykształcenia historycznego świadczyć może taki np. frazes: „Poniatowski po wstąpieniu na polskij prestoni unicztożył ordien iezuitow w 1773 godu bułtoju papy Klimienta XIV (Подольская губ., str. 135). W gubernii zaś Mohylewskiej cyfra ludności ogólnej jest obliczona przez kombinacyę, a podziału jej nie znajdujemy wcale, ponieważ z dwóch powiatów autor nie otrzymał zgoła żadnych wykazów (str. 61); w dołączonej zaś tablicy znajdujemy rubrykę „koczujących“ i w tej rubryce pod powiatem Mścislawskim 52.307 głów płci obojej. Byliżby to cyganie? I czyż tytu mogło być ich nie tylko w powiecie Mścislawskim, ale w całej gubernii Mohylewskiej?

i usiłują sumiennie prawdy dochodzić. Takie wyobrażenie powzięliśmy, przeglądając statystykę ludności.

Zaczerpnięte z tych monografij *) cyfry przedstawiamy w kształcie tablicy.

Tab. 23.

Gubernije	Rok	Odnodworcey	Czynnicy	Grazdanie	Dworjanie dziedziczy czni	Ogół szlachty	Ludność ogólna
Grodzińska . . .	1859	10,064 ¹⁾	2,980	494	44,125	57,663	817,065
Kowińska . . .	1857	18,067	6,690	750	90,383	115,890	969,369
Wińska . . .	1857	23,324	2,526 ²⁾	3,841	51,900	81,591	841,095
Wołyńska . . .	1857	23,332	2,182	1,281	53,520	80,315	998,757
Kijowska . . .	1848	50,814	6,615	4,128	86,765	148,322	1,482,150
Podolska . . .	1845	64,292	2,345	3,172	62,967	132,776	1,704,661
Podolska . . .	1848	77,733	4,058	8,339	23,605	113,736	1,580,321
Łącznie		267,626	27,396	22,005	413,266	730,293	8,293,418

1) Cyfra podwojina, gdyż Bobrowski podaje tylko pięć tysięcy (Грозн. губ. I, 774).

2) Cyfra podwojina, a i ta jest niedokładną kompensatą na familije szlacheckich, nieuwzględnione widocznie przez P. Kogowa.

*) Матеріалы для Географіи і Статистики Россіи. Гродненская губернія Бобровскаго. Спб. 1863 т. I стр. 464 (z poprawką), str. 717 (cyfra szlachty dziedzicznej z okresu 15-letniego, cyfrę ogólną szlachty po-

Tab. 24.

Gubernije	Rok cyf. Stemionowa	Dworjanie dziedziezni		Inne klasy szlacheckie		Ogół osób klasy szlacheckiej			
		Siemionow	Min. Spr. Wewn.	Siemionow	Dworjanie osobieci		Siemionow		
					Min. Spr. Wewn.	1866		1875	
			1866	1875	Odnodw.	Grazdanie	1866	1875	
Grodzieńska	1860	41.017	36.211	13.308	5.939 ¹⁾	72	4.453	2.366	47.028
Wileńska	1860	54.191	60.292	41.412	—	1.461 ²⁾	2.364	5.506	55.652
Kowieńska	1862	96.351	94.653	60.288	—	—	1.698	3.929	96.351
Mińska	1864	73.940	73.013	39.462	—	—	1.220	7.299	73.940
Wołyńska	1860	64.989	35.951	21.918	—	5.480	35.228	9.670	70.469
Kijowska	1860	63.459	19.812	18.215	—	—	10.177	10.435	63.459
Podolska	1866	23.465	22.784	15.479	113.600	9.520	8.352	7.172	146.585
Łącznie		417.412	342.716	210.082			63.492	46.427	553.484
									406.208
									256.509

¹⁾ Razem z „ludźmi wolnymi“ (od poddaństwa zwolnionymi).

²⁾ Razem z kupcami.

Rok 1863 sprowadził nowe zmiany w losach i składzie stanu szlacheckiego, mianowicie: zniesienie klasy odnoworców i grażdan oraz wydalenie z biur rządowych znacznej, nawet większej części Polaków. Więc klasę czynowników należałoby wykluczyć z tablicy szlachty; nie wszędzie jednak da się to wykonać. Zastrzegamy przeto, że rubryka szlachty osobistej nie przedstawia już elementu czysto-szlacheckiego. Nawet w rubryce „dworjan“ dziedzicznych znajduje się dużo Rosyan lub Niemców, którzy pokupowali sobie dobra na mocy prawa o sprzedaży dla skompromitowanych właścicieli ziemskich przymusowej.

Bierzemy z czasów panowania Cesarza Aleksandra II trzy szeregi cyfr (Tab. 24 na str. 120).

a) Siemionowa, członka Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu, obecnie dyrektora Centralnego Komitetu Statystycznego, brane ze słownika, wydawanego od r. 1863 na zlecenie Towarzystwa Geograficznego p. t. „Statisticzeskij Słowar Rossijskoj Impieryi“. Pochodzą one z lat 1860—1866.

b) „Wremiennika“ Centralnego Komitetu Statystycznego przy Mnistryum Spraw Wewnętrznych z r. 1866, powtórzone bez zmiany w r. 1871 przez Jenerała Obruczewa w publikacji, noszącej tytuł: „Wojenno-Statisticzeskij Sbornik“.

c) Cyfry najnowsze z r. 1875 również z „Wremiennika (Statisticzeskij Wremiennik izdawajemyj pri Ministerstwie Wnntrennich Dieł)“.

---

suwa autor na str. 718 do 51,000, w tej liczbie 27—33 tysięcy, nie posiadającej dóbr większych i w znacznej części niewylegitymowanej) str. 729, 774; Ковенская губ. Афанасьева Спб. 1861, str. 272, Виленская губ. Ковевы Спб. 1860, str. 304, 369, 383, 393, 394; Минская губ. Спб. Зеленекаго 1864 часть I—str. 459, 544. Военно-Статистическое обозрѣние Росс. Имперіи: Волинская губ. Фритче Спб. 1850 стр. 69 (nie porachowaliśmy tu 1.059 głów szlachty, mającej głos na sejmikach wyborczych), oraz Tab. 3. Подольская губ. Тверитинова Спб. 1849, Tab. 5 i 6, oraz str. 75 Иванъ Фундукле ѱ: Статистическое Описание Кіевской губ. Спб. 1852, часть I стр. 139, 140, 131, 202.

Porównanie tych trzech szeregów danych z tablicą poprzednią (23-a) może nasunąć dziwne domysły. Liczba szlachty dziedzicznej do r. 1866, a właściwie do 1862 wzrosła w guberniach Kowieńskiej, Wileńskiej i Mińskiej, była niemal stagnacyjną od r. 1845 do 1860 w Kijowskiej, zmniejszyła się znacznie w Grodzieńskiej, jeszcze silniej w Wołyńskiej; w Podolskiej zaś chwiała się pomiędzy 22 i 31 tysiącami. Najdziwniejszym jednakże faktem jest systematyczne zmniejszenie cyfr w r. 1875 w porównaniu z r. 1866, chociaż oba szeregi z jednego pochodzą źródła, z Komitetu Centralnego Statystycznego. Pomijamy niejednostajność schematów i nie dokładność w ich wypełnieniu, która się ujawnia szczególnie w rubrykach „dworjan“ osobistych, w zagadkowej cyfrze 35.228 na gubernię Wołyńską (1866 r.)—cyfrze niemożliwej, gdy szlachectwo osobiste nabywa się przez niższe rangi w służbie rządowej, a liczba urzędników nigdy tak wielką być nie mogła. Dla czego odnodworcy w gubernii Podolskiej rozmnożyli się do 113.000, w Grodzieńskiej stopnieli do połowy, a w innych guberniach znikli całkiem? Co znaczy to spadanie liczby samej szlachty dziedzicznej z 417 na 201 tysięcy w ciągu jednego mniej więcej dziesięciolecia, a najwyżej lat 15? — A cały ogół ludności niegdyś szlacheckiej, w ciągu jednego pokolenia ludzkiego, jakimże sposobem mógł zmaleć z 730 do 256 tysięcy, gdy inne stany mnożyły się i pleniły z przyrostem obfitym? Gdzież się podział półmilionowy rój dusz szlacheckich, gdy nie wiemy o żadnych katakliźmach w naturze, o głodzie, ani o zarazie morowej? Tak gwałtownego ubytku nie mogą wytłómaczyć nawet nieszczęsne dla szlachty wypadki polityczne, deportacye, emigracya, śmierć na pobojuwiskach.

Jest faktem niezawodnym, że liczba szlachty w Guberniach Zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego zmniejszyła się niemal corocznie w ciągu XIX wieku. Spostrzeżenie to było zrobione przez pisarzy kompetentnych w trzech guberniach i w różnych epokach na podstawie akt urzędowych. Tak se-

nator Funduklej *) podług aktów „Kazionnoj Pałaty“ wykazuje, że było szlachty:

Tab. 25.

		plci męskiej
w r. 1795	w Namiestnictwie Kijowskiem. . .	głów 43.677
w r. 1810	w Gubernii Kijow. (powiększonej). „	45.342
„ 1811	„ „ „ . . . . . „	42.676
„ 1816	„ „ „ . . . . . „	38.996
„ 1825	„ „ „ . . . . . „	38.336
„ 1831	„ „ „ . . . . . „	40.091

a ten ubytek staje się jeszcze znaczniejszym, gdy go zestawimy z przyrostem ludności ogólnej; wypadnie bowiem wtedy, że 1 szlachcic przypadał w r. 1795 na 12-tu mieszkańców, w 1810 na 13-tu, w 1816 na 14-tu, w 1825 na 16-tu,

W gubernii Grodzieńskiej oficer Sztabu Jeneralnego Bobrowski obliczył, że samej szlachty dziedzicznej było:

Tab. 26.

w r. 1843 . .	głów 47.907	plci obojej.
„ 1857 . .	42.319	
	<hr/>	
	mniej 5.558	czyli o 11,7% ₀

w roku zaś 1859 liczyła „Kazionnaja Pałata“ wszystkiej szlachty dziedzicznej osobistej i urzędującej 25,224 plci męskiej, a Komitet Statystyczny tylko 19.471 plci męskiej **).

Podobnie oficer Sztabu Jeneralnego Zieleński zauważył w gubernii Mińskiej pomiędzy rokiem 1842 i 1853 zmniejszenie się liczby odnoworców o 4.805 dusz samej plci męskiej ***).

*) Статист. Опис. Кіевскої Губ. Спб. 1852 часть I стр. 191.

**) Матеріялы для Стат. и Географ. Гродненская губ. I, стр. 718.

***) Матеріялы etc. Минская Губ. I, стр. 609.

Ten fakt nie oznacza jednak fizyologicznego wygasania rasy szlacheckiej; jest on tylko rezultatem działań prawodawstwa i administracyi. W Rosyi „dworzanie“ na mocy przywileju („żałowанная hramota“) cesarzowej Katarzyny II używali wolności od rekruta, podatków osobistych i kary cielesnej oraz prawa posiadania dóbr ziemskich z ludnością poddańczą lub nawet poddanych bez ziemi; też same prawa przyznano szlachcie polskiej. Ale gdy w guberniach wewnętrznych cesarstwa ta klasa uprzywilejowana była nieliczną, a w guberniach wschodnich i syberyjskich wcale nie istniała, tedy w guberniach zachodnich po ostatnim rozbiorze Polski znalazła się ilość ogromna, prawie dwie trzecie części narodu szlacheckiego. Widząc, że ciężary państwowe całym brzemieniem spadają na klasy włościańską i mieszczańską, rząd rosyjski, jak to nam tłumaczy senator Funduklej, czuł odrazu potrzebę zmniejszenia i ograniczenia liczby tego stanu uprzywilejowanego. Taka to dążność przewodniczyła administracyi za panowania Aleksandra I. Następnie udział szlachty w powstaniu z 1830—31 r. wskazał rządowi nową potrzebę zreorganizowania jej, jak się wyraża p. Bobrowski. Przez ukaz z d. 19 Października 1831 r. szlachta zmniejszyła się odrazu o całą klasę zagonowców i brukowców. Za rządów Cesarza Mikołaja I ubogi gmin szlachecki (odnodworcy) podlegał podwójnym poborom wojskowym oraz przymusowemu lub dobrowolnemu przesiedlaniu się do gubernii Noworosyjskich, Nadwołżańskich i na Kaukaz. Szlachta zaś zamożniejsza i wykształcenijsza poddaną była ściślejszym przepisom legitymacyi. Ukaz z d. 11 Listopada v. s. 1832 r. podzielił ją na trzy klasy: 1) właścicieli dóbr ziemskich lub dusz poddanych, 2) nieposiadającą dóbr ani dusz, lecz uznaną przez Deputacye wywodowe, gubernialne, 3) nieposiadającą i nie zatwierdzoną przez żadną władzę *). Ta ostatnia miała być niezwłocznie w rejestr odnodworców lub grażdan wpisana; los

---

*) Полн. Собр. Зак. Собрание Второе томъ 6 отд. 2, стр. 836 Nr. 5746.

dwóch pierwszych miał ostatecznie być rozstrzygniętym przez Departament Heroldyi. Tym sposobem w ciągu panowania Cesarza Mikołaja I, prócz odnodworców, wytwarzały się dwie klasy „dworjan“: dziedziczni, wpisywani do księgi genealogicznej i na zawsze już w przywilejach swych ubezpieczeni, oraz legitymujący się („dokazywajuszczyje dworjaństwo“). Statystyka nie zawsze wyróżniała te kategorie, wpisując obie pod rubryką szlachty, a procedura legitymacyjna była tak skomplikowana i powolna, że nakazane przez Cesarza Mikołaja I „gatunkowanie“ nie ukończyło się przez cały ciąg panowania jego: wszakże działalność Departamentu Heroldyi ujawniła się w systematycznym zmniejszaniu się ludności szlacheckiej o tyle, że nie rozciągało się na nią prawo przyrostu naturalnego, a czasem zmniejszały się nawet cyfry absolutne. Rok 1863 sprowadził nowe zmiany. Na mocy decyzji Rady Państwa 19 Lutego 1868 r. *) klasa odnodworców jest zniesiona i weszła w skład gmin wiejskich lub miejskich, czego jej można powinszować, ponieważ tym sposobem wyszła z pod praw wyjątkowych; szlachta zaś, niewylegitymowana dotychczas, ostatecznie spadła z rejestrów i ostatnie wykazy statystyczne zawierają tylko zatwierdzoną przez Departament Heroldyi szlachtę „dziedziczną“, lub takich, co przez wyższe urzędy i rangi dziedzicznego „dworjaństwa“ nabyli. Tymczasem zniesienie poddaństwa, liczne reformy w systemacie finansowym, zniesienie kary cielesnej w wyrokach sądowych, nareszcie prawo o powszechnej służbie wojskowej, zniweczyły przywilej Katarzyny II; dziś szlachectwo jest już tytułem bardzo małej wartości praktycznej, nazwą bez rzeczywistego znaczenia w ustroju państwowym. W najnowszych badaniach statystycznych (np. Jantzena) widzimy zaniedbane rubryki nawet szlachty dziedzicznej. Duch Pankracego może

*) Высочайше утвержденное мнѣніе Государственнаго Совѣта 19 Февраля 1868 года, znajduje się w publikacyi, posiadającej tytuł: Сборникъ Правительственныхъ распоряженій по устройству быта крестьянъ. Изданіе Земскаго Отдѣла, томъ VIII.

się radować: demokratyczny prąd XIX wieku pokruszył tarcze herbowe i przywileje rodowe obalił.

Nas jednak obchodzi tu wiek XVIII, kiedy szlachectwo było rzeczywistym „klejnotem“; obchodzi szlachta polska, która całą niemal działalność narodową w swoim stanie skupiła. Żeby ją obliczyć, musimy jak najstaranniej usuwać wrogie dla niej wpływy i działania XIX wieku. Z powyższych wyjaśnień płynie, jak sobie pochlebiam, oczywisty wniosek, że cyfry ministerium spraw wewnętrznych z lat 1866 i 1875, oraz generała Obruczewa, do użytku historycznego, a przynajmniej do celu naszego, do powzięcia wiadomości o liczbie dawnej szlachty polskiej nie nadają się wcale. I cyfry p. Siemionowa przydatnymi być mogą chyba do cząstkowych porównań, gdyż i one po części noszą na sobie ślad wpływów r. 1863-go.

Za jedyną więc podstawę do obrachunku naszego uznać musimy tablicę 23. Nie łudzimy się wszakże nadzieją otrzymania z niej rezultatu zupełnie pewnego. Będziemy musieli rozważyć jeszcze raz z możliwą ścisłością te wpływy 60-letnie, jakie się na niej wryły. Ma ona jednak tę przed wszystkimi innymi zaletę, że jest kompletną; a ponieważ zastosować chcemy wsteczną metodę badania, więc pierwszeństwo dać musimy najdawniejszym, najbardziej do badanej epoki zbliżonym materyałom. Jej części składowe pochodzą z różnych lat, z 14-letniego okresu (1845—1859): więc i sumy ogólne nie mogą reprezentować żadnego roku realnego; ale na szczęście posiadamy, obok wykazów szlachty wszelkiego rodzaju odpowiednie cyfry ludności ogólnej, a te dadzą nam zupełnie bezpieczną skalę przy regulowaniu stosunków stanowych XIX wieku do epoki Stanisława Augusta.

Tak, liczba ogólna z rubryk szlacheckich wyciągnięta 730.293, odpowiada ludności ogólnej w 7 guberniach Zachodnich 8,293.148, a 7.563.125 ludności plebejuszowskiej, t. j. stanów niższych (bez szlachty). Od obliczonej przez nas (Nr. 12) na rok 1791 cyfry 7.804.787 dusz wyłącznie prawie plebejuszowskich odciągając 2.412.000, porachowane (w końcu

§ 11) na przestrzeni Królestwa Kongresowego, oraz ludność dwóch jeszcze województw: Poznańskiego i Gnieźnieńskiego w liczbie 364.558 głów. (Moszyński), czyli razem okrągło 2.770.000, otrzymamy na resztę 5.027.787 głów ludności plebejuszowskiej na przestrzeni 7 gubernij Zachodnich Cesarstwa w r. 1791. Z tych danych może być ułożona proporcya $730.300 : 7.563.100 = x : 5.027.800$, a z tej wypadnie

Nr .27.

485.487 głów, jako ogół szlachty, na przestrzeni dzisiejszych 7 gubernii Zachodnich w r. 1791.

Wywód ten sprawdzić możemy i powinniśmy za pomocą cyfr najdawniejszych, podanych w tablicy 20. Dla usunięcia zmian administracyjnych w podziale gubernij, dla zupełnego wyrównania danych, od sumy szlachty w siedmiu porównywanych guberniach odciągniemy powiaty: Bielski Sokółski, Białostocki, które nie weszły do tablicy 20, ponieważ nie należały w r. 1810 do gubernii Litewsko-Grodzieńskiej, lecz stanowiły oddzielny obwód Białostocki. Zmiany administracyjne w wewnętrznym składzie gubernij, jak np. przeniesienie powiatu Nowogródzkiego z gubernii Grodzieńskiej do Mińskiej, tudzież Lidzkiego z Grodzieńskiej, Dziśnieńskiego zaś i Wilejskiego z Mińskiej do Wileńskiej, nie wywierają żadnego wpływu na nasze sumy. Po wykonaniu rzeczonyj poprawki co do obwodu Białostockiego, otrzymamy 694.653 głów, liczbę odpowiadającą dokładnie 6 guberniom z tablicy 20-ej. Z drugiej znów strony tablica 20 wymaga uzupełnienia, ponieważ, jakśmy w uwagach do niej zaznaczyli, obejmuje ona tylko szlachtę ubogą, gdy w Nrze 27 mieści się szlachta wszelka. Dla ujednostajnienia tedy obu porównywanych sum, powinniśmy do tablicy 20 dodać właścicieli zasiedlonych dóbr ziemskich („pomieszczyków“), którzy do pierwotnego spisu pociągani nie byli. W powołanej już tablicy Koeppena liczba takich właścicieli w 7 guberniach wynosiła 13.540; są to osoby główne dla otrzymania liczby głów, t. j. obli-

czając familie, musimy cyfrę tę rozmnożyć najmniej przez 4, a z otrzymanego iloczynu (54.160) strącić 385 osób głównych, czyli 1540 głów z familiami na trzy powiaty obwodu Białostockiego *). Wykonawszy wszystkie te działania, otrzymamy zamiast 424.570 głów z tablicy 20-tej nową sumę 477.190, w której brak już będzie tylko obwodu Białostockiego. Ostateczne zaś uzupełnienie da się wyciągnąć z proporcji $730.300 : 694.500 = x : 477.400$. Z rozwiązania tej proporcji wypadnie

Nr. 28.

501.700 głów, jako ogół szlachty 7 gubernii Zachodnich w okresie 1795—1816 r.

Porównywając dwa ostatnie wypadki (Nr. 28 i 27) widzimy, że są one bardzo do siebie zbliżone; wszakże cyfra, obliczona podług danych z połowy XIX wieku, jest o 16 tysięcy mniejsza od sumy pierwotnej, z pierwszych popisów rosyjskich pochodzącej. Przewidywaliśmy to jeszcze przed zamknięciem rachunków, boć na ludności szlacheckiej musiały odbić się tak niekorzystne dla niej wpływy XIX wieku. Bliższą ocenę tych wpływów odkładamy na później do ostatecznych poprawek w cyfrach ogółowych. W tem zaś miejscu zaznaczymy tylko, że wiarogodniejszą jest cyfra większa, 501 tysięcy. A niezapominajmy, że i ta cyfra może być za małą w porównaniu z rokiem 1791 z powodów, wymienionych pod tablicą 20, jakoteż z powodu, że prócz gubernii Mińskiej tablica ta nie obejmuje nigdzie urzędników.

*) Szczegółowe cyfry poprawek brane są z Bobrowskiego l. cit I, 719,730 (и Прилож. къ Nr. 42), oraz Tegoborskiego op. cit. I, 340

	Szlachty dziedz.	W służbie rząd.	Urzędn.
Powiat Białostocki.	2.261 męż.	99 męż.	21
„ Sokolski	1.772 „	87 „	10
„ Bielski	10.307 „	159 „	46
Łącznie.	14.340 „	345	77

Tymczasem spróbujmy wydzielić z sumy ogólnej szlach-
tę zagonową i bezzagonową, ubogą, opierając się na Nr. 27.

Gdybyśmy uznali, że dworjanie dziedziczni z tablicy
22 stanowią zarazem klasę zamożną, posiadającą dobra ziem-
skie, kapitały lub dochody z zatrudnień, wymagających wy-
kształcenia naukowego, w takim razie z dodania odnodwor-
ców, grażdan i czynowników moglibyśmy otrzymać klasę
ubogą stanu szlacheckiego w cyfrze 317.027 głów na połowę
wieku XIX, a na rok 1791 z proporcji 485.500 : 730.300 =
x : 317.000 wypadaloby:

Nr. 29.

okrągło 210.500 na przestrzeni 7 dzisiejszych gubernii,
a reszta mianowicie:

Nr. 30.

275.000 głów,

reprezentowałyby szlachtę zamożniejszą na tejże przestrzeni
w r. 1791.

Ale ten podział nie zadawalnia nas wcale. Uderza nas
nasamprzód wielka niezgodność oznaczonego w tej chwili sto-

	Odnodworców	Właściciele ziemskich	
Powiat Białostocki	1.649	płci ob. . . .	98 osób głów.
„ Sokólski	662	„	58 „ „
„ Bielski	3.812	„	229 „ „
Łącznie	6.123	„	385 „ „
			×4
			1.540 głów

Podwajamy 3 pierwsze sumy: 28.680 płci obojej + 690 płci ob. + 154
płci ob. + 6.123 = 35.647 płci ob. Ogół szlachty z 3-ch powiatów odciągniemy
od ogółu szlachty z 7 gubernii (730.300 — 35.647 = 694.653). Podobnie ogół
właścicieli ziemskich z 3-ch powiatów odciągniemy od ogółu posesyonatów
z 7-miu gubernii podług Koepfena (54.160 — 1.540 = 52.620 głów, licząc
po 4 na rodzinę).

sunku z danemi Rodeckiego (tablica 16 i Nr. 18). Gdy bowiem w Królestwie Kongresowem zamożniejsi stanowili cyfrę 35.853 czyli około 12% ogółu szlachty, to w 7 guberniach Zachodnich przypada na nich przeszło 56% czyli przeszło połowa. Do pewnego stopnia różnica ta tłumaczy się tem, że Mazowsze jest pryncypalnem gniazdem szlachty szaraczkowej, gdy na Litwie i w województwach ruskich przeważały wielkie fortuny, że wielcy panowie (jak np. Radziwiłł „Panie Kochanku“) garnęli do siebie mnóstwo szlachty ubogiej, a ta, chwyciwszy się raz kłamki pańskiej, już nie wracała na zagon między zaściankowe szaraki. Nie sądzymy wszakże, aby takie tłumaczenie mogło pokryć całą różnicę; owszem uznajemy, że cyfra 210.000 nie jest kompletną, że pomiędzy „dziedzicznymi dworzanami“ mieści się nie mało zagonowców, którzy potrafili się wylegitymować przed Heroldyą i, pozostając w zaściankach, uniknęli zapisania do klasy odnodworców. A nadto widzimy w tej cyfrze jeszcze jedną więcej wskazówkę, że wyciągnięta z danych rosyjskich połowy XIX wieku cyfra odnodworców jest za mała i wymaga znacznych poprawek, o których też nie zapomnimy przy ostatecznem uregulowaniu rezultatów.

13. Możemy teraz przystąpić do sumowania danych, iakieśmy z wykazów wyłącznie prawie urzędowych wyciągnęli.

Dla złożenia ogółu szlachty zamożnej, czyli raczej wyższej, wykształcenijszej posiadamy już Nr. 30, obejmujący 7 gubernij Zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. Dla Królestwa Kongresowego liczbę ziemian stanowić będzie 35.853 głów z r. 1827, które w połączeniu z klasą urzędniczą (razem 62.778) przy zastosowaniu użytych w § 11 zasad redukcji zmniejszą się do:

Nr. 31.

37.600 głów na r. 1791 w granicach Królestwa Kongresowego (ziemianie).

Brak nam jeszcze kawałka Wielkopolski, który po Kongresie Wiedeńskim pozostał przy Prusach, a w r. 1791

należał do Korony. Odwołujemy się znów do Tablicy Mo-szyńskiego; tu województwa owoczesne gnieźnieńskie i poznańskie z Ziemią Wschowską zawierają 2.059 wsi; można przypuszczać, że na każdej wsi siedział jakiś szlachcic z rodziną, czyli, że w pomienionych województwach mieszkało 8.236 głów, które w statystyce Królestwa Kongresowego znaleźć się nie mogły *). Ponieważ jednak w składzie tego Królestwa znajdował się Obwód Zamojski, który w r. 1791 należał do Austrii, przeto stracić należy szlachtę tameczną. Dla braku dokładniejszych informacji tworzymy odjemnik przypuszczalny ze stosunku rozległości (101 : 292), w okrągłej trzeciej części z cyfry poprzedniej. Tym sposobem na województwa Poznańskie i Gnieźnieńskie doliczyć wypadnie tylko:

Nr. 32.

5.490 głów.

Zbierając te trzy ostatnie cyfry (Nr. 30, 31 i 32) w jedną sumę, otrzymamy:

Nr. 33.

okrągło 318.100 głów na szlachtę zamożniejszą w r. 1791 w granicach pierwszego rozbioru.

Przebrnąwszy przez labirynt różnych kombinacyj i dotarłszy do ogólnego wypadku, rozpatrzmy się, czy jest on możliwym, czy się da pogodzić z wyobrażeniami ludzi współczesnych i obserwacyami, w ciągu poszukiwań czynionemi?

W uwagach do tablicy 14 zaznaczyliśmy, że liczba 44.407 familii ziemiańskich jest niekompletna; obecna cyfra

---

*) Holsche wykazuje dóbr szlacheckich w Departamencie Poznańskim 1.194, a właścicieli tylko 833 osób (II, 184); przypominamy atoli, że nam tu nie o samych właścicieli chodzi, ale też o zastawników, dzierżawców i wyższych oficyalistów prywatnych.

wystarcza na 76.000 familii, a więc uwagom tym czyni zadość.

Nader ważna, bo autentyczna cyfra Czackiego obejmuje 38.814 osób wpisanych do księgi ziemiańskiej w Koronie. Doliczając 0.44 na Litwę, otrzymalibyśmy około 55.000 osób głównych, a z familiami, rachując po $4\frac{1}{2}$ osób na jedną, około 247.000. Zwróciliśmy w swoim miejscu uwagę na wyznaczenie samego Czackiego, że „znaczna część obywateli nie była jeszcze wówczas zapisana“. Cyfra nasza zawiera przewyżkę około 60.000 głów t. j. przeszło 13.000 familii na Litwę i Koronę, a stanowi przeszło szóstą część całej ilości. Kompensatą jest dostateczna, więc i tym wymaganiami wypadek nasz odpowiedzieć jest w stanie.

Cyfra nasza jest wyższą od przypuszczalnych cyfr Kościalskiego i autora „Discours politique“ (tab. 13). Nie możemy toczyć sporu z tymi rachmistrzami, ponieważ nie podali zasad swego rachunku, a zresztą różnica mogła też ztąd wynikać, że brali wyższą od naszej skalę do swego pojęcia o szlachcicu-obywatelu.

Ale z Rożnowskim i Kołłątajem rzecz się ma odwrotnie. Ich sto tysięcy familii, według wziętej z Królestwa Kongresowego normy, wymagają przeszło 450.000, a co najmniej według ogólnych zasad statystycznych 400.000 głów; różnimy się tedy prawie o całą część czwartą. Zresztą od nich samych nie wiemy, ile mianowicie osób na jedną rachowali familie? Możeby więc nie bardzo opierali się naszej rachubie, możeby się zgodzili na połowę różnicy. My wszakże nie jesteśmy skłonni do powiększenia swojej cyfry nawet o 50.000, bo już mamy w niej znaczną część na indywiduala, nie posiadające dóbr ziemskich tytułem dziedzictwa, a nawet pewną liczbę wylegitymowanych szaraków. Sądzymy, że cyfra nasza nie da się rozłożyć na grupy podług dzisiejszych stosunków posiadania ziemi, gdy własność ziemska w wieku XVIII skupiała się większemi masami w rękach mniejszej liczby właścicieli. Porównywając bowiem cyfry Koeppeua z późniejszymi (np. Trojnickiego z r. 1857 i oficerów

Sztabu Jeneralnego około r. 1860), widzimy stały fakt rozdrabniania się wielkiej własności i wzrostu liczby właścicieli, a hr. Eustachy Tyszkiewicz dostarcza przykładu, że proces ten odbywał się już w początkach XIX wieku, mianowicie: wielkie fortuny; obarczone długami, rozpadły się na części, rozebrane między wierzycieli *). W naszej cyfrze tedy najwyżej połowa może przypadać na właścicieli, czyli na dziedziców dóbr, chociażby o kilku dymach poddanych, i to już licząc tych właścicieli z rodzinami **). Więc skala zamożności jest już dostatecznie obniżona, a cyfra 300.000, zawierająca się pomiędzy minimalnymi cyframi Kościałkowskiego i autora „Discours Politique“ (200.000), oraz maksymalnymi Rożnowskiego i Kołłątaja (około 400.000), zdaje się możliwą i prawdopodobną jako średnia między wszystkimi, a z rachubą Staszica zupełnie zgodna.

Liczba szlachty zagonowej i ubogiej bezrolnej wypadnie z dodania Nr. 19 i 29; suma ta wyda:

Nr. 34.

okrągło 354.000 na rok 1791 w granicach pierwszego rozbioru, a z dodania Nr. 33 i 34 wypadnie

Nr. 35.

672.000 jako ogół szlachty wszelkiego stopnia zamożności i wykształcenia na rok 1791 w granicach pierwszego

---

*) Opis powiatu Borysowskiego (Wilno 1847) na str. 4: „Przed rokiem 1810 było w tym powiecie 35.000 dusz rewizyjnych t. j. poddanych chłopów) w posiadaniu 120 obywateli; dziś liczba 38.993 dusz należy do 225 obywateli“. To rozdrobnienie nastąpiło z podziału 17 dóbr „przez exdywizję“. Ze względu na ten fakt właśnie braliśmy tylko 4 głowy na rodzinie przy obliczaniu Nr. 28).

**) W Tablicy Moszyńskiego cała Korona zawiera niespełna 25.000 wsi wszelkiego rodzaju, a więc też królewskich i duchownych oprócz dziedzicznych, a przecież wielcy panowie miewali ich po kilkadziesiąt i po kilkaset.

rozbioru, wszakże bez Tatarów, którzy używali praw stanu rycerskiego, o ile nie stawała na zawadzie przeszkoda religijna.

14. Zastrzegaliśmy po razy kilka, że niektóre części składowe cyfr powyższych wymagają poprawek. Mniejsza, iż w tablicy 23 rubryki czynowników i grażdan złożone są przeważnie z osób głównych bez familij i tylko jedna, widocznie za mała cyfra, była słabo skompensowaną przez podwojenie. Wynikające ztąd braki niech idą na poczet przybyłych z Rosyi urzędników i właścicieli ziemskich. Aleśmy dotychczas nie podciągnęli pod rachubę niepomyślnych dla szlachty wpływów XIX wieku. Posługując się metodą wsteczną, wykonywaliśmy redukcję podług skali, wziętej z przyrostu ludności plebejuszowskiej i bronilibyśmy prawidłowości swoich wywodów, wierzylibyśmy, że po wnukach dociekleśmy prawdziwego liku dziadów, gdyby szlachta żyła w warunkach identycznych ze stanami niższemi. Tak przecież nie było, jak wiemy z uwag, dołączonych do tablic 24, 25 i 26. Więc rewizya wywodów, oszacowanie wpływów prawodawczych, administracyjnych i politycznych jest obowiązkiem sumiennosci naukowej.

Całe prawie państwo Polskie z r. 1791 od czasu kongresu Wiedeńskiego znalazło się pod berłem monarchów rosyjskich, to też działalność rządu rosyjskiego ma szczególną dla nas wagę. Nie były dla nas przystępnemi archiwa ministerjów i wysokich władz petersburskich: więc głównem źródłem informacji naszych będą dwa „Zupełne Zbiory Praw“ (Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи; zbiór pierwszy w 40 i zbiór drugi w 60 tomach, oba od roku 1649 do 1855). Czasem dostarczały nam wskazówek publikacye urzędowe i prywatne.

Pogląd ogólny na dążności rządu rosyjskiego w okresie 1792—1830 roku jasno jest wyrażony w ukazie cesarza Mikołaja I, z d. 19 Października v. s. 1831 r. Czytamy w nim słowa następujące: „Istnienie licznego stanu szlachty w guberniach Zachodnich, niejasność jego praw i powinności,

oraz niewłaściwe pomieszenie pod tą nazwą ogólną rzeczywistej szlachty z osobami, które niczem praw swoich do szlachectwa nie stwierdziły, zwracało uwagę rządu zaraz od chwili przywrócenia rzeczonych gubernij do Rosyi. Przeto ludziom tym wyznaczane były pierwotnie różne terminy do składania dowodów swego pochodzenia, a następnie uznano potrzebę dokonania ogólnej pomiędzy nimi klasyfikacji (разборъ). Lecz zbiegiem różnych okoliczności ani te rozrządzenia nie osiągnęły pożądanego skutku, ani też plany co do nowego urzędzenia szlachty, jeszcze od czasów ś. p. Katarzyny II zaczynane i potem niejednokrotnie ponawiane, nie weszły w wykonanie *)“.

Fakta szczegółowe układają się w szereg następujący;

Jeszcze przed dokonaniem drugiego rozbioru, przed zebraniem się sejmu, czy „zjazdu“ Grodzieńskiego, ukazem z d. 6 Maja 1793 roku **) cesarzowa Katarzyna II, przychylając się do przedstawienia generała Kachowskiego, wcieliła część wojska polskiego do szeregów armii rosyjskiej ze zmianą nazw, a mianowicie:

Brygady Kawaleryi Narodowej:

Jenerała Dzierżka	na Braclawską
„ Szwejkowskiego	„ Dnieprską
„ Perekladowskiego	„ Dniestrzańską
„ Łazińskiego	„ Wołyńską

Pułki Lekkiej Jazdy (zapewne Przedniej Straży):

Bulawy W. Kor.	na Żytomierski
Xcia Würtemberga.	„ Konstantynowski
Borzęckiego	„ Bugski
Humański	„ Winnicki

*) Полн. Собр. Зак. Собрание Второе Nr. 4869 (Томъ 6 Отдѣлъ 2 стр. 134).

**) Полн. Собр. Зак. Nr. 17.122 (tom 23, str. 428).

Pułki Piechoty:

Milszewskiego (Malczewskiego?) . Iziaslawski (t. j. Zaslawski)
Wolnej Konfederacyi. . . . .Owrucki.

Wojska tego mogło być około 10.000 głów, a w tej liczbie szlachty około 4.000 *). Ale ukaz jeszcze nie był wykonany w zupełności, gdy wybuchło powstanie Kościuszkowskie i wszystkie prawie oddziały wojska polskiego ruszyły ku teatrowi wojny. Wiemy bowiem o brygadzie Wyszkwowskiego (1.200 ludzi), że się przebiła pod Konstantynowem przez 4.000 Rosyan i przysłała pod Dubienkę d. 16 Maja, o brygadach Dzierzka, która w tymże czasie przeszła przez Krystynopol, Łażnińskiego, która przeprawiwszy się wplaw przez Dniestr, przebyła Galicyę i zbliżała się już pod Kumów d. 1 Czerwca, a liczyła podobno 900 ludzi; o pułku Księcia Würtemburskiego i o pułku „złotym“ Szczęsnego Potockiego (Wolnej Konfederacyi), które przysły pod rozkazy Kościuszki, o 600 żołnierzach pod Kopciem, którzy przerznęli się od samego Kijowa do brzegów Bugu; o pułkach Malczewskiego i Ilińskiego; wreszcie o 3.500 żołnierzy zapewne różnych korpusów, którzy pod Czyżewskim bili się z Rosyanami między Raszkowem i Mohylowem; stracili 270 ludzi,

---

*) Ukaz nie wymienia liczby głów; za podstawę do kombinacyi służy nam: „Tabela żołdu dla Wojska Koronnego na ratę decembrową 1793 r., podana do Komisji Skarbu Kor. (K. W. księga 236). Nie zawiera ona jednak stanu rzeczywistego, tylko sumy na każdy korpus wypłacane, jak gdyby znajdował się w komplecie. Wszystkie Brygady Kawaleryi Narod. liczą się tu po 1,819, pułki Przedniej Straży po 1.099 koni, regimenty piechoty po 1.440 głów. Jazda powinna się składać na połowę ze szlachty (towarzysze); drugą połowę stanowili pocztowi. Ale niepomyślna kampania 1792 r. mocno uszczupliła wszystkie korpusy. O brygadzie Wyszkwowskiego wiemy, że ją rachowano ogólnikowo na 1.200 głów w r. 1794 („Journ. Hist. str. 68“); brygada Madalińskiego składać się miała w r. 1794 też z 1.200 głów, Biernackiego z 1.000; regimenty piechoty I, VI, VII i IX obliczał generał Dąbrowski mniej więcej na 4.000 ludzi (Pamiętniki H. Dąbrowskiego, wyd. Żupańskiego, III, str. 11—12), z widoczną przesadą, gdyż mogły one liczyć najwyżej 2.880 głów.

lecz przebili się i stanęli na Wołoszczyźnie pod Soroką. Porównyując te wskazówki z powyższą tabelką, wnioskujejmy, że chyba nieznaczna część wcielonego do armii rosyjskiej wojska polskiego pozostała w jej szeregach i że ukaz z r. 1793 nie wywarł ważnego wpływu na statystykę szlachty, tem bardziej, że i innych oddziałów żołnierze Polacy uciekali pomimo kar surowych i skazania 280 ludzi na bicie kołem przez sąd wojskowy kijowski *).

Z wojska tego zresztą pozostały w kraju chyba nieliczne osoby, tak jak ze wszystkich żołnierzy Kościuszkowskich: przeszło 20.000 poległo; z pozostałych przy życiu większa część poszła na emigrację. Ile? określić trudno. Wiadomo tylko, że w legionach francuzkich było ostatecznie 15.000; oprócz poległych, których w jednej tylko bitwie nad rzeką Trebiją narachowano 1.000 ludzi **). Na San Domingo i w Hiszpanii wyginęło kilka tysięcy, ale te wszystkie straty zaliczamy do ofiar wojny, podobnie jak ofiary Księstwa Warszawskiego, które na rok 1812 wystawiło 83.030 ***). Jeńców Polaków z okresu wojen napoleońskich znalazło się 900 na Sybirze, lecz z tych 160 tylko pozostało na zawsze w pułkach kozackich dobrowolnie, reszta zaś wróciła do kraju na skutek amnestyi z r. 1815 r. ****) Żaden naród europejski w tej epoce nie uniknął ofiar podobnych; w armii zaś Księstwa War-

*) „Journal Historique“ etc. Doufoura str. 40—68, 70, 78; Gaz. Wol. Warsz. Nr. 13 koresp. z Kumowa str. 173. O Łażnińskim pisze też Dr. Antoni J. w Nowych Opowiad. Histor. Lwów 1878 Костомаровъ Последніе годы Рѣчипоспол. (Вѣстникъ Европы 1870, I, 514).

**) Leonard Chodźko: „Histoire de légions polonaises en Italie, Paris“ 1829, tom II p. 322, 184. Polacy z armii austriackiej byli przemocą wcielani do wojska neapolitańskiego „Ibid“. II 99. Zresztą i w legionach znajdowała się nie sama szlachta; zapelniano je w znacznej części dezertierami austriackimi „Ibid“. I, 1835.

***) Thiers: „Hist. du Consulat et de l'Empire“ IX (1840) str. 44, 456, 109, 202, 586 liczy pułk ułanów do 1.000 koni i 3 pułki piechoty po 1.500 do 1.600 ludzi, razem do 6.000 w Hiszpanii; ile było na San Domingo? nie wiadomo. Liczba z r. 1812 w Encykł. Orgelbranda (większej) t. 27, str. 671.

****) С. Максимовъ Сибирь и каторги. СПб. 1871. III, стр. 34.

szawskiego, zorganizowanej na zasadach konskrypcji, szeregi piechoty i jazdy składały się przeważnie ze stanów niższych, więc nie widzimy powodu szczególnego obliczenia ubytku szlachty i sądzimy, że ubytek ten mógł się powetować naturalnym przyrostem w czasach pokoju.

Wracając do epoki ostatnich rozbiorów, znajdujemy kilka ukazów cesarzowej Katarzyny II, które wyłącznie prawie szlachty dotyczyły. Tak w r. 1795 pod d. 20 Czerwca za udział w „buncie polskim“ skazano na wywiezienie do odległych gubernii rosyjskich, lub do Syberji 83 osób, podzielonych na 10 kategorii; pod d. zaś 14 Września polecono deportować do gubernii Katarynośławskiej „wałęających się żołnierzy z rozwiązanych wojsk polskich“ na osiedlenie; albo na roboty przymusowe *). Ta ostania kategoria musiała być bardzo liczną, gdy cesarz Paweł I w rozmowie z Kościuszką wspominał o 11.000 jego towarzyszy broni, zostających w niewoli **). W roku 1796 hr. Zubow, gubernator jeneralny Taurudy i Wozneseńska, przesłał cesarzowej projekt przesiedlania szlachty czynszowej na bezludne stopy, po Tatarach Krymskich nabyte i krajem Noworosyjskim przewzane. Jako motyw podana jest litość nad losem czynszowników, którzy za grunta muszą płacić dziedzicom po 25 do 30 rs. od pług, a w przyszłości zapewne zmuszani będą do wyższych jeszcze opłat, gdy przy zmianie rządu panowie nie będą potrzebowali szaraczków do spraw sejmikowych. Z drugiej znów strony, ochota wojenna i bitność tej szlachty obiecywała znaczne korzyści militarne z obsadzenia granicy południowej takimi osadnikami. Projekt zasadał się na rozdawaniu gruntów w trzech punktach: nad rzeką Kodym, pod miastem Wozneseńskim i w powiecie Chersońskim; każda

---

*) Полн. Собр. Зак. Nry 17.345 17.407. O komisji Smoleńskiej i o wywożeniu opowiada w swoich Pamiętnikach Ochocki; jego też i stryja prałata imiona znajdują się w wyroku.

***) Де Пале I. cit., str. 192.

rodzina osadnicza mogła wziąć ze skarbu pożyczkę w kwocie rs. 30 na pierwsze zagospodarowanie, z warunkiem spłaty w ciągu lat czterech. Na początek projektował Zubow sprowadzić 4.000 rodzin, ale w przyszłości spodziewał się ściągnąć ze 100.000 dusz, czyli większą połowę ludności szlacheckiej czynszowej. Cesarzowa plan ten zatwierdziła i wykonać kazała pod d. 5 Czerwca 1796 r. *).

Jeśli wyroki karne spadały tylko na pojedyncze wybrane, lub wyróżniające się z tłumu głowy, to plan Zubowa sprowadziłby znaczne przeobrażenia w masie i zmniejszyłyby silnie rubrykę szlachty w tablicach statystycznych.

Do tego przecież nie przyszło, bo w pierwszych dniach listopada tegoż roku zmarła Katarzyna II, a nowy cesarz Paweł I lakonicznym ukazem z dnia 7 Marca 1797 r. powstrzymał przesiedlanie szlachty do gubernii Woznesieńskiej. Motywów żadnych nie znajdujemy; trudno atoli przypuścić, aby się Pawłowi nie podobała myśl zaludnienia pustkowi, albo niesienia ulgi ubogiej klasie poddanych. Domyślać się raczej wypada, że przesiedlanie wykonywane było niekoniecznie w imię uczuć litośnych i że się nie zdawało szlachcie dobrodziejstwem. Ukaz ten bowiem wiąże się widocznie z szeregiem innych ukazów, tchnących życzliwemi dla Polaków chęciami, jakoto: amnestyą z d. 29 Listopada 1796 r., która zwróciła do kraju wszystkich, co „podpadali karom zamknięcia w twierdzach i deportacyi z powodu byłych w Polsce zaburzeń“; z ukazem o przyjmowaniu do służby wojskowej wracających do domu Polaków, jeśli dobrowolnie prosić będą o to; ukazem, ustanawiającym obieralnych marszałków i chorążych powiatowych; ukazem o przyjmowaniu biednej szlachty do armii w stopniu podoficerów i utworzeniu pułku Pińskiego lekkokonnego z Tatarów, oraz pułku Polskiego również lekkokonnego **) i t. p. Nie wiemy, ile było

*) Полн. Собр. Зак. № 17.469.

**) Полн. Собр. Зак. № 17.872, 17.585, 17.625, 17.790, 17.903, 18.123.

szlachty przesiedlonej? czy wszyscy wrócili do zagrody domowej? Znajdujemy jeden gniewny ukaz tego Cesarza, grożący natychmiastowym sekwestrem dóbr w guberniach polskich „za najmniejszą opieszałość w dostarczaniu zboża“ *): sądzimy jednak, że uszczerbek, zrządzony przez ukazy Katarzyny II w ludności szlacheckiej dał się powetować ukazami Pawła I i że wiek XVIII zamknąć możemy bez żadnej szczególnej kompensaty.

Pierwsza połowa panowania cesarza Aleksandra I upłynęła w nieustannych prawie wojnach z Napoleonem I, Szwecją i Turcją. Były one tak uciążliwemi dla państwa, że sprowadziły ubytek ludności w ogóle, jak to widzimy ze spostrzeżeń, zrobionych na guberniach Litewsko-Grodzieńskiej i Mohylewskiej. W pierwszej autor monografii statystycznej, Lachnicki, zaznacza pomiędzy latami 1803 i 1816 zmniejszenie się ogółu ludności blisko o 55 tysięcy dusz, ale tenże autor twierdzi zarazem, że ludność szlachecka zostaje „w spoczynku“, żydzi „w stanie silnego i ciągłego wzrostu, ubytek zaś ludności wynika z wyniszczenia rolników, a następnie mieszczań przez wojny“ **). W istocie, szlachta podówczas ponosiła zapewne nie małe straty majątkowe, ale możliwe najmniejsze z osób swoich, gdyż pod tarczą przywileju Katarzyny II mogła posyłać na pobojojiska samych tylko ochotników. Ciężar poborów rekruta spadał wyłącznie na stany opodatkowane. Zważywszy nadto, że stanowisko społeczne i wyższa skala zamożności wytwarzała dla szlachty nieskończenie lepsze względem innych stanów warunki bytu, moglibyśmy wnioskować zasadnie, że przyrost naturalny w stanie szlacheckim był znacznie silniejszy, niż w innych warstwach, że zatem cyfry absolutna i względna szlachty powinny się zwiększyć.

---

*) Ib. 17.798.

***) Statystyka Gubernii Litewsko-Grodzieńskiej przez T. E. Lachnickiego. Wilno 1817. Zawadzki str. 33.

Do tegoż wniosku prowadzą wskazówki innej jeszcze natury. Oto minister finansów, na podstawie akt swojego ministerium, przekłada Senatowi w r. 1816, że „w gubernii Kijowskiej ludzie klas niższych, w celu uwolnienia siebie od powinności pogłównej (podatku), rekruckiej i innych państwowych, wychodzą z dawnych miejsc zamieszkania i usiłują przyłączyć się do stanu szlachectwa rzeczywistego, mając zamiar korzystania wspólnie ze wszystkich przywilejów, szlachcie nadanych, a mianowicie: 1) wielu mieszczan z gubernii Litewskich, zbiegłych ztamtąd w znacznej liczbie, z nazwisk, języka i wiary zupełnie podobnych do szlachty Kijowskiej, oraz zbiegłych z gubernii Mińskiej z powiatu Dziśnieńskiego 43 głów; 2) ludzie, zapisani podczas I rewizyi (1795 i 6 r.) pod mianem „wolno mieszkających“ i do podatku stałego zakwalifikowani; 3) ludzie dworscy pochodzenia włościańskiego, którzy zostawali przy dworach pańskich lub w służbie, a nauczyli się języka polskiego; 4) wychodźcy z Galicyi i z Księstwa Warszawskiego, oraz cudzoziemcy różni; pochodzący z mieszczan lub innych klas niższych; 5) dezertrzy z wojska rosyjskiego, co zmienili nazwiska swoje. Z tego powodu Rząd Gubernialny Kijowski... podczas rewizyi z r. 1811 zalecał od siebie Komisyom, które rzezoną rewizyę prowadziły, aby do skazek szlacheckich wpisywane były jedynie te osoby, które w r. 1795 objęte były wykazami szlachty; wszystkie zaś inne, niewiedzieć zkąd przybyłe, a pragnące wejść do stanu szlacheckiego, miały być spisane oddzielnie, a spisy takie przesłane do Rządu Gubernialnego... Skutkiem tego, po ukończeniu rewizyi z r. 1811 z nadesłanych spisów okazało się na gubernię Kijowską szlachty takiej, która w r. 1795 była pod tą nazwą zapisana, zaledwo 36.520; innych zaś ludzi, którzy się chcieli na nowo do szlachty czynszowej zapisać 4.524; nadto, zostających w służbie przy dworach obywatelskich i na obowiązkach gospodarczych do rubryki szlachty bezrolnej (безпомѣстной) 7.683, razem 12.407 dusz płci męskiej. Po roztrząśnieniu przez Rząd Gubernialny spisów tej ludności, co się ukazała po

roku 1795, znalazło się bardzo mało takich osób, które usprawiedliwiły się świadectwami, że w innych guberniach i miejscowościach w r. 1795 były między szlachtą zapisane; tych Rząd Gubernialny kazał zaliczyć w gubernii Kijowskiej do dawnej szlachty, obowiązanej udowodnić szlachectwa swego; wszyscy zaś inni oświadczyli, że nie posiadają żadnych dowodów piśmiennych nie tylko swego stanu, ale nawet bile- tów albo paszportów, i niemasz żadnego zaświadczenia na piśmie, z kąd oni przyszli do gubernii Kijowskiej, jakiego są stanu? Co do tych, Rząd Gubernialny zalecał policyj ziem- skiej i miejskiej, aby spólnie z pp. marszałkami rozgatkun- kowała na miejscu powiatami. Przyczyna tak łatwego zapisu... jest ta, że wszyscy włościanie obywatelscy, skarbowi i staro- ścińscy, tudzież mieszczanie, jak wiadomo, w guberniach Ukraińskich mówią językiem małoruskim i religię wyznają grecko-rosyjską; przeciwnie obywatele, prócz małej części Rosyan, i cała szlachta mówią językiem polskim i wyznają wiarę rzymsko-katolicką lub unicką, zatem wszyscy wyżej wzmiankowani zbiegli mieszczanie litewscy, wychodźcy ga- licyjscy i warszawscy, ludzie dworscy i inni niewiadomego stanu ludzie, mówiący po polsku i mający podobne do szlache- ckich nazwiska, przyjmowani są przy rewizjach i popisach w poczet szlachty jedynie na podstawie takiego podobień- stwa ich do szlachty, a niepodobieństwa do włościan i miesz- czan“ *).

Nie przeczymy, że pojedyncze wypadki takiego wpisy- wania się plebejuszów do rejestru szlachty mogły się zdarzać w pierwszych latach panowania rosyjskiego, kiedy admini- stracya nowa nie była jeszcze dostatecznie obeznana ze stosunkami miejscowemi; kiedy szlachta, utracivszy swoje dawne życie polityczne, nie miała interesu w rozciąganiu za- zdrosnej kontroli nad intruzami „par l'esprit de corps“; kiedy

---

*) Полн. Собр. Зак. Nr. 26.108, (tom 33, str. 465).

przywilej stanowił wielką przynętę dla ludzi przedsiębiorczych i inteligentniejszych z gminu.

Nie sądzimy wszakże, aby znaczną być mogła liczba takich intruzów. Przytoczona przez ministra cyfra 43 zbiegów z powiatu Dziśnieńskiego nie wywarłaby widomego wpływu na tablicę statystyczną, owe zaś 12.407 „dusz pći męzkiej“, złożone z czynszowników i oficyalistów prywatnych mogły być szlachtą szczerą i rodowitą. Przeciwnie, rzucawszy okiem na tabelkę Fundukleja (Tab. 25), na zmniejszone w roku 1811 i 1816 cyfry szlachty względem roku 1795, przekonamy się, że w raporcie Rządu Gubernialnego Kijowskiego, na którym się wspiera minister finansów, uwydatnia się gorliwe dążenie do zmniejszania liku szlachty. A to dążenie pochodziło niewątpliwie z prądu ogólnego, którego źródło mieściło się w centralnych władzach rządowych.

Bo już od czasów Pawła I zaczyna się wielki proces legitymacyjny pomiędzy rządem rosyjskim i szlachtą polską. Ukaz pod datą 19 Marca 1797 roku zażądał „wiadomości“ o szlachcie dla Heroldyi, celem wpisania nazwisk do herbarza; należało przestać rysunek i opis herbu oraz dowody pochodzenia, zresztą bez szczegółowej specyfikacji. Za Aleksandra I w guberniach Zachodnich działały już „Komisye Wywodowe“ i wyznaczony był termin prekluzyjny na dzień 1 Stycznia roku 1808 do złożenia przed temi Komisjami dowodów szlachectwa, lecz ukazem z dnia 6 Marca r. 1808 termin ów odsunięto na czas nieograniczony. W tym okresie można się było legitymować niekoniecznie przez dokumenta, ale i przez pewną liczbę świadków z niewątpliwej szlachty pochodzących. Wszakże ogłoszona w roku 1812 w Zbiorze Praw decyzya co do niejakiemu Awtuszkiewiczza miała widocznie na celu wskazanie zasady, że przyznawać szlachectwo należy tym tylko, których przodkowie byli „w godności szlacheckiej zatwierdzeni“ *).

---

*) Полн. Собр. Зак. №га 17.881, 22,873, 25.064.

Żądanie dowodów legitymacyjnych dotknęło szczególnie szlachtę ubogą, szaraczkową. Ogień, klęski, różne przygody przyprowadziły niejednego o utratę dawnych pargaminów; brak wykształcenia, ciemnota, utrudniała oryentowanie się wśród nowego porządku rzeczy, wśród władz na innej zasadzie zorganizowanych. „Rozrodzeni, rzućeni na pastwę rzeczników, skazani na okropną niewiadość, deptali drogę do akt, nędzę i manifesta za dowód swego rodu i podania swego nieszczęścia dzieciom zostawiali“, pisze Czacki o szlachcie owruckiej w roku 1803 z niechęcią *), nie rozumiejąc zapewne, że się ta szlachta broniła od rekruta, podatku, pogłównego i kary cielesnej w sądach. Pomimo wspomnianego wyżej odroczenia terminu w roku 1808, wielu jednak spadło już z rejestrów szlacheckich w 1811 i 1816 r.

Po ukończeniu wojen w drugiej połowie panowania Aleksandra I, wśród dłuгоletniego, niezmaconego pokoju, władze mogą pilniej i ściślej prowadzić oczyszczenie rejestrów szlacheckich. Dowód widzieliśmy właśnie na korespondencji Rządu Gubernialnego Kijowskiego i Kazionnej Pałaty z ministrem finansów, a korespondencya ta nie przeminęła bez śladu i następstw ogólnych. Albowiem owocem jej były ukazy senatu o sprawdzeniu zakwestyonowanych spisów szlacheckich przez komisye, które prowadziły rewizyę (czyli popis ogólny) 1816 roku, a nareszcie ukaz cesarski z dnia 24 Maja 1818 roku o wykreśleniu z księgi genealogicznej tych wszystkich osób, które dostąpiły uznania w godności szlacheckiej jedynie na podstawie metryk chrztu, świadectwa osób prywatnych i „skazek rewizyjnych“ **).

---

*) O stanie jeneralnym oświecenia Gubernii Wołyńskiej w X. H. Kołtątaja Korespond. Listow. wyd. p. Ferd. Kojsiewicza. Kraków 1844, tom II, str. 242.

**) Полн. Собр. Зак. 27.108 i 27.014 Указу r. 1818 подług дати wskazanej (24 Мaja) nie mogliśmy wynaleść z powodu pomyłki drukarskiej. Treść jego znamy tylko z wzmianki, zrobionej w ukazie cesarza Mikołaja I Nr. 4.977 Второе Собрание.

Tak więc przez cały ciąg panowania Aleksandra I, a nawet do roku 1830 na liczbę szlachty w guberniach Zachodnich działały dwa sprzeczne prądy: 1) stale działający wpływ przywileju i względnie wyższej zamożności; który sprzyjał rozrodzeniu się, rozmnożeniu się klasy uprzywilejowanej; 2) wpływ administracji i procesu legitymacyjnego, dążący do ograniczenia tego rozrostu, do zwiększenia masy, ponoszącej wszystkie ciężary państwowe.

Któryż z tych dwóch prądów przemoże?

Przyrost ludności w okresie 1816—1829 niewątpliwie był znaczny. Nie możemy go oznaczyć dokładnie dla Gubernii Zachodnich, ponieważ cyfry są bardzo niepewne i chwiejne jeszcze w czwartym dziesięcioleciu XIX wieku u Schnitzlera. Ale w Królestwie Kongresowem tablice statystyczne, starannie utrzymywane i co roku świeżym materiałem zasilane, wykazują w tym okresie $3,3\%$ na przyrost roczny. Gdyby cała ludność gubernij Zachodnich nie mogła wzrastać w tym stosunku, to dla szlachty przynajmniej procent taki nie byłby zbyt sowytm, a przyczyniłby jej około 17 tysięcy głów rocznie, a w ciągu lat 14 około 235.000.

Ale i prąd przeciwny działał potężnie, strącając do gminu głowy niewylegitymowane wraz z całym potomstwem. Cyfr dokładnych i tu podać nie możemy; zmuszeni jesteśmy tworzyć obliczenie przypuszczalne na bardzo szczupłej podstawie, bo na cyfrach z jednej tylko gubernii Kijowskiej, podanych przez Fundukleja (Tab. 25).

Porównywając w niej cyfry z roku 1831 i 1810. znajdziemy ubytek 5.251 głów męzkich czyli około 10.500 pici obojey w ciągu lat 21, a więc przeciętnie po 500 głów na rok. Przypuszczając, że administracya rosyjska we wszystkich guberniach jednakową rozwijała działalność, możemy przybliżony acz bardzo oszczędny rezultat wynaleźć podług Tab. 20 i Nr. 28 z proporcji $x : 10.500 = 501.700 : 87.300$ (ponieważ przeciętna z cyfr 1831 i 1830 r. jest bardzo zbliżona do cyfry Kijowskiej z Tab. 20). Wypada

Nr. 36.

około 60.000 głów szlachty ubyłej w okresie 1810 — 1830
w 7 guberniach Zachodnich.

Cyfra ta służyć może za dowód energii i wytrwałości władz rosyjskich, gdy nie tylko przyrost naturalny zneutralizować zdołały, ale jeszcze znakomite uszczuplenie cyfry absolutnej osiągnęły. Należałoby ją dopisać jako pierwszą kompensatę do tabl. 23 pod rubryką ogółu szlachty, ale się nie odważymy na to, ponieważ wykreślenie z rejestrów szlacheckich ostateczne zależało nie od Pałat Kazionnych, lecz od Deputacyi Wywodowych i od Heroldyi, a kancelarye tych władz dopomagały częstokroć interesantom fikcyjnymi dokumentami. Mogło więc wykonanie ukazu z dnia 24 Maja 1818 roku iść bardzo opieszale, gdy jeszcze w 1832 roku, jak świadczy ukaz z dnia 11 Listopada, istniała cała klasa szlachty, nie zatwierdzonej przez żadną władzę; ci właśnie byli wtedy dopiero wpisani do klasy odnodworców. Cały więc ten dodatek pozostawiamy w zawieszeniu jako wątpliwy.

Do skompensowania jednak Nr. 28. a więc i 35 trzeba inny rachunek przeprowadzić. Wszystkie dane, wchodzące w skład wypadkowych 501.000, noszą datę pierwszej rewizyi lub 1810 roku, oprócz jednej gubernii Podolskiej, której cyfra pochodzi z roku 1822; więc tylko tę jedną pozycyę koniecznie sprostować należy. Porównywając gubernię Kijowską z Podolską podług tejże tablicy 20, przekonamy się, że ubytkowi rocznemu 500 głów w pierwszej odpowiada w drugiej ubytek roczny 532 głów (z proporcji $x : 500 = 93.064 : 87.354$), czyli w ciągu lat 12 od 1810 do 1822.

Nr. 37.

około 6.384 głów szlachty przypuszczalnie ubyłych w Gubernii Podolskiej przed r. 1822 w porównaniu z pierwszą rewizyą.

Dodanie tej liczby zdaje się nam rzeczą konieczną; chociażbyśmy nawet przypuścili, że administracja tej gubernii była mniej gorliwą od kijowskiej, to jeszcze musielibyśmy uwzględnić spustoszenia, poczynione trzykrotnie przez dżumę w latach 1796, 1798 i 1812 do połowy 1813 roku *) i bliskość teatru sześćioletniej wojny Tureckiej, która z pewnością dawała się tu niekorzystnie odczuć. Poprawkę tę uznać przeto wypada za minimalną.

Pozostaje nam jeszcze okres z lat 1831—1859.

Powstanie listopadowe rozszerzyło się z Królestwa Kongresowego na gubernie Zachodnie Cesarstwa. Oprócz strat na polach bitew, które się mniej więcej proporcjonalnie na wszystkie stany rozkładają, ściągnęło ono jeszcze na szlachtę fatalne następstwa gniewu Cesarza Mikołaja I. Ukaz z dnia 22 Marca 1831 roku zagroził sądem polowym (doraźnym) każdemu, ujętemu z bronią szlachcicowi zamożniejszemu lub zagonowemu (дворянъ и шляхту), konfiskatą mienia na rzecz funduszu inwalidów i zabieraniem dzieci pći męskiej szlachcie, nie zatwierdzonej przez Heroldyę, na kantonistów, t. j. do najniższych zakładów wojskowych, gdzie się wychowywały dzieci żołnierskie. Powstańcy zaś ze stanów niższych mieli być skazywani do batalionów liniowych Syberyjskich, ale dzieci ich zabierane były też do kantonistów. Amnestya z d. 4 Października 1832 r. rozciągała się tylko na najniższą trzecią kategorię, a wyłączeni byli z niej wyraźnie emigranci, których dobra owszem uległy teraz stanowczej konfiskacie **). Dla Królestwa Kongresowego znacznie wcześniej wydane były dwie amnestye z d. 20 października (4 listopada) 1831 roku i z d. 15 Czerwca 1832; ostatnia zwracała z wygnania wojskowych byłej armii polskiej i zwalniała ich mienie od sekwestru; obie jednak zawierały pewne wyłącze-

*) X. Marczyński: Opisanie Gub. Podol. t. I, str. 122.

***) Поля. Собр. Зак. Второе Нры 4.444, 5.637 (т. 6 отд. 1 стр. 252 и отд. 2 стр. 649).

nia co do najcięższej kategorii. Jakoż sąd karny w Warszawie prowadził dalej czynność swoją i dopiero w roku 1833 został ogłoszony wyrok jego, skazujący: na powieszenie osób 249 (tę listę zamyka J. Lelewel), na ścięcie głowy osób 9 (tę listę zaczyna Xzę Adam Czartoryski), na 20-letnie ciężkie więzienie osób 7, na 10-letnie więzienie osób 5; nareszcie na zesłanie do różnych odległych miejscowości osób 24 *). Wysyłanie zaś dzieci szlacheckich nakazywane było jeszcze w r. 1834 i rozciągało się nawet na potomstwo osób ułaskawionych **). Skazane na śmierć wyrokiem Sądu Karnego osoby wszystkie znajdowały się za granicą na emigracji. Wiadomo, że w roku 1831 bardzo znaczna liczba osób stanu tak wojskowego, jakoteż cywilnego wyszła na emigrację. Liczby dokładnej, chociażby dla Francji, ze źródeł urzędowych, nawet z akt prefektury francuzkiej, oznaczyć nie mógł hr. Krosnowski, wydawca najkompletniejszego podobno spisu emigrantów. Jego „Almanach Historique“ ***) obejmuje na lata 1837—8 wraz ze zmarłymi 6.229 osób, na rok zaś 1847 około 7.690 osób.

Ponieważ atoli nie wszyscy emigranci należeli do stanu szlacheckiego; ponieważ bardzo wiele z emigracji wróciło do kraju szczególnie po amnestyi z roku 1857, a szczegółowego rachunku wyprowadzić nie jesteśmy w stanie: przeto całą pozycyę emigracyjną pomijamy, zaliczając ją na poczet ofiar wojny z roku 1831.

Zachowanie się emigracyi za granicą, najbardziej w Paryżu, oraz kilka razy ponawiające się sprzysiężenia w kraju wywoływały ponowne wyroki karne. O skutku ich, o wpływie na lik szlachty, możemy nader słabe powziąć wyobraże-

*) Ibid. Nr. 5.437 t. 6 стр. 2), 7.383 t. 9 стр. 2 стр. 7—18).

**) Ibid. Nr. 7.609.

***) Tytuł dokładny: „Almanach Historique ou Souvenir de l'émigration polonaise par Adolphe comte Krosnowski. Paris.“ 1837—8; edycya 2-ga wyszła w r. 1846; trzecia powiększona w r. 1847.

nie. Rezultat statystyczny represyi z lat 1831—1834 nie jest nam znany ze źródeł urzędowych, których się zwykle pilnujemy. Posiadamy tylko monografię p. Anuczyna ze statystyki kryminalnej, opartą na źródłach urzędowych i obejmującą wykazy przestępców, zesłanych do Syberyi w okresie dwudziestoletnim: 1827—1846. Ale w aktach Biura Tobolskiego („Prykaz o ssylnych“), aż do r. 1835 nie oznaczano pochodzenia i poprzedniego stanu deportowanych, a nigdy narodowości. Niepodobnaby więc było wynaleść szlachtę polską w tłumie 159.731 głów pici obojej, które przez Biuro Tobolskie w ciągu owych lat 20 przeszły; szczęściem, od czasu, gdy zaczęto klasyfikować penitentów podług stanu, znalazła się oddzielna rubryka dla drobnej szlachty z gubernii Zachodnich. Przytem istnieje klasyfikacya podług rodzaju przestępstw i cyfry zesłanych bez sądu w drodze „administracyjnej“. Wynotujemy z tych spisów ogólne następne rubryki z nadmienieniem, że z nich wyłączone jest Królestwo Kongresowe.

Tab. 38.

Z WYROKÓW SĄDOWYCH				Administracyjn.
R o k	Przestępstw stanu	Bunty i nieposłuszeństwa	Uciezka za granicę	Z decyzji władz miejscowych lub gmin. za złe sprawowanie się
1831	2	169	8	362
1832	1	335	13	364
1833	61	128	9	65
1834	90	164	8	138
Łącznie	154	796	38	929
od 1835 do 1846f	216	1311	105	3848

Nawet rubryka przestępstw stanu nie samych mieści Polaków, podobnie jak i druga (oporu i nieposłuszeństwa władzom), gdyż w roku 1832 było „wielu zesłanych z gu-

berni Nowogrodzkiej za przestępstwa przeciwko porządkowi administracyi, w roku 1837 z gubernij Permskiej i Orenburskiej z powodu zaburzeń między Baszkirami, w roku 1845 i 1846 z powodu przestępstw przeciwko „porządkowi administracyi“ w tychże guberniach *). W ostatniej zaś rubryce może się znajdować chyba mała część więźniów stanu, zesłanych przez gubernatorów jeneralnych. Nieco światła rzucić mogą jeszcze cyfry następujące (1835 i 1846): za przestępstwa stanu dworjan 128 (w tej liczbie 26 ze szlachty ubogiej gubernii Zachodnich); za bunty i nieposłuszeństwo władzom dworjan 26 (szlachty 5), za ucieczkę dworjan 2 (szlachcic 1), administracyjnie za złe sprawowanie się dworjan 36 (szlachty 8 osób**). Dwie pierwsze kategorye składają się zapewne z samych Polaków; możnaby jeszcze do nich doliczyć 46 mieszczan i 5 żydów; z klasy zaś włościańskiej rubryka przestępców stanu jest zupełnie czystą.

Wiemy tedy, że w dwóch najcięższych kategoryach syberyjskich w okresie 12-letnim znaleźć się mogło szlachty polskiej z gubernij Zachodnich 154 osób, a z administracyjnymi najwyżej 190, ale pozostaje nieznaną liczba skazanych i wywiezionych w latach 1831—4, oraz późniejsza z lat 1847 do 1855 z tychże gubernij; nie znamy też skazańców z Królestwa Kongresowego, a tych liczba zapewne była większą; nie znamy liczby wysłanych na Kaukaz, do wojsk korpusu Orenburskiego, do batalionów liniowych Syberyjskich, do rot aresztanckich, twierdz i gubernii rosyjskich odległych. Nie śmiemy przeto żadnej formować poprawki. Zdaje się jednak, że ta grupa, może kilkutysięczna, złożona przeważnie z inteligencyj żywszych i charakterów hartowniejszych, nie była tak liczną, aby znacznie zaważyć mogła w tablicach staty-

*) Материалы для уголовной статистики Россіи; изслѣдованія о процентѣ ссылаемыхъ въ Сибирь Е. А. Пучина. Изданіе Тобольскаго Статистическаго Комитета 1866 Тобольскъ, стр. 17, 18, 24, 31.

**) Ibid. str. 66, 68 i 69.

stycznych, tem bardziej, że wielu z niej wróciło do kraju po amnesty 1857 roku *).

Większą bezwątpienia doniosłość miało działanie prawodawcze i administracyjne na pozostałą w kraju masę szlachty.

Na pierwszym miejscu kładziemy ukaz z dnia 19 października v. s. rok 1831 „o rozgatunkowaniu szlachty w guberniach Zachodnich i urzędzeniu ludzi tego rodzaju“. Po wstępie, któryśmy już wyżej (s. 125) przytoczyli, znajdujemy dalsze motywa w brzmieniu następnem...: „Wypadki ostatnie w guberniach, od Polski przywróconych, dowiodły, że ludzie ci (szlachta) dla braku osiadłości i własności, byli najbardziej pochopni do powstania i działań występnych przeciwko władzy prawowitej. Poddawszy winnych zasłużonej karze, My za dobre uznaliśmy niezwłocznie przyspieszyć urzeczywistnienie zamierzeń Naszych ku lepszemu urzędzeniu pozostałych, i położywszy stanowczo kres przywłaszczaniu nadal praw szlachectwa przez osoby ani z pochodzenia, ani z ogólnych praw służby nie należące do szlachty, oprzeć ich stanowisko

---

*) Bez porównania surowszą była represya z lat 1863—1866. Po-
dług obliczeń Maksimowa Сибирь и каторга Спб. 1871, III str. 80,
przybyło do Syberyi:

1863 . . .	osób	524
1864 . . .	„	10.649
1865 . . .	„	4.671
1866 . . .	„	2.829
		<hr/>
		18.673

Z tych skazano do ciężkich robót 3.894, na osiedlenie (поселение) 2153, zaliczono do mieszkańców stałych (водворение) 8491; dobrowolnie przybyłych 1830 osób. W pierwszych trzech kategoryach znajdowało się szlachty 4252, duchowieństwa 226, cudzoziemców 385, mieszczan 148, włościan 849, żołnierzy 249. Wykaz ten nie obejmuje wygnańców administracyjnych w miastach Rosyi Europejskiej. Po kilku, lub kilkunastu latach atoli bardzo znaczna, może większa część otrzymała ulaskawienie z mocy różnych manifestów i wróciła jeśli nie w domowe progi, to w każdym razie do kraju swego.

na podstawach trwalszych, a z poprzednimi postanowieniami zgodnych. Przeważało: 1-o że w chwili przywrócenia gubernij Zachodnich do Rosyi prawa i przywileje szlacheckie zatwierdzonemi były przez Przodków Naszych dla tych tylko osób, które istotnie do szlacheckiego czyli „dworjanskiego“ stanu należały, i że zatwierdzenie takowe na przywłaścicieli samowolnych miana szlachty rozciągać się już z natury rzeczy nie mogło. 2-do że przy dawnym rządzie w tych prowincjach wszystkie (?) stany państwowe, nie wyjmując nawet szlachty, obowiązane były uczestniczyć w pospolitem ruszeniu i ponosić służbę wojskową osobiście w porządku, według jakiego podówczas służba ta się pełniła. 3. że szlachta ponosiła też wówczas ciężary pieniężne nie tylko w postaci darów dobrowolnych, ale też podatków stałych, gdy płaciła podymne i ofiarę z dóbr swoich: Rozkazujemy“ i t. d. Treść rozkazów zawiera, że zatwierdzona przez Heroldyę szlachta ma być porównana z rosyjską i zwać się odtąd „dworjaństwem“, niezatwierdzona zaś ma utworzyć dwa nowe stany: 1) grażdan czyli obywateli poczesnych (почетных гражданъ), a do tego stanu zaliczali się: lekarze, nauczyciele, artyści, adwokaci i t. p. po miastach mieszkający; 2) odnodworców*), do których mieli być zaliczeni mieszkańcy wiejscy, tak osiadli na własnych lub czynszowych gruntach, jakoteż nieosiadli, t. j. utrzymujący się ze służby po dworach lub u osób prywatnych.

Oba te nowe stany ponoszą oddzielny podatek, na utrzy-

---

*) Klasa odnodworców istniała w Rosyi oddawna, podobno od czasów Piotra W.; czytamy o nich niejednokrotnie w ukazach Katarzyny II, np. Nry 13.951, 15.296, 17.253 i t. d.; nazwa, zdaje się, nie jest zupełnie stosowna, ponieważ odnodworczy nie zawsze jeden tylko własny „dwor“ (chatę) posiadali; miewali też swoich włościan, poddanych i tych zapisywano do rewizyi (Nry 17.175 i 17.253). Storck podaje liczbę tych odnodworców razem „z ludźmi wolnymi“ na 773.656 dusz męzkich (Tableau I, 249). Nie mają oni wszakże nic wspólnego z owoczesną szlachtą zagórną polską.

manie wojsk państwowych przeznaczony i podymnem zwany (po 3 lub po 2 ruble srebr. z dymu) oraz 15-letnią służbę wojskową zamiast pospolitego ruszenia; grażdanie jednak mogą się uwalniać od służby osobistej za złożeniem oddzielnej opłaty pieniężnej — 1.000 rubli asygnacyjnych *). Nadto minister finansów otrzymał rozkaz poczynienia odpowiednich rozrządzeń co do przesiedlania w głąb Rosyi i do innych części Cesarstwa „odnodorców, którzy najbardziej potrzebują gruntów”. Nareszcie w tymże dniu 19 października 1831 roku cesarz rozkazał ministrowi Spraw Wewnętrznych przesiedlić na Kaukaz 5.000 familij odnodorców i grażdan z gubernii Podolskiej. Dnia 1 grudnia tegoż roku Cesarz zatwierdził decyzję Komitetu ministrów co do szczegółów wykonawczych: pod groźbą kar surowych odnodworcy i grażdanie mieli się zapisać wraz z rodzinami swojemi w miastach powiatowych przed komisjami ad hoc wyznaczonemi, a cały popis ukończonym być miał w ciągu jednego roku 1832. Ułożeniem przepisów co do przesiedlania odnodorców podolskich zajęły się niezwłocznie dwa ministerya, a cesarz, kładąc swoje zatwierdzenie, dopisał: „Przepisy te uznawać nie dla samej gubernii Podolskiej, lecz dla wszystkich Zachodnich”. Ponieważ jednak przy wykonaniu tego rozkazu zaszyły jakieś (nam nieznane) „trudności“, więc kazano wykonywać przesiedlenie zwolna, wedle możności, nie krępując się wskazaną poprzednio cyfrą 5 tysięcy familii.

„Ludzie z byłej szlachty, nie mający osiadłości lub stałych zajęć, przenoszący się z jednego miejsca na drugie i pędzący życie na próżniactwie“, podlegali przesiedleniu między Kozaków linii Kaukazkiej, jako włóczęgi (бродяги). Przesiedlanie nie mogło być tamowane przez pretensye wierzycieli; władzom wzbronione były wszelkie kroki co do publikacyi i likwidacyi długów odnodworczych; wierzycielom pozosta-

---

*) Полное Собрание Законовъ Собрание Второе № 4.977, т. 6 стр. 235 — 238.

wiano na później dochodzenie swoich należności „w porządku prawami przepisany^m“. Wydane też były przepisy o dobrowolnem przesiedlaniu się odnodworców do gubernij Saratowskiej, Oremburskiej i na Kaukaz *).

Pomijając inne uciążliwe warunki życia, musimy odtąd uwzględnić przynajmniej dwa czynniki, które silny wpływ na liczbę pozostających w kraju odnodworców wywierać musiały, mianowicie: przesiedlanie i pobory rekruta.

a) Co do przesiedlania. Odbywało się wytrwale i długo. W roku 1839 pod d. 13 Marca wyszedł nowy rozkaz cesarski w tym przedmiocie, a wiemy z pewnością, że był wykonywany jeszcze w r. 1846. Opisujący gubernię Podolską oficer sztabowy (Twerytinow) po razy kilka mówi o „corocznem przesiedlaniu czasem całych wsi do gubernij, małą ludność posiadających“, co niekorzystnie zmienia oznaczoną przez niego stopę przyrostu naturalnego. W r. 1846 wyprawiono do gubernii Chersońskiej 97 rodzin odnodworców, które liczyły 197 głów mężczyzn i 197 kobiet. Natomiast osiedlono przybyszów z Rosyi na gruntach skarbowych: 10 rodzin z 23 mężczyzn i 20 kobiet **). Lecz autor nie podał spisu kompletnego przesiedlonych odnodworców i poprzestał na cyfrach jednego tylko roku. W opisach innych gubernij na przesiedlanie nie zwracano wcale uwagi; tylko w gubernii Mińskiej zauważył pułkownik Zieleński ubytek 4.805 odnodworców płci męskiej w ciągu lat 12 (1842—1853), lecz tłumaczy to zjawisko wpływem poborów wojskowych. Przekonamy się jednak z tabelki, którą poniżej umieścimy, że w tym okresie wzięto rekruta z odnodworców o 75 głów na tysiąc więcej, niż z innych stanów, które liczebnie wzrastały.

---

*) Полн. Собрание Закон. Собрание Второе № 6.734 (т. 9 отд. 57) № 5.249, 5.250 (т. 6 отд. 2) i przypisek na str. 158 do 159, tomu 6-go część 2.

***) Военно-Статист. Обзоръние Россіи. Подольская губ. Тверитинновъ 1849 Спб. str. 83, 87.

Wypada zdać, że w ciągu lat 12 przy 11.000 mniej więcej dusz męzkich odnodworców w gub. Mińskiej ubytek z tego powodu mógł wynosić najwięcej 825 głów męzkich; więc tłumaczenie pułkownika Zieleńskiego nie pokrywa całości. Pozostaje jeszcze około czterech tysięcy ($4.805 - 825 = 3.890$ głów), których ubytek nie jest wyjaśniony. Przypuszczamy tedy, że właśnie owe 4.000 stanowią liczbę przesiedlonych w ciągu lat 12-tu, czyli przeciętnie po 342 głowy męskie, a 664 płci obojej rocznie. Ileż więc głów przesiedlono ze wszystkich 7-miu gubernij Zachodnich?

Niestety! nie posiadamy wykazów, któreby dały nam bezpieczną do odpowiedzi podstawę. Z przytoczonych częściowych, urywkowych informacji możemy wiedzieć tylko, że w pierwszych latach czwartego dziesięciolecia przesiedlono w gubernii Podolskiej 5.000 rodzin, czyli najmniej 20.000 głów (znając bowiem energiję rządów cesarza Mikołaja I, nie wątpimy, że jego życzenie spełnionem było zapewne przed 1839 r.), oraz w r. 1846 znowu 394 głów, z Mińskiej zaś r. 1842—53 około 8.000, razem około 28.000 głów.

Co do reszty, możemy tylko przypuszczalnie snuć kombinacye. Co do gubernii Podolskiej, gdy kapitan Twerytinow wyraźnie stwierdza fakt corocznego przesiedlania „czasem całemi wsiami“, to zdaje się, że jego umiarkowana cyfra z 1846 roku może być wzięta za normę na lata 1839—1846, a zatem urosnąć do 3.152 dusz, a nawet do daty wyjścia jego książki, t. j. do r. 1849, przez co liczba przesiedlonych odnodworców zwiększy się do 4.334 głów. Biorąc stosunek odnodworców 7-miu gubernij do Podolskiej, podług tablicy 23-ej, zawnioskowaćby wypadało, że w tymże okresie przesiedlono z innych gubernij przynajmniej 15.000 dusz. Doliczając 20.000 dusz przesiedlonych z gub. Podolskiej zapewne przed 1839 r. i przynajmniej drugich 15.000 na inne gubernie w tymże okresie, możemy, zdaje się, porachować.

Nr. 39.

najmniej około 54.000 głów odnodworców, przesiedlonych przypuszczalnie z 7-miu gubernij Zachodnich w okresie 1832 do 1849.

b) Pobory rekruta wyjątkowe datują się od roku 1834, kiedy wyszła obszerna ustawa organizacyjna dla odnodworców i grażdan. Tu zalecono brać do wojska, nie zważając na kolej: 1) tych, co z trybu życia okazują się podejrzanymi i niepewnymi, a liczba osób do pobrania przy każdym poborze oznaczać się ma ukazem oddzielnym, niezależnie od manifestu ogólnego. Jakoż w tym samym roku pomiędzy d. 1 Lipca i 1 Września pobrano z odnodworców wszystkich gubernij Zachodnich tudzież z gubernii Mohylewskiej i Witebskiej po 20 dusz z tysiąca *). W następnych 6-ciu latach brano po 5 z tysiąca co roku, gdy z innych stanów pobór odbywał się raz na dwa lata, od roku 1841 do 1853 włącznie brano po 10-ciu z tysiąca, a w roku 1846 i 1849 pobory z odnodworców były dwukrotne. Dopiero od wojny wschodniej 1854 i 1855 odnodworce dostarczali rekrutów w równej z innymi stanami liczbie. Na działanie tych poborów zwrócił już uwagę pułkownik Zieleński i ułożywszy tablicę z lat 10-ciu (od Września 1836 do Października 1855) wykazał, iż odnodworce w tym czasie dali 131 głów, gdy inne stany tylko 72 z tysiąca, że zatem ubytek sił produkcyjnych w klasie odnodworców wynosił $\frac{1}{4}$, gdy w innych stanach tylko $\frac{1}{8}$ **). Uzupełniliśmy tablicę p. Zieleńskiego poborami od r. 1834, kiedy po spisaniu odnodworców po raz pierwszy zastosowaną była do nich wyjątkowa zasada polityczna ***), lecz odcinamy

---

*) Полн. Собр. Зак. Собр. Второе № 6.734 (т. 2 отд. 1 стр. 58, 57) № 7.116.

***) Материалы etc. Минская губ. Зеленского I, 609 — 610.

***) Полн. Собр. Закон. Собр. Второе № 7.116 (т. 9), 8.310 (т. 10), 9.445 (т. 11), 10.444 (т. 12), 11.380 (т. 13), 12.515 (т. 14), 13.634 (т. 15),

ostatnie cztery pobory z lat 1854 i 1855, ponieważ wtedy nie czyniono różnicy między stanami.

Tab. 40.

Rok	Na 1000 dusz odnodworców	Na 1000 dusz innych stanów	
1834	20	5	
1835	5	0	
1836	5	5	
1837	5	0	
1838	5	0	
1839	5	5	
1840	5	5	
1841	10	0	
1842	10	5	
1843	10	0	
1844	10	5	
1845	10	0	
1846 {	10	5	
	. . . . .	2	
1847	10	7	
1848	10	0	
1849	12	8	
	{	8	7
1850 {	8	7	
1851	10	0	
1852	10	7	
1853	10	0 żydów po 10	
<hr/>			
W ciągu lat 20-tu	200	66	

Widzimy z tej tablicy, że w okresie 1834 — 1853 roku pobrano z odnodworców o 134 głów więcej na każdy tysiąc

14.731 (τ. 16), 15.842 (τ. 17), 17.028 (τ. 18), 18.072 (τ. 19), 18.697 (τ. 20), reszta z powołanej tablicy pułkownika Zieleńskiego.

mężczyzn, niż z innych stanów. Według tablicy 23 liczba ogólna odnodworców wynosiła 267.626 płci obojej, czyli 133.813 głów męzkich; ponieważ grażdanie mogli się uwalniać od służby osobistej za opłatą 1000 rub. asygnacyjnych, przeto pomijamy ich i mnożymy przewyżkę 134 głów tylko przez 133 tysiące, a tym sposobem otrzymujemy

Nr. 41.

około 17.800 odnodworców mężczyzn wziętych do wojska, przez pobory wyjątkowe 1834—1853 z siedmiu gubernij Zachodnich.

Suma Nrów 39 i 41 okrągło:

Nr. 42.

około 72.000 odnodworców 7-miu gubernij Zachodnich, wyraża tedy stratę, jaką ta klasa poniosła względem klas innych; doliczyć ją tedy musimy do tablicy 23-ej, przez co liczba ogólna wszelkiej szlachty powiększy się do 802.000, a liczba samych odnodworców prawie do 341.000, a razem z grażdanami do 362.000. Przypomnijmy sobie, że w roku 1816 minister finansów liczył przeszło 400.000 (Nr. 22) ludzi wątpliwego szlachectwa. Poprawki nasze nie przekraczają tej granicy, owszem pozostawiają jeszcze spore miejsce na tę szlachtę szaraczkową, która się wylegitymować zdołała i, mieszkając w tak zwanych „okolicach“ lub zaściankach, używała wszystkich przywilejów stanu szlacheckiego.

Doliczenie tej poprawki zmieni Nr. 27 i proporcję, z której był wyciągnięty, w sposób następujący:

$$802.000 : 7,491.500 = x : 5,027.800 \text{ ztąd}$$

Nr. 43.

538.000 głów, jako poprawny ogół szlachty na przestrzeni dzisiejszych 7-miu gubernij Zachodnich na rok 1791,

czyli więcej niż rachowaliśmy poprzednio o 52.500 głów.

Zestawiając ten wypadek z Tablicą 20 oraz Nrami 28 i 37 spostrzeżemy, że pierwsze rosyjskie popisy znalazły tylko około 500.000 szlachty w 7-iu guberniach dzisiejszych, właśnie tyle, ile liczył Dzierżawin; obecnie więc przekroczyliśmy tę granicę i naddajemy około 36.300 płci obojej. Aleśmy zastrzegli, że powiększenie będzie koniecznem przy cofaniu się do roku 1791. Gdybyśmy przypuścili, że każdy szlachcic, nawet gdzieś w zapadłym kącie mieszkający, nawet nie piśmienny, był do rewizyi 1795 i 1796 roku wpisany, i że nasze uzupełnienia cyfr brakujących są zupełnie dokładne; toć same klęski wojenne z lat 1792 i 1794 mogły znaczną liczbę ofiar zabrać. Więc tej przewyżki bynajmniej za przesadną nie uznajemy, raczej za szczupłą.

Śmiało więc doliczamy całą poprawkę (52.500 głów) do ogółu szlachty ubogiej (Nr. 29), i nareszcie do sumy ogólnej (Nr. 35), która urośnie teraz do cyfry

Nr. 44.

okrągło 725.000, jako poprawny ogół wszelkiej szlachty na rok 1791, w granicach pierwszego rozbioru.

Ta cyfra ostateczna musi być prawdopodobną i wiarogodną, gdy jej części składowe sprawdzają się z nader małemi różnicami przez pierwsze popisy rosyjskie i obliczenie pruskie. Prowadziliśmy też cały rachunek bardzo oszczędnie, pominęliśmy emigracyę, skazanych więźniów stanu, nareszcie wątpliwych 60.000 wykreślonej szlachty (Nr. 36); zapewne za mało też porachowaliśmy na przesiedlonych odnodworców, ale za to mamy zapas na pokrycie reklamacyj takich, np. żeśmy zagarnęli do szlachty polskiej wszystkich czynowników, gdy pomiędzy nimi znajdowało się wielu plebejuszów, albo przybyłych z innych gubernij Rosyan, gdy urzędnicy ze szlachty mogli być u marszałków na liście „dworjan“ dziedzicznych zapisani. Zapas nasz wystarczy też na pokrycie tych samozwańców, o których pisał minister finansów w ro-

ku 1816 i na tych, których nobilitowały, za pomocą dokumentów fabrykowanych, kancelarye Deputacyj Wywodowych. Na tej więc cyfrze 725.000 spokojnie zamykamy swój możny rachunek.

Nadmienić zresztą winniśmy, że cyfrze tej nie przypisujemy dokładności matematycznej, bo ta nie jest możliwą ani ze względu na materyał jakim rozrządzaliśmy, ani nawet ze względu na naturę rzeczy. Bo i za rządów polskich, szlachta nie stanowiła tak ściśle odgraniczzonego stanu, jakby się na pozór zdawało. Dopóki była armią narodową, zwiększała się intruzami z niższych stanów, którzy do wojska jakimkolwiek sposobem trafili. W XVIII zaś wieku, szczególnie za Stanisława Augusta, liczne były nobilitacye ze stanu mieszczańskiego. Na sejmie czteroletnim Strasz poseł sandomierski z żalem uskarżał się, że w roku 1775 „powchodziło bez najmniejszych zasług dość rzeźników, cyrulików, aptekarzów i młynarzów do klejnotu szlactwa i znam ich dobrze“. A Suchodolski czytał nawet listę owych nobilitowanych „neofitów, aptekarzów, architektów“ *). Były to zresztą zaledwo dziesiątki lub setki osób. Ale niższa warstwa szlachty przez ubóstwo i rozdrobnienie spadków dotykała gminu i poniekąd zlewała się z nim. Wielu osiadało po miastach, przyjmowało urzędy miejskie, imać się nawet handlu, nie zważając na stratę klejnotu, na „abusus“ jak np. bankier warszawski Maciej Łyszkiewicz **), a byli nawet i tacy, co, przyjąwszy dobrowolnie grunta dworskie i obowiązki pańszczyzny, stali się włościanami ***) Znalazłyby się więc wątpliwości co do czystej krwi szlacheckiej i w 1791 roku, gdyby robiono jak najściślejszy popis. Zadawalniajmy się tedy oznaczeniem ma-

*) Dz. Cz. S. G. W. sesya 343 z dnia 29 maja 1790 roku.

***) Dz. Cz. S. G. W. sesya 343 z dnia 9 października 1790 roku.

****) Zygm. Gloger: Dawna ziemia Bielska, odbitka z Bibl. War. 1873 roku str. 10. Toż samo Jeziński kasztelan Łukowski: Wszyscy błądzą. Rozmowa Pana z Rolnikiem (I, Dufour 1790 str. 17).

sy, nie uganiając się za dokładnością, nawet w tysiącach pojedynczych, nawet w jakim dziesiątku tysięcy.

15. Obliczenie szlachty w Polsce przedrozbiorowej jest jeszcze trudniejsze, a gdybyśmy żądali dokładności chociażby w setkach tysięcy, to niemożliwe. Tylko do bardzo ogólnikowej kombinacji podajemy następujące dane.

W gubernii Witebskiej generał Bezkornilowicz liczył w r. 1848 szlachty dziedzicznej 18.180, osobistej 1.122, odnodworców 6.090, grażdan 7, razem tedy 26.007 głów; Siemionów w r. 1860 podaje szlachty 30.163, grażdan 214 dusz; ale Połujański wie o 56.000 szlachty i 13.000 odnodworców przy ludności ogólnej 789.500 głów *).

W gubernii Mohilewskiej dopiero od Siemionowa możemy się dowiedzieć, że w r. 1864 liczono szlachty 39.033 i grażdan 476 głów; o odnodworcach niema żadnej wzmianki. Jednakże Połujański wie, że odnodworców było (zapewne około r. 1850) w gubernii 25.170 przy ludności ogólnej 931.300 głów i liczbie szlachty 24.580 głów **).

Ileż być mogło w roku 1772? Zapewne znacznie mniej, może mniej więcej dwie trzecie, jakich 80, a może przeszło 100 tysięcy w prowincjach przez Rosyę zabranych.

*) Połujański: Opisanie Lasów Królestwa Polskiego i Gubernij Zachodnich ces. Ros. pod względem historycznym, statystycznym i gospodarczym. 1855, Warszawa. Unger tom IV, str. 65.

**) Połujański: Opisanie Lasów, tom IV str. 18. Dembowiecki, gubernator mohilewski, podaje pod rubryką „byłej szlachty“ na r. 1865 nieco mniejszą liczbę 37.606 dusz płci obojej, ale samej ubogiej szlachty, mieszkającej na zagonie albo po miastach, wyłączając właścicieli dóbr ziemskich (дворянство), o których mówić nie chce dla tego, że „wykształcenie i cywilizacya (polska) zatarły w nich cechę etnograficzną“. Опыт описанія Могилевской губерніи... подъ редакціею... А. С. Дембовецкаго. Могилевъ на Днѣпрѣ 1882, I, str. 473 i 600). Siedzi ta drobna szlachta przeważnie nad rzeką Sożą, poczynając od Mścistawia przez Kryczew, Czeryków, Czersk do Rohaczewa, i nad Drucią w powiatach sienneńskim, orszańskim, mohilewskim koło Sienna, Czerei, Bobru, Tołoczyna, Drucka, Białynicz.

W Galicyi, według X. Kalinki, w r. 1786 przy ludności ogólnej 2,797.000 naliczono szlachty 19.427, a w r. 1817 liczba ta zwiększyła się do 31.006 osób; nadto urzędników było 4.420. Raport, złożony margrabiemu d'Este, namiestnikowi Galicyi, w roku 1835 wykazuje szlachty 31.229; urzędników 4.707, a w całej monarchii austriackiej było w roku 1816 szlachty (Adliche) 239.505 i urzędników 51.996 *). Wszystkie te cyfry są tak małe, że przypuszczać w nich musimy osoby główne albo przynajmniej samych mężczyzn. Była przecież i w Galicyi drobna szlachta, samborska. Radzimy więc rozmnożyć cyfrę 1786 roku przez 4, a przynajmniej przez 2. Jeżeli nie 77.700 to już 38.850 głów szlachty musiało się wtedy znajdować w Galicyi, która była większą od dzisiejszej o cały obwód Zamojski.

W zaborze pruskim, mianowicie w Prusach Zachodnich i powiecie Noteci („Netz-District“), podług szczegółowej tabeli Holsche'go z wymienieniem i szacunkiem dóbr, znajdowało się około r. 1800-go dziedziców dóbr w ogóle 765, w tej liczbie dziedziców narodowości polskiej 544 **). Podział podług narodowości nie obchodzi nas tutaj, gdyż mógł być inny przed 30-tu laty panowania pruskiego, a zresztą wiemy, że przy federacyjnym ustroju Rzeczypospolitej Niemcy z pochodzenia bywali też dobrymi obywatelami polskimi. Możemy więc brać cały ogół 765 osób głównych, rozmnożyć go przez 4 lub $4\frac{1}{2}$, do otrzymanego tym sposobem iloczynu 3-ch do $3\frac{1}{2}$ tysięcy dodać drugie tyle na dzierżawców: więc 7 tysięcy powinno utworzyć ogół szlachty pruskiej, nie koniecznie samych Polaków ze krwi. O szlachcie bowiem zagonowej pruskiej nic nie wiemy i Holsche nie znalazł tu wcale tak zwanych po prusku „Schlachschtützen“.

---

*) Galicya i Kraków pod panowaniem austriackim, Paryż 1853, str. 4. Przegląd Dziejów Polskich. Poitiers 1839, str. 28. Dr Georg Hassel: Staats- und Adress-Handbuch, Weimar 1816 r.

***) Holsche: Geographie und Statistik etc. III Band, 1807 r. str. 65.

Zbierając wszystkie trzy grupy w jedną sumę, może się utworzyć 120 do 180 tysięcy; na złożenie większej cyfry nie znajdujemy żadnych materyałów. Nie możemy tedy przypuścić, aby za Stanisława Augusta przed pierwszym rozbiorem, cała szlachta mogła liczyć milion głów. Więc podane przez broszurę „Les Paradoxes“ 1,331.000 szlachty (Tab. 14), uznajemy za cyfrę przesadną i nieprawdopodobną, ze względu na ludność ogólną. Bliższemi prawdy są cyfry Zambrzyckiego i broszury „Ciąg dalszy uwag“ (300.000 i 475.000), jeżeli w nich się mieści tylko ludność męzka, a więc połowiczna i jeśli pierwsza ma się stosować do granic 1791 roku, a druga do granic przedrozbiorowych.

16. Książd, później znany biskup chełmski, Skarszewski, w zachwalanem i „za usilnem wielu żądaniem“ przedrukowanem dziełku p. t. „Prawdziwy stan duchowieństwa w Polsce“ *) zajmuje się bardzo pilnie obliczaniem dochodów dla wykazania ich szczupłości (!), ale nie raczył ułożyć wykazu: ile mianowicie osób liczył w XVIII wieku stan duchowny, chociażby katolickiego wyznania. Dowiadujemy się tylko, że po pierwszym rozbiore liczone pozostałych biskupstw wraz z arcybiskupstwem gnieźnieńskim 13 w Obrządku Łacińskim, w Obrządku zaś Greckim, t. j. Unickim 6 razem z metropolią. Musimy więc dowiadywać się od Holscheg'o, że w prowincyi „Südpreussen“, około roku 1800 było duchowieństwa Zakonnego 1.954 osób **), tudzież z ukazu o zwinięciu wielu klasztorów katolickich z d. 19 Lipca 1832 r., że w 300 klasztorach gubernij Zachodnich, oraz Mohilewskiej i Witebskiej, mogło być około 2.400 osób ***),

*) Prawdziwy stan duchowieństwa w Polsce przez X. Wojciecha Leszczyca Skarszewskiego, kanonika katedralnego kamienieckiego, w Warszawie do druku podany, a za usilnem wielu żądaniem przedrukowany w Kaliszu w drukarni J. K- Mci y Rzpłety roku 1777.

**) Holsche l. cit. II 435.

***) Полн. Собр. Зак. Собр. Брочев, N. 5.506 w przypisku tom VI, str. 507 i 508 są podane motywa, że wiele klasztorów nie posiada kom-

razem tedy obie prowincje wynoszą około 4.400 osób. W Polsce przedrozbiorowej, podług Lelewela, było 674 klasztorów, 211 zgromadzeń zakonnych i 64 opactw katolickich. W każdym razie przypuszczamy, że w roku 1791 zakonnego duchowieństwa mogło być w Polsce owoczesnej około 5.000 osób. Na duchowieństwo świeckie rachować można najwięcej drugie tyle, gdy wszystkich parafij katolickich przed rozbiorem liczy Lelewel tylko 4.570, a X. Kalinka po pierwszym rozbiore 2.024 w Koronie i „mało co więcej nad 2.500 w całej Rzeczypospolitej“. Więc ogół duchowieństwa katolickiego wynosić może.

Nr. 45.

Okolo 10.000 osób w granicach pierwszego rozbioru *). Duchowieństwo Unickie musiało być liczniejsze, jako żonate, lubo nie wierzymy Lelewelowi, aby mogło posiadać 9.000 parafij, gdyż to jest liczba dwa razy większa od parafii katolickich. Przed rozbiorem było też 110 klasztorów Bazylikańskich, a więc może około tysiąca zakonników; najwięcej przecież odeszło pod berło rosyjskie z guberniami Mohilewską, a szczególnie Witebską. O liczbie duchowieństwa Greko-Oryentalnego możemy wnioskować tylko ze spisu monasterów i parafij, odnoszącego się podobno do r. 1787. Monasterów liczono wtedy: w archimandryi Słuckiej 7, Wileńskich z przypisnymi i panieńskimi 10, w Drohiczynie 2

---

pletu 8 — 10 zakonników, oznaczonego w bulli Benedykta XIV, roku 1744 do metropolity greko-unickiego przesłanej; że liczba 300 jest zbyt wielką na 2,500.000 ludności katolickiej, bo w Rosyi jest tylko 306 klasztorów na 35.000.000 ludności, bo wreszcie niektóre klasztory znajdują się wśród ludności unickiej lub prawosławnej, a więc zakonnicy nie są potrzebni do posług religijnych, pędzą życie w próżnowaniu i demoralizują się przez to. Wnioskujemy ztąd, że przeciętnie liczyć należy na klasztor 8 zakonników. X. Kalinka: Sejm czteroletni I, 455.

*) Wł. Smoleński w Ateneum 1883 tom I str. 136 naliczył trochę więcej: 12.500 osób.

(mężki i panieński, Żabotyński, Lebedyńskich 2 (mężki i panieński), Piński, Brzeski, Bielski, Zabłudowski, Medwedowski, Czechryński (panieński), razem 28; cerkwi zaś parafialnych: w ziemi Czechryńskiej 85, w Smilańszczyźnie 82, w Korsuńskim 8, Bohusławskim 7; w eparchii Mohilewskiej 3, w protopopiacz: Słuckiej 44, Petrykowskiej 6, Mozyrskiej 9, razem 271 *). Ponieważ w monasterach znajdowali się zakonnicy bezżenni, a żonatymi byli tylko duchowni świeccy, więc ogół dyzunitów stanu duchownego z familiami mógł nie wiele przynosić cyfrę 1.000 głów. Zresztą za dokładność spisu nie ręczymy.

Obecnie oba te wyznania, jak wiadomo, połączone w jedną cerkiew prawosławną, liczą (r. 1866) w 7-iu guberniach 72.857 płci obojczy**) prócz królestwa Kongresowego, gdzie w r. 1827 liczono tylko 354 osób (zapewne bez familij). Zważywszy, iż obecnie ludność podwoiła się w porównaniu z r. 1791, oraz iż pod rządami rosyjskimi duchowieństwo prawosławne żonate zastąpiło w wielu miejscach bezżennych księży katolickich, przypuszczamy, że w obu wyznaniach unickim i dyzunickim stan duchowny mógł liczyć.

Nr. 46.

około 40.000 osób płci obojczy w r. 1791.

Inne wyznania zbyt są nieliczne, żeby ich duchowieństwo zaważyć mogło w statystyce. Ogół tedy duchowieństwa wszelkich wyznań chrześcijańskich obliczamy na 50.000 głów. Staszyc przypuszczalnie liczył w r. 1790 tylko 40.000 ***).

---

*) X. Likowski: Dzieje Kościoła Unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku. Poznań. Leitgeber 1880, str. 189 podług akt, przechowanych w Archiwum Xiążąt Czartoryskich.

**) Военно-Статистическій Сборникъ подъ ред. Г. М. Обручева. 1871 С.-Илб.

***) Przestrogi dla Polski... dnia 4 stycznia 1790 (bez miejsca druku) str. 214.

17. Do uregulowania cyfry ludności niezbędną jest jeszcze jedna poprawka, co do żydów. W tabeli bowiem Moszyńskiego znajdować się może tylko liczba ich urzędowa, z akt podatku pogłównego uformowana, t. j. około 220.000 głów na Koronę. Tymczasem najmniejszej nie ulega wątpliwości, że ta liczba kompletną nie jest. Jeszcze w r. 1784, na sejmie, Sułkowski, wojewoda gnieźnieński, zdając sprawę z rewizji rachunków skarbowych i znalazłszy tylko 200.000 głów, mówił: „że zaś takowy porachunek jest widocznie fałszywy, przypisać to należy i chytrości tego ludu i niedokładności, aby gorzej nie myśleć, lustratorów“*). Skarb wyznaczył podwójną płacę (6 groszy) lustratorowi, za każdą „wynaalezioną głowę“ żydowską, ale te „wynałazki“ były rzadkie i wcale nie obfite. Ukrywanie głów od podatków było faktem powszechnie znanym, ale żadne środki nie skutkowały. Podskarbi Kossowski upatrywał przyczynę tego faktu w zbyt częstych, bo trzyletnich lustracjach; proponował tedy, aby żydów obwieścić, że lustracja nie będzie powtarzana do lat 20**). Nie rozumiemy, coby takie obwieszczenie dopomóżdź miało; widzimy raczej w tych słowach głos desperacji, gdy, po długich i gorliwych staraniach o dokładność spisów, skutek staraniom tym nie odpowiedział. Ku złagodzeniu gorzkich skarg i wyrzutów, ku zmniejszeniu winy ofycjalistów skarbowych winniśmy dodać uwagę, że i w XIX wieku nie lepsze też miała powodzenie administracja rosyjska. Oficerowie Sztabu Jeneralnego w opisach gubernij Zachodnich, zaopatrzeni we władzę żądania wszelkich wykazów urzędowych i w metody naukowe do należytego użytkowania z materyałów, uskarżają się na niedorzeczność rezultatów, otrzymanych z rachunku. Pułkownik Zieleński powiada: „Straciliśmy dużo pracy i czasu na zbieranie podług metryk wiadomości o liczbie urodzonych i zmarłych Żydów w latach 1846—1857

---

*) P. a. m. H. P. 1784, str. 1032.

***) D. z. C. z. S. G. W. sesja 252 z dnia 20 kwietnia 1790 roku.

włącznie. Owocem tych trudów było przeświadczenie o daremności wysiłen naszych. W niektórych miastach (Bobrujsku, Mozyrzu, Pińsku) księgi metryk spłonęły od pożarów, w innych znów nie budzą najmniejszego zaufania... Śmiało rzec można, iż ubytek w ludności żydowskiej istnieje tylko na papierze i że wynikał z niezmiernego wzrostu nadużyć, popełnionych przy wykonywaniu 10-ej rewizyi... Mimowolnie godzić się wypada na zapewnienie tych, którzy twierdzą, że z 3-ch żydów jeden zaledwo wpisuje się do rewizyi... W r. 1860, z polecenia ministryum finansów kazionna pałata ułożyła, na podstawie rewizyi 10-ej, wykazy ludności gubernii Mińskiej podług stanów i wieku. W tych wykazach znalazło się mieszczan chrześcian 15.999, mieszczan zaś żydów 32.458 dusz; w cyfrze pierwszej chłopców od wieku lat pięciu było 1.961, w drugiej 645. To znaczy, że na stu mieszczan chrześcian przypadało więcej niż 12 chłopców, gdy u żydów tylko 2 i to jeszcze nie spełna... Powiadają przecież, że w pewnem miasteczku gubernii Wileńskiej wydano w ciągu roku 500 paszportów, gdy ludności żydowskiej rachowano tylko 75 „dusz dewizkich“. I w gubernii Grodzieńskiej Bobrowski znalazł chłopców żydowskich $\frac{1}{50}$ ludności zamiast 10—13 $\frac{0}{10}$.*).

Dla administracyi polskiej w XVIII wieku zadanie stawiało się jeszcze trudniejszym, chociażby dla tego, że nie była tak liczną, ani tak ściśle zorganizowaną, jak biurokracye XIX wieku i że miała do czynienia z ludnością, która nie używała nazwisk rodowych**). Nie dziw tedy, że w sprawie liku głów żydowskich nie wierzono księgom skarbowym. Broszu-

---

*) Зеленский: Минская губ. т. 1 стр. 653, 654, 672; Бобрувский: Гродн. губ. т. 1, стр. 753.

***) Do imion dodawali Żydzi tylko nazwę miasta, z kąd pochodził przybysz, np. Reb Michele Rawer (pan Michał z Rawy), Reb Szmul Wiener (pan Szmul z Wiednia), albo imiona żon, np. Reb Majer Cyreles (p. M. mąż Cyrli), Reb Boruch Faiges (p. B. mąż Fajgi): Hilary Nussbaum: Szkice Historyczne z życia Żydów w Warszawie. 1881 str. 25.

ra „Les paradoxes“ *) rachuje żydów do miliona, Butrymowicz, członek deputacyi do urzędzenia narodu żydowskiego, do podobnego wniosku przychodzi, sądzi bowiem, że plemię Izraela w Polsce składa ósmą część ludności, a Jezierski, kasztelan łukowski, podnosi tę cyfrę aż do trzech milionów. Nam jednak najwiarogodniejszą wydaje się rachuba Czackiego, jako komisarza i autora znakomitych rozpraw o Żydach. Zapewnia on, że podług ostatniej lustracyi (zape-
wne 1791 r.), liczono mężczyzn Żydów w Polsce i Litwie 308.516, lecz „z kilkunastu sprawdzeń“ przekonał się, że mężczyzn można było rachować najmniej 450.000, a dodając ty-
leż kobiet wypadnie 900.000 płci obojej, jako cyfra bardzo do prawdy zbliżona“. Nadto Karaitów w tychże lustracyach znajdowało się 2.148 mężczyzn, czyli około 4.296 płci obojej.

Rachuba ta nie traci na wiarogodności przy zestawieniu z cyfrą Rodeckiego: 377.754 na Królestwo Kongresowe w r. 1827, czyli około 227.000 w r. 1791 zważywszy, iż to Królestwo stanowi blisko czwartą część Polski z epoki pierwszego rozbioru. I statystyka pruska nie zadaje kłamu tej rachubie, w trzech bowiem departamentach: Poznańskim, Kaliskim i Warszawskim wykazuje 83.924 dusz przy rozległości ogólnej 958 $\frac{1}{2}$ mil kw. **). Powiększając te cyfry proporcjonalnie do rozległości, otrzymalibyśmy 827.000 dusz; wiadomo przecież, że w Litwie i województwach ruskich ludność żydowska była gęstsza.

Pozostaje tylko wątpliwość, czy Moszyński do swojej tabeli wprowadził żydów w cyfrze ludności męskiej, czyli też płci obojej? Lecz wątpliwość ta znika nie tylko w zaufaniu do biegłości rachunkowej Moszyńskiego, ale też w obec

---

*) Paradoxes w Kraszewskiego: Polska w trzech rozbiorach; głos Jezierskiego Dz. Cz. S. G. W. sesya 402 z dnia 28 marca 1791; Butrymowicza, ibidem, sesya 58 z dnia 31 stycznia 1879 i G. N. i O, sesya 503 z dnia 3 grudnia 1791. Czacki: Rozprawa o Żydach i Karaitach wydanie Turowskiego str. 117, 145.

***) Holsche: loc. cit. II, 266, oraz 432, 434, 435.

określeń uchwały sejmowej z r. 1789 i z schematów Komisji Skarbowych (patrz §. 8): Moszyński posługiwał się spisami ludności z r. 1790, a więc miał cyfry „białogłów“ i córek żydowskich. Z tych względów, oraz pomnąc, że poprawki stosować się mogą tylko do ludności prowincyj koronnych, doliczamy na opuszczonych w popisie żydów tylko 200.000. gdyż trzecią część ludności żydowskiej trzeba odliczyć na W. X. Litewskie. Łącząc ten dodatek do sumy N-rów 12, 44, 45 i 46 otrzymamy

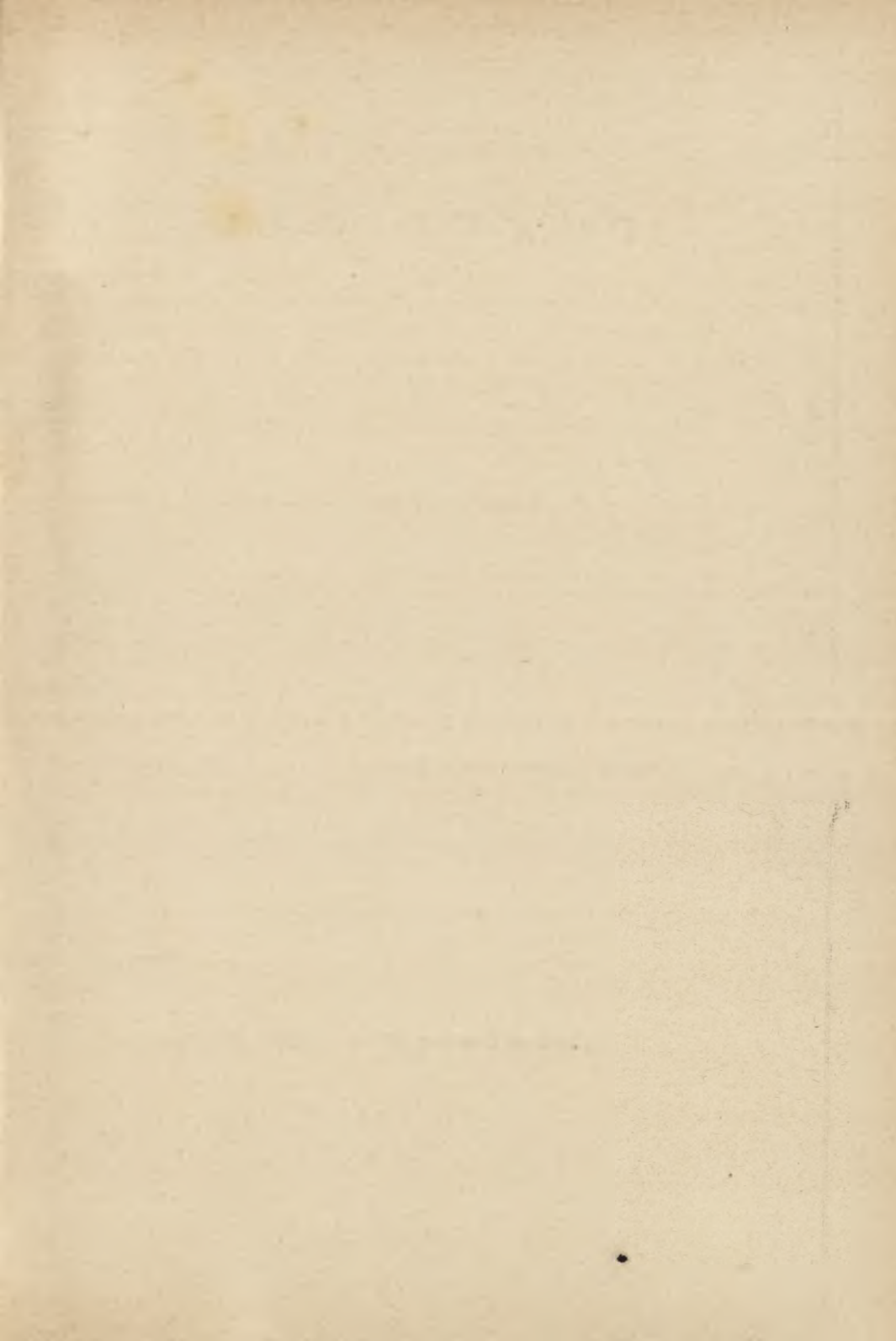
Nr. 47.

8,790.000 lub okrągło 8,800.000

jako ostateczną i kompletną cyfrę ludności na r. 1791 w granicach pierwszego rozbioru.

Porównywając ten wypadek z podaną przez Moszyńskiego liczbę dymów 1,434.919 (Tab. 11), z zadowoleniem przekonywamy się, że dopiero teraz wypada po 6 dusz na dym. Jestto dla nas pocieszającym dowodem poprawności i dokładności całego rachunku, skoro przy zamknięciu jego wyjaśniła się zagadka niezgodności pomiędzy wykazaną w popisie 1789 roku liczbą dusz i dymów, a skalą 6-duszową, przyjętą przez najbieglejszego rachmistrza swojego czasu i aprobowaną przez taką powagę, jak Holsche. Ugruntowaliśmy tym sposobem przekonanie: 1) że Moszyński miał na myśli brak szlachty i części Żydów w podanych cyfrach ludności; 2) że skala 6 dusz na dym, jest bardzo stosowną dla końca wieku XVIII. a wyższe późniejsze 7 lub 8 z ułamkami mogą służyć za wyraz przyrostu ludności w wieku XIX.

Zyskawszy trwałą i bezpieczną podstawę w cyfrze ludności 1791 r., możemy sprawdzić rachunkiem wstecznym ludność z r. 1776, a przynajmniej oznaczyć dla niej prawdopodobieństwo. Oznaczyliśmy ją pod Nrem 9 (str. 76) na 7,4 milionów na podstawie liczby dymów; czyliż więc możliwem byłoby zwiększenie się tej liczby do 8,8 mil., t. j. o 1,4 mil. czyli 19%. Z badań Dieterici'ego wiemy, że przyrost ro-

PRZEDSTAWIEN

rozległości i ludności Polski

przez Henryka

Rozległość

(Do Tab. 4 i 5)

Polska po pierwszym rozbiorze 9488 mil 71⁰/₀

Ludność w

(Do Nr. 48 na 1 i 2)

Polska po pierwszym rozbiorze w 1775 r. 7.400,000 głów 64,3%

Przyrost ludności

(Do Nr. 47)

Ludność Polski w 1775 r. 7,400,000 głów 83,3%

NIE GRAFICZNE

wraz z przyrostem naturalnym

na Merczyngą.

w 1775 roku.

5 na str. 48).

Zabór Rosyjski	Zabór Austrii	Zabór Pruski
12,7% ^o 1,692,8 m. □	11,8% ^o 1,508,7 m. □	5,5% ^o 680,4 m. □

Przyrost ludności w okresie 1771—1871 r. na terytoriach dawnej Polski.

(Do str. 50 i 63).

w 1775 roku.

5 i do str. 61).

Zabór Rosyjski	Zabór Austriacki	Zabór Pruski
310,000 głów 11,5%	2,130,000 głów 18,6%	580,000 gł. 5,1%

Ludność w 1771 r.

11,420,000 głów 42,3%

w 1775—1791 roku.

na str. 160).

Przyrost do 1791 r.
3,800,000 gł. 10,7%

Ludność w 1871 r.

26,900,000 100%

czny w Europie XVIII wieku mógł osiągać 20 dusz na milę kwadratową, a w prowincyi polskiej pod pruskim panowaniem, mianowicie w obwodzie Noteci („Netz-District“, niewłaściwie nazwanej w tablicy Dieterici'ego „Posen“) na 213 milach kwadratowych w ciągu lat 20-tu między 1776 i 1796 r. ludność zwiększyła się ze 140.180 do 201.114 dusz, t. j. o 61.034 dusz, t. j. o $14,3$ na milę kwadratową, lub o $2,2\%$ rocznie. Zaznaczone zaś zwiększenie ludności w Polsce po pierwszym rozbiornie nie osiąga tej skali, wynosi bowiem po 10 niespełna dusz na milę kwadratową i po $1,26\%$ rocznie: więc jest możliwe. Warunki historyczne nie stają bynajmniej w sprzeczności, boć rozważany okres obejmuje 15 lat pokoju i z każdym rokiem polepszającego się rządu. W wieku XIX w podobnym okresie 13-letnim 1816—1829 roczny przyrost ludności w Królestwie Kongresowem wynosił $3,3\%$ (*). Więc za prawdopodobną uznajemy też cyfrę 1774 r. mianowicie

Nr. 48.

7,400.000 ludności ogólnej zaraz po pierwszym rozbiornie
w pozostałych granicach.

18. Jakież miejsce ze względu na ludność zająć mogła Polska z r. 1791 w szeregu państw europejskich, gdy po pierwszej próbie zreformowania swego ustroju społecznego pod hasłem nowej konstytucyi 3 Maja wystąpić miała do walki o niepodległość swoją?

Do wyjaśnienia tego pytania posłużyć może nasamprzód porównawcza tabelka (**).

*) Załęski: Statystyka Porównawcza Królestwa, Warsz. 1876 str. 27.

***) Cyfry Francyi, W. Brytanii, Hiszpanii, Szwecyi i Prus, wzięte są od Dieterici'ego (Ueber die Vermehrung der Bevölkerung w Abh. d. Berl. Akad. 1850). Ponieważ w Tablicy B, obejmującej Prusy, tylko dwie prowincye, mianowicie Ost- i Westpreussen, podane są podług popisów

Tab. 49.

Państwa	Rok	Rozległ. w milach geogr.	Ludność ogólna	Ludność na 1 mile
Francya	1789	9 822	26 000 000	2 668
W. Brytania Anglia	1790	2 392	8 675 000	3 127
Szkocya	1780	1 482	1 470 000	992
Irlandya	1792	1 525	3 600 000	2 361
Hiszpania	1787	9 064	10 268 150	1 132
Rosya europ. . . .	1792	81 838	26 600 000	325
Prusy	1791	3 409	5 537 000	1 613
Szwecya	1790	8 212	2 150 493	262
Polska	1791	9 438	8 790 000	931

Widzimy z tej tabelki, że pod względem absolutnej liczby głów dwa państwa posiadały największą, prawie w równej między sobą mierze: Francya i Rosya. Polska w porównaniu z niemi stanowi zaledwo część trzecią siły mięśniowej, nie dorównywa nawet Hiszpanii, wszakże przewyższa królestwo Pruskie. Austrya wówczas ukrywała swoją statystykę, musiała jednak liczyć mniej więcej około milionów 20 *).

Gdy zaś uwzględnimy gęstość zaludnienia, czyli stosunek do rozległości, pierwszeństwo sił fizycznych w takim razie przypadnie Francyi niewątpliwie, bo przewyżka 1.000 dusz na milę kwadratową w Anglii nie wynagrodzi ogromnej róż-

---

1789 i 1790 r., wszystkie zaś inne (dziewięć) mają ludność z r. 1786 (a Szląsk nawet z 1785), przeto uzupełniliśmy połową przyrostu, jaki się objawił do r. 1791; na Szląsku zaś wzięliśmy $\frac{2}{3}$ przyrostu. Tym sposobem doprowadziliśmy całą ludność do r. 1791, prócz dwóch pierwszych prowincyj, które pozostały z cyframi oryginalnemi. Ludność Rosyi ze Storch'a: „Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie à la fin de XVIII siècle, édition française à Bâle et Leipsic 1800, tom I, str. 43; odciągnęliśmy tylko od 30,500.000, obliczonych na Rosyę Europejską, ludność i rozległość przyłączonych przy drugim rozbiórce krajów polskich (Bratsław, Podolie, Mińsk, Kieff); prawdopodobieństwo rezultatu stwierdza się tem, że podług rewizyi 1782 r. było dusz męzkich opodatkowanych 12.838.529 (Ib. I, 249).

*) Storch: „Statistische Uebersicht des russischen Reiches“, str. 116.

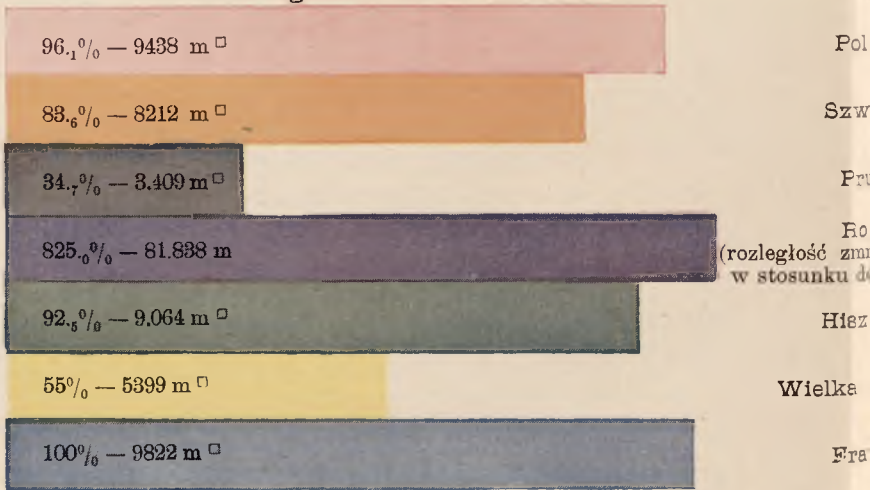

stosunku zaludnienia do obszaru, oraz siły mięsnej
ówczesnemi państwami

przez Henryka

Rozległość.

do str.

Pol

Szw

Pr

Ro

(rozległość zmniejszona
w stosunku do Francji)

Hz

Wielka

Fra

do str.

Sila mięsniowa rozmaitych państw

Francya 100%

WYKRESY GRAFICZNE

Wzrost ludności w Polsce z roku 1791 w porównaniu z innymi państwami Europejskimi

Wzrost ludności w Polsce z roku 1791 w porównaniu z innymi państwami Europejskimi.

162.

Ludność.

Prusy 33,8% — 8,79 mil. głów.

Francja 8,3% — 2,15 mil. głów.

Prusy 21,3% — 5,537 mil. głów.

Prusy (niejwiększa 8 razy
w stosunku do Polski)

102,8% — 26,6 mil. głów.

Hiszpania 39,5% — 10,263 mil. głów.

Wielka Brytania 52,9% — 13,745 mil. głów.

Rosja 100% — 26 mil. głów.

163.

Wzrost ludności w państwach Europejskich w latach 1780 — 1791

Wielka Brytania 50,3%

Hiszpania 16,7%

Prusy 12,8%

Rosja 12,5%

Polska 11,2%

Szwecja 1%

nicy w cyfrach absolutnych ludności, która we Francyi jest dwakroć wyższa, niż w całej Wielkiej Brytanii. Siła też fizyczna Rosyi w porównaniu do Francyi, pomimo równości cyfr absolutnych, staje w stosunku 1 : 8. Zaludnienie Polski polepsza znakomicie, bo doprowadza niemal do równowagi stosunek jej do Rosyi, osłabia przewagę nad Prusami, ale względem Francyi stanowi część prawie trzecią (dokładniej $\frac{1}{2,86}$). Kожarząc te dwa stosunki, mianowicie ludności absolutnej i zaludnienia względnego podług znanego wzoru z Teoryi Prawdopodobieństw, otrzymamy

Nr. 50.

$$\frac{1}{2,3} \times \frac{1}{2,9} = \frac{1}{8,4}$$

t. j. siła fizyczna, mięśniowa Polski w stosunku do takiejże siły Francyi stanowi zaledwo część ósmą niespełna.

Koniec XVIII wieku, był epoką wielkich walk rewolucyjnych. Francya pokonała skoalizowaną Europę; Polska upadła w walce z dwoma skoalizowanymi państwami. Dla wyrozumienia i osądzenia tego wypadku według sprawiedliwości, należy uwzględnić stosunek sił fizycznych obu narodów, jako pozycję drugą w ogólnym obrachunku (pierwszą były warunki geograficzne terytoryów państwowych § 5). Mężowie stanu francuzcy, wodzowie, ministrowie, dyplomaci, nawet członkowie klubów i komitetów rewolucyjnych, czując po za sobą tę wielką, gęstą, zwartą masę ludności, mogli tworzyć projekty i głosić w obec innych narodów takie żądania, o jakich mąż stanu albo teoretyczny polityk w Polsce przy zdrowych zmysłach pomyśleć nawet nie mógł.

19. Gdybyż przynajmniej temi 9-ma milionami, dosyć luźnie rozmieszczonemi, mogła rozrządzać jakakolwiek władza w całości, bez wyjątków, ograniczeń i zawad! Posuwając dalej paralelę Polski z Francją, dostrzegamy znowu wielkie różnice pod względem możności skupiania sił fizycznych, wynikających z układu warstw społecznych. We Francyi władza

centralna od dawna już nabyła takiej potęgi, że dosyć było kilku uchwał Zgromadzenia Ustawodawczego, aby znikły przywileje stanów, granice prowincyj, szczątki samorządów średniowiecznych, plemienne i językowe różnice, nawet religijne ustawy. Pierwszy lepszy, co stanął przy korbie maszyny centralizacyjnej, minister królewski, czy Żyrodysta, Robespierre czy dyrektor Barras, każdy mógł rozrządzać miem, wola, osobą, życiem wszystkich prawie 26-ciu milionów Francuzów. Jakaś setka tysięcy szlachty nie chciała ugiąć głowy przed rządem rewolucyjnym, lecz nie znalazła w kraju zasobów do walki, wyniosła się na emigrację i tylko w sojuszu z nieprzyjaciółmi ojczyzny, mogła wandejskie wzniecać rokosze. Podobnie silną była władza centralna w monarchiach lądowych Europy, a szczególnie w Rosji. Dla Polski zaś centralizacja władzy była najwstrętniejszym systematem politycznym, groźnym widmem despotyzmu, wrogiem wolności. I w zasadach prawno-państwowych, i w obyczajach, i w najgłębszych instynktach ducha narodowego Polacy przechowywali federacyjno-stanową formę społecznienia. Pamięć unij ziemi Wołyńskiej, W. X. Litewskiego i dobrowolnego podania się Prus utrzymywała się w żywej tradycji tak dalece, że nawet w epoce sejmu czteroletniego, który do centralizacji dążył, znajdujemy niejednokrotnie w stylu urzędowym wyrażenia: „we wszystkich państwach Rzeczypospolitej“ „naród ruski“, „naród żydowski“, „naród tatarski“ i t. p. W swoim czasie, w wiekach XV, XVI, nawet XVII, byłyto mądre, sympatyczne, dobroczynne formy uspołecznienia; im zawdzięczała Polska swój rozrost i dobrowolną asymilację części składowych; słusznie szczycić się nimi mogła jako własnym, oryginalnym, u innych narodów niepraktykowanym wynalazkiem; na nich opierać mogła swe prawo do zaszczytnego uznania w dziejach ludzkości; ale wiek XVIII wymagał już ściślejszych węzłów państwowych, mocniejszych narzędzi i wiązań do budowy politycznej. Tradycja już rozmijała się z rzeczywistością; nie istniał już naród kozacki; Prusy Książęce przeistoczyły się na królestwo Pruskie, które nie należało już do „państw Rze-

czypospolitej“, lecz owszem było jej wrogiem najniebezpieczniejszym; Prusy Królewskie poszły też pod berto Fryderyków po pierwszym rozbiore; ziemia Wołyńska zupełnie zła się z Koroną; Ruś Halicka przeszła pod panowanie Austriackie; obok Korony stało tylko uszczuplone blisko o połowę W. X. Litewskie ze swoimi uciążliwymi dla skarbu i ładu państwowego ministrami, ze swoim marszałkiem w sejmach i konfederacyach, ze swemi „sesjami prowincjonalnemi“ dla posłów sejmowych. Więc słowa: „we wszystkich państwach Rzeczypospolitej“, nie miały już treści żywotnej; więc tradycya unii Lubelskiej przy pracach prawodawczych, przy działalności praktycznej rządu stawała się już nie czynnikiem jednoczenia i potęgowania, ale hamulcem, zawadą do pośpiesznego i energicznego załatwiania spraw państwowych. Przegrody polityczne, ustanowione pomiędzy wyznaniem religijnymi i ostre granice pomiędzy stanami jeszcze bardziej utrudniały wszelką czynność skupiania sił narodowych w chwili niebezpieczeństwa, zagrażającego państwu.

Niedostateczność materyału nie pozwoli nam ułożyć należytej statystyki wyznań i stanów. Wyrzekając się cyfr dokładnych, będziemy musieli posługiwać się przeważnie metodą opisową i cyframi przybliżonemi.

I) Co do wyznań.

Wiadomo, że w wieku XVIII od r. 1718, kiedy dysydent Piotrowski został wypędzonym z Izby poselskiej, prawa polityczne, piastowanie ministeryów, zasiadanie w senacie i posłowanie na sejmach, było przyznawane tylko obywatelom wyznania katolickiego; dyssydenci zaś mieli sobie zapewnioną tolerancyę tylko w zakresie ustaw religijnych i prawa cywilnego. W czasach, kiedy kwestye wyznaniowe ściśle wiązały się z politycznemi, ten zadrażniony stosunek między współobywatelami musiał fatalnie na moc wewnętrzną Rzeczypospolitej oddziaływać. Światły i nie źle historyę Polski znający Holsche, ułożył następnę objaśnienie: „Przed 200 laty Polska była... jednym z najpotężniejszych państw w Europie, ale przez reformacyę i wynikły z niej ucisk religijny, potęga ta

zmałała do połowy. Dyssydenci utworzyli statum in statu. Przypuśćmy, że Polska liczyła wtedy 12 milionów ludzi i że w tej liczbie było trzy miliony dysydentów, toć potrzeba było tyleż przynajmniej do trzymania ich na wodzy; a zatem do opierania się obcym narodom pozostawało tylko 6 milionów“ *). Za Stanisława Augusta sprawa dysydencka przybrała wielce niebezpieczny obrót, gdy w r. 1766 sejmowi złożyli deklaracye posłowie: rosyjski, pruski, angielski, duński i holenderski za swymi współwyznawcami, a nuncyusz papieżki za nietykalnością przywilejów katolicyzmu. Interesa wyznaniowe poplątały się w kłęb potworny ze względami polityczno-państwowemi, ztąd wywiązała się niezwykle energiczna agitacya biskupów Sołtyka i Krasieńskiego, potem konfederacye Toruńska, Słucka i Barska, czynna interwencya Rosyi, a bezpośrednio następstwem zaburzeń był pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej. Dysydenci wszakże na tem niewiele zyskali; ani traktaty podziałowe, ani delegacya 1773 do 1775 r., nie przypuściły ich do zupełnego równouprawnienia politycznego. Przypisując im „jedną z główniejszych przyczyn wszystkich nieszczęść“, sam Stanisław August zaklinał delegacyę, aby ich nie dopuszczała ani do senatu, ani do Izby Poselskiej **). Więc Aktem Osobnym z d. 15 marca 1775 r. N. Imperatorowa Jejmość pozwoiliła, aby „szlachta Grecy Nieunicy i dyssydenci wyłączeni zostali od Senatu i a Ministerio w Koronie i Litwie“, do Izby zaś Poselskiej mogło ich wejść po jednym z każdej prowincyi czyli razem najwyżej trzech ***). W rzeczywistości i ta liczba nigdy się nie skompletowała. Zdaje się, że posłował jeden tylko generał Grabowski, dyssydent, a na sejmie czteroletnim synowiec jego. Tak więc sejm czteroletni zastał ludność Polski podzieloną na dwie wielkie grupy: rzymskich i greckich katolików tudzież akatolików.

*) Holsche: l. cit. II 245.

***) Ferrand: „Hist. de trois Démembrement II, 83. Oryginał tej mowy znajduje się w „Zbiorze Deklaracyi not i czynności główniejszych, które poprzedziły i zaszyły podczas sejmu... 1772—1773 (bez daty), str. 387.

***) Vol. Leg. VIII, fol. 60 art. I § 1 i 2.

A) W tej ostatniej wyróżniamy:

a) Protestantów, podzielonych na dwa wyznania: Augsburskie i Reformowane; próby zjednoczenia były ponawiane niejednokrotnie w ciągu panowania Stanisława Augusta, ale się nie udawały. Luteranie, czyli zwolennicy wyznania Augsburskiego, byli dużo liczniejsi od ewangelików-kalwinów; i ci, i owi jednak stanowili razem gromadkę niewielką po pierwszym rozbiore, nie o wiele zapewne przynoszącą 150.000 głów, gdy Holsche po kilkuletnich rządach pruskich naliczył w Departamencie Poznańskim, gdzie właśnie protestantów było najwięcej, tylko 115,822 luteranów i 2.378 reformowanych około roku 1804. O departamentach Kaliskim i Warszawskim, ile mieściły protestantów, niema wiadomości *) Domyśleć się przecież można, iż głównymi pozycjami, jakie do powyższych cyfr dodać należy, będą część, niech sobie większa, 40-tysięcznej ludności Gdańska i 8-tysięcznej Torunia, oraz gmina Warszawska, zapewne parę tysięcy głów licząca. Jednakże, organizując swoje sprawy kościelne, protestanci tworzyli trzy prowincje: Wielkopolską, Małopolską i Litewską; ta ostatnia dzieliła się znów na okręgi: Wileński, Słucki, Birżański z oddzielnymi senioratami i senioratem generalnym dla całej prowincyi **). W roku 1791 liczono wyznania Augsburskiego kościołów: w Wielkopolsce 68, w Małopolsce i na Mazowszu kościołów 10, w W. X. Litewskiem 5; wyznania zaś reformowanego (Kalwińskiego) w Wielkopolsce 10, w Małopolsce 8, w W. X. Litewskiem 30; a więc razem kościołów luterzańskich było 83, kalwińskich 48; wszakże liczba ta może być za wielka, gdyż niektóre kościoły mogły po pierwszym rozbiore odejść pod obce pano-

---

*) Holsche: l. cit. II 429, 266.

**) Büsching: „Neuste Gesch. d. Evangelischen beyder Confessionen bis 1785, w Magazin XIX, str. 530—533, 550; są też wzmianki o okręgu Kowieńskim. „Nachrichten über Polen“ (Kausch'a), Salzburg 1793, II Theil, str. 182—185.

wanie *). Pomimo tak rozgałęzionego zarządu, sądzymy, że ludność rządzona składała się na Litwie z kilkunastu tysięcy głów i że ogół protestantów w roku 1791 w Polsce ówczesnej do 200.000 nie dociągał.

Główna masa tej ludności składała się z rzemieślników, fabrykantów i kupców; szlachty należało do niej nie wiele. Na akcie konfederacji Toruńskiej jest podpisanych 258 osób stanu szlacheckiego, na takimże akcie Litewskim (konfederacja Słucka) 248, ale tu obok protestantów mieszczą się też, jakkolwiek w małej liczbie, dyzunicy. Podobno dla otrzymania tej, zresztą niezbyt imponującej liczby, wpisywano małe dzieci na listę **). Oprócz szlachty wyższą warstwę społeczności dyssydenckiej stanowili wojskowi różnej broni, przeważnie jednak z pułków cudzoziemskiego autoramentu, konsyliarze i szambelani Stanisława Augusta (np. de Fryze i Bro-

*) W istocie tabela z czasów Pruskich (w dziele: „Polen zur Zeit der zwey lezten Theilungen... gedruckt im J.^o 1807 na str. 80) wykazuje wszystkich parochii 35 dawnych i 45 nowych, oraz filii 5 dawnych i 6 nowych w obwodach: Gruszczyńskim (Birnbauer Kreis), Bojanowskim, Wschowskim, Gnieźnieńskim, Kargowskim, Leszczyńskim, Międzyrzeckim, Poznańskim, Kaliskim, na Mazowszu i w Litwie wyznania augsburskiego; kazania polskie mówiono tylko w Kargowie, Ostrowie, Odolanowie i Kempnie; w innych gminach, nawet polskich, kazania były wygłaszane po niemiecku dla braku pastorów Polaków. Gminy kalwińskie znajdowały się: w Warszawie, Gdańsku, Toruniu, Lesznie, Skokach, Serejach, oraz we wsiach Orzeszkowie, Heyersdorf, Żychlinie, Łaswicach i Waszce. W Litwie zaś: w Wilnie, Kopylu, Słucku, Radziwiliszkach, Birzach, Kiejdanach, Kojdanowie, Izabelinie. Wszystkich kościołów kalwińskich miało być 30 (Ib., 84 i 302).

***) Bardzo liczne są podpisy rodu Goltzów z okolic Tucholi i Grudziądza w Prusach, dużo Nieszkwowskich (kalwinów), ze Skrzyżna Twardowskich; są też Potworowscy, Bojanowscy, Mojaczewscy, Dziembowscy, Mielińscy, Grabowscy, generał major i generał lejtnant, Swidowie (kalwini), Gruzewscy, Puttkamer, Estko, liczni Zaniewscy, Wołkowie itd. (Akty obu konfederacji w „Thorn. Wöchentliche Nachrichten 1767, str. 108 i 115—120, oraz 163—164). Podobno przy zbieraniu podpisów używały też przymusu wojska rosyjskie na Litwie („Polens Schicksale seit 1763“, Paris 1831, str. 16).

nikowski), oraz więksi przemysłowcy i bankierowie. Duszą konfederacji Toruńskiej był generał-lejtnant Goltz, czynny i w późniejszym czasie jako projektodawca w różnych układach wyznaniowych; seniorem jeneralnym prowincji litewskiej był Estko, starosta Szlykowski; takimiż seniorem prowincji Małopolskiej był stary Tepper, bankier warszawski. Literatura polityczna owoczesna nie zajmowała się protestantami, i słusznie, bo wiele spraw pilniejszych domagało się rychłego rozwiązania. Waśń wyznaniowa zacierała się i goliła pod działaniem tolerancji, która coraz szersze z każdym rokiem zyskiwała uznanie i w obyczaj wsiąkała. Obiecywali ją w ogłoszeniach publicznych założyciele fabryk, pojedynczy panowie i kompanie z dygnitarzy złożone. W Warszawie pod opieką króla stanął istniejący do dziś dnia kościół ewangelicki, dzieło budowniczego Zuga, podziwiany w swoim czasie ze względu na lekkość i wysokość kopuły *). Nikt nie przeszkadzał protestantom w odbywaniu zjazdów i sejmików, np. w Lesznie 1775, w Siedlcach 1777, 1781 i 1784, w Węgrowie 1780, w Kiejdanach 1778 i 1781 i t. p. Protestanci nie mieli tylko krzesel w senacie i reprezentacji w Izbie Poselskiej, co ze względu na małą ich liczbę i na znaczny w niej procent cudzoziemców nie było jeszcze tak wielką krzywdą. Wszakże na sejmie 1784 zasiada nawet w charakterze posła ewangelik, Michał Grabowski, generał-major i szef Gwardyi Konnej **), niegdyś marszałek konfederacji Słuckiej, a na czteroletnim jego synowiec, starosta i poseł Wołkowyski. Ten ostatni w głosie z dnia 29 marca 1790 r. dowodził, że dysydenci zawsze dobrymi byli obywatelami kraju, uniewinniał konfederację 1767 roku rozpaczą, wywo-

---

*) Schultz: *Reise e. Liefänders* I. 111, porównywa ten kościół z rotundą Berlińską i Frauenkirche Drezdeńską, przy czem pierwszeństwo przyznaje kościołowi warszawskiemu.

**) Büsching l. cit. XIX w., str. 470, 471, 542, 479, 476, 495, 503, 540 i t. d.

łaną przez usunięcie od urzędów, przez zabór kościołów dysydenckich, przez wzbronienie nabożeństwa ewangelikom, a na dowód uczuć obywatelskich swojego stryja, stawiał od-
 mowę jego na poparte obietnicą województwa i dwóch sta-
 rostw żądanie Repnina, aby podpisem swoim uprawnił porwa-
 nie senatorów w roku 1767. Wyznanie ewangelickie nie sta-
 nowiło już przeszkody do działalności społecznej; spotkamy
 też między protestantami wielu takich ludzi, co nie małe dla
 kraju położyli zasługi, że wspomnimy tutaj: Mitzlera de
 Koloff, drukarza Gröllla, inżyniera Nax'a, który z pobu-
 dek gorliwości obywatelskiej napisał dzieło ekonomiczno-finan-
 sowe w roku 1790 i t. d. Nareszcie sejm czteroletni wygo-
 dził zaniesionym przez dysydentów żądaniom przez prawo,
 uchwalone pod dniem 21 maja 1792 roku, p. t. „Załatwienie
 żądań obywateli polskich Greków Nieunitów i Dysyden-
 tów“. Czytamy tu bowiem: „Podobnież urządzenie kościelne
 dla Dysydentów polskich przez zwyżrzoną Deputacyę (do
 ułożenia projektów względem nich) wspólnie z delegowanymi
 od dysydentów obojej konfessyi ewangelickiej ułożone, aprobe-
 ujemy i, wraz z protokulem Deputacyi, w Metrykach Koron-
 nych złożone mieć chcemy“. Podczas powstania Kościusz-
 kowskiego w roku 1794 Rada Zastępcza, dowiedziawszy się
 o pogłoskach, ubliżających dla obywateli wyznania Augsbur-
 skiego, ogłosiła w gazetach zaświadczenie o ich „cywizmie“ *).

b) Dyzunicy, czyli wyznawcy kościoła Grecko-Wscho-
 dniego (Oryentalnego), nawet przed zaborem województw Bia-
 łoruskich w roku 1772 stanowili nieliczną, ale niechętną, cza-
 sem nawet niebezpieczną dla rządu polskiego ludność, szcze-
 gólnie w województwach południowo-Ruskich i na Ukrainie.
 Oznaczenie jednak tej ludności liczbą jest, dla nas przynaj-
 mniej, trudne i niepewne wielce. P. Izidor Szaranie-
 wicz twierdzi, że od roku 1705, kiedy ostatni biskupi pra-

---

*) Może z powodu aresztowania hr. Unruha i Sartoriusa („Journ.
 Historique“ Dufour'a str. 74 i 71).

wosławni ruscy przyjęli unię, nie było w granicach Rzpltej żadnego dyzunickiego biskupa, „nie było wcale w Polsce dwoistej hierarchii kościoła ruskiego *); tymczasem od deputacy sejmu 4-letniego dowiadujemy się, że przed pierwszym rozbiorem istniały dwie dyecezye dyzunickie: Białoruska pod X. Jerzym Koniskim i Kijowska pod metropolitą tamecznym. Popi byli wyświęceni w Mohilewie, albo w Kijowie. „Granice tego podziału rządowi polskiemu wiadome nie były“; tembardziej przeto nie mogła być wiadomą liczba parafij i parafian. Dopiero Synod Petersburski w roku 1786 zażądał od biskupa Sadkowskiego wykazów statystycznych co do liczby cerkwi, monasterów, kapłanów, sług cerkiewnych, plebańskich dworów, „spowiadających się i komunikujących ludzi, nowonarodzonych, do małżeństwa wstępujących i zmarłych“. Deputacya sejmowa mniema, że „później przyszło to do skutku podług najdokładniejszych, które z Moskwy przysłano, prawideł“ **). Więc w archiwach Synodu Petersburskiego powinny się te wykazy znajdować, ale nam nie są znane. Nie sądzimy wszakże, aby kompletni byli, gdyż władzę Sadkowskiego nie wszystkie parafie uznawały. Na zwołanej przez sejm czteroletni do Pińska w roku 1791 Kongregacyi Jeneralnej Greko-Oryentalnej były sporządzone „raporta dokładne o liczbie i stanie ludności Nieunitów polskich“ ***), ale raportów tych nigdzieśmy odnaleźć nie zdołali. Akta Kongregacyi znajdują się w konsystorzu prawosławnym w Mińsku Litew-

---

*) Szaraniewicz: Patriarchat Wschodni w obec Kościoła Ruskiego i Rzpltej Polskiej w Rozprawach i Sprawozdaniach z posiedzeń Wydz. Hist. Filozof. Akademii Umiej. w Krakowie 1879, t. X., str. przyp. 2 i str. 75.

***) Relacya Deputacyi do egzaminowania sprawy o bunty na sejmie 1790 r. uczyniona. (Warszawa. Zawadzki), str. 80, 184, Annexa, str. 165, 341, 355.

***) Doniesienia z Pińska w Gaz. Nar. y Obcój. Nr. LVII, str. 227. Deputacya Spraw Duchownych miała też rejestr cerkwi, odeszłych od unii z wymienieniem: za czyją sprawą? (Relacya... o bunty oskar. str. 60).

skim i p. M. Kojalowicz podał z nich wiele cennych szczegółów, ale samych danych statystycznych nie powtórzył. Wszakże z przytoczonych przez niego materiałów archiwalnych, tak synodalnych jako też konsystoryalnych, przy pomocy innych informacji, możemy już pokusić się o rachubę dosyć dokładną, tak przedrozbiorowej liczby dyzunitów, jakoteż z epoki sejmu 4-letniego.

α) Schnitzler *) podaje z akt Synodu Petersburskiego liczbę zmarłych wyznania grecko-prawosławnego w dwóch guberniach, Mohilewskiej i Witebskiej razem z lat: 1825, 1826 i 1827, mianowicie osób: 13.971, 18.084 i 15.909. Tworzymy średnią z tego trzylecia: 15.988 dusz i mnożymy ją przez 37, podług stopy, użytej z powodzeniem w wieku XVIII przez Süssmilcha i przyjętej do tablic Dieterici'ego; tym sposobem wypadnie nam liczba żyjących około r. 1826 dyzunitów na Białej Rusi 591.556. Ludność ogólna obu gubernii nie była wówczas dokładnie znana; w kilka lat później Schnitzler liczył na gubernie: Witebską 700 i na Mohilewską 900 tysięcy czyli razem 1,6 miliona, a ponieważ wiemy z tablicy 6-tej, że w roku 1772 ludność ta wynosiła około 1,3 miliona, więc odpowiednia redukcya wyda nam 480.000 głów na zabrane przy pierwszym rozbiore prowincye. Wszakże uwzględnić jeszcze winniśmy, iż niedługo po tym pierwszym rozbiore zaczęło się nawracanie unitów na prawosławie przez biskupów Jerzego Koniskiego i Innokentija, bardzo energiczne, bo pierwszy, w ciągu lat dwóch (1781—1783), zaliczył do prawosławia 112.578, drugi zaś 4.583 dusz; to nawracanie nie ustawało nigdy pod rządem rosyjskim, jakkolwiek nie zawsze odbywało się z równem natężeniem; sądzymy, że według najskromniejszej rachuby do r. 1826, który nam służył za podstawę, trzeba policzyć drugie tyle, a więc razem przynajmniej 230.000 nawróconych od r. 1772; wynika stąd, iż

---

*) Schnitzler: „La Russie, la Pologne et la Finlande... 1835“. S. Petersb., str. 398.

za rządów polskich przed rozbiorem na Białej Rusi być mogło dyzunitów niewięcej jak 250.000. β) W dziełku p. t. Przegląd dziejów polskich (Poitiers 1839) znajduje się tablica wyznaniowa na r. 1825, w granicach przedrozbiorowych ułożona. Tu wyznanie prawosławne w krajach, pod panowaniem rosyjskiem zostających, liczy 3,230.000 dusz, przy ludności ogólnej tychże krajów 13,400.000 dusz. Potracając z pierwszej liczby zaznaczone wyżej 591.556, a z drugiej 1,600.000 na gubernie Mohilewską i Witebską, otrzymamy dyzunitów 2,638.000 na ludność ogólną 11,800.000 w granicach pierwszego rozbioru około r. 1825. Redukcyja podług Nru 47 (z proporcji $8_{88} : 11_{88} = x : 2_{638}$) wydałaby nam 1,967.000 ludności dyzunickiej na r. 1791, gdyby pomiędzy temi dwiema datami nie zachodziły żadne inne zmiany, oprócz przyrostu naturalnego. Atoli wnet pod drugim rozbiorem, na skutek ukazów Katarzyny II, dokonaniem było nawracanie unitów na wielką skalę przez Wiktora Sadkowskiego. γ). Z akt Synodu Petersburskiego, powoływanych przez p. M. Kojalowicza *), dowiadujemy się, że od końca Sierpnia, do d. 27 Października v. s. 1794 r. nawrócono dusz 333.093 i księży 463 z 721 parafii, do d. zaś 28 Lutego 1795 przybyło znów kościołowi prawosławnemu 1,009.290 dusz, 1.032 księży z 1.607 parafii oraz dwa klasztory z 45 mnichami; nareszcie podług niekompletnego wykazu z d. 13 Marca 1795 było nawróconych jeszcze 140.728 dusz i księży 57 z 275 parafij, razem 1,483.111 parafian, 1.552 księży, 2.603 kościoły. Ponieważ Katarzyna II żyła jeszcze do d. 6/17 Listopada 1796, więc powołane przez nią do pomocy w nawracaniu władze administracyjne nie ustawały zapewne w gorliwości, ale z okresu tego nie posiadamy już cyfr dokładnych; wiadomo tylko, że na Wołyniu (w gub. Iziasławskiej) nawrócono około 100.000 i w gub. Mińskiej około 80.000. Ogół tedy, lubo

---

*) М. Кояловича: Исторія воссоединенія Западнорускихъ Уніатовъ старыхъ временъ. Спб. 1873, стр.361, 363, przypiski 3 i 4, стр. 373, 213.

według zastrzeżeń p. Kojałowicza niekompletny, wynosi 1,665.714. Odciągając tę liczbę od 1,967.000 otrzymamy

Nr. 51.

najwyżej 300.000 dyzunitów w r. 1791,
a łącząc ten wypadek z obliczonymi wyżej 250.000 z Białej
Rusi, otrzymamy:

Nr. 52.

około 550.000 dyzunitów w Polsce przedrozbiorowej.

Te cyfry nie malują wszelako rzeczywistej siły lub słabości żywiołu dyzunickiego, najprzód dla tego, że wciąż się zdarzały wypadki przechodzenia popów z parafiami na unię, albo też parafii unickich „na błahoczystyje“; 2-re, że wielka masa dyzunitów ruskich przyjęła obrządek unicki dopiero w XVIII w.; ludność tedy Podola i Ukrainy miała w żywej pamięci dawną swoją wiarę i czuła jeszcze pociąg do niej. Jakkolwiek przy nawracaniu Sadkowskiego używane były przez gubernatorów i policję środki przymusowe, na które metropolita unitów Roztocki uskarżał się z oburzeniem i które sama Katarzyna ukazem z d. 10 Października 1795 r. powściągać uznała za potrzebne: to jednak nie miały one powodzenia tak szybkiego i rozległego w tych częściach kraju, gdzie lud szczerze był do unii przywiązany. Więc owe półtora miliona ludu na Podolu i Ukrainie, nawrócone w ciągu dwóch ostatnich lat panowania Katarzyny, stanowiły masę wątpliwą, chwiejną, z prawosławiem w głębi serca sympatyzującą *).

---

*) Tak chwiejną była unia na Podolu, że już w r. 1822 mógł o niej zapomnieć ksiądz katolicki Marczyński, kiedy powiadał (Opisanie gub. Podolsk. t. I str. 139) : „Wtenczasto (w r. 1794) unickie cerkwie, niektóre wyjąwszy, w greko-rosyjskie czyli prawosławne zamienione zostały; wszelako

Nie liczba w każdym razie, ale uczucia nienawistne, ciemnota, wpływy zagraniczne czyniły dyzunitów niebezpiecznymi dla Polski za Stanisława Augusta. Odpychała ich szlachta od udziału w życiu państwowem od lat stu, od czasów Jana Kazimierza, kiedy zamiast uspokojenia religii greckiej przez równouprawnienie obu kościołów, greckiego i unickiego, przyjęto zasadę przyprowadzenia prawosławia do jedności z katolicyzmem. Fatalne z niej wysnuły się następstwa, jak wszędzie gdzie rządy podejmowały się apostołstwa w rzeczach wiary! Niepomna, czy nieświadoma groźnych doświadczeń dziejowych, sfanatyzowana w szkołach jezuickich szlachta za czasów Saskich zaledwo raczyła tolerować nieunitów, lecz ograniczała ich w sprawach obywatelskich, nie przypuszczała do urzędów państwowych, a nawet miejskich. Pozornie cel został osiągnięty, gdy biskup lwowski Józef Szumlański (1700) i biskup chełmski Dyonizy Żabokrucki (1704 r.) przyjęli unię, ale w piersiach ludu ruskiego, a szczególnie w duchowieństwie greckiem gromadziły się coraz nienawistniejsze ku „Lachom“ uczucia, najbardziej na Ukrainie, gdzie się przechowały wspomnienia Chmielnickiego, obyczaj i duch kozaczyzny. Podsycaly tę niechęć: cierpkość powszednich stosunków, niesprawiedliwość sądów, walka o beneficja i cerkwie

---

nie podług wyraźnych rozkazów najwyższej władzy Tronu, ale dla strachu i bojaźni, jakiej wówczas w nabytych prowincjach doświadczono“. Podobniez oficer sztabowy Twerytinow pisze: „Po powrocie tutejszego kraju pod berło dawnych Monarchów, nie wiele tu znaleziono unitów i ci przyłączyli się do prawosławia“ (Полюсь. губ. 135). Mylność tego mniemania wyjaśnia się dopiero z akt Synodu, przytoczonych we wzmiankowanym dziele Kojalowicza. Zresztą Zbiór Praw (И.И. Сопр. Заг. Nr. 17.199 z d. 22/4 1794, Nr. 17.204 z d. 17/5 1794, Nr. 17.290 z d. 10/1 1795) mieści zalecenia Katarzyny do policyi ziemskiej, aby „wszelką możliwą pomoc dawała arcybiskupowi Sadkowskiemu“; dziedzicom, urzędnikom i osobom duchownym religii rzymskiej zapowiedziano sekwestr majątków i odpowiedzialność kryminalną, jeśli się poważą stawiać jakiegokolwiek przeszkody w nawracaniu; przesłała też przy ukazie list pasterski Sadkowskiego, wzywający wszystkich unitów do powrotu na prawosławie.

z unitami. Zaciekłością stronnicyą zaślepia się szlachta tak dalece, że nie zabezpieczyła nawet rozdrażnionych spółobywateli swoich od wpływów zagranicy. Sejm z r. 1676 zerwał stosunki duchowieństwa dyzunickiego z patriarchą Carogrodzkim, a nie podniósł myśli Władysława IV o narodowym patriarchacie. Od chwili ustąpienia Kijowa (1686 r.), najwyższy dostojnik kościoła ruskiego, metropolita kijowski, znalazł się pod obcem panowaniem. Od r. 1704 niema już w kraju żadnej władzy, któraby popów wyświęcać mogła. Tymczasem Piotr Wielki, znosząc w państwie swoim metropolię kijowską i poddając ją pod zwierzchnictwo metropolity Nowogrodu, nie tknął jej władzy nad dyzunitami polskimi. A wszedłszy do Polski z armią swoją jako sprzymierzeniec Augusta II, okazywał w sposób gwałtowny nienawiść swoje do unitów (n. p. w Połocku). Wysłał on do więzienia, do Moskwy biskupa łuckiego, unitę Żabokruckiego, na jego zaś miejsce rozkazał wyświęcić Onufrego Szumlańskiego, którego portret przechowuje się do dziś dnia w „Domu narodowym“ ruskim we Lwowie. Odtąd monarchowie rosyjscy niejednokrotnie występują jako obrońcy dyzunitów polskich przed uciskiem i przemocą łacinników. Z Kijowa, z tamecznej Akademii duchownej, tudzież z Ukrainy rosyjskiej wkracza bez żadnej przeszkody w granice Rzeczypospolitej propaganda nienawiści do „Lachów“ i znajduje sobie posłuch szczególnie nad Dnieprem w Smilańszczyźnie i Czehryńszczyźnie, gdzie wśród ciemnych borów kryją się monastery: Motreniński, Moszneński, Korsuński i Żabotyński. Hajdamactwo, czyli po prostu rozboje, wybryki wolności, czyli raczej swawoli kozackej wikały się tu z ciemnym fanatyzmem religijnym i wytwarzały istny chaos w stosunkach wszelkiego rodzaju. Przy braku wojska, przy bardzo słabej straży granicznej, wśród anarchii politycznej tylko władza patrymonialna dziedziców, wykonywana przez ich ofycyalistów, „gubernatorów“ i komisarzy, utrzymuje ostatnie ogniwa społeczne. Sami panowie nie mieszkają na Ukrainie z powodu codziennej obawy. Na pograniczu stepowem, w pobliżu pól „dzikich“ szlachcic nie

sypia w domu, tylko gdzieś po za folwarkiem. Żyje się tu niby na wulkanie w trwodze ustawicznej.

Znajdowały się jeszcze monasterzy w Wilnie, na Podlasiu i w Słucku, stolicy małego księstwa o kilku milach kwadratowych, zaludnionego przez dyzunitów. Te monasterzy i parochie zachowują się spokojnie i uczuć nienawistnych względem Polski nie okazują, ale i one nie są zabezpieczone od wpływów rosyjskich; archimandryta monasteru Trojeckiego w Słucku mianuje się koadjutorem metropolity Kijowskiego. Niedbalstwo rządu polskiego tłómaczy się tem poniekąd, że ludność dyzunicka była rozproszoną nielicznymi kupkami wśród masy unitów i katolików, ciemną, ubogą, wzgardzoną; składała się bowiem przeważnie z włościan i mieszczan małościasteczkowych; „mnogość szlachty prawowiernej lecz nieoświeconej“ znajdowała się tylko w okolicach Pińska; gdzieindziej jeśli się trafił szlachcic, dyzunita, nawet w Korsuńszczyźnie, podpisywał się zawsze po polsku; pop i mnich nie zawsze pisać umiał i uczył się tylko czytać w języku cerkiewnym; chłop ani pisać, ani czytać nie umiał, a do polskości nie poczuwał się wcale*).

Z tych wypaczonych stosunków, z tej zatrutej od stu lat atmosfery wyssał nieprzejeđnaną nienawiść dla Polski Jerzy Koniński, czyli raczej Konisski. Jeszcze w r. 1755 z rektora Akademii Kijowskiej, zostawszy biskupem „Białoruskim, Mścisławskim, Orszańskim i Mohilewskim“, zaczął zalecać podwładnemu sobie duchowieństwu, aby Synod Petersburski uznawało za najwyższą swą władzę, a przy liście pasterskim z r. 1757 rozesłał katechizm i elementarz (bukwar) rosyjski. Nadto „on pierwszy podleganie umysłu dla religii wprowa-

*) Porównaj: Szaraniewicz l. cit., str. 44, 52, 13, 61, broszurę pod tyt. Prawdziwy Obywatel Wołyński do IP. Mazowieckiego na Uwagi Polityczne do tegoż adresowane przez mniemanego obywatela Wołyńskiego w roku 1789, str. 47; М. Ко ловичъ l. cit., str. 10, Архивъ Юго-Западной Россіи... 1864. Кіевъ II, 335 — 338; Relacya Deputacyi... o bunty oskarżonych... 1790. Annexa, str. 297 i 103.

dzać zaczął w połączenie z podleganiem fizycznym dla Rosyi... dogma wprowadzać zaczął w połączenie z polityczną

Jerzy Koniski,

Arcybiskup Mohilewski 1761 — 1795 podług portretu, znajdującego się w kościele Luterzańskim w Mohilewie, ze sztychu zamieszczonego w dziele „Wołyń“ p. Batuszkowa (str. 223).

rządową władzą“*). Już w 1762 r. wystąpił do Synodu petersburskiego ze skargami, że misjonarze wtrącają do wię-

*) Relacya Deputacyi... o bunt y oskarżonych, list Koniskiego w Annexach, str. 3 — 8.

zien i rabują tych, którzy nie chcą prawosławia odstąpić, że, według zapewnień jednego plebana, papież pisał do króla i do kanclerza litewskiego, aby nadal nie wydawali przywilejów biskupom prawosławnym, że jego samego, Konisskiego, zamierzano wypędzić z dyecezyi bizunami; że listy jego miano przejmować; wyrażając obawę o swe bezpieczeństwo, uzalając się na uszkodzenie wzroku i słuchu przez pobyt na Białej Rusi, oraz na bóle głowy, prosił, aby go od obowiązków biskupich zwolniono i do jakiegokolwiek monasteru posłano. Lubo skargi takie nie miały nawet pozoru wiarygodności (np. przejmowania listów w kraju, nie mającym podówczas żadnego prawie rządu, relacya o liście papieża na gawędach jakiegoś plebana oparta); jednakże Synod wystąpił do tronu z prośbą o opiekę nad prawosławiem w Polsce *). Było to w lutym r. 1763; na tronie zasiadała już Katarzyna II. Zapatrując się na Piotra W-go we wszystkich swych planach, policzyła ona zaraz sprawę dysydencką do naczelných zadań polityki swojej w stosunkach z Polską. Przeprowadziwszy obiór Stanisława Augusta, dając mu pieniądze na urządzenie dworu, a nawet na codzienne wydatki, zażądała za te przysługi traktatu gwarancyi i równouprawnienia dysydentów z katolikami. Takie też instrukcyje otrzymał Repnin.

W roku 1765 Jerzy Konisski był w Petersburgu, podał jakiś plan do wykonywania protekcyi, przedstawiał się Katarzynie i jej nieletniemu synowi Pawłowi, w uniżonych a pochlebstwem przesyconych mowach oświadczał im „najgłębszą swego poddaństwa podległość“ bez względu na obowiązki poddaństwa względem króla polskiego. „Powracając do Polski, do mojej owczarni, wilkami rozpraszającej się, mówił do W. Księcia, tę trzodę, jako jednowierczą... pod dobroczynną opiekę W. Imper. Mości oddaję“. Potem w lipcu przybył do Warszawy, otrzymał audyencyę u Stanisława Augusta i doręczył mu długi memoriał z wyliczeniem krzywd ro-

*) С. Соловьевъ. Исторія Россіи, томъ XXVI, 67, 68.

zmaitych. Podkanclerzy litewski Przędziecki zajął się tą sprawą; kazał mu podzielić wszystkie skargi na dwa memorały: jeden o krzywdach, wyrządzonych w obrębie Ekonomii Mohilewskiej dla Kamery królewskiej; drugi o krzywdach, spełnionych gdzieindziej, dla obu urzędów kanclerskich koronnego i litewskiego. Gdy Konisski żądania dopełnił, ministrowie rozesłali do wymienionych przez niego osób wezwania o wytlomaczenie się z zarzutów. Tę wszakże zupełnie naturalną i konieczną czynność Konisski uznał za „nową dla siebie krzywdę“, ponieważ „większa część krzywdzicieli stanęła już przed sądem Bożym... a którzy pozostali przy życiu... ci za winnych siebie sami uznać nie zechcą, gdy zaś będą się uniewinniali kłamliwie, ja gotów jestem zawsze zbijać ich“. Znowu tedy pisze do Synodu, użalając się na kosztowny pobyt w Warszawie; „jeszcze mi wymawiają bogactwo: jesteś bogaty, możesz tu pomieszkać!“ Mieszkał jednak w Warszawie aż do marca r. 1768*).

Zadowolnić człowieka takiego jak Konisski było z pewnością rzeczą niepodobną dla ministrów polskich; ale tragiczną stroną sprawy dysydenckiej stanowi usposobienie umysłowe szlachty owoczesnej względem akatolików. W drugiej połowie XVIII wieku, już po wyjściu na świat Encyklopedyi Francuzkiej, wśród najzwawszej działalności Woltera dziwnym zaiste dla Europy wydawać się musiał zapęd wyznaniowy Polaków, dochodzący aż do gotowości na wojnę religijną, jak za czasów związku Szmalkadzkiego, walki z Hugonotami, rewolucyi Kromwela. Sympatye „filozofów“ i całej niemal wykształconej Europy towarzyszyły więc Katarzynie i Repninowi. Depesze Panina mogłyby posłużyć dygnitarzom polskim za skarbnicę mądrości politycznej, bo nawet znajdujemy w nich wyraźnie określone korzyści, jakie Polska z równouprawnienia dysydentów osiągnąćby mogła. Zalecając

---

*) Соловьевъ. 1. cit. XXVI, 175 — 176, mowy do Katarzyny i Pawła w Relacyi II, 8 — 12.

Repninowi, aby się za daleko nie posuwał, aby dysydentów z zależności rosyjskiej nie wypuścił, pisze te głębokie i trafne słowa: „Wzmagając ich zbytecznie do tego stopnia, iżby się niezależnie od nas mogli utrzymać w Rzeczypospolitej i podzielać jej rządy, narażamy się sami na niedogodność pod względem i tak już częstego zbiegostwa z Rosyi, które zwiększy się wtedy przy wolności wyznania, połączonej z dogodnościami wolnego we wszystkim narodu; wtedy można się będzie obawiać nawet o nasze prowincye nadgraniczne, podobne do Polski ze zwyczajów i obyczajów ludu“*).

Takie idee nie powstały w głowach szlacheckich z pierwszego okresu badanej przez nas epoki. Czartoryscy nie tknęli sprawy dysydenckiej na sejmach 1764 r. Urażona tem Katarzyna dawała coraz energiczniejsze instrukcye przed następnym sejmem 1766 r., ale wtedy Stanisław August przekładać począł niezmierne trudności zadania: przewidywał dobytek szabel w senacie (co się nigdy jeszcze nie praktykowało), obawiał się wojny domowej, oświadczał jednak uległość swoją żądaniom Imperatorowej, byle go dostatecznie popierała pieniędzmi i wojskiem. Sam Repnin podzielał te obawy i pisał we Wrześniu 1766 r.: „Rozkazy, dane mi w sprawie dysydenckiej, są straszne; rzeczywiście powstają mi włosy na głowie, gdy myślę o niej, nie mając najmniejszej nadziei spełnienia woli Najmiłościwszej Pani co do przywilejów dysydenckich inaczej jak przemocą jedynie“**). Zażądał przecież audyencyi u sejmku; przywieziony z wielką paradą przez delegowanych od obu Izb senatorów i posłów, złożył notę z żądaniami swego dworu; potem sejm przyjął jeszcze na audyencyi publicznej posła pruskiego Benoît, otrzymał podobne noty od królów angielskiego, duńskiego i Hollandyi, oraz wysłuchał napomnień nuncjusza Wiskonti, w przeciwnym duchu, za utrzymaniem przywilejów wiary panującej***).

*) Соловьевъ. I. cit. XXVII, 246.

***) Соловьевъ. I. cit. XXVI, 177, XXVII, 182.

***) Audyencye i noty w Dyaryuszu z roku 1766.

Przeglądając rozprawy sejmowe w Dyaryuszu, nie znaleźliśmy żadnego głosu, któryby okazał zrozumienie sytuacji politycznej i charakteru tak drażliwej sprawy. Do wydobywania szabel nie przyszło wprawdzie, ale uchwała sejmu była fatalna: o losie dysydentów, o ich stanowisku państwowem, o kwestyi wcale nie teologicznej, ale czysto politycznej miało zdecydować kolegium biskupie, złożone wyłącznie z biskupów katolickich, którym tak wygoźnie było z przywilejami religii panującej! Uchwała ta była zarazem rękawicą, rzuconą Rosyi, bez żadnych zresztą przygotowań i zasobów do łatwo dającej się przewidzieć walki*). I wstrętna walka zaczęła się.

Repnin miał właśnie w Polsce wojsko na zawołanie, więc posłał rozkaz generałowi Sołtykowowi**), aby rozlokował swój korpus w dobrach biskupów Sołtyka i... Massalskiego, tego samego biskupa wileńskiego, który później zajął jedno z najhaniebniejszych miejsc w dziejach politycznych kraju, a skończył na szubienicy. Jednocześnie zaczęła się krzątania około konfederacyj dysydenckich.

Dzisiaj, gdy Sołowjew w swojej „Historji Rosyi“ ogłosił korespondencyę dyplomatyczną postów rosyjskich z Paninem i Katarzyną, widzimy dowodnie, że dyzunicy polscy zachowywali się biernie w sprawie konfederacyj, że byli nawet wcale niepodatnem narzędziem w rękach Repnina.

Panin w depeszy z d. 18 Września 1766 r. każe grozić Stanisławowi Augustowi, że konfederacya dawna Czartoryskich będzie rozwiązana, a dysydentów każe gromadzić w jak

---

*) Staszic. (Przestrogi dla Polski 1790 r., str. 117) w ustępie o wadach i winach arystokracji polskiej powiada: „Panowie przysporzyli zgubę kraju upornem odrzuceniem projektu dysydentów; nie czynili tego z miłości ojczyzny, ale z nienawiści osobistych“. Zdaje się jednak, że niemniej też zawiniła w tej sprawie szlachta—ciemnota.

**) Rozkaz ten był wysłany jeszcze przed zebraniem się sejmu dnia 24 września, kiedy po bytności czterech ambasadorów u prymasa i po naradzie senatu Czartoryscy oświadczyli Repninowi, że wymagania jego przyjętemi nie będą. Соловьевъ. I. cit. XXVII, 184.

największej liczbie, pomiędzy nimi też „naszych spółwyznawców, jeśli się znajdują wśród nich ludzie zdolni“. Jednych i drugich każe przygotowywać, ośmielać nadzieją silnej protekcji od Imperatorowej; przewiduje, że łatwo będzie utworzyć konfederację i działać zbrojnie za jej pośrednictwem. Ale Repnin zrobił już dawniej podobno pierwsze kroki, bo zdaje się pod d. 19 Września, a w każdym razie przed d. 24 t. m. donosi, że do wielu dysydentów listy rozpisał i odpowiedzi od nich otrzymał, a jednak żaden z nich nie przyjechał dotychczas; gorszy go takie niedbalstwo*). Potem donosi, że „Goltzowie (protestanci) okazują skłonność do konfederacji i biorą odpowiedzialność na siebie za innych przywódców dysydenckich; żądają wszakże nie tylko wojska do tych wszystkich miejscowości, gdzie się będzie zawiązywała konfederacja, ale też pieniędzy dla zjednywania sobie i utrzymywania szlachty ubogiej... Konfederacja musi zawiązać się jednego dnia w czterech miejscach: w Prusach, Wielkopolsce, Małopolsce i Litwie, przyłączą się do niej i Grecy (t. j. dyzunicy)... Dysydentów zgromadziłem tu, ile się dało, najwięcej; od nich podanym będzie memoriał (prośba); tylko w imieniu wszystkich Greków podpisze się pod nim jeden biskup białoruski (Konisski), ponieważ nikt z nich tu nie przybył, nawet nikogo nie można tu przywieźć; niestety! cała prawie szlachta grecka w takim zostaje ubóstwie, że sami rolę orzą“. W końcu zaś Stycznia r. 1767 Repnin miał już obietnicę od dysydentów, że konfederacja będzie zawiązana na d. 9/20 Marca tegoż roku i na tę datę zażądał, aby wojska rosyjskie wkroczyły do Polski, dotychczas bowiem znajdowały się pod jego rozkazami tylko 3 bataliony, 2 kompanie grenadyerskie pułku Kuryńskiego, 1 pułk karabinierów i 1 pułk Kozaków z Czugujewa**).

Zawiązały się w istocie konfederacje, dwie, zamiast czterech, w Toruniu i Słucku, obie pod laskami protestanów: lute-

*) Соловьевъ. I. cit. XXVII, str. 180, 181, 183.

**) Соловьевъ. I. cit. XXVII, str. 186, 229.

ranina Goltza i kalwina Grabowskiego, którzy otrzymali z kasy rosyjskiej 20.000 czer. zł. (360.000 złp.); do ostatniej należeli prawosławni z Nowogródka i „innych przyległych okolic, *). Nie ziściły one wszakże nadziei Panina; nie pochwyciły za broń, nie połączyły się nawet z wojskiem rosyjskim. O ile wiemy, cała ich działalność ograniczyła się na wydawaniu manifestów i złożeniu zażaleń przed królem, który za wpływem Repnina dał posłuchanie delegowanym i przypuścił ich do ucałowania swojej ręki.

Do skuteczniejszego działania musiał Repnin tworzyć inną konfederację—katolicką! Pierwsze próby wypadły niefortunnie. Podoski, podówczas referendarz koronny, późniejszy prymas, objeżdżał przeciwników „familii“ (Czartoryskich), jako to: Potockich, Ossolińskich, Mniszchów, nawet biskupów Sołtyka i Krasińskiego, zachęcając do popierania zamiarów Rosyi w sprawie dysydenckiej, ale bez skutku. Zawiązano więc za pośrednictwem agenta saskiego, Aloë, układy z Radziwillem „Panie Kochanku“, podówczas wygnańcem. Ten, zapewne dla odzyskania dóbr skonfiskowanych i zrabowanego przez Rosyan Nieświeża, przysłał z Drezna list haniebny z d. 28 lutego 1767 r., w którym oświadczał i obiecywał, że „zawsze będzie się trzymał stronnictwa rosyjskiego, że rozkazy, jakie się podoba dworowi rosyjskiemu przesłać mu, będą zawsze przyjmowane z uszanowaniem i posłuszeństwem, że będzie je wykonywał bez najmniejszego oporu jawnego lub ubocznego“; prosił, aby się przy nim zawsze znajdował urzędnik rosyjski do udzielania mu zamiarów Imperatorowej bezpośrednio; nareszcie obiecywał Radziwilł popierać sprawę dysydencką wszelkimi siłami i w tym zakresie, jaki onej nadać podoba się dworowi rosyjskiemu **). W takim to charakterze, w asystencji pułkownika Karra, podniósł Radziwilł laskę konfederacji Radomskiej. Wpływ magnata litewskiego był potężny, nadzieja detronizacji Stanisława Augusta pociągnęła

*) Соловьевъ. I. cit. XXVII, str. 231.

***) Соловьевъ. I. cit. XXVII, str. 231.

wielu, wszakże konfederacya o mało się nie rozchwiała, gdy się wynurzyła kwestya dysydencka. Dla podpisania aktu Karr musiał użyć przymusu wojskowego; pod przymusem też zbierano podpisy po kraju, a i tak jeszcze wielu ze szlachty kładło przy swych podpisach zastrzeżenie co do nietykalności Wiary Katolickiej. Dobra „familii“, Lubomirskiego, marszałka W. K., Borchy i wielu innych osób uległy sekwestrowi*), a przed sejmem nadzwyczajnym, który właśnie miał być głównem dziełem konfederacyi Radomskiej, wojska rosyjskie otoczyły Warszawę tak, że w ciągu jednego dnia mogły przeciąć wszystkie komunikacye, nawet wodne. Jeden pułk grenadyerów wszedł do samej stolicy, oddział kozaków Czugujewskich biwakował w ogrodzie pałacu poselstwa rosyjskiego (Brühlowskim). Sołtyk, biskup krakowski, wygrażał w uniesieniu, że przeciwko tym siłom wystawi wkrótce 60.000 polskiego wojska, ale to wojsko, jak pisał Replin, „znajdowało się tylko w jego pustej głowie“ **).

W istocie poseł rosyjski był panem majątków i osób całego sejmu. Cóż uczyni teraz dla dysydentów?

W myśl otrzymanych z Petersburga instrukcyj żądał dla nich Replin przypuszczenia do wszelkich urzędów z wyjątkiem ministeryalnych. Panin pisał mu: „Dosięgnąłbyś pan szczytu sławy, gdybyś to od przyszłego sejmu otrzymał, że nasz archierej (biskup białoruski) zasiadłby w senacie z reko-

---

*) Sekwestr bez wątpienia wtedy już, t. j. w roku 1767 był nałożony na dobra stronnictwa Czartoryskich, na te przynajmniej, gdzie mogły się znajdować wojska rosyjskie, bo Replin był oburzony, a Panin w depeszy z dnia 14 lipca zalecał straszyć Polaków nie tylko słowami, ale też czynami, rozstawiając wojska po wsiach „oszustów i uparciuchów“ na ich koszczie. Dopiero dnia 16 maja 1771 roku Stanisław August, wydając Saldernowi rewers uległości, położył warunek (5-ty), że w ciągu dni trzech sekwestr zdjętym będzie z dóbr tych osób, których lista nadesłaną zostanie. Ale już 30 lipca tegoż roku Saldern, rozłożony na „niegodziwców“ Lubomirskiego i Borchy, chciał pisać do Katarzyny, żeby pozwoliła znów nałożyć ścisły sekwestr na ich dobra. Соловьевъ. loc. cit. XXVII, 247, XXVIII, 289, 302.

**) Соловьевъ. I. c. XXVII, 251.

mendacją i zaleceniem od Rzeczypospolitej królowi, iżby kilka wakujących krzesła senatorskich rozdał dysydemtom. Czuje i pojmuję wszystkie trudności... bo nawet brak osobistych przymiotów naszego archireja białoruskiego, sądzę, nie małą w tem stanowić będzie przeszkodę; to też nie mam zamiaru nakazywać Panu... tylko odkrywam myśl moją“. Repnin chciał nawet zastrzedz pewną stałą liczbę miejsc w Izbach i urzędach dla dysydemtów, aliści wynikała wtedy przeszkoda najmniej przewidywana. Oto, sami dysydenci wystąpili do niego z prośbą o cofnięcie tego żądania, ponieważ nie będą w możności zajęcia i zapełnienia przeznaczonych urzędów: nie chcieli też zrażać do siebie współziomków swoich. Po między zaś dyzunitami nie znalazło się ani jednego, coby się kwalifikował do jakiegokolwiek urzędu: „Ja szukam już od pewnego czasu, pisze Repnin, i umyślnych gońców rozsyłałam, żeby mi przysłało kogokolwiek mniej więcej zdatnego, ale dotychczas nie znalazłem nikogo: bo wszyscy oni sami rolę orzą i żadnego nie mają wychowania“. Sam Konisski, zdaniem Repnina, nie mógł być senatorem ze względu na pochodzenie swoje (plebejuszowskie)*. „Będzie on musiał opuścić dyecezyę, jeśli z godnością biskupa białoruskiego połączoną będzie godność senatorska... Za pośrednictwem biskupa białoruskiego pisałem do wszystkich miejsc tutejszych naszego wyznania z zapytaniem: czy znajdują się szlachta pomiędzy mnichami naszymi?... lecz nie spodziewam się, aby się tacy znaleźli, a przynajmniej bardzo mało. Z drugiej strony dzisiejszy biskup białoruski (Konisski) mniema, że jest szlachta polska pomiędzy mnichami w naszej Małorosyi, a więc proszę unieżenie zasięgnąć tam wiadomości“.

Czytając takie rzeczy, nie wiemy, co bardziej podziwiać? czy zapał filantropijny Repninów i Paninów w zdobywaniu. czy zaślepienie Polaków w odmawianiu urzędów, które ubic-

---

*) Соловьевъ. I. cit. XXVII, 241, 254, 255. Okazuje się ztąd, że Konisski nie był szlachcicem, jak to twierdził Jul. Bartoszewicz w jego biografii w Encykl. Orgelbranda większej.

gających się kandydatów wcale nie miały! Jakażto nieznamość stosunków krajowych w obec sprawy tak groźnej, w obec walki tak zgubnej w następstwach! Czy takie zaślepienie może być wytłómaczone inaczej, niż przez fanatyzm, którym nasiąknięte było społeczeństwo ówczesne polskie?

Wybicki, świadek i poniekąd uczestnik tych wypadków, jako poseł na sejmie 1767—8 roku, zapewnia, że sejm ten „nie chciał rzezi Ś-go Bartłomieja“, że biskupi Sołtyk, Kraśniński, Zaluski, hetman Rzewuski, Andrzej Zamoyski „dalecy byli od krwawego i ciemnego fanatyzmu, nie chcieli wytrącać innego wyznania braci z łona matki: wspólnej ojczyzny, ale chcieli, aby spory, że tak rzekę, rodziny w domu pod okiem matki, a nie pod sądem obcym rostrzygniętemi zostały“. Opozycja ich przeto miała być skierowaną wyłącznie przeciwko interwencji obcej *).

Pomimo czci, jaką żywimy dla autora tych słów, nie możemy w nich uznać trafnej charakterystyki stanu umysłów. O rzezi Ś. Bartłomieja, zapewne, nikt nie myślał, chociaż Sołtyk rozprawiał przed prymasem Podoskim o niesporach Sycylijskich; nie przywiązujemy wielkiej wagi do słów Czarotoryjskiego, że Polacy raczej wypędzą wszystkich dysydentów z kraju, niż przypuszczą ich do urzędów **): niemniej wszakże cechy fanatyzmu wybijają się widocznie w całym toku sprawy. Bo do rozprawienia się z Repinem o „wolność“, czyli raczej o niepodległość narodową, wystarczał najzupełniej punkt o żądanej przez niego gwarancyi; przyczepienie zaś hasła: „za wiarę“ do sprawy o prawa obywatelskie, z wiarą nie

*) Pamiętniki Józefa Wybickiego, wyd. E. Raczyńskiego (Obraz Polaków i Polski), tom IV, str. 85 — 86.

**) Соловьевъ. loc. cit. XVII, 251, 229. Sam Repnin nie brał na seryo pogródźek Sołtyka, widział w nich bredzenie gorączkowe, obłęd umysłowy: „Сумазбродство его описать нельзя; оно доходить до того, что въ своихъ безмозглихъ разсужденіяхъ онъ толковать примасу о сицилійской вечерни противъ русскихъ. Въ горячечномъ бреду онъ самъ на себя клеветъ и лишнее“.

wspólnego nie mającej, daje się chyba wytłómaczyć chęcią pociągnięcia tłumów w takim nawet razie, jeśli sami kierownicy agitacyi anti-dysydenckiej pojmowali niestosowność swego hasła. Nie widzimy nawet powodu do politycznej przeciw dysydentom zawziętości, bo ci, o ile nam wiadomo, zawinili mniej względem ojczyzny, niż katolicy, senatorowie, ministrowie, niż Radziwiłł „Panie Kochanku“, pospolicie za dobrego obywatela uważany. Więc na dzień sprawy, oprócz pychy, musiał być czynnym jeśli nie krwawy, to „ciemny fanatyzm“. Jeszcze w r. 1764 Stanisław August skarżył się w liście poufnym, że na sejmie przy najmniejszym usiłowaniu, zmierzającym ku poprawie losu niekatolików, „powstawał okrzyk fanatyzmu“. Wytyka go też wyraźnie i niejednokrotnie Repnin w poufnej swej korespondencyi, malując trudności swego zadania. „Fanatyzm wzmaga się do tego stopnia, że mię unikać zaczynają, jak unikano niegdyś wyklętych przez kościół... Fanatyzmu tutejszego nie mogę dostatecznie odmalować. Kobiety modlą się codziennie o ratunek dla wiary ginącej; mnichy i księża mówią kazania zgodne z rozkazami biskupów krakowskiego i kijowskiego i szerzą fanatyzm wszędzie, gdzie mogą... Gdy w ogrodach publicznych i na spacerach trafiają się dysydenci, to kobiety, które tu mają wielkie znaczenie, natychmiast odjeżdżają, jako z miejsc zakazanych obecnością heretyków; jednym słowem między publicznością panuje takie wzburzenie, że gdyby mi nie był znany tchórzliwy charakter narodu, tobym co godzina oczekiwał jakiegoś czynu desperackiego, a chociaż nie przewiduję żadnego pokuszenia jawnego, jednakże możliwą jest jakaś zbrodnia tajemna. Doprowadzimy biednego króla do tego że go zarżną“. Jest przesada w tej przepowiedni, gdyż jak wiemy, król był tylko porywany w kilka lat później i to z powodów wyłącznie politycznych; wszakże przytoczone tu rysy muszą być wiarogodne, zgadzają się bowiem ze współczesnymi wspomnieniami Moszczeńskiego o nieustannych pielgrzymkach pań na odpusty, o cudownych obrazach z odrastającemi i ostrzyganemi co roku włosami, o biczowaniu się po kościołach szarpiącemi

ciało dyscyplinami, tak, że krew bryzgała na siedzących lub kłęczących w pobliżu. Nie przeczą też one autobiograficznej charakterystyce własnego wychowania, jaką podał Wybicki, porównyując wiedzę, zaczerpniętą u Jezuitów gdańskich z tem, czego się nauczył później w Hollandyi *).

Repnin wymógł na sejmie artykuł o desydentach, zmodyfikowany stosownie do ostatnich instrukcyj Panina, i traktat gwarancyi, który wprzęgał Polskę w zależność od Rosyi. Do osiągnięcia tego celu nie wystarczyły mu jednak środki dyplomatyczne: ani szpiegostwo i przejmowanie listów, ani układy z ludźmi wszystkich po kolei stronnictw, ani zakupstwa pieniężne, obostrzone żądaniem haniebnych rewersów, ani rozdawnictwo ponętnych starostw i urzędów za pośrednictwem zaprzedanego mu króla, ani wywołanie interwencji innych państw akatolickich, ani wrazenie przymierza rosyjsko-pruskiego i pozorne przynajmniej poparcie Benoit, posła Pruskiego **). Musiał odwołać się do przemocy, do przymusu, nie tylko majątkowego przez sekwestra i kwatunki wojskowe, ale też osobistego: w r. 1766 uwięził Czackiego, posła czernihowskiego (ojca Tadeusza), w r. 1767 wysłał z Warszawy na wieś pod eskortą kozacką Kozuchowskiego,

---

*) Соловьевъ. I. с. XVII, 183, 252. Moszczeński: Pamiętnik, wydanie 2-gie Żupańskiego w Poznaniu 1863 roku, str. 19, 21; J. Wybickiego Pamiętnik, wydanie Raczyńskiego IV, 189, 190 i rozdział początkowy; „Correspondance de Stanislas Auguste et de Mme Geoffrin par Mouy, 1875 Paris“. Że księży pod groźbą odmówienia abszolucyi zalecali opór w sprawie dysydenckiej, świadczy też Komarzewski: „Coup d'oeil rapide sur les causes réelles de la décadence d. l. Pologne“ 1807, Paris, str. 150.

***) Pozorne, bo Fryderyk II kazał postłowi swemu udawać tylko przed Rosyanami gniew na nieskuteczność ich usiłowań w sprawie dysydenckiej; zresztą zaś zawiadamiał pod wielkim sekretem, że wcale się tem niepowodzeniem nie zmartwi. Zalecał nawet, aby podbudzał „wiadomych mu ludzi“ do działania przeciwko dysydentom. Jest to wskazówka nie małej wagi, jak szkodliwą była walka z dysydentami, jeśli ją podniecał najprzenikliwszy wróg Polski.

konfederata Radomskiego, nareszcie d. 13 października tegoż roku aresztował i wysłał do Kalugi trzech senatorów: Sołtyka, Załuskiego, Rzewuskiego i syna jego Seweryna, starostę Dolińskiego, później hetmana polnego kor.

To było dostatecznym do złamania oporu magnatów: Czartoryscy pozwolili młodemu Adamowi, Generałowi Ziemi Podolskich, wejść do delegacji, która miała niepraktykowanym dotychczas sposobem przygotować, wedle wskazówek posła rosyjskiego, żądane przez niego akta. Sejm, odroczony do d. 5 marca 1768 r., miał później zatwierdzić tylko dzieło delegacji. W dniu tym, gdy Radziwiłł podniósł łaskę marszałkowską, 20-letni i nikomu jeszcze nieznany szlachcic, poseł pruski Wybicki zażądał głosu, a chociaż mu go nie dano, bo zatwierdzenie miało się odbyć bez rozpraw, wygłosił przecież protestację przeciwko prawności sejmu, znieważonego uwięzieniem senatorów i obcą przemocą. Według ducha i litery prawa politycznego, oraz tradycji polskiej protestacja taka najzupełniej wystarczała do obalenia i unieważnienia wszystkich czynności sejmowych: jednakże traktat z Rosją i „prawa kardynalne“ z przywróceniem „liberum veto“ zostały do Voluminów Legum wpisane, a Repnin tak mało przywiązywał wagi do wystąpienia i osoby Wybickiego, że nawet nie wspominał o nim w sprawozdaniach swoich. A Koniscki wystosował do Imperatorowej pismo dziękczynne w imieniu „ludu tutejszego“, którego uczuć był niewątpliwie samozwańczym tłumaczem; dołączał prośbę, „aby nie słabej doznawali obrony ci, którzy przed podpisaniem traktatu na sejmie przeszli z wiary unickiej lub katolickiej na naszą dawniejszym obyczajem“ *). Prośba ta dowodzi, że pomimo wyrzekania na ucisk i na gwałty misjonarzy katolickich, Koniscki prowadził też swoją misyonarską działalność, nie krępując się surowością praw, które zabezpieczać miały

---

*) Соловьевъ. I. с. XXVII, 301.

wiarę panującą od apostazyi nawet w świeżo podpisanym traktacie.

Ale wypadek ostateczny tych kilkuletnich wysiłków polityki rosyjskiej okazał się wcale niepomyślnym. W „post-scriptum“ tegoż samego listu, którym Repnin donosił o zakończeniu sejmu i zdobytych na nim ustępstwach, znalazła się pogłoska o ruchach malkontentów w starostwie Barskiem. W kilka dni później nadeszła już pewna wiadomość o związaniu konfederacji Barskiej. Odtąd w coraz gorszym humorze, z wrastającym wciąż rozdrażnieniem pisuje Repnin o zuchwalstwie „wichrzycieli“, o nieudolności i łupieztwie Kreczetnikowa, o trudnościach walki z oddziałami konfederatów, o odstrychnieniu się nawet posłusznego zwykle „królika (королишка). Benoit doniósł swojemu królowi, że stronnictwo rosyjskie znikło w Polsce, że Rosya stała się przedmiotem powszechnej nienawiści „od magnata do ostatniego żebraka“. Nie tyle przygoda w Bałcie, co traktat gwarancyi i gospodarstwo Repnina, stały się powodem do wojny turecko-rosyjskiej, a zachodziła nawet obawa, czy nie wyda wojny Szwecya? Panin zaproponował Fryderykowi II, aby swe wojska do Polski wprowadził, ten dał odmowną odpowiedź, bo w owym czasie (w r. 1768) jeszcze nie powziął planu podziałowego i w swoim testamencie politycznym wynurzał myśl, że Prusy Królewskie powinny być nabyte częściowo i drogą układów, nie zaś podboju. Niewiele zapewne znalazłoby się w historii nowożytnej przykładów tak przeciwnego pierwotnym założeniom skutku dyplomacyi, tak ujemnego wypadku w rachubie, zmierzającej ku dodatnim i pewnym korzyściom. To też w radzie państwa rosyjskiej na posiedzeniu z d. 14 listopada 1768 r. G. Orłow zażądał wyjaśnienia, dlaczego Polska przeciwko Rosyi powstała? Panin nie był w stanie obronić swego siostrzeńca Repnina i musiał go odwołać.

Miała więc konfederacya Barska świetne widoki powodzenia; była ona nie tylko potrzebnym, koniecznym aktem obrony narodowej, lecz nadto natrafiała na okoliczności po-

myślne i otrzymywała znakomite pomoce od obcych przeciwno jednemu jeszcze, zakłopotanemu, mocno zagrożonemu nieprzyjacielowi. Zadanie jej było czysto-polityczne: odzyskanie niepodległości narodowej. Przed stu laty konfederacja Tyszowiecka trudniejszego dzieła dokazała, bo wyzwoliła kraj zajęty przez trzy, albo nawet cztery wojska nieprzyjacielskie. Dokazała zaś tego z rycerstwem bardzo nielicznym, tylko bitnem i świadomem spólczesnej sztuki wojskowej.

W Barze Wybicki, powitany kordyalnie i mianowany konsyliarzem konfederacyi, zastał okopy w najlichszym stanie, do obrony wcale nieprzydatne, organizację wojskową najnieudolniejszą i marszałka, nie znającego się na wojnie, ale okrytego obrazami i relikwiami *). Konfederacja wzięła sobie za hasło nie tylko wolność, ale też wiarę, nie wyjaśniając: o jaki to dogmat, o jaki członek Składu Apostolskiego chodziło jej w tym razie? Później, gdy Moszczeński zapytywał Paca o pobudki, jakimi się kierowano, przyczepiając hasło wiary do wolności, otrzymał odpowiedź, że się to robiło przez wzgląd na biskupa Krasieńskiego **). Wszakże Krasieński fanatykiem nie był, w Barze nie znajdował się, zawsze polityczne stosunki przedewszystkiem miał na oku, Pułaskiego nie obierał, a nawet mu, jako plenipotentowi Czartoryskich, nie ufał i ciągle prawie w Cieszynie bawił, zajmując się stosunkami zagranicznymi, szczególnie z Francją. Znając jego wykształcenie i wyższe zdolności umysłowe, prawie pewni jesteśmy, że hasło religijne nie od niego wyszło. Powstało ono niewątpliwie w niższych strefach intelektualnych, a przedniejszym obwoływaczem jego był ksiądz Marek. Niewczesny naśladowca Kordeckiego nie stworzył z klasztoru Berdyczowskiego nowej Częstochowy. A tymczasem hasło to stało się zarzewiem strasznej pożogi, buntu Żeleźniaka i Gonty, rzezi Humańskiej.

---

*) Wybicki: Pamiętnik, wydanie Raczyńskiego IV, 97.

***) Moszczeński: Pamiętnik.

Stanisław August w liście do pani Geoffrin następną podał genezę tego okropnego wypadku: „Kilku fanatyków zaczęło grozić włościanom naszej Ukrainy wszelkimi nieszczęciami, jeśli nie przestaną być Grekami-Nieunitami i nie staną się Grekami-Unitami, t. j. nie przestaną tłumaczyć Trójcy, tak jak tłumaczoną jest w Petersburgu, a nie zaczną tłumaczyć na sposób rzymski. Osądź pani, czy mogą ci nieszczęśliwi chłopci rozumieć z tego cokolwiek? Ale tego było dosyć, żeby ich poburzyć, a bunt tych ludzi to nie żarty!... Fanatyzm grecki i niewolniczy walczy ogniem i mieczem z fanatyzmem katolickim i szlacheckim... To pewna, że bez konfederacji Barskiej nie byłoby tego nowego nieszczęścia“ *). Poprawiwszy ostatnie zdanie, czyli raczej, dodawszy do niego dwa wyrazy: „bez hasła religijnego w konfederacji Barskiej“, otrzymamy najtrafniejszą i z najpoważniejszego źródła pochodzącą wskazówkę do zrozumienia stanu umysłów i przyczyn klęski Humańskiej.

W szczegółach sprawa ta modyfikuje się o tyle, że wezwanie do krwawego dzieła wyszło z za Dniepru, z po za granicy rosyjskiej, moralnym zaś sprawcą jego był Melchizedech Znaczkow-Jaworski, urodzony w Łubnach z kozaka, wychowaniec Akademii Kijowskiej, od roku 1761 ihumen monasteru Motrenińskiego w kluczu Żabotyńskim położonego, mianowany przez biskupa perejaślawskiego Gerwazego Lincewskiego, na skutek prezenty owoczesnego kolatora Xięcia Jabłonowskiego (później dobra te przeszły w posiadanie Lubomirskiego wojewody braclawskiego).

Nowy ihumen odrazu zaczął walkę z unitami, korzystając z poparcia Gerwazego, działając bodaj w porozumieniu z Jerzym Konisskim. „Dawno tej swojej roboty... O. Melchizedech.... osnowę knował i układał, kiedy od roku 1761 tak

---

*) „Correspondence inédite du roi Stanislas Auguste et de Mme Geoffrin par Charles de Mouy“. Paris 1875, str. 343, list z dnia 6 lipca 1768 roku.

sam przez swoją osobę, częścią przez submitowanych od siebie monasteru swego zakonników i innych mężów, dobrze od

Melchizedech Jaworski,

archimandryta motreniński ze sztychu w dziele „Wotyń“ p. Batuszkowa (str. 327)
podług portretu, znajdującego się w Łubnach.

siebie zainformowanych i nauczanych, tak mniej rozumne i grube zdemoralizował chłopstwo, pokazując i przykładając im sakramentalne spowiedzi przed kapłanami (unitami)... czynione za nieważne, msze ich żadnego posiłku do zbawienia nie przynoszące, chrzty katolickie i bierzmowania (do którego, zamiast oleju „catechumenorum“ i mirry świętej, że ry-

biej i gęszej tłustości zażywają) obłudne.... poświęcenia kapłanów katolickich zawodne i wszystkie sakramenta i obrządki nie zbawienne tak dalece, iż lepiej bez chrztu i spowiedzi umierać....“ *). Nawraca więc parafie naddnieprzańskie na „błahoczenie“, przy czem pobiera po kilkadziesiąt rubli od wsi i miasteczek. W roku 1765 pojechał do Petersburga w celu szukania tam protekcyi; jakoż otrzymał od Katarzyny II oprócz sprzętów cerkiewnych 15.000 rubli asygnacyjnych na monastery i cerkwie, parę kosztownych artykułów ubioru („nabiedrennik i palicę“) dla siebie, oraz reskrypt do Repnina i paszport do Warszawy z własnoręcznym podpisem Imperatorowej. Potem z pismem Gerwazego, biskupa perejasławskiego, przyjechał do Warszawy, gdzie spotkał się z Jerzym Konisskim i zameldował się u Repnina. Na razie kanclerz w. k. nie chciał go słuchać, powiadając, że Polska nie zna biskupa perejasławskiego, lecz Melchizedech zasłonił się argumentem, że biskup ten jest koadjutorem metropolity kijowskiego, a bardziej jeszcze poskutkowało zapewne poparcie Repnina. Uzyskał więc z kancelaryi koronnej kopie wierzytelne przywilejów dawnych królewskich, oraz pismo z własnoręcznym podpisem Stanisława Augusta, ubezpieczające dyżunitom wolność wyznania. Tymczasem nadesłane od Melchizedecha z Warszawy „wiadomości radośne“ wywołały na Ukrainie wielkie wzburzenie; „jego agenci, mnisi monasteru Motrenińskiego, pracowali gorliwie i skutecznie, odwodząc lud od Unii, nazywając Polaków i Unitów heretykami“.

W lutym 1766 roku wzburzenie to wzmogło się tak dalece, że 56 parafij unickich przeszło na białoczenie, t. j. na

---

*) Skargi i zażalenia XX. unitów archidyakonatu kijowskiego wniesione w roku 1768 do aktów grodzkich województwa kijowskiego w wydawnictwie p. t. Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzpltej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi ś. p. Aleksandra hr. Stadnickiego. Lwów 1868, tom I, str. 166 i 167. Jest to nader ważny urzędowy społeczny dokument, opatrzone podpisami mnóstwa księży unickich.

obrzadek Grecko-wschodni. Metropolita unicki Wołodkiewicz, wysłał z Radomyśla swego oficyała Mokrzyckiego do tych naddnieprzańskich parafij ze stosownemi poleceniami, aby propagandę ukrócił. Wtedy właśnie wracał Melchizedech z Warszawy: aresztowano go i we własnym powozie pod eskortą instygatora konsystorskiego odstawiono do Radomyśla. Przez kilka dni kanceliści przepisywali jego papiery, poczem na mocy wyroku konsystoryalnego uwięziono Melchizedecha i 11-tu mnichów jego, którzy kłamliwie mianowali siebie czerrćami, wyprawionymi na koszenie prosa. Jerzy Konisski, wciąż bawiący w Warszawie, nieomieszkał czynić starań o wyzwolenie swego współpracownika i nareszcie Repnin otrzymał od ministerjum polskiego pomyslną dla siebie decyzję, ale, jeszcze przed wyprawieniem rozkazów do Radomyśla, Melchizedech uciekł. Przez Kijów dostał się do Perejasławia i już z oddalenia tylko kierował dalszą agitacją. W roku 1767 z monasteru Motrenińskiego wyszła pierwsza próba zbrojnego buntu (kozaka Iwana); potem ogłoszono wezwanie synodu Petersburskiego, aby skargi na unitów i katolików były przesyłane wprost do Repnina. Gerwazy wydał podburzający list pasterski, a Melchizedech, otrzymawszy plenipotencję od kilku monasterów i kluczków naddnieprzańskich, z kozakiem od Wojekowa pojechał znów do Warszawy w roku 1767. Działał tam wspólnie z Konisskim i wyjechali razem. W marcu 1768 znajdował się on już z powrotem w Perejasławiu *). Traf zrządził, że jacyś dwaj intryganci, usiłując zdobyć sobie przemocą zarząd Smilańszczyzny, dóbr obłąkanego Lubomirskiego, grozili chłopom zemstą wojsk konfederacji; że w kilka dni potem przysły dwie chorągwie ze skazanymi przez sąd hajdamakami dla wykonania wyroku na miejscu ich prze-

---

*) Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ.... Кіевъ 1864, т. II і III перныя части, szczególnie str. XCV, CIV, CXVII, CLXXVI, CLXXXII. Relacya w sprawie oskarżonych o buntу II, 96.

stępstw; że jednym, z wbitych na pal hajdamaków, był synowiec Melchizedecha; że kozacy, prowadzeni przez wspomnianych intrygantów do Baru, nie chcieli iść za nimi i wrócili z drogi; nareszcie, że im się zdało, jakoby owe chorągwie wojska koronnego przybyły po to, żeby ich karać za nieposłuszeństwo, okazane względem konfederacji Barskiej. Ze zbiegu tych wszystkich okoliczności wynikło, że Melchizedech zaczął namawiać Żeleźniaka, zaporożanina, a więc poddanego rosyjskiego, dawniej czerńca w monasterze Motrenińskim, do wojny z Polakami o wiarę, ponieważ ci utworzyli konfederację Barską przeciwko wierze prawosławnej. Żeleźniak wymawiał się, że zacząć takiej sprawy z kilku setniami nie może, ale ihumen powiedział mu: „Oto jest blisko tysiąc zbiegłych kozaków, którzy przy rogatkach zostają i którzy uciekli przed wojskiem konfederacji, bo ich chciano w pień wyciąć; z tymi kozakami umówiwszy się, wnijdź do Polski, Lachów i Żydów rznij w czambuł, a tym sposobem znajdziesz wszystkich chłopów i kozaków garnących się do ciebie i wzmocnisz się i za wiarę błahoczesną wojnę prowadzić będziesz“. Dał mu nadto sfalszowany ukaz Katarzyny z tytułem, złotemi literami wypisanym, i wezwaniem do wojny o wiarę.

To było dostatecznem do wzniecenia buntu, który przybrał zwykle cechy dzikich wojen chłopskich. Żeleźniak rzucił się na Śmilańszczyznę; nie długo przyłączył się do niego setnik Potockiego, Gonta, w Humañszczyźnie; przyszedł też zaporożcy pod Tymeńkiem i Bondarenkiem, łączyli się z nimi chłopci; kupa zbrojna urosła podobno do 30.000. Wówczas wieszano szlachtę i żydów na jednej szubienicy z psami, podpisując te słowa: „Lach, Żyd i sobaka — wsia wira (wiara) jednaka“. W samym Humanu miało zginąć według przesądnej rachuby 18.000 dusz; trupami niemowląt napełniono studnię po brzegi. Mnóstwo księży unitów wśród znęcania się i rozlicznych męczarni wleczono do Perejaśławia, aby przyjmowali prawosławie czyli błahoczesie i składali przysięgę przed biskupem tamecznym Gerwazym Lincewskim. Księża ci, po stłumieniu buntu, zeznali w grodzie województwa Ki-

jowskiego (w Żytomierzu) akt pełen strasznych szczegółów i oświadcza, że pragną wrócić do wyznania unickiego; podpisy ich zajmują dziesięć stron duku. Setnik Szyło wyrzynał Żydów w mieście Bałcie, potem Turków w leżącej na drugim brzegu rzeki Kołomy Bałcie i ta rzeź miała się stać bezpośrednim powodem wojny turecko-rosyjskiej. Bunt został stłumiony przez Xawerego Branickiego, a hersztowie ujęci przez oficera Gurjewa czy Krywoja z polecenia generała Kreczetnikowa. W roku następnym 1769 ponowiły się bunty, lubo na mniejszą skalę, za sprawą Tymeńka, Paczeńka i Zurby zaporozan, ale ich trzy partye, ogółem tysiąc ludzi liczące, zostały zniesione przez komendy Stempkowskiego, regimentarza partyi Ukraińskiej, pod Zwinogródka, Letniówką i Olchowcem *).

Deputacya sejmu czteroletniego, do zbadania sprawy buntu owoczesnego wyznaczona, utrzymywała, iż bunt Żeleźniaka i Gonty wynikł z poduszczenia rządu rosyjskiego. Opierała się na żywym jeszcze podówczas podaniu świadków owego zaburzenia, którzy mieli widzieć przebranych oficerów rosyjskich między hajdamakami i wyliczali nazwiska Rosyan, zbogaconych buntem i mieszkających za granicą. Nadto widziała poszlaki przekonywujące w późniejszym postępowaniu

---

*) Relacya Deputacyi do examinowania sprawy o bunty oskarżonych na sejmie 1790 roku uczyniona (Warszawa. Zawadzki) I, 49 — 53; Ad. Moszczeńskiego: Pamiętnik, wydanie Żupańskiego 1863, str. 127—151; Akta Grodzkie i Ziemskie po Bernadyńskie, Lwów 1868 I, 166 i inne; Bunt Hajdamaków i Rzeź Humańska w Obrazie Polaków i Polski Raczyńskiego, tom XV; Костомаровъ: Последніе годы Рѣчи-посполитой, Вѣстникъ Европы 1869, томъ II. Sołowjow opiera się na Moszczeńskim, nie uwzględnił jednak ustępu na str. 161 i dla tego w wykładzie swoim (l. c. str. 306) nie ustala wyraźnie tożsamości Melchizedecha i intendenta (экономъ), biskupa perejaśławskiego, który poduszczał Żeleźniaka i hramotę Katarzyny mu podał. Zdaje się, że rozdziela jedną osobę na dwie. Urzędnicy sądowi podług akt liczli ofiar rzezi nie więcej jak 5.000 (Czasy St. Augusta w Pamięt. Żupańskiego VII, 55).

rządu rosyjskiego: że wydanych mu przez sądy polskie wojskowe zaporozan nie karał, że Melchizedech Jaworski żył bez kary w Rosyi jeszcze podówczas w r. 1790 i nawet „urzędowe stopnie posiadał, że wojsko rosyjskie samo Polaków wyrzynało“, że gubernator kijowski Wojekow nie ogłosił w swoim czasie zaprzeczenia przeciwko ogłoszonemu przez hajdamaków fałszywemu ukazowi Katarzyny i dał ustne tylko zaprzeczenie przybyłemu umyślnie do Kijowa kozakowi Szelestowi. Zresztą Deputacya zastrzega, że do tej epoki nie znalazła „żadnych dowodów w pismach“ i że wyjaśnienie jej należyte pozostawia historyi.

Owóz historia nie przyjmie i nie potwierdzi oskarżenia bez dowodów jasnych a nawet, określając wagę podejrzeń i domysłów, uwzględnić winna, że Wojekow i władze rosyjskie nie miały obowiązku osłaniać państwa obcego, podówczas nieprzyjacielskiego, i zapobiegać klęskom jego; że wśród wojny partyzanckiej z konfederatami, przy roznamiętnieniu żołnierstwa, wypadki „wyrzynania Polaków“ i obecność jakiegoś oficera między hajdamakami (np. Stankiewicza, kapitała pułku czarnych huzarów i Maryanowicza) *) jeszcze nie wystarcza do twierdzenia o inicjatywie rządu petersburskiego w sprawie buntu Żeleźniaka; że Replin w korespondencji swojej z Paninem oburzał się na biskupa Gerwazego, a szczególnie na Melchizedecha; nareszcie, że Panin w liście z dnia 2 września v. s. 1768 do biskupa Gerwazego ostro go karciał za dobieranie ludzi „nieskromnych“, za popieranie buntu, za protegowanie Melchizedecha, o którego niespokojnym charakterze my wiemy tu (w Petersburgu) dosyć“. Wina tego ostatniego nie ulega żadnej wątpliwości, bo stwierdzoną jest nie tylko przez podania, zapisane w datach późniejszych, ale też przez poważne dwustronne urzędowe i społeczne świadectwa księży unickich i posła oraz pierwszego ministra ro-

---

*) Шульгинъ Я. Очеркъ Коливщины. Кіевъ 1890 года, str. 207, 208.

syjskiego *). Imperatorowa Katarzyna kazała „odwołać“ do Kijowa obu, nie tylko Melchizedecha, ale i Gerwazego z pozbawieniem urzędów **). Nie potrzebujemy też wyszukiwać innych sprawców, skoro do wyjaśnienia faktu rzezi wystarcza zestawienie krwiożerczych poduszczeń ciemnego fanatyka z podrażnionym stanem umysłów ludu ukraińskiego, który sły-
szał, że caryca wystąpiła z obroną „błahoc zestia“, a Lachy stawiają opór jej usiłowaniaom i toczą z jej pułkami wojnę.

Przyczyniwszy się nie mało swoim niewczesnem i nie-

---

*) Akta ziemskie i Grodzkie etc. Lwów 1768, tom I, str. 166. Nr. LXXXIII; Соловьёвъ: l. cit. XXVII (str. 307 и Приложение 1). Zupełnie przeciwnego jest zdania autor wstępu do wydanych o Melchizedechu akt (tom II i III części pierwsze dzieła p. t. Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною Комиссією для разбора древнихъ Актовъ... Кіевъ 1864). Znajduje się tu list Melchizedecha, odwołujący lud Smilańszczyzny i Czerkas od łączenia się z hajdamakami, ale niepewnej daty i skierowany nie przeciwko Zeleźniakowi lub Goncie, lecz przeciwko hajdamakom, co „od Polskiej Konfederacyi oddzielili się, ludzi rujnują i Żydów zabijają“ (III, I, 715 Nr. CXXIV). Autor rzeczzonego wstępu mówi o fanatycznym i humenie w stylu pełnym namaszczenia, przeczy oskarżeniu jego o prowokację rzezi, widzi w nim nawet skarby miłości chrześcijańskiej, łagodności, słodyczy (II, 1, str. CCIV), a nie dostrzega grubych kłamstw w umieszczonym na czele raportu Nr. I, (jak np. trzykrotne zadawanie trucizny przez księży unickich i przez żonę gubernatora Łaskiewiczza, co przecież nie przeszkodziło otrutemu cieszyć się życiem i urzędami archimandryty, oraz członka konsystorzów przez lat 40 przeszło, gdyż umarł dopiero w roku 1809). Dostyć jest porównać styl i wykład faktów w piśmie Melchizedecha (III, 1 Nr. I) z opisem Józefa Miteńskiego (Nr. C. t. tomu), żeby ocenić naturę tej słodyczy chrześcijańskiej, cierpliwości i pogody umysłu. Zresztą usuwając się od sporu co do pojmowania i tłumaczenia dokumentów, zaznaczamy tylko, że sam autor biograficznego wstępu wystawia Melchizedecha jako głównego sprawcę agitacyi i zaburzeń na Ukrainie i przyznaje, że po ustąpieniu jego Unia rozszerzyła się znowu, a prawosławie znikło niemal zupełnie. Nie uznaje również winy Melchizedecha Мякотинъ: Крестьянскій вопросъ въ Польщѣ въ эпоху ея раздѣловъ. С-Пб. 1889, str. 92; może go lepiej przekona wielbiciel koliszczyzny. Шульгинъ: Очеркъ Колішчыны. Кіевъ 1890 str. 49.

**) Батюшковъ: Подоля Спб. 1891 str. 194.

właściwym hasłem wiary do zbroczenia Ukrainy potokami krwi, konfederacya Barska sama zapomniała o tem hasle i działała wyłącznie na polu politycznym. I ta wszakże działalność była nieszczęsna. Mijało właśnie pół wieku od daty zwinienia armii, a konfederacya nie pomyślała o wskrzeszeniu jej. Czteroletnia partyzantka spowodowała okropne spustoszenie kraju całego, a nieudolność militarna, zupełny brak pojęć o wymogach społecznej sztuki wojskowej, o niezbedności piechoty i artyleryi, zniweczył wszystkie wysilenia pojedynczych dowódców i przekonał Europę, że szlachta polska nie zdoła już Polski obronić. Dostrzegł tego nasamprzód Fryderyk II i już w roku 1769 przesłał do Peterbusrga plan rozbioru (pod pseudonimem hr. Lynar). Dotąd nie myślał o tem, gdyż po ciężkich doświadczeniach wojny Siedmioletniej nie chciał już żadnej innej toczyć; ale bystre oko jego przeniknęło, że w Polsce będzie mógł zabrać ponętną dzielnicę, nie narażając się na żadne straty, bo jakież opór jego wyćwiczoným batalionom mogło stawić kilkanaście tysięcy jazdy, rozproszonej bezładnie na kilku tysiącach mil kwadratowych? Więc w roku 1770 książę Henryk przesiaduje w Petersburgu, w 1771 roku toczą się układy z Austryą, z wiosną 1772 plan już jest dojrzały, w jesieni zaczyna się wykonanie jego. Akcyja rozbiorowa spycha sprawę dysydentów na drugi plan, w akcie osobnym z 1775 roku zapowiedziana była wprowadzie Komisya do roztrząsania wzajemnych skarg dyzunitów i unitów, ale ta nigdy do skutku nie przysła; na lat kilka zapomina dwór petersburski o swych jednowiercach; wszechwładny „ambasador“ (Stackelberg) powstrzymuje nawet zapędy biskupów błahoczestywych.

W drugim przeto okresie w stanowisku państwowem i społecznem ludności dyzunickiej nie zachodzi żadna zmiana. Pomimo praw 1768 r., które przecież były przez rząd uznawane i wykonywane w znacznej części, nie napotykamy Greków-Nieunitów ani na ławach sejmowych, ani na urzędach państwowych i ziemskich (chyba na „funkcyjach“ podrzędnych). Niemasz ludzi, którzyby się o wyższe stanowisko

upomnieć mogli i chcieli. Blahoczenie pozostaje „wiarą chłopską“; duchowieństwo nawet, z małymi wyjątkami, pochodziło ze stanu włościańskiego, samo trudniło się oraniem, kośbą i wszelką pracą ręczną; nie każdy duchowny umiał pisać, a i z czytaniem ksiąg cerkiewnych szło niesporo: to też, jak powiada Moszczeński, nie było widocznej różnicy pomiędzy popem a chłopem. Prezentę na probostwa dyzunickie wydawali zwykle oficjaliści dziedziców, magnatów, wziąwszy jakiś datek od aspiranta. Niejeden dziedzic wołał unickiego parocha zastąpić popem dyzunitą, ponieważ cerkiew prawosławna potrzebowała mniejszego uposażenia. Po strasznej katastrofie roku 1768 namiętności przygasty. Lubo Synod petersburski w reprezentacji swojej do Katarzyny pisał „o nieustannych prześladowaniach, grabieżach, strasznych okrucieństwach pozbawiania majątku i samego życia“, spełnianych przez unitów na duchowieństwie prawosławnym, o zaborze 147 cerkwi w roku 1771, a więcej 800 jednym razem w roku 1776, lecz wiarogodność tych skarg staje się więcej niż wątpliwą w obec „Uwag poufnych“, jakie pisał sam Jerzy Konisski dla Sadkowskiego. Czytamy tu bowiem, że „w posesyi książąt Radziwiłłów (na Litwie) pop nieposłuszny nie może, odchodząc do Unii, z sobą cerkwi odciągnąć“, że na Ukrainie Czartoryski, Poniatowski, Potoccy, Branicki, mający tam największe posesye, „nie przeciwni są naszej konfesji, dobrego są zdania o naszej konfesji. Sami żądali widzieć biskupa naszego na Ukrainie polskiej... można ich samych mieć za protektorów przeciwko duchowieństwu rzymskiemu i unickiemu“. I Gerwazy pisał też do Synodu o tolerancyi panów: Lubomirskiego i Sanguszkowej *).

---

*) Relacya w sprawie o bunty oskarżonych 1790. Annexa str. 144, 99, 100, 102, Архивъ Югозапад. Россіи II, 562. W ogóle uważaliśmy, że wiele skarg jest widocznie bezzasadnych. Tak np. za dowód ucisku służą: pobór i egzekucya „subsidiar charitativi“, które było przecie opłacane tak przez unitów, jak przez katolików; zakwaterowanie się pisarza komornego w klasztorze Trechtymirowskim, chociaż prawie wszędzie władze

Przy błogim wpływie zreformowanego przez Komisję Edukacyjną wychowania, przy rozwijającej się z każdym rokiem działalności władz rządowych, możnaby się spodziewać polepszenia stosunków wyznaniowych, szczególnie z dyzunitami, których liczba zmniejszyła się znacznie przez pierwszy rozbiór. Ale tu znowu staje na drodze nieprzejednany wróg Polski, Jerzy Koniski. Chociaż z całą swoją dyccezyą od jesieni roku 1772 przeszedł pod panowanie Rosyi, nie uspokoił się wszakże, nie przestawał aż do śmierci (um. w roku 1795) wynurzać swej nienawiści do Polski w pismach teologicznych i historycznych oraz szkodzić jej czynami. On to wykształcił Wiktora Sadkowskiego i wyjednał dla niego archimandryę Słucką wraz z nowoutworzoną dla Polski godnością biskupią.

Następca Gerwazego mianowany w r. 1771 episkopem perejasławskim Hiob Bazylewicz postugiwał się zrazu pozostawionemi przez niego „rządami duchownymi“ na polskiej Ukrainie, odesłał 46 księży unickich do Berdyczowa przy pomocy komend rosyjskich pod areszt i w 1773 miał już

---

skarbowe mieściły się po klasztorach i gmachach duchowieństwa katolickiego, jak będziemy widzieli niżej (§ 83); przechodzenie z prawosławia na unię et vice versa na Ukrainie sam Koniski przypisywał ciemnocie prawosławnego duchowieństwa. Co do bicia, zabijania, więzienia prawosławnych, o czym pisze Synod petersburski, a szeroko rozwodzi się Архивъ Юго-западной Россіи, nie przeczymy, że jakiś szlachcic lub ofycalista pański mógł zrobić awanturę i ta mu uszła bezkarnie, dopóki się rząd nie ukształtował i nie wzmógł po długiej anarchii, nie mniej wszakże widoczną jest przesada lub bezzasadność oskarżeń. Na karb ucisku zaliczano wszelką karę za istotne przestępstwa wymierzoną; o kalectwach mówi się widocznie dla efektu. Koniski w roku 1762 pisze do Synodu o swej głuchocie, ślepotcie i bólach głowy, Melchizedech o odjęciu mu zdrowia: obaj jednak żyją później po lat czterdzieści i dochodzą do bardzo podeszłego wieku. Nie trzeba też zapominać, że w każdym innym kraju za takie przestępstwa, jakich się oni dopuszczali, zgniliby w więzieniach lub na wygnaniu, a może nawet trafiliby na rusztowanie; że prawo karne w XVIII wieku było wszędzie surowsze od dzisiejszego.

pod swą władzą 1902 cerkwie we 23 dekanatach (błachoczyniach): lecz ze zmianą sytuacji politycznej, po zawar-

Wiktor Sadkowski,

biskup perejeśtawski i boryspolski 1785—1795—1803 ze sztychu w dziele p. Batuszkowa „Białoruś i Litwa“ (str. 305) podług portretu znajdującego się w Akademii Duchownej Kijowskiej.

ciu traktatów podziałowych, zaprzestał przyjmowania uniów do Kościoła Prawosławnego*). Nastąpiły spokojniejsze

---

*) П. Н. Батюшковъ: Подолія, съ Высочайшаго соизволенія издано при Минист. Внутр. Дѣлъ. С.-Пб. 1891, стр. 195, 196.

czasy. Rząd polski nie zwrócił uwagi na wypadek niepraktykowany dotąd, mianowicie: na przysłanie ukazu od Najświętszego Rządzącego Synodu z Petersburga pod datą 24 lutego 1780 r., który naznaczał jednemu z księży dyzunickich, Orłowowi, rezydencję w monasterze Bohusławskim. Owoczesny archimandryta słucki X. Wołczański nie uznał nad sobą władzy Synodu. Dopiero po jego śmierci, która nastąpiła d. 3 września 1783 sprawa dyzunicka zadrażniła się znowu.

Za wpływem Jerzego Konisskiego i protekcją ambasadora rosyjskiego w Warszawie hr. Stackelberga, a bez zapytywania rządu polskiego, bez prezenty kolatora i dziedzica Słucka, księcia Karola Radziwiłła, ukazem Synodu w r. 1785 mianowany został archimandrytą Trojeckiego Prawosławnego monasteru w Słucku Wiktor Sadkowski, kapelan ambasady rosyjskiej poprzednio zaś (1758—1775) prefekt seminarium mohilewskiego i przyboczny „namiestnik“ Jerzego Konisskiego, wychowaniec niegdyś akademii kijowskiej. Oprócz archimandryi Sadkowski otrzymał w Kijowie d. 27 lipca (st. st.) 1785 r. święcenie na biskupa perejasławskiego i boryspolskiego oraz tytuł Koadjutora Metropolii Kijowskiej. Tym sposobem rząd rosyjski przenosił rezydencję swego biskupstwa perejasławskiego do Słucka czyli erylgował w Polsce nową stolicę biskupią z własnej mocy. Wyznaczył przytem 24.000 rubli płatnych trzema rocznymi ratami na zbudowanie katedry prawosławnej w Słucku, 2.000 rs. na seminarium i 5.900 rs. (około 36.000 złp.) rocznej pensyi dla biskupa. Sadkowski wykonał surową przysięgę na sekret i na posłuszeństwo Imperatorowej, „nie oszczędzając życia do ostatniej kropli krwi“. Podobnych przysięg żądał od księży podwładnych; do nauczania ludu przepisał „Sokraszczennyj Katiechisis“ z zaleceniem wierności interesom rosyjskim i poddaństwa monarchom rosyjskim. Rozesłał też formularze do wyliczania całej rodziny Cesarsko-Rosyjskiej w modlitwach cerkiewnych, a po wybuchu wojny tureckiej nakazywał błagać błogosławieństwa Bożego dla wojsk rosyjskich, odprawić nabożeństwo dzięk-

czynne uroczyste „cum genu flexione“ za zdobycie Oczakowa przez Rosyan i t. d.*).

Rząd polski, mimo wszelkiej [uległości względem gwarantki Imperatorowej, jaką okazywał w okresie Rady Nieustającej, uznał jednakże za swój obowiązek poczynić pewne zastrzeżenia co do praw najwyższej władzy krajowej. Gdy po wyświęceniu Sadkowskiego Stackelberg zgłosił się o przywilej dla niego i kazał mu zjechać do Warszawy, podano Sadkowskiemu akt p. t. „Minuta sponsionis dandae“ w 24 artykułach zredagowany, pomiędzy którymi 1-szy nakazywał używanie w tytule słów: „z woli i pozwolenia N. Króla Polskiego“; 2-gi zakazywał używania we wszelkich aktach słów: „z polecenia Imperatorskiej Mości“; 4-ty obowiązywał do wymieniania przy nabożeństwie samego tylko króla polskiego; 14 ty do obchodzenia świąt galowych tylko na cześć jego i t. d. Cały ten akt był co do ducha i litery sprzeczny z przysięgą, wykonaną w Kijowie. To też Sadkowski wyjechał, nie wykonawszy przysięgi poddańczej, nie podpisawszy „sponsyi“, nie pożegnawszy króla, a pomimo to przywilej został mu doręczony (w październiku 1786 r.). Widocznie Stanisław August nie potrafił oprzeć się naleganiom ambasadora; wystąpił jednakże z reklamacją podczas zjazdu z Imperatorową w Kaniowie i już z lepszym skutkiem, Sadkowski bowiem d. 18 maja 1787 w Tulczynie przysięgę żadaną przed królem wykonał, zobowiązując się do pełnienia „powinności, dobrego i wiernego poddanego, posłusznego prawom krajowym“.

Lubo i wtedy Sadkowski nie podpisał podobno „sponsyi“ zamierzał przecież zastosować się do nowej sytuacji. Kazał napisać zalecenie do wszystkich monasterów i duchownych przełożeń, aby odprawiano jutrznię „z dziękczynieniem i dzwonieniem w dniach imienin i koronacji JK Mci Najja-

---

*) Батюшковъ: Бѣлоруссія и Литва. Съ Высочайшаго соизволенія издано при Министерствѣ Внутреннихъ Дѣлъ. С.-Пб. 1890. Объясненія къ рисункамъ № 34 стр. 91 i w tekście str. 308 — 309. Tenże: Подолія str. 200, Волинь str. 227. Relacya w sprawie o bunt y oskarzonych 1790 I, 77, 82, 83, 96 II, 117, 401.

śniejszego i Wielkopotężnego Monarchy i Króla naszego Stanisława Augusta, na przykład rosyjskich Jej Imperatorskiej Mości wysoko-galowych dni“; lecz zalecenie to przeleżało bodaj rok cały, bo data z r. 1788 poprawioną była na 1789 dnia 13 lutego, a i potem podobno rozesłaniem nie było. Tymczasem rozpoczął działanie swoje sejm czteroletni; wyszły wojska rosyjskie z Polski; sama Katarzyna II kazała „annihilować“ ukazy Najśw. Synodu o modłach za powodzenie oręża w wojnach tureckiej i szwedzkiej; wyszły uniwersały od marszałków sejmowych względem przysięgi nieunitów i ich nabożeństwa. Wtedy Wiktor Sadkowski miał wydać energiczny list pasterski, czyli „uniwersał“, datowany z Nieświeża d. 25 kwietnia 1789 r., w którym czytamy: „Gdy Najjaś. Rzplta Polską za jedyną i szczególną naszą uznajemy Panią, a żyjąc jej chlebem i pod jej zostając zwierzchnością, obowiązaniem siebie znajdujemy, abyśmy z powinna byli rekognicyą i poddaństwem... za zdrowie N. i Wielce Potężnego Pana Stanisława Augusta... za pomyślność całej N. Rzpltej... aby dobroć Boska błogosławiła pokojem, a w przypadku wojny uszczęśliwiła N. Rzpltą Polską znakomitemi nad nieprzyjaciółmi zwycięztwami... a jeśliby kto z duchownych odważył się podmawiać i lud buntować przeciwko Rzpltej Polskiej... takowych wiecznej męki godnych sądzimy... na takich, jako nam nieposłusznych, klątwę cerkiewną rzucamy, których, jako odrzutków Boskich, niech zabije Krew Chrystusa Zbawiciela naszego na duszy i ciele“. Atoli Deputacya Sejmowa zwróciła uwagę na datę 25 kwietnia, w której Sadkowski już podpisać tego uniwersału nie mógł, ponieważ znajdował się w drodze do Warszawy jako więzień. Był to więc albo fałszyk przez kogoś ułożony ku obronie więźnia, albo przez tegoż więźnia, przez samego Sadkowskiego projekt napisany, ale za późno do usprawiedliwienia się swego i nie w Nieświeżu *).

---

*) Relacya Deputacyi etc. II, 321—328, 423, 425, 420, 426; I, 153; II, 303. Батюшковъ: Еѣлоруссія и Литва С.-Ил. 1890 str. 309 mniema,

Właśnie w kwietniu 1789 roku sejm odbierał zatrważające doniesienia o gotującym się na Ukrainie buncie, i wymordowaniu rodziny Wyleżyńskiego w Niewierkowie i t. d. Nadto od Karola Radziwiłła nadeszło ostrzeżenie, że Sadkowski zbierał duchownych, przyprowadzał ich do przysięgi na wierność Imperatorowej i poduszczał do buntu. Kazano go aresztować. Komenda z wojska nadwornego Radziwiłła dogoniła go w drodze ze Słucka do monasteru Hrożowskiego i odstawiła do Warszawy. Aresztowani też byli jego sekretarz Symonowicz, marszałek jego dworu K. Rubinowicz, niejaki Czerniawski, Andruch Bednarz i kilkanaście innych osób z duchowieństwa dyzunickiego. Rozważymy dokładniej tę sprawę w § 26; tu powiemy tylko, że sejm wyznaczył z łona swego Deputację dla rozpoznania oskarżeń o bunt, która długo prowadziła śledztwo, lecz do wyroku sądowego nie doprowadziła z powodu wybuchłej wojny. Dowodów przeciwko Sadkowskiemu, aby poduszczał chłopów do rzezi i buntu nie znalazła; oskarżyła go jednakże „o niewierność ku Rzpltej i przestępstwa przeciwko prawom krajowym“: więc decyzją króla w Straży z dnia 11 czerwca 1792 r. Sadkowski razem z czterema swymi powiernikami zostali zatrzymani w dalszym areszcie i wysłani do fortecy Częstochowskiej. Odprowadzało go 60 piechoty i 40 jazdy; oficer otrzymał rozkaz wynajęcia karety, kucharza i przysposobienia „wiktu“. Ale wojna trwała niedługo i wypadła niepomyślnie dla Polski. Więc na żądanie posła rosyjskiego Bułhakowa Sadkowski został już dnia 22 lipca uwolniony, 4 września uniewinniony, a w marcu 1793 wrócił do Słucka, zajętego w kordon rosyjski przy drugim rozbiore *).

---

ze Sadkowski „na początku swego aresztu wydał list pasterski (окръжное послание къ своей пастві) na żądanie Polaków“; lecz nie uwzględniła sprzeczności pomiędzy miejscem i czasem w dacie owego listu t. j. dniem 25 kwietnia i Nieświeżem; ze stylizacyi tego ustępu wnosić należy, iż odnosi chwilę pisania listu do czasu pobytu Sadkowskiego w Warszawie.

*) Listy Stan. Augusta do Kicińskiego u Kalinki w Dokum. Pro-

Dotychczas działalność Sadkowskiego trwała krótko i nie miała znacznej doniosłości. Pierwotnie władzę jego uznawało tylko 94 cerkwi; liczba ta zwiększyła się do 300 po wizycie Ukrainkiej, odprawionej w roku 1788, mianowicie w Smilańszczyźnie, gdzie sam dziedzic, ks. Ksawery Lubomirski, generał rosyjski, znaczną część parafij unickich na prawosławie przeprowadził, a w roku 1787 dobra te Potemkinowi sprzedał, oraz w Czehryńszczyźnie, gdzie lud przechowywał żywsze wspomnienia o Bohdanie i Tymoszkuz Chmielnickich, odświeżane podczas pielgrzymek do pieczar kijowskich. Duchowieństwo tameczne pokazywało pielgrzymom portrety owych wojowników, a nawet Żeleźniaka i Gonty, opatrzone zwodniczym napisem, że ci święci rycerze za wiarę z ręki Polaków polegli *). W ogóle zaś z ukraińskiego duchowieństwa na prawym brzegu Dniepru Sadkowski nie był zadowolony. Synodowi donosił, że „wielu jest takich, którzy, w wolności żyjąc, ukazów wcale nie słuchają, bo nie są poddani rosyjscy“. Pomimo rozsyłania rosyjskich elementarzy (bukwar), tablic do syllabizowania i różnych ksiąg, w swoim własnym konsystorzu ma jednego tylko sprowadzonego z zagranicy Symonowicza, który potrafi po rosyjsku napisać raport o stanie dyecezyi, „a drudzy, starsi, nie tylko nic nie umieją, ale ani czytać, co jest napisanego po rusku“. Więc nie był sam Sadkowski przedstawicielem całej ludności lub całej

---

tokoł Kom. Wojsk. księga 190 str. 270 — 272 pod dniem 16,6 1792 r. Батюшковъ: Бѣлоруссія и Литва, объясненія къ рисункамъ № 34 str. 92.

*) Jaroszyński, poseł bractawski, zapewniał, że takie portrety własnymi widział oczyma w monasterze Meżyhorskim i w pieczarach kijowskich (sesya 540 z dnia 11,5 1792 w G. N. i O. str. 230). Podczas sprawy o bunt w 1789 roku Komisya Skarbowa Kor. sprobowała rozciągnąć niejaką kontrolę nad pielgrzymami, kazała bowiem ofycyalistom swoim wydawać zaświadczenia: „dla gminu, udającego się do pieczar kijowskich“ (Pr. Ek. A./26, str. 503 pod dniem 23 maja). Kalinka: Sejm czteroletni I, 396.

go duchowieństwa dyzunitów polskich; lecz nowatorem i śmiałym a gorliwym działaczem politycznym rosyjskim *). Zda-

---

*) Znamy wykład Kostomarowa w jego dziele: *Последние годы Рѣчи-посполитої на jednych z naszych źródlach oparty, a przecież do odmiennych wcale wniosków zmierzający. Poczujemy się do obowiązku usprawiedliwienia przynajmniej głównych punktów naszego pojmowania tem bardziej, że spotkał nas zarzut ze strony p. W. Miakotina: Крестьянскій вопросъ въ Польшѣ въ эпоху ея раздѣловъ. С.-II-6. 1889, str. 206. Otóż Kostomarov mniemał, że z „Relacyi“, zredagowanej przez Marcina Zaleskiego, i z dołączonych do niej aktów, pomimo naciągania, Sadkowski „ukazuje się zupełnie czysty przed trybunałem historyi“ i że Deputacya sejmowa używała aktów niekrytycznie. My, przeciwnie, przyznajemy jej zmysł krytyczny, jeśli wykazała coś ukaz, cofającego ogłaszanie manifestów, już ogłoszonych; powstrzymującego rozsyłanie książek, już rozesłanych (II. 420 i I. 150); jeśli wytknęła obłudę w przesłanym Małachowskiemu z ambasady rosyjskiej raporcie ihumena Arkadyusza (I, 153); jeśli zakwestyonowała powołany w tekście uniwersał, niby w Nieświeżu dnia 25 kwietnia przez Sadkowskiego wydany. Na jakiejże znów zasadzie twierdzi Kostomarov, że Sadkowski żadnych przysiąg na wierność Imperatorowej nie odbierał? Czemu wątpi o zasadności skargi Stanisława Augusta przed Potemkinem na nawracanie raskolników? Dla czego przedstawia Sadkowskiego łagodnym, pokój siejącym, gorliwym tylko o wiarę pasterzem? Z dokumentów widzimy, że jakiemuś mnichowi kazał głowę i brodę ogolić i sto bizunów wyliczyć (II, 305); że inny mnich, Orłow, okuty w kajdany i osadzony w więzieniu, siedział u Sadkowskiego aż do chwili jego aresztu (I, 78); że przyjął pisarza Szymonowicza, oskarżonego przez metropolitę o nadużycia pieniężne (II, 253); że sam Sadkowski kilkakrotnie był przez Konisskiego strofowany o jakieś pieniądze i rachunki z groźbą Sybiru (II, 17, 18); że, pobierając już wielką pensyę, będąc „bogatszym nad innych biskupów rosyjskich“, ciągle pisuje o pieniądze, uskarża się na stratę na transporcie pieniędzy, nie chce jechać na wizytę monasterów do Brześcia i Wilna dla kwestyi: *Zkąd na to expens?*“ (II, 134, 395, 401 i t. d.). Proponuje Konisskiemu, aby papiery i listy przysyłał przez okazyę nie tylko dla niebezpieczeństwa „aby nie były rozpieczętowane“, ale ponieważ poczta „z ostatnią ruiną (!) i mnie, i was kosztować będzie“, gdy za jeden list jego zapłacił „dwa złociki“ (II, 315, 299, 310 etc.). Metropolita kijowski ostrzega Sadkowskiego, że „chodzą nieprzyjemne wieści o nowostawiającej się słuckiej murowanej cerkwi, jakoby jej ściany w rysach i jakoby ona bardzo nie trwała“: grozi więc zesłaniem architekta dla jej zlustrowania, jeżeli ta wieść dalej dojdzie (II, 199). Zostawszy później arcybiskupem mińskim i zwierzch-*

niem też J. Konisskiego „cerkwie, w całej Słuczczyźnie będące, pewniejsze są do posłuszeństwa ztąd, iż w posesyi książąt Radziwiłłów pop nieposłuszny nie może, odchodząc do unii, z sobą cerkwi odciągnąć. Cerkwie prawowierne powiatu Pińskiego także stateczniejsze są, ile mi wiadomo; lecz na Ukrainie polskiej liczne, jak słyszę, cerkwie to do Unii odchodzą, to w prawowierność obracają się. Między innymi przyczynami takiej niestateczności wyraźną jest największa, ciemna niewiadomość prawosławnego duchowieństwa *).

Zresztą Deputacya sejmowa nie obawiała się, aby brakło delegowanych „z familij krajowych, lub w kraju z dawniejszych, przysięgą dla Rosyi nie obowiązanych, oświeceniem, dobrymi obyczajami i przywiązaniem do ojczyzny za leconych“ dla naradzenia się nad projektem urządzenia Nieu-

---

nikiem dyzunitów całej Polski, zasłużwszy się rządowi rosyjskiemu nawracaniem unitów, utracił to stanowisko jeszcze za Katarzyny i dnia 8 kwietnia 1796 został przeniesiony do Czernihowa, niewątpliwie za nadużycia, bo jak powiada profesor akademii duchownej prawosławnej w Petersburgu (Кояловичъ Исторія возсоединенія Западнорусск. Уніатовъ. СПб. 1873 str. 372) „z trudnością oczyszczał się z rachunków pieniężnych co do nieszczęsnego zarządu dyecezyami słucką i mińską“. Wątpliwą wydać się może nawet żarliwość teologiczna Sadkowskiego i samego Konisskiego, gdy się czyta uwagi i instrukcyje, dane z Mohilewa w roku 1785: „Seminarium jemu trzymać nie potrzeba, albowiem w samem mieście Słucku utrzymują seminarium kalwini dla naszej cerkwi bardzo życzliwi, którzy za małą (!) bardzo pensyę mogą uczyć naszych duchownych i cerkiewnych posługaczyów dzieci, a biskupowi naszemu pozostaje tylko utrzymywać profesora do teologii i do greckiego języka“ (II, 99). Za daleko to posunięta oszczędność, kiedy aż do uczenia duchowieństwa przez inowierców! Obok niej dziwnie odbija ton fanatyczny w liście pasterskim Sadkowskiego w r. 1794, zapewne Kostomarowowi nieznanym, ale drukowanym w Полномъ Собр. Зак. № 17.204. Kostomarow oczyszcza Sadkowskiego przed rządem polskim na tej zasadzie, że był „poddanym rosyjskim z urodzenia“: czemuż atoli nie przyznaje prawa owoczesnemu rządowi polskiemu zabezpieczenia się od „niewierności ku Rzpltej“ dostojnika, który zaprzysiągł pełnienie „powinności dobrego i wiernego poddanego, posłusznego prawom krajowym“ Polski?

*) Relacya I, 184; II, 144, 370, 292, 220, 288, 99, 193.

nitów. Więc też sejm zajął się załatwianiem tej drażliwej sprawy.

Stronnictwo reformy owocne wolnem było od ciemnego fanatyzmu i przypominało sobie mądre słowa Zygmunta Augusta: „Jestem królem ludu, nie sumienia“ *). Niemcewicz złożył u laski projekt o mianowaniu metropolity ruskiego i przypuszczeniu go do senatu, a Moszyński popierał tę myśl, obiecując wielką ztąd korzyść, że „Dyzunia nie będzie mogła tak łatwo umysłów przeciwko nam podburzać“ **). Deputacya do egzaminowania sprawy o bunty oskarżonych podała wnioski światłe i łagodne, które w zasadzie przyjęte zostały. Zwołano Kongregacyę Generalną, czyli Konsystorz najwyższy duchowieństwa Grecko-Oryentalnego w Pińsku na dzień 1 lipca 1791 roku. Zebrało się 24 mniichów, 20 duchownych świeckich (białych) oraz 39 osób ze szlachty i mieszczan; przyzował Irynarch Bałanowski, archimandryta wsławionego przed 23 laty krwawemi wspomnieniami klasztoru Motrenińskiego. Otwarcie kongregacyi nastąpiło 16 czerwca, a w dniu 1 lipca odbyło się uroczyste publiczne posiedzenie w obecności Kochanowskiego, posła sandomierskiego, który je zagaił, jako reprezentant sejmujących stanów; przytomnymi byli: Horbacki, biskup unicki i wiele osób ze szlachty katolickiej. Wynurzając wdzięczność sejmowi i upewniając o swej wierności dla Rzeczypospolitej, Kongregacya złożyła swój projekt urządzeń cerkiewnych i uchwaliła niezwłoczne urządzenie dwóch konsystorzów: generalnego w Pińsku, oraz dyecezyjalnego w Bohusławiu. Wysłała potem delegatów swoich do Warszawy dla roztrząśnienia projektu i porozumienia się z wysadzoną a d hoc deputacyą sejmową, której dostarczyć miała wszelkich doniesień co do sta-

---

*) Przytoczył je Nosarzewski na sesyi 412 z dnia 6/4 w r. 1791 w G. N. O. str. 114.

***) Dz. Cz. S. G. W. sesye 221 (nie 89) z dnia 23/7 i 265 z dnia 18/5 1790 roku.

nu Nieunitów w Polsce. Sam projekt był opracowany w gronie osób 10-ciu; w tej liczbie znajdowali się: X. Sabba Palmowski, ihumen monasteru Bielskiego, X. Melecjusz Bugajto Leśnicki, ihumen monasteru Działowieckiego; X. Sylwester Butłaj, zarządzający archimandryą Wileńską; duchowni: Daniel Petelkiewicz ze Słucka i Szymon Sołoniewicz z Piaseczna, szlachcic Pantelejmon Illikiewicz Korbut; mieszczanie: Teodor Leniewicz, ławnik m. Wilna, Mikołaj Dadani i Jerzy Ziemkowicz. Sejm zatwierdził podane w tym projekcie urządzenia cerkiewne prawem z dnia 21 maja 1792 roku i władzy wykonawczej zalecił, ażeby je „stopniami przyzwoitymi do skutku doprowadzić starała się“. To „urządzenie stałej hierarchii cerkiewnej obrządku Greko-Oryentalnego Nieunickiego w państwach Rzeczypospolitej Polskiej“ w artykule I-ym: stanowi arcybiskupa z jurysdykcją metropolitalną i trzech biskupów, którzy formować mają oddzielny Synod krajowy z referencyą (jedynie w rzeczach duchownych) do Patriarchy Carogrodzkiego i do Soboru Generalnego Patriarchów Wschodnich i to nie inaczej, jak tylko za wiadomością i przez pośrednictwo rządu krajowego; „pod żadnym zaś pozorem pomieniony Synod, ani metropolita, ani żaden z duchownych lub świeckich osób z obrządku Greko-Nieunickiego do zagranicznych Synodów, metropolitów lub biskupów referencyi mieć nie powinien“. W artykule zaś VI-m (paragraf 8) znajdujemy nakaz pisania wszelkich akt konsystorskich synodalnych językiem polskim. Przed uchwaleniem zaś w mowie będącego prawa zrobiono już dużo w praktyce. Tak, ufundowano konsystorz dyecezyalny Braclawski i Żytomierski w Bohusławiu w dniu 24 września 1791 roku, a drugi wcześniej jeszcze w Pińsku. Do tego ostatniego weszli: XX. Sabba Palmowski, Butłaj, Protazy Niewiarowski (kasyer archimandryi Słuckiej), Łojko, proboszcz Turowa, Betuliński, protopop czerkaski, Teodor Józefowicz, duchowny wołwicki, a ze świeckich: Onufry Suchozanet, porucznik milicyi Radziwiłłowskiej; szlachta: Pantelejmon Illikowicz Korbut i Aleksander Stojanowicz, regentowicz ziemski piński, nareszcie mieszczanin Jan

Teodorowicz, pisarz m. Mozyrza. Do sądów Asesoryi koronnej powołani dysydenci na asesorów. Odwołana konstytucya z r. 1764 „O Popowiczach“ i zastąpiona nową ustawą, że „synowie kapłanów ruskich (obu obrządków) albo szlachtą, albo mieszczanami zostaną po ojcach, a nawet z kondycyi rolniczej... za ludzi wszelako wolnych poczytani będą“ *).

W ogóle wrażenie reform sejmowych było zapewne korzystne, bo gdy w 1792 roku wkroczyły wojska rosyjskie i zaczęła się walka orężna, nie dostrzegliśmy żadnych oznak wrogiego usposobienia ani w duchowieństwie, ani w ludzie dyzunickim **).

We dwa lata potem Kościuszko, będąc Najwyższym Naczelnikiem S. Z. N., jedną z najpierwszych odezw swoich (z d. 7 maja 1794 r.) zaadresował „do Duchowieństwa Polskiego Greko-Oryentalnego Nieunickiego“. Przypominając, że

*) Батюшковъ: Подолія, str. 202; mylnie wszakże jest tu oznaczona data zebrania się kongregacyi na dzień 4/5 1791. Akt kongregacyi, znajdujący się obecnie w archiwum metropolitów unickich w Najświętszym Synodzie w Petersburgu, podał w streszczeniu Кояловичъ: Петр. возсоединения Западнорусскихъ Уніатовъ. СПб. 1873 roku, str. 343—349. Opis otwarcia kongregacyi w Doniesieniu z Pińska G. N. O. Nr. LVII, str. 227; ufundowanie nowego konsystorza tamże str. 345. Prawo z dnia 21/5 1792 w osobnym druku; inne powołane uchwały w „Zbiorze Konstytucyj i Uchwał Sejmu od dnia 7/10 1788“ etc. edycya pijarska 1791 pod dniem 5/3 i 5/5 1791 oraz 9,1 1792 (to ostatnie było dołączone w rękopiśmie, drukowane zaś w Kalendarzyku Nar. y Obcym na rok 1792, suplement str. 86 i w tomie IX Vol. Leg. edycyi Akademii Umiejętności w Krakowie).

***) Kościuszko w roku 1792 uskarżał się, że nigdy szpiegów dobrzych dostać nie można było. (Manuskrypt T. K. w Obrazie Polaków Raczyńskiego tom XVI str. 99), ale tej okoliczności za objaw niechęci ludu dyzunickiego brać nie możemy, gdy wojsko przechodziło przez okolice, zamieszkałe też przez unitów, i przez katolików, i przez żydów. Po części niezręczność komendantów, a bardziej jeszcze niepomysłny przebieg wojny od samego początku i popłoch, sprawiony przez nieustanne cofanie się, tłumaczą dostatecznie tę wstrzemięźliwość ludności od poufałych stosunków z obozami polskimi w obec nadciągających w przeważnej sile wojsk rosyjskich.

„sejm warszawski z uprzejmością przyjął całe urządzenie Cerkwi Greko-Oryentalnej przez Was samych sporządzone“, przemawiał w tych słowach: „Tak jest, kapłani!... wasz obrządek, własność, wasze dochody w tej samej u nas są cenie, w jakiej naszych własnych kapłanów. Nie trwożcie się, aby różnica opinii i obrządku przeszkadzała nam kochać was, jak braci i współrodaków.... Przychylnością, dobrodziejstwami chcemy was, braci naszych, do wspólnej ojczyzny przywiązać: łączcie przeto serca wasze z Polakami“ etc. Następnie wydała Rada Najwyższa Narodowa pod d. 14 czerwca uniwersał o Grekach Dyzunicach; była tu wyraźnie wygłoszona zasada równouprawnienia, wolność wyznania, przypuszczenie do wszystkich urzędów tak cywilnych, jak wojskowych, utworzenie oddzielnej hierarchii pod zwierzchnictwem patriarchy Konstantynopolańskiego. Tymczasem zaś został mianowany prezesem Konsystorza Grecko-Oryentalnego X. Saba Palmowski, archimandryta Wileński, ihumen Bielski. Rezolucją z d. 15 września też Rada wyznaczyła fundusz na najęcie domu pod kaplicę dla Greków Nieunitów, „bo ich za braci równych wszystkim współobywatelom i za synów jednej ojczyzny poczytuje“ *).

Nie rozszerzyło się jednak powstanie na województwa południowo-ruskie, odcięte granicą 1793 r.: więc objawy jakiejś życzliwości dla Polski pozostawiły ślad wyraźniejszy jedynie w karach, wymierzonych przez Imperatorową za udział „w buncie polskim“. W liczbie 83 osób, skazanych ukazem z d. 20 czerwca 1795 r., znajdują się dyzunicy np. ponomar Tadeusz Niemirycz do miast odległych Syberyi i wysoki dygnitarz w hierarchii greckiej, mianowicie: Jeneralny Namiestnik Biskupa Kijowskiego Michajło Połocki, wysłany na zamieszkanie do gubernij wschodnich Rosyi Europejskiej. Pierwszego Komisyja Smoleńska uznała winnym pogwałcenia przysięgi pod-

---

*) G. Wol. Warsz. Nr. 13 str. 171; G. Rząd. Nr. 78 str. 31; Journal Hist. Dufoura str. 166. Na ręce X. Palmowskiego wydawano niejednokrotnie po 6000 złp. dla więźniów rosyjskich.

dańczej i zdrady stanu, drugiego—winnym niedoniesienia władzom o knowaniach i przedsięwzięciach buntowniczych.

Ku oczyszczeniu sumienia narodowego od zaślepienia i win przeszłości możeby wystarczyła taka restytucya, takie ogłoszenie współobywatelstwa w obec Ojczyzny: ale dla skutku politycznego byłoby czyn małej doniosłości, bo czasu już brakło na wprowadzenie nowej zasady w życie. Gorącej, ofiarnej, czynnej miłości od ludu dyzunickiego Polska nawet po uchwałach sejmu Czteroletniego doznać nie mogła i nie doznała ani w 1792, ani w 1794 r. Prawodawcy przeto ze stronnictwa reformy zapatrywać się musieli na dyzunitów nie jako na przyczynę do siły i mocy państwowej, ale raczej jako na zawadę w pracy nad nową organizacją wojska, rządu, stosunków włościańskich i ekonomicznych.

c) Raskolnicy, Wielkorosyanie emigranci, uchodząc od prześladowania religijnego we własnym kraju, znaleźli przytułek w Litwie i Rusi. Liczba ich przed pierwszym rozbiorem przynosiła zapewne 100.000 głów. Nie wyptacali się przybranej ojczyźnie życzliwością. Na ich pomoc rachował książę Repnin w r. 1794 *).

d) Ormianie po zaborze Galicyi stanowili w pozostałej Polsce małą gromadkę najwyżej 30.000 głów. Mieszkali w Mohylowie nad Dniestrem, Bałcie, Kamieńcu, Raszkowie i Łucku, gdzie mieli kościoły swoje, oraz w wielu innych miastach pojedynczemi familiami **). Trudnili się handlem. Żadnych roszczeń politycznych, przynajmniej w epoce badanej, nie objawiali.

e) Tatarzy po większej części mahometanie, cho-

---

*) Przegląd dziejów polskich liczy ich w r. 1825 w granicach 1772, r. 180.000, a w samej gubernii Mińskiej 50.000 (str. 26 i 25) Де Пяле: l. cit., str. 57.

***) Opieramy się na rachubie Kublickiego (Dz. Cz. S. G. W. sesya 292 — nie 290 — z d. 26 lipca 1790). X. Zacharyasiewicz, drukując „Wiadomość“ o Ormianach w Polsce (Lwów Schneyder. 1842), nie podał liku ludności ormiańskiej.

ciaż wielu z nich się ochrzciło. Osiedleni w r. 1397 na Litwie i przywilejami przez Witolda obdarzeni, najliczniej mieszkali w dzisiejszej gubernii Mińskiej; mieli też liczne dobra w okolicach Kalwaryi (dzisiejszej gubernii Suwalskiej), w powiecie Trockim (gub. Wileńskiej) i na Wołyniu w powiecie Owruckim nad rzeką Uszą. W końcu XVIII w. musiało być ich przynajmniej z 50.000, skoro cesarz Paweł I mógł formować z nich pułk Tatarski o 10-ciu szwadronach. Nikt się na nich nie skarżył w Polsce; żartowano sobie z ich gospodarki rolnej, ale upatrywano zdatność i ochotę do służby wojskowej w lekkiej kawaleryi i przyznawano im prawa stanu szlacheckiego. Rząd rosyjski, obejmując Litwę w posiadanie, uznawał ich za „Polaków zakonu Mahometa, zaszczyconych przywilejem szlachectwa“. Zapomnieli oni swego języka narodowego, a nawet zaniechali wielożeństwa. Już w XVI w. pisali o sobie: „Na szable nasze przysięgaliśmy, że kochamy Litwinów, kiedy w wojnie mieli nas za jeńce, a wstępującym na tę ziemię powiedzieli, że ten piasek, ta woda i te drzewa są nam wspólne. Nasze dzieci wiedzą o nim (o Witoldzie), a nad słonemi jeziorami (w Krymie) i w Kipsaku wiedzą, że my w naszym kraju nie jesteśmy cudzoziemcami“. We wszystkich napadach tatarskich nigdy z swoją bracią nie łączyli się i owszem przeciw nim walczyli; mówili bowiem: „Ani Bóg, ani prorok nie każą wam rabować a nam być niewdzięcznymi; my was mamy za rabusiów, a naszą szablą was pokonywając, zabijamy hultajów, ale nie braci naszych“. Prawodawstwo Rzeczypospolitej było też dla nich zawsze życzliwem. Sejm z r. 1786 pozwolił zaciągać „Naród Tatarski“ do pułków Przedniej Straży a czteroletni, gotując się do wojny z Rosyą, uchwalili d. 7 maja 1792 r. uformowanie dwóch pułków tatarskich po 500 koni. Zaszczynie znanym był tatar generał Bielak, o którym Kazimierz Sapieha, marszałek, mówił na sejmie z wielkimi pochwałami, jako o wytrawnym żołnierzu, co się odznaczał jeszcze w wojnie Siedmioletniej. Służył też pod Kościuszką, lecz umarł w czasie powstania. Rada Najwyższa Narodowa

przyznała pozostałej po nim wdowie i dzieciom pensję ze skarbu. Tatar Mucha w r. 1794 zebrał oddział ochotników z województwa Trockiego i wchodził z nimi do kordonu rosyjskiego dla zrobienia dywersyi *).

f) Starozakonni czyli Żydzi w liczbie, jak wiemy, około 900.000 głów stanowili masę odrębną, naród oddzielny i liczniejszy od narodu szlacheckiego. Mieli swoje kahały i przykahałki, swoją reprezentację w obec władz rządowych, która się zwała czasem „Jeneralnością Narodu Żydowskiego“ **). Nie powoływani wcale do służby wojskowej, nie uczestnicząc wcale w życiu publicznem, przynosili oni państwu czyli raczej skarbowi tylko specjalny, a wcale umiarkowany podatek, zwany „pogłównem żydowskim“. Nie tylko religia, ale też mowa, strój, obyczaj stawały pomiędzy nimi i resztą ludności niewzruszoną przegrodę. Stosunki obustronne były cierpkie i wcale niezadawalniające, co nie jest

---

*) Przed r. 1831 liczono Tatarów w gub. Wileńskiej, Grodzieńskiej i Mińskiej około 50.000 („Polens Schicksale seit 1763. Paris 1831 Didot“, str. 8 i Przegląd Dziejów Polskich 1839, tablica wyznaniowa pod rubryką „Muzułmanie“). Schnitzler: La Russie etc. 1835, str. 407 podaje na jedną gubernię Mińską, podług pierwszej rewizyi 1794, Tatarów wraz z Grekami i Ormianami samych dusz męzkich 23.116; w gubernij Wileńskiej w tymże czasie podług p. De-Pule naliczono Tatarów pięci obojey 1.240 głów (l. cit. str. 115). Część jednak wyemigrowała z ekonomij królewskich około 1770—1780 r. przed prześladowaniem Tyzenhauza, lubo podana przez Mich. Zaleskiego (Pamiętn., str. 76) liczba na 50.000 familij nie jest prawdopodobną. O Tatarach wołyńskich pisze Połujański (Opisanie Lasów Kr. Pol. i Gub. Zach. etc. Warszawa 1855 Jaworski, tom III, str. 78) Historyczne i prawodawcze fakta o Tatarach podał Czacki: O Lit. i Pol. Prawach wyd. Turowsk. II, 148 — 151, patrz też „Konstytucye Sejmu... 1786“, „Konstytucye y Uchwały Seymu 1788“ pod datą 7 maja 1792; Dz. Cz. S. G. W. sesya 235 z dnia 16 marca 1790; Gaz. Rząd. 1794 Nr. 56, str. 223 „Journ. Histor.“ Dufour'a, str. 148, Полн. Сообр. Зак., tom 24, Nr. 17.903.

**) Tak np. w sprawie o długi żydowskie, która ciągnęła się pomimo kilkakrotnych napomnień Komisji Skarbowej do r. 1792 i bodaj nie była załatwiona ostatecznie (Pr. Ek. A/3 Uniwersał z d. 22 kwietnia 1766 i A/22 Uniwersał z d. 30 sierpnia 1785 roku).

rzeczą łatwą do wytlómaczenia, skoro przypomnimy sobie, że Tatarzy, niemniej różni religią i obyczajem, bardziej może niebezpieczni jako potomkowie najezdniców, co przez pięć stuleci tyle spustoszenia Polsce wyrządzili, zżyli się przecież serdecznie z ludnością miejscową. Żydzi znosić musieli pogardę, poniewierkę, różne nadużycia; władza i literatura obarczyła ich ciężkimi zarzutami. Kasztelan Jezierski przypisywał im wywołanie wojen kozackich i koliszczyzny; bezimienni autorowie broszur oskarżają ich o przemytnictwo na komorach, wywożenie monety za granicę, fabrykowanie weksli, fałszowanie papieru stemplowego, obrzynanie złota lub ujmowanie wagi sposobem chemicznym bez obciążenia, gnębienie włościan przez szynki i karczmy, próżniactwo pasożytne i t. p.*). Województwa wielkopolskie w epoce sejmu czteroletniego zakazały laudami wypuszczania szynków żydom w arendę. Komisya Skarbu Kor. zabraniała niejednokrotnie ofycyalistom swoim i wymierzała na nich kary za posługiwanie się Żydami przy załatwianiu czynności służbowych, lub za udzielanie im kredytów. Mieszczanie wszędzie uskarżają się na Żydów, że wydzierają zarobek rzemieślnikom, że rujnują całe cechy, działając podstępnie.

W Warszawie nie pozwalał im wcale przebywać marszałek Bieliński; następca jego Lubomirski zaprowadził bilety

*) Najgwałtowniejsze zarzuty zawiera broszura p. t.: „Katechizm o Żydach i Neofitach... do Deputacyi dla poprawy formy Rządu przestany“ (1792). Autor twierdzi nawet, że Żydzi „przebrani w mundury, wyczerniwszy twarze, napadają na dwory“, str. 44. Ta broszura pisana była po 3 maja 1791, jak widać z „Wyznania Wiary“ na str. 47, a wydana w marcu 1792, jak wykazał p. Smoleński (Stan i Sprawa Żydów etc., str. 57). O „Złości Żydów“ i „plotkach talmudowych“ rozwodzi się na 24 stronicach broszura: „Sekret Żydowskich przewrotności; ciekawe obrządki żydowskie w każdym miesiącu roku“. Wszystkie te broszury jednakże nie dorównają podobno bogactwem wiadomości o urządzeniach i wierzeniach Żydowskich nowoczesnemu opracowaniu E. Żukowskiego w „Опытъ описанія Могилевской губерніи... и редъ А. С. Домбовецкаго“ 1882 I 694—782. Staszyc w „Przestrogach dla Polski“ (str. 243) nazywa Żydów „naszego kraju letnią i zimową szarańczę... wsie napelniają nędzą, a powietrze zarażają zgnilizną“.

z terminem 5-dniowym, jako dowód chwilowego pobytu; bez takiego biletu żaden Żyd nie mógł się pokazać na mieście, a płacić zań musiał po srebrnym groszu. Nie zrażali się tem jednak Żydzi i napływali w takiej liczbie, że kasa marszałkowska miała ztąd przeszło 200.000 złp. rocznie. Gdy zaś August Sułkowski, Poniński i Potocki zaczęli osiedlać Żydów za ckokami i gdy powstała cała osada, zwana „Nową Jeruzolimą“, mieszczanie miasta Warszawy dopomnieli się wypędzenia ich na mocy prawa. W istocie Lubomirski wywołał Żydów z miasta, porozrzucił domy w Nowej Jeruzolimie, a wszystkie towary zabrał do Cuchthauzu lub kozszar kadeckich, gdzie je wyprzedawano hurtownie na rzecz wypędzonych właścicieli. Daremnie się wdawał w tę sprawę Departament Policji, daremnie występował z memoryałem niejaki Szmul Zawel Josiowicz, powołując się na rezolucję Króla i Rady Nieustającej z r. 1775. Na skutek wyjaśnień Lubomirskiego i oporu mieszczan, Departament musiał też wydać decyzję, że „Żydzi mogą powrócić do swoich siedzisk, z których przybyli“ *). Pomimo tak dotkliwego ciosu dla Żydów, Warszawa miała dla nich powab nieprzeparty: cisnęli się do niej podczas sejmów, kiedy im prawo pozwalało pobytu, i usiłowali zostawać po sejmach, udając przyjezdnych i okupując się datkami. W r. 1784 rugował ich znowu marszałek Mniszech na usilne domaganie się Magistratu. Ale podczas sejmu czteroletniego, nazbierało się ich już kilka tysięcy i obśiedli Marywil, Pociejów (na Senatorskiej wówczas), Kłopotkie, Golubskie i t. d., aż nareszcie mieszczanie, rzemieślnicy, stracili cierpliwość; pod boki króla i sejmu w dniach 16 i 17 maja 1790 r., pospólstwo rzuciło się na Żydów, handlujących w pałacu Pociejowskim i na Golubskim, zburzyło jeden dom, towary porabowało lub do studni powrzucało i innych dopuściło się gwałtów. Straż marszałkowska nie była w stanie opanować tego rozruchu i Mniszech, marszałek w. k., musiał

---

*) D. P. 3, str. 146, 234, 235, 244.

zawezwać wojsko. W kilka tygodni potem sąd marszałkowski wymierzył na winnych kary surowe (więzę, dom poprawy i więzienie w Kamieńcu na lat kilka *): ale nienawiść do żydów nie wygasta. Wolno było im przebywać i handlować w stolicy tylko podczas sejmu, ale za nim jeszcze ukończył się sejm czteroletni, podczas przedostatniej limity urząd m. Warszawy wydał obwieszczenie o wydalaniu żydów bardzo surowe, gdyż ci, którzy pozostaną, nie wyjednawszy sobie właściwego zaświadczenia, mieli być sekwestrowani, trzydziestą plag ukarani i za okopy wyprowadzeni **) W wykonaniu

---

*) Dz. Cz. S. G. W. sesya 264 d. 17 maja 1790. Gromił okrucieństwo żaków Pamiętnik Hist. Polit. (1783 str. 5) „Święta wielkie w tej stolicy (w Warszawie) jak okropny dla oczu tkliwych wystawiają widok! Żaki, a nawet dorośli, skupiwszy się, gonią z strasznyim zgiełkiem Żydów i kijami walą. W oczach naszych jednego jadącego kilkunastu, obskoczywszy i konie zatrzymawszy, tak kijami obkładali, iż spadł z wozu. Jak możemy cierpieć ten dziki dawniejszych obyczajów ostatek?“.

**) Obwieszczenie to nosi datę d. 8 lutego 1792 G. N. i O. str. 68. Mieszczanie Krzemieńca podobnież rugowali żydów z placów miejskich, nieznacznie przywłaszczonych. Pomimo protekcyi starosty Sanguszki, mieszczanie wygrali proces w r. 1781 i, uzyskawszy wyrok, poburzyli domy żydowskie, przyczem stało pod bronią 400 jęgrów rosyjskich i porucznik kawaleryi narodowej z 6-u towarzyszami (Möllers: „Reise von Warschau nach der Ukräne. Herzberg am Harz“ 1804, str. 13—14). Konfraternia kupiecka m. Poznania w prośbie, do sejmu 4-letniego podanej, oskarża Żydów, że przez nieopłacanie swych długów za granicą psują obcy kredyt kupcom chrześcijańskim; że roznoszą wszelkie towary i całkowite suknie nowe, zakupywane na jarmarkach zagranicznych, ze szkodą skarbu i rzemieślników krajowych; że, sprzedając sukno na łokcie, niedopuszczają zakładania fabryk i cechów sukieniczych; że przekupują zboże przed bramami miejskimi; żądała więc, aby „żydostwo tutejsze powściągnięone zostało“. (Przełożenie nayspokorniejszej prośby od Konfrat. kupieckiej m. J. K. Mci Poznania etc. Druk. bez daty, ale późniejszy od wzmiankowanego w tekście roku 1788; podpisani kupcy poznańscy Fryd. Bielefeld i Jan Hen. Jenka). Na to Żydzi wydali „Odpowiedź z wywodem od Synagogi Żydów. Poznań“. A kupcy znów „Odpowiedź Konfr. Pozn. na explikacyą Żydów etc“. (Druk bez daty i podpisu z wywodem historycznym, sięgającym pierwotnej umowy z r. 1523, i zarzutami, że wszelkie umowy z miastem były przez Żydów gwałcone. Wygnania Żydów z miast królewskich żąda Dz. Handl. 1786, str. 327.

jednak nakazy takie traciły swoją grozę, ponieważ w Warszawie zaprotegowała Żydów zawsze jurysdykcya marszałkowska, a po innych miastach osłaniały ich przeciwko zawziętości mieszczan możne urzędy starościńskie, naturalnie za pieniądze. Urządzali sobie nawet jakieś „sesye publiczne“ na Lesznie w Warszawie *). Mieli też wielką łaskę u szlachty zamożniejszej: województwa Ruskie sprzeciwiały się nawet przygotowanej w r. 1791 reformie Żydów, oświadczając wręcz, że się bez nich obejść nie mogą **). Tymto sposobem mogli oni, pomimo poniewierki, egzystować i mnożyć się w Polsce, a Schultz twierdzi nawet, że „Żydzi posiadają tu więcej swobody, niż gdziekolwiekbądź z wyjątkiem Holandyi i Anglii... Najwięcej dla nich uczynili Kazimierz Wielki i Jan III Sobieski ***). Z Rosyi i Austrii wypędzano ich; z tego powodu od wschodniej i południowej granicy przybywali wciąż emigranci z dawnych przedrozbiorowych prowincyj polskich powiększając masę ludności ubogiej. Bo ogół Żydów polskich, przynajmniej znaczna większość, żyła w nędzy. „Gdy tyle ustaw nie chcą cierpieć hultajów i przechodniów próżniaków... kapcani Żydzi bez majątku, bez roboty, bachurami obłożeni, włóczęą się po kraju, do nikogo nie należą, od kahałów i przykahałków napróżno karmieni, przesеляją się na zniszczenie płodów ziemi“, jak powiada autor jednej z najwybitniejszych broszur politycznych ****). O ubóstwie ogółu świadczy wielka suma długów, jaką obciążone były Jeneralność i Ziemstwa żydowskie; wynosiły one w roku 1766 złp. 359.109; wyrokiem sądowym Komisyi Skarbu Koronnego nakazano umorzyć te długi za pomocą oddzielnej składki w stosunku 3-ch złotych

---

*) Katechizm o Żydach y Neofitach, etc., str. 43.

**) Głos Jezierskiego, kasztelana Łukowskiego, w Dz. Cz. S. G. W. sesya 396, d. 1 marca 1791 r.

***) „Reise e. Liefländ. II, 110—111.

****) Uwagi praktyczne o poddanych polskich względem ich wolności i niewoli. Warszawa 1790 Dufour, str. 163.

od głowy. Tej składki jednak żydzi nie zrobili i długów, przynajmniej wszystkich nie zapłacili do r. 1785; sprawa skomplikowała się, ponieważ wiele ziemstw żydowskich skutkiem pierwszego rozbioru odeszło pod obce rządy; więc Komisya Skarbu Koronnego uniwersałem zwoływała na dzień 17 lutego 1786 r. do Warszawy na „kondescensyą“ wszystkie kahały i przykahalki albo „przez siebie“ albo przez plenipotentów z dokumentami dla ukończenia sprawy. Wiemy jednak, że i wtedy, a nawet w czasie sejmu czteroletniego sprawa ta ukończoną nie była, bo prawo z r. 1792 wyznaczało znów termin likwidacyi do d. 15 czerwca *).

Przybywali jednak i bogacze do Polski z zagranicy; tak, pomiędzy znakomitościami żydowstwa warszawskiego znajdują się Herszko i Icyk z Brodów, Szmul ze Lwowa, Dawid i Nutka z Królewca **). Po nad całym wszakże tłumem Izraelskim najwyżej się wzbili, bo aż historyczną postacią w epoce badanej stał się Szmul Jakubowicz, zwany także Szmul Zbitkawer. Imię jego zapisało się w aktach urzędowych, sądowych, dyplomatycznych i w korespondencyi królewskiej; nadto powtarzane jest do dziś dnia przez lud warszawski, w nazwie pewnej miejscowości na Pradze: „Szmulowizna“. Zostawał on w częstych stosunkach ze Stanisławem Augustem, podobno cieszył się jego względami i za

---

*) Pr. Ek. A/3 Uniwersał z d. 22 kwietnia 1766, str. 343; A/22 Uniwersał z d. 30 sierpnia 1785, str. 359. Wierzycielami były grody Krakowski, Kaliski, Lwowski, instytucje i osoby prywatne. List okolny J. K. Mci wzgl. długów kahalnych z d. 2 lutego 1702.

**) Inni najstawniejsi w Warszawie Żydzi: Herszko Markiewicz, Josiek i Herszko Salomonowicz z Poznania, Nosun i Chaim z Łoska, Matful z Sochaczewa, Szmul Szejdarz i Abraham z Krakowa, Josiek, Jankiel, Szmul, Boruch i Gierson z Piotrkowa (Katechizm o Żydach i Neofitach str. 43, 44). Na Rusi bardzo majątnym był Chaim Chmielnicki, który miał hurtowne sklepy bławatne: w Berdyczewie, Ostrogu i Dubnie. Niejaki Boruch w Berdyczewie posiadał magazyny napełnione suknamy angielskimi, francuzkimi i niemieckimi [J. Duklana Ochockiego: Pamiętniki wyd. Kraszewski II, 208].

iego zapewne przykładem wchodził w różne interesa i umowy z Rosyanami. Podczas pierwszego rozbioru był „jeneralnym wojska rosyjskiego liwerantem... za porozumieniem się z jeneralem Romanusem jeździł, otoczony zuchwałą kozaków kupą... i kontrakty z obywatelami zawierał“. Nadużycia jego stanowiły jeden z punktów oskarżenia przeciwko Ponińskiemu w znanej sprawie przed sądem sejmowym w r. 1789—1790 *), ale w obronie swojej Poniński dowodził, że zaopatrywanie armii rosyjskiej sposobem liwerunków było urządzone w celu osłonięcia obywateli od rekwizycyj, do jakich też armia uciekała się pierwiej. Snadź znakomitemi rozrządzał wpływami, kiedy podczas podróży kaniowskiej Stanisław August umieścił pretensyę Szmula do rządu rosyjskiego, zapewne z rachunków liwerunkowych wynikła, a 7.000 dukatów (126.000 Złp). wynoszącą, w przygotowanym dla cesarzowej Katarzyny II memoryale, zatytułowanym „Souhairs du Roi“. Nadto Bezborodce wręczył król oddzielną notę Nr. 9 w tymże interesie; o czem zawiadamiał szefa swego gabinetu Kicińskiego z nadmienieniem, że i ambasador (Stackelberg) „dał dobre słówko“ **). Poprzednio już król dał Szmulowi plac na Pradze prawem wieczystem emfiteutycznym do urzędzenia „kirchowu czyli okopiska“ (cmentarza) dla starozakonnych. Dopomagał w tej sprawie Mokronowski, wojewoda mazowiecki. Dygnitarze narodu żydowskiego, wybrani do osądzenia jednej sprawy pogrzebowej w r. 1791, oświadczając wdzięczność swoją za uzyskanie przywileju monarszego na ten kirchow, postanowili, aby Szmul był „Starszym nad Starszymi Bractwa żydowskiego Warszawskiego, a w czasie czynienia elekcyi, t. j. w święta wielkanocne do tegoż starozakonnego Szmula

---

*) Odpowiedź ze strony U. U. Instygatorów O. N. i ich donoszącego W. Ad. Xcia Ponińskiego P. W. K. przeciwko U. Wojciechowi Turskiemu (druk), str. 101 i w *Delacyi* str. 32.

***) Kalinka: Ostatnie lata pan. Stan. Augusta II, 18, 31. Listy króla do Kicińskiego z d. 29 marca i 8 maja 1787.

dwóch mężów wysłać powinni i prosić go, aby przybył i był przytomny w Warszawie na ich elekcyi⁴. Wynikały jednak zatargi i sprawy o opłatę za pogrzeb. Szmul występował w r. 1784 że skargą, że bogaci żydzi bywają wywożeni po śmierci do Sochaczewa; dekret przyznawał słuszność skarżącemu i nakazywał zapłacić mu trzecią część kosztów pogrzebowych po jednym bogaczu w kwocie 30 czer. zł. (540 złp.). Po upadku powstania Kościuszkowskiego do generała rosyjskiego Buxhewdena, który zajmował Warszawę, Żydzi wystąpili ze skargą na Szmula, że wybiera arbitralnie podatek od pogrzebów i prosili o wyzwolenie ich z tego ucisku *). Czytając takie skargi, przypuszczaliśmy, że Szmul ciągnął zyski ze swego dobrego uczynku, lecz świadomy zwyczajów członek zarządu gminy Starozakonnych zapewnił nas, że opłaty nie mogły wpływać do kieszeni fundatora i szły na pokrycie kosztów pogrzebowych ludności ubogiej. W r. 1792 Szmul wyrobił sobie u Komisji Skarbu Koronnego kontrakt na kupno zbóż z magazynu Kazimierskiego po cenach niskich (żyto i jęczmień po zł. 5¹/₂) z kredytem na rok, ale po wybuchu wojny, gdy armie zbliżyły się do Wisły, Komisya cofnęła ten kontrakt i sprzedane zboże zatrzymać kazala **). I z Komisyjatem zawierał Szmul kontrakt na dostarczenie tysiąca koni „pod wyprawy artyleryczne od J. K. Mci rozkazane“, a Komisya Wojskowa zatwierdziła ten kontrakt w d. 5 maja 1792 r. ***). W interesie dostaw do obozu polskiego pisała do kogoś żona Szmula (d. 27 lipca 1792 r.) po francuzku; podpisała się: Servante J. Schmul. Więc była damą wykształ-

---

*) Dekreta z d. 22 Czerwca 1784 i 2 Kwietnia 1791 r. tudzież skarga do Buxhewdena znajdują się w Aktach Zarządu Warszawskiej Gminy Starozakonnych, dotyczących się żydowskiego Pragskiego Cmentarza. „Vol.“ I, lit. C. Dekreta pisane „fracta pagina“ po hebrajsku i po polsku, ale złą polszczyzną.

***) Pr. Ek. A,30, str. 1369 i 1853, rezolucye z d. 22 maja i 5 Lipca 1792 r.

***) K. W. 189, str. 207; 191, str. 4.

coną *). Po nieszczęśliwym wypadku wojny Szmul (co prawda w towarzystwie z królem) podążył do przeciwnego obozu. Podczas drugiego rozbioru Szmul ukazuje się znowu jako liwerant wojsk rosyjskich i „zbiegł“ zaraz po wybuchu powstania Kościuszkowskiego. Już w parę dni po powstaniu m. Warszawy, pod datą 20 kwietnia 1794 r. Komisya Porządkowa Księstwa Mazowieckiego dała zalecenie (pułkownikowi Gislerowi) „na sprowadzenie wszystkich magazynów na Pradze, pod dozorem i liwerancją Szmula byłych“; w parę tygodni później Rada Zastępcza kazała zabrać do kasy „wyśledzone pieniądze Szmula“, w kwocie 757 dukatów (13.626 złp.), a Rada Najwyższa Narodowa kazała wyprawiać dla wojska skóry w garbarni „po Szmulu Jakubowiczu w zabezpieczenie narodowe wziętej i przystawić do niej nowe budynki“; rachowała bowiem liczne do niego pretensye **). A jednak podczas szturm Pragi w d. 4 Listopada 1794 r. Szmul, bolejąc nad mnóstwem ofiar miecza i pożogi, ogłosił, że ktokolwiek z wojska przyprowadzi mu żywego mieszkańca Pragi, czyto żyda, czy chrześcianina, otrzyma nagrody dukata w złocie, a kto przywiezie umarłego dla oddania go ziemi, mieć będzie rubla srebrnego. Dwie baryłki, jedna napełniona złotem, druga srebrem, stały w pośrodku dworu Szmula; obie się wypróżniły. Pamięć tego uczynku miłosiernego przechowuje się do dziś dnia w podaniu żywym ***). Wiemy jeszcze o Szmulu że dostarczał „furażów i różnych potrzeb“ dla dworu królewskiego aż do ostatnich dni pobytu Stanisława Augusta w Warszawie i że umarł d. 3 Października 1800 r. ****).

---

*) List Szmulowej w Rap. Kamp. Litt. etykieta 95 t. VII ad nrum 194.

**) Gaz. Wol. Warsz. 1794, str. 26, 54, Gaz. Rząd. 1794 Nr. 48, str. 191 i Nr. 52, str. 208.

***) Słyszeliśmy je z kilku ust, a powtórzyliśmy podług wersyi, podanej przez Jana Papłońskiego, Dyrektora Warsz. Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Pamiętniku tegoż Instytutu z r. 1873, str. 108.

****) Należność za liwerunek została zaspokojona już po detronizacyi Stanisława Augusta przez jego pełnomocnika koniuszego Kickiego,

Z tych suchych faktów widzimy, że Szmul rozwijał wielkie spekulacje swoje w chwilach najnieszczęśliwszych dla kraju, że służył wodzom wojsk nieprzyjacielskich (idąc za królem), że miał go za winnego władze narodowe w imieniu Kościuszki działające, a przecież był dobrym i litościwym człowiekiem, ojcem zanego filantropa Berka Sonnenberga. Nikt też nie dziwił się temu; przy jego imieniu nie wyczytaliśmy nigdzie żadnego epitetu, malującego gniew lub zgorznienie: wnioskujemy ztąd, że biografia taka wydawała się wtedy zupełnie naturalną, pospolitą. Zestawiając ją z wrażeniami, jakich doznaliśmy w ciągu studyów nad materyałem całej epoki, zawnioskować dalej winniśmy, że ogół narodu żydowskiego niewięcej od Szmula troszczył się o los Polski, że mu obcemi były uczucia obywatelskie względem kraju. Bo zresztą zkąd miały zrodzić się te uczucia? jakim sposobem miały się one wykształcić? Moznaby zapewne domagać się jakiegoś przywiązania do ziemi, która jakkolwiekbądź wyżywiła tyle pokoleń izraelskich, do tej płachty nieba, która zarówno z dziećmi Polski ogarniała je, darząc niekiedy dniem słonecznym, do tego pejzażu, który od lat niemowlęcych tak nam wrasta do wyobraźni i duszy. Ale Żyd nie czuł tego przywiązania, bo miał lepszą piękniejszą ojczyznę—w Pale-

---

który aktem z d. 27 Czerwca 1796 r. oddał Szmulowi prawem wieczysto-emfiteutycznym plac dziedziczny króla z domem dwupiętrowym przy ulicy Czerniakowskiej, tyłem ku Łazienkom stojący. Akt ten znajduje się w hypotece w księdze 3012D. Data śmierci wryta na pomniku, który jest ozdobą cmentarza żydowskiego na Pradze. Dochodziły nas też wieści o wielkich zapisach przez Szmula na cele dobroczynne poczynionych, lecz zarządzane na prośbę naszą poszukiwania w aktach i spisie funduszu obecnie istniejącej Rady Dobroczynności Publicznej, w Archiwum po b. Komisji Spraw Wewnętrznych, oraz osobiste zapytania, do wnuków po Szmulu skierowane, nie dostarczyły mi żadnych dowodów. Zapewne wieści te urosły z pomieszania czynów Szmula, z czynami syna jego Berka Sonnenberga, który był też liwerantem (w r. 1812 przy armii X-cia Józefa Poniatowskiego) tudzież jednym z najhojniejszych dobroczyńców Instytutu głuchoniemych w Warszawie (biografia jego jest w rzeczonym Pamiętniku z r. 1873).

stynie. Nie widział jej nigdy; było to ojczyzna wymarzona, ale właśnie dla tego niezmiernie ponętna. Cała praca wyobraźni wśród najprozaiczniejszego, nędznego życia zwracała się ku przyozdabianiu owej utraconej Judei tęczowymi barwami. Polska, tak samo jak każdy kraj Europy, była dla nich tylko ziemią wygnania, domem niewoli, Egiptem. Gdyby się objawił nawet jakiś bezwiedny, fizyologiczny wpływ przyrody, to go tłumili gorycz doznawanej pogardy i ucisku, zabytki średniowiecznego okrucieństwa chrześcian. Nigdzie jeszcze w XVIII wieku nie uznano ich za obywateli kraju; sławny sanhedryn paryski obradował dopiero w 1807 r.; Napoleon I nie wyrzekł jeszcze i do prawodawstwa nie wprowadził zasady równouprawnienia dla wszystkich mieszkańców, zrodzonych na ziemi francuzkiej: dla Żyda więc istnieli tylko nienawistni goimowie, których się bał, których oszukiwać dla własnej obrony, przed którymi płaszczyć się dla otrzymania egzystencji musiał.

Ludzie reformy na sejmie czteroletnim czuli i widzieli, że byt narodu żydowskiego nie jest normalnym, że społeczeństwo i państwo dotkliwe ponosi szkody na tak wypaczonych stosunkach pomiędzy mieszkańcami jednego kraju *). Najgorliwszymi promotorami przekształcenia tych stosunków byli Butrymowicz i Jezierski, kasztelan łukowski. Pierwszy wystąpił już w r. 1789 z projektem reformy żydów i wręczył go królowi na sesji sejmowej (dnia 4 Grudnia), prosząc o poparcie. Drugi ofiarował się sam na członka deputacyi, której wyznaczenia domagał się. W istocie sejm wysadził w czerwcu 1790 r. Deputacyę do Reformy Żydów; w literaturze broszurowej ukazało się dużo głosów

---

*) Poczucie takie objawiało się już i dawniej. Czytaliśmy w r. 1777 wzmiankę w aktach Komisji Skarbu Kor. (Pr. Ek. A/14 str. 748) o „projekcie do uniwersału względem emigracyi żydów do Jerozolimy“. Czyjego pióra był ten projekt oraz jakiej treści? Nie wiemy. Uniwersał projektowany nie wyszedł.

i propozycyj; projekt został nareszcie ukończony przed dniem 1 marca 1791 r., ale pod obrady nie przyszedł, a zatem i w prawo zamienić się nie mógł *). Powstrzymujemy się więc od oceny projektu, jakoteż broszur w sprawie żydowskiej ogłoszonych tem chętniej, że zadania takiego podjął się i starannie rozwiązał je p. Wład. Smoleński **). Zaznaczymy tylko, że Butrymowicz i wielu innych projektodawców, oświadczając się zgodnie za poszanowaniem religii Mojżeszowej, pragnęli połączyć „dwa narody“, chrześcijański i żydowski, na podstawie ustępstw wzajemnych, wcielić Żydów do organizmu narodowego przez zniesienie lub zreformowanie kahałów, przez wpływ sądownictwa, a nawet przez edukację. Godnem też jest uwagi, że tak w literaturze, jak przy obradach sejmowych nieraz dało się słyszeć słowo współczucia i litości nad ludem nieszczęsnym i że sejm czteroletni unikał, o ile było można, obciążania żydów podatkami ***).

---

*) Dz. Cz. S. G. W. 201 d. 4 Grudnia 1789, 284 d. 19 Lutego 1790 i 396 z d. 1 marca 1791. Do Deputacyi żydowskiej weszli ks. Garnysz, podkanclerzy kor., Jezierski i Felkierzamb, kasztelanowie z senatu, a ze stanu rycerskiego: Butrymowicz, poseł piński, Zakrzewski, Bernowicz, Walewski, Chołoniewski, Wybranowski.

**) Stan i sprawa żydów polskich w XVIII w., Warszawa Cels Lewicki i S-ka 1876 roku.

***) Bułhakow, poseł rosyjski, mówi w swoim dzienniku o jakichś projektach, układanych w r. 1792 przez Ignacego Potockiego i Piatolego co do żydów, o audyencji, udzielonej żydom przez Stanisława Augusta uroczyście, bo z tronu, o zapewnieniach Piatolego w końcu kwietnia jakoby czynionych, że „w przyszłym tygodniu sprawa żydowska przyjdzie na stół“. że bankier „Leblanc“ (zapewne Blanc) i „jakiś drugi“ dają porękę za 5 milionów, które Żydzi obowięzują się płacić corocznie w miejsce podatków na spłacenie długów królewskich. Pobudką miała być chciwość na pieniądze żydowskie. (Kalinka ostatnie lata etc. XVIII w. Dokumenta, str. 290, 348). Wszakże sprawa wcale „na stół“ nie przyszła aż do ostatniej limity sejmu; jaki był i czy był, czy istniał projekt Piatolego? nie wiemy. Informacje Bułhakowa noszą cechę złośliwości i nienawiści do ludzi sejmu czteroletniego, lecz dokładnemi bynajmniej nie są. Usunięty od kół podówczas wpływowych, musiał on poprzestawać na pogłoskach i relacjach podrzędnych agentów swoich.

Jakież wrażenie sprawiły te prace i te projekty na narodzie żydowskim? Prawie żadnego. Ogół nie zmienił się, zapewne nie wiedział nawet co się o nim pisze, bo nie wielu czytać po polsku umiało. Zkądże zresztą mielibyśmy wyglądać zmiany w usposobieniach całego plemienia, gdy reforma pozostała tylko projektem, nie weszła w życie, nie wykształciła nowego młodego pokolenia. Parę rabinów napisało broszury z pochwałami uniżonemi dla projektodawców, ale z zastrzeżeniami, zaciętym konserwatyzmem tchnącemi. Istniała sekta Franka, który przebywając w Polsce od 1756 do 1773 wytworzył pewną odmianę chrystyanizmu dla Żydów i umierając w grudniu 1791 r. w Offenbach pod Frankfurtem, kazał się ubrać w suknie polskie, a nogi związać wstęgą karmazynową podług zwyczaju żydowskiego *). Z czasem sekta frankistów złąła się z narodem, ale była bardzo nieznaczna. Wszakże po ogłoszeniu Ustawy Trzeciego Maja „plenipotenci ludu żydowskiego w całym kraju“ podali memoryał do Komisji Policji Ob. Nar. treści następującej: 1) aby Żydzi, w miastach wolnych zamieszkali, w sprawach swoich w Komisjach Cywilno-Wojskowych, lub też w sądach zie-

---

*) Biografię i naukę Franka z możliwą dokładnością przedstawił Alex. Kraushar w monografii p. t. „Frank i Frankiści polscy“, Kraków, 1895, t. 2. Odsyłając do niej ciekawych, przytoczymy tylko wyjątek z pominiętej tam korespondencji o pogrzebie Franka: Frank przebywał długo w Polsce, był zamknięty w Częstochowie, później słynął z okazałości życia w Wiedniu, Bernie. „Bogactwa człowieka tego, niewiedzieć zkąd wzrastające, tłum ludzi, których trzymał przy sobie i sposób życia jego wzbudzał ciekawość we wszystkich... Stronnicy jego z Polaków, Greków i Ormian etc. bywali na nabożeństwie katolickim, ale oprócz tego miewali własne schadzki swoje. Miał on 50 ludzi dobrze ubranych i uzbrojonych, którzy trzymali wartę u niego. Za pogrzebem szli mężczyźni ubrani po polsku, grecku, ormiańsku i turecku, za nimi chłopcy z łukami strzałami, urzędnicy dworu, nakoniec ciało Franka. Trumna, białym atlasem przykryta, z frendlami i galonami, na wierzchu krucyfiks czerwony, obwinęty galonem; ciało włożono w trumnę z łożem“. (Korespondencya z Frankfurtu w Supplencie do G. Nar. i Obc. 1792, Nr. 3, str. 17).

miańskich, a nie w Magistratach ostatecznie znajdowali rozszczenie; 2) aby sprawiedliwość w uciążliwościach swoich, w miastach: Żytomierzu, Szawlach, Brześciu Lit., Winnicy, Nowogródka i Grodnie poniesionych, mieć mogli; 3) aby żydom, na placach miejskich zasiadłym, czynsze arbitralne podwyższone nie były, aby składki żadne, bez dozwolenia Komisji (Policji) ustanawiane, Żydów nie dotykały, tudzież, aby w kwaterunkach wojskowych równy wszystkich dotykał ciężar; 4) aby łaźnie i browary swoje, wśród miasta będące, najdalej utrzymać się mogły; 5) aby najemników wiary chrześcijańskiej mieć mogli; 6) aby opieka rządowa i do Żydów rozciągnięta została“. Z tych punktów Komisja udzieliła na 1-szy odpowiedź odmowną, zalecając, aby zamieszkali w mieście Żydzi podlegali urządzeniom policyjnym i sądom miejscowym, dopóki władza prawodawcza „osobistych względem ludu żydowskiego prawideł“ nie ogłosi; na 2-gi przychylną; na 3-ci i 4-ty odmowną ze względu na prawa miast; na 5-ty przychylną; co do 6-go zaś oświadczyła: „Gdy opieka rządowa Konstytucją 3 Maja nad wszystkimi kraju mieszkańcami rozciągnięta została, przeto Komisja i Żydów z pod tejsze wyłączonych nie widząc, tem samem prawo „Neminem captivabimus nisi iure victum“ (wyjąwszy recens crimen) i do Narodu żydowskiego rozciągnięte być widzi“ *). Taki wykład powinien był nadać konstytucji 3 Maja wartość w oczach Żydów i zadowolić ich pomimo odmowy na żądania co do browarów, łaźni i sądownictwa szlacheckiego. Wiemy, że toczyły się układy z królem, które podrażniony wciąż Bułhakow nazywa komedya; mieli niby żydzi zapłacić długi królewskie w sumie 20 milionów złp., lecz nie mogli się porozumieć i odeszli, nie chcąc się do zapłaty zobowiązać i król

---

*) Relacya delegowanych od N. Konf. do Examinu Kom. Policji, str. 15—16.

wziął od nich tylko 15.000 duk.*). Może rezultatem tych projektów i układów była przytoczona przed chwilą rezolucja Komisji Politycy. Gdy się zaczęła wojna 1792 r., Żydzi okazywali tu i ówdzie pewną życzliwość dla Konstytucji Majowej, tak np. krawcy wileńscy ofiarowali się zrobić bezpłatnie 200 mundurów dla wojska, synagoga Sochaczewska dała 300 zł., Żydzi puławscy wzięli udział w składce mieszczan i włościan, szczupłej, bo na ogół 485 zł. gr. 8 wynoszącej**). Było zaprawdę grosz wdowi w porównaniu z 20 milionami długów królewskich.

Lecz w chwilach walk ostatecznych w r. 1794 nie okazali Żydzi żadnymi ofiarami swych uczuć obywatelskich; znajdowaliśmy chyba prośby pojedynczych kahałów o zwolnienie od nadzwyczajnych podatków, nakładanych podczas powstania Kościuszkowskiego z konieczności. Na Litwie zaś zjednali sobie względy wodza rosyjskiego X-cia Repnina, który pisał o nich w odezwie urzędowej do gubernatora mińskiego (Nieplujewa) w sprawie kahału grodzieńskiego o wieś Bobryki: „Wszyscy Żydzi tutejsi wcale nie żywili współczucia dla byłego w Polsce buntu, ale przeciwnie, w gorliwości swojej świadczyli nam przysługi“ ***). Jedynym objawem ****) życzliwości dla ginącej wówczas Polski była dobra wola Józ e-

*) Dziennik Bułhakowa w Ostatnich latach etc. Kalinki: Dokumenta, str. 290.

**) Gaz. Nar. y Obca 1792, str. 302, 303, 314.

***) Де Илье „l. cit.“ str. 117.

****) Znaleźliśmy zresztą jedną jeszcze wzmiankę, iż w d. 17 i 18 Maja 1794 r. podczas walki z Igielstromem Żydzi „zaszczytnie się odznaczyli“. Wojda: O rewolucji Polskiej z r. 1794 w Pamiętnikach z XVIII w. wyd. Żupańskiego VIII, str. 29. Podobne świadectwo składają Żydom warszawskim Czacki (Rozprawa o Żydach, wyd. Turowsk. str. 57) i baron Wyszyński, w 1818 powoływany przez H. Nussbauma (Szkice historyczne z życia Żydów. Warsz. 1881, str. 24). Przypominamy jednak, że gmina żydowska w Warszawie nie istniała wtedy, że zatem walczyły w szeregach ludu zapewne nieliczne indywidua, porwane zapalem masy.

fa Aronowicza i Berka Josielewicza; ten ostatni z patentem na pułkownika otrzymał od Kościuszki pozwolenie pod datą 17 Września na werbunek do „pułku Lekkokonnego Starozakonnego“. Odezwa „do współbraci“, wy-stosowana przy tej okoliczności, uwydatnia w stylu i uczuciach głęboką różnicę ducha między Polakami i synami Izraela. Główny motyw jest taki: „On, mąż tak wielki (Kościuszko) i tyle inszych mężów wielkich, posiadających zaiste już dużo wolności, pragną przecie jeszcze wolności i odzyskania ojczyzny. A czemużto my uciemienieni wziąć się do broni nie mamy? Gdyśmy więcej uciemienieni nad wszystkich ludzi na tym świecie?“ A zakończenie brzmi tak: „Kochani bracia! Obudźcie się jak lwy i lamparty: za pomocą Boga pokniemy tych nadęto-wielkich“. Słyszeliśmy tradycję i parę humorystycznych anegdot o tym pułku, ale brak zupełny wiadomości w raportach i źródłach urzędowych każe nam wątpić o wiarogodności podań. Wątpimy nawet o istnieniu samego pułku ze względu na brak czasu do organizacji. Powołana bowiem odezwa nosi datę 1 Października 1794 r., w „księdze z Kasy Generalnej Narodowej dla Rady Najwyższej“ przekonywamy się, że Berek Josielowicz wziął „na pierwsze potrzeby pułku... zbierać się mającego 3.000 zł.“ biletami skarbowymi (nie gotowizną) dopiero d. 6 Października, a d. 10 Października zaszła już bitwa pod Maciejowicami*), w której Kościuszko dostał się do niewoli. Wprawdzie szturm Pragi nastąpił przed świtem d. 4 Listopada, nie przypuszczamy jednak, aby Josielowicz posiadał talent zorganizowania pułku w ciągu czterech tygodni z trzema tysiącami w biletach mocno już zdyskredytowanych, oraz, aby jego współ-bracia „zbudziili się jak lwy i lamparty“ po klęsce Ko-

---

*) Gaz. Rząd. 1794. Nr. 78 z d. 20 Września, str. 312, Nr. 92 z d. 4 Października, str. 371 i 372, Nr. 101 z d. 13 Października, str. 41, księga z Kasy Narodowej Gł. Iny, dla Rady Najwyższej oddział VII, Nr. 75 Komisji Sk. Kor. pod datą 6 Października w ekspensie.

ściuszki. Osobiście złożył on dowody odwagi, wstąpiwszy do legionów, komenderował szwadronem ułanów polskich za Księstwa Warszawskiego i poległ, atakując Austryaków w Kołku w r. 1809, ale to wszystko działo się już po trzecim rozbiore.

Podany tu szkic, jakkolwiek w bardzo ogólnych zarysach trzymany, dostarczy przecież dostatecznej, jak miemam, liczby wskazówek do wniosku, że naród Żydowski Polsce służył tylko handlem w najobszerniejszym zakresie i opłatą skromnej części swoich zysków handlowych do skarbu w postaci pogłównego, stempli, ceł i t. p. dochodów, ale do żadnych obowiązków obywatelstwa nie poczuwał się. Mąż stanu nie mógł przeto wciągać owych 900.000 głów w żadną rachubę na wypadek walki o byt narodowy, przynajmniej w ciągu lat 30 od chwili wprowadzenia reform najlepiej obmyślanych i najstaranniej wykonywanych. Dla sejmu czteroletniego była to masa martwa w znaczeniu siły politycznej, nieużyteczna, może nawet szkodliwa.

g) Grecy, nie liczni, trudnili się handlem win i towarów wschodnich po miastach.

h) O Cyganach tyle tylko wiemy, że miewali swoich naczelników, zwanych królami cygańskimi i że po ogłoszeniu konstytucyi 3 Maja opieka rządowa była też nad nimi rozciągnięta. Komisya Policji Ob. Nar. obwieszczeniem swoim zawiadomiła o tem wszystkie Komisyje Cywilno Wojskowe i Magistraty, zabraniając aresztowania tych ludzi „pod tytułem włóczęgów, owszem mają onym oznajmić o rządowej nad nimi opiece, wolność siedlenia się oświadczać i do niej w krajach Rzpltej zachęcać“. Zarazem jednak zalecono, aby się Cyganie kupami, jak dotąd nie włóczyli, ale w przeciągu roku obrali sobie miejsce zamieszkania, pod groźbą osadzenia po tym terminie w domu pracy lub w więzieniu.

Z cyfr statystycznych wnosić można, iż liczba ich nie przenosiła 2.000 głów *).

---

*) Czacki wymienia nazwisko ostatniego króla cygańskiego zmar-

B. W grupie katolickiej. a) Unitów liczba jest nader trudną do oznaczenia, skoro nie napotkaliśmy żadnych obliczeń z XVIII w. chociażby ogólnikowych i przypuszczalnych, a nie mniej trudnem jest określenie duchowego ich nastroju. Wiemy, że w r. 1671 metropolita unicki Kolenda liczył podwładnych sobie cerkwi parafialnych 10.000 na Rusi Czarnej i Białej w granicach W. X. Litewskiego i w pomniejszych grupach na Wołyniu, Podolu, lub województwie Ruskiem; dyzunicy zaś, wedle jego rachuby, posiadali w episkopii łuckiej cerkwi parafialnych 5.000 i w eparchii lwowskiej 6.000, w Wilnie monaster Ś. Ducha i ze 70 parafij w granicach owoczesnych W. X. Litewskiego *). Toczyła się jeszcze stuletnia, w ciągu XVII w. niezłatwiona walka pomiędzy klerami unickim i dyzunickim o cerkwie, monaster, beneficia, dochody. Ale na początku XVIII w. przyjęli unię ostatni władcy dyzunicy: w r. 1700 lwowski, halicki i kamieniecki Józef Szumlański, oraz w 1704 chełmski Dionizy Żabokrucki. Wtedy liczba parafij przekroczyła liczbę 20.000. Nadto rozszerzyła się unia na Ukrainie aż do Dniepru i w r. 1747 przybyło unitom 800, a w 1764 ten przyrost dosięgnął w tej stronie podobno do 2000 parafij **). Ale było przyrost nie trwały. Widzieliśmy (str. 202, 204), że Gerwazy Lincewski i następca jego Hiob Bazylewicz, episkopowie perejasławscy, przyłączyli do swej dycjezyi prawie wszystkie te cerkwie, do 1902 w ciągu 1767—1773 r., lecz potem znowu odzyskali je unicy, a w r. 1787 utracili raz jeszcze Smilańszczyznę i Czehryńszczyznę podczas wizyty Sadkowskiego ***).

---

tego około r. 1780. Nazywał się Ignacy Marcinkiewicz. W Koronie takich królów mianowała Kancelarya królewska, w Litwie — Radziwiłłowie, z przywłaszczonego prawa. (O Lit. i Pols. Prawach I, 253). *Relacya Delegowanych... do examinu Policji 1792 r.*, str. 15.

*) Theiner: *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae ...historiam illustrantia Romae 1863*, tom III Nr DCV str. 593 — 600 i DXCVI str. 588. Nie wspomnieliśmy o eparchii Nowogrodu-Siewierskiego o 2 tysiącach parafij, ponieważ nie należała już do Polski.

***) Кояловичъ: *Пет. возсоед. Западнор. Упатовъ* str. 6.

***) Батюшковъ: *Подолія 195—199.*

Atoli wszystkie te informacje dają nam wyobrażenie o liczbie parafij, dekanatów, monasterów, o falowaniu władzy i interesów duchowieństwa, nie zaś ludu, w obrębach parafij lub dekanatów zamieszkałego. W XVIII wieku dane co do liczby dusz ukazują się w aktach rosyjskich, dotyczących nawracania z unii do prawowierności, a naprzód w doniesieniach Jerzego Konisskiego. Od chwili wybuchu walki zbrojnej i przez czas akcji pierwszego rozbioru przysyłał on do Petersburga swoje uwagi o pochopności unitów do powrotu na prawosławie, o czem zapewniać go mieli Smogorzewski, władyka połocki i Młodowski koadjutor episkopii Włodzimierskiej imieniem swego biskupa; nie śmieli tylko zgłosić się z tem do Imperatorowej przez obawę, aby im to za przestępstwo względem Rzpltej poczytanem nie było; donosił też o wciąż odbieranych prośbach od całych gromad, ogółem 80-ciu na lata 1768—1775: lecz przełożenia te pozostały bez skutku. Potem, przychylając się do życzenia Stanisława Augusta, Katarzyna II pozwoliła Smogorzewskiemu przenieść się do Polski dla objęcia urzędu metropolity unickiego; lecz odebrała mu episkopię połocką z zasady, że nią rządzić nie może poddany innego państwa. W r. 1780-m wyszedł ukaz, przepisujący następne postępowanie tymczasowe do chwili zamianowania nowego arcybiskupa dla dyecezyi połockiej: gdy umrze jakikolwiek proboszcz unicki, należy zapytywać parafijan, czy nie życzą mieć kapłana „naszego prawosławnego“? W razie twierdzącej odpowiedzi takiego niezwłocznie wyznaczy arcybiskup pskowski w gubernii Połockiej, lub biskup mohilewski w gubernii Mohilewskiej; w przeciwnym razie parafia ma być powierzona księdzu unickiemu z sąsiedniej parafi. Skutkiem takiego zarządzenia przyłączyło się do prawosławia w ciągu jednego miesiąca 10.000 dusz przeważnie w dobrach, nadanych przez Imperatorową po pierwszym rozbiórce Rosyanom; następnie do r. 1784 w obu guberniach liczba nawróconych powiększyła się do 117.116 dusz *).

*) Батюшковъ: Бѣлоруссія и Литва str. 319—322.

Większe liczby ukażą się po drugim rozbiórce Polski. Już w manifeście o nowem zajęciu ziem w r. 1793 Katarzyna II wskazała jako cel działalności swojej: „wybawienie wsi i grodów, które niegdyś do Rosyi należały, są zaludnione i wzniesione przez jedноплеmieńców, jedną z nami wiarę wyznających, od zgorzenia i poniżenia, jakie im zagraża“. Na razie utworzone zostały trzy gubernie: Mińska, Iziaslawska (od Zaslawia na Wołyniu); Braclawska; zarząd ich cywilny po śmierci Kreczetnikowa otrzymał z tytułem gubernatora jeneralnego Tutołmin, któremu niebawem Imperatorowa przesłała swój reskrypt datowany 22 kwietnia 1794 r., o zniesieniu Unii. Zjednoczenie z Prawosławiem jest tu wskazane jako najpewniejszy środek do ugruntowania jednomyślności i spokoju w ludzie, a zatem wszelkie przeciwdziałanie ze strony łacinników i unitów poczytanem będzie za przestępstwo kryminalne, podpadające sądowi i pociągające za sobą sekwestrację majątku. Dołączone pismo okólne (околуное постаніе) Wiktora Sadkowskiego wzywało całą ludność unicką do powrotu na łono kościoła Prawosławnego, upewniając, że nikt nie potrzebuje obawiać się żadnych prześladowań, ani ucisku, gdyż Imperatorowa na to nie pozwoli i krajów tych Polsce nie zwróci. W maju kazano wysłać do pomocy Sadkowskiemu odpowiednią potrzebę liczbę osób duchownych z przyległych eparchij rosyjskich *). Przeznaczonych było 20.000 rubli rocznie na duchowieństwo prawosławne „dopóki się parafie nie zwiększą“. Przy wykonaniu tych zarządzeń powstanie Kościuszkowskie spowodowało kilkumiesięczną zwłokę, lecz w jesieni wojska rosyjskie zajmowały już resztę Litwy i Wołynia, a niezwłocznie zaczęło się urządzenie dwóch nowych gubernii, Grodzieńskiej i Słonimskiej pod kierunkiem księcia Repnina. Od końca sierpnia starego stylu, a więc od początku września 1794 według gregoryańskie-

---

*) Батюшковъ: Подолія str. 208 — 209. Полн. Собр. Законовъ № 17202.

go kalendarza, Sadkowski rozpoczął na Podolu przyjmowanie nawracających się i do d. 27 października wykazał 333.093 dusz, a w lutym 1795 r., 1.010.090 pozyskanych dla kościoła Prawosławnego. Na jego żądanie metropolita unicki T. Roztockii został wezwany do Petersburga i tam zatrzymany. Nowy reskrypt z d. 10 stycznia zalecał Tutołminowi ściśle wykonywanie wydanych poprzednio przepisów i energiczne karcenie zuchwalców, pobudzających do oporu. Gubernator iziasławski otrzymał naganę za to, że przez obawę buntów chłopskich, kazał powstrzymywać unitów od przechodzenia na prawosławie, jeśli nie będą im przewodniczyli księża, lub jeśli nie będą się zgadzali dziedzice t. j. obywatele ziemscy *). Gubernator połocki Łopatin musiał otrzymać podobne instrukcje, bo zwoływał księży unickich dla przychęcania do prawowierności. Wiemy już, że ogólna liczba nawróconych w 1794 i 1795 r., doszła do 1.665.714 dusz, i że trzech czwartych tej masy dostarczyło Podole, czyli owoczesna gubernia Braclawska (1.295.471 dusz z 1442 cerkwiami). Mała była liczba na Wołyniu, jeszcze mniejsza w gubernii Mińskiej, a najmniejsza na Białej Rusi, gdzie w dwóch guberniach Połockiej i Mohilewskiej, wykazywano tylko 110.000. W prowincyi ks. Repnina nie znajduje się śladu żadnego nawracania,

Po śmierci Katarzyny II zachwiały się w pewnej części wymienione tu liczby. Szlachta gubernii Mińskiej podała cesarzowi Pawłowi I adres, w którym pomiędzy innymi zamieściła skargę na popełnione przy nawracaniu gwałty, gubernator zaś Korniejew przyznał w najpoddanniejszym raporcie swoim, że nawróceni do prawosławia chłopci unicy w niektórych parafiach nie chodzili do cerkwi, nie przystępowali do najważniejszych sakramentów według obrządku prawo-

*) Tamże str. 211 — 212. Ukaz do gubernatora iziasławskiego w Полн. Собр. Зак. №. 17290. Труды Комитета для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи. Каменецъ-Подольскъ, 1878—9. Выпускъ II стр. 7.

sławnego, wracali do Unii, albo przyjmowali katolicyzm. Popi zaś, tracąc swoje dochody, obrażali lud, zmuszając go wbrew woli chodzić do cerkwi i przyjmować sakramenta; podawali też skargi bez powodu na sąsiednich parochów unickich o odciąganie ludu; ztąd wynikło mnóstwo śledstw i lud po większej części niewinnie był dręczony“ *). Metropolita Roztocki, który nie złożył Katarzynie II przysięgi na poddaństwo, powitał wstępującego na tron Pawła radosną mową i mniemał, że odzyska władzę swoją metropolitalną. Do Petersburga zjechał nuncyusz papieski Litta. Słyszac o tem niektórzy księża unicy z parafianami swoimi pozrywali pieczęci z zabranych na prawosławie cerkwi i zaczęli odprawiać w nich znowu unickie nabożeństwo **). Ile było takich parafij i ludności? Nie wiemy: więc i poprawki do powyższych liczb wprowadzić nie możemy. Z takimi wątpliwościami wkraczamy do wieku XIX. Po za gubernią Podolską Unia utrzymywała się bez znacznych zmian. Były nawracane tylko pojedyncze osoby, albo zamieniane kościoły na cerkwie prawosławne. W gubernii Witebskiej, którą biskup prawosławny Anastazy nazywa „siedaliszczem Unijatstwa“, unicy jeszcze około 1835 r. stanowili większość ludności, posiadali bowiem cerkwi swoich 135 i klasztorów 33, gdy katolicy mieli 40 klasztorów, ale tylko 63 kościoły, a prawosławni 65 cerkwi. I w gubernii Mohilewskiej wyznanie prawosławne „zaczynało wtedy (w r. 1835) brać przewagę nad katolikami łaćcińskimi i greckimi“ ***). W r. 1839 ukazem Mikołaja I unia na Białej Rusi i w 7-miu guberniach Zachodnich zupełnie zniesioną została. Nie znając urzędowej

---

*) Де-Шуге: Станиславъ Августъ Понятовскій въ Гроднѣ и Литва 1794—7. С.-Пб. 1871 str. 223, 229, 120.

**) Батюшковъ: Подолія str. 219.

***) Recommence à dominer parmi cette population, mais les catholiques latins ou grecs sont toujours très nombreux — tak mówi Schnitzler op. cit. str. 397, 388.

cyfry unitów, przyłączonych wtedy do kościoła Prawosławnego, nie możemy ściśle przeprowadzić rachunku wstecznego. Musimy poprzestać na cyfrach okrągłych i pozbawionych cechy urzędowej. Księżą rachują 2 miliony na ogół 7-miu gubernij Zachodnich i 2-ch Białoruskich. Przegląd Dziejów Polskich podaje na rok 1825 unitów 3.740.000, ale razem z galicyjskimi, liczonymi na 2.000.000; ztąd więc wypada na wszystkie prowincye, pod berłem rosyjskiem zostające, nie wyłączając unitów chełmskich w Królestwie Kongresowem, 1.740.000 przy ludności ogólnej tychże prowincyi 13.400.000 (cała zaś ludność ówczesna w granicach 1772 r., liczoną była na 20.220.000 *). Redukując ogólną liczbę unitów z r. 1825 podług uwag do tablicy 6 ej na rok 1772, otrzymamy (z proporcji $11.500.000 : 20.200.000 = x : 3.740.000$

Nr. 53.

2.127.000 unitów w granicach i okresie przedrozbiorowych.

Ale do ułożenia podobnej proporcji nie wystarczają powyższe dane, gdy nie znamy liczby ani unitów białoruskich ani galicyjskich. Przeto, opierając się na cząstkowych informacjach powołanego „Przeglądu“, że około r. 1832 liczono w gubernii Mińskiej 670.000, a w Wołyńskiej przeszło 100.000 unitów *), wnoskujemy w drodze kombinacji z ludnością Białej Rusi, Galicyi i skalą przyrostu, że w granicach pierwszego rozbioru mogło być około 1 miliona unitów takich, co się nie przyłączyli do prawosławia za panowania Katarzyny II, a ponieważ przyłączonych wówczas było, jak wiemy przeszło 1.666.000; więc na r. 1791 wypadnie liczba ogólna unitów w sumie dwóch ostatnich liczb, zaś na r. 1772 w sumie liczbę ostatniej i Nru 53 t. j.

---

*) X. J. P. B: Ostatnie chwile unii w Dyecezyi Chełmskiej. Lwów 1878 str. 10. Przegląd dziejów polskich. Poitiers 1839, tablica ludności podług wyznań na str. 26. W Królestwie kongresowem liczono w 1863 r. unitów 225.125 dusz (Ekonomista 1866, zeszyt VI str. 324).

Nr. 54.

3,790.000 na rok 1772 i 2,666.000 głów w 1791.

Zjednoczeni z kościołem Rzymskim w dogmatach i głównych obrzędach, uznający swoją głową duchowną papieża, unicy powinni, zdaje się, używać zupełnego z katolicyzmem równouprawnienia. Tymczasem widzimy niestety! że i oni doznają upośledzenia gwoźli wywyższenia duchowieństwa katolickiego. Księża unicy posiadają szczupłe dochody; co gorzsa, szlachta nie ufa im, posądza ich, że zdolni są schyzmę przyjmować, chłopów buntować. W roku 1789 na Wołyniu podczas owej paniki, wywołanej przez sprawę niewierkowską (§ 26), dwóch księży unickich święto—podobno bez słusznego powodu. Tymczasem powołany już akt z roku 1768 *) świadczy, że księża, którzy za sprawą Melchizedecha przez hajdamakę Żeleźniaka „wleczeni w męczarniach do Perejasławia, przysięgali przed Gerwazym“, wróciwszy, oświadcza, że chcą pozostać przy unii. Po pierwszym rozbiórce metropolita połocki, Smogorzewski, okazał się tak dalece niepodatnym na instrukcje rządu rosyjskiego, że go nareszcie wyprawiono z posiadłości Imperatorowej; zamieszkał więc w Polsce. Gdy Jerzy Koniski, wspomniany już arcybiskup białoruski, przysłał na ręce Sadkowskiego pismo p. t.: „Odpowiedź na głos anonima“, w którym zagrzewał metropolitę i biskupów unitów do szukania protekcji Imperatorowej rosyjskiej, a Sadkowski podał je do druku; wtedy biskup Lewiński ostrzegł

*) Skargi i zażalenia XX. Unitów obrządku Greckiego Archidiecezyi Kijowskiej wniesione do akt Grodzkich Województwa Kijowskiego w „Aktach Grodzkich i Ziemskich z czasu Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie, w skutek fundacji ś. p. Alexandra Stadnickiego“. Lwów 1868, t. I. Nr. LXXXIII.

o tem jurysdykcyę marszałkowską, która zakazała je drukować *).

Jazon Junosza Smogorzewski,

metropolita unicki 1779—1788) z drzeworytu w dziele p. Batuszkowa „Białoruś i Litwa“ (str. 317) podług portretu w bibliotece Archireja Litewskiego.

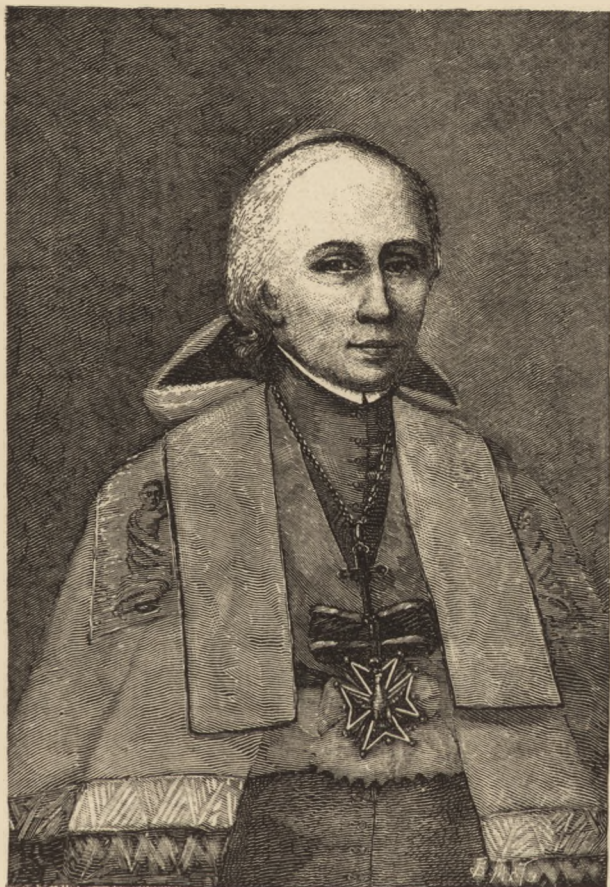
A jednak biskupi unicy nie mieli krzesel w senacie. Dopiero sejm czteroletni uczynił pierwszy krok do naprawie-

---

*) *Dzien. Czyn. Sejmu Gł. Warsz. sesya 324, z dnia 5 października 1790 roku, głos Mikorskiego.*

ia tej niesprawiedliwości; ofiarował jedno krzesło arcybiskupowi i metropolicie unickiemu, wszakże nie po arcybiskupie gnieźnieńskim (prymasie), lecz dopiero po biskupach katolic-

Teodozy Roztocki,

metropolita unicki 1783 – 1795 † 1805 z drzeworytu w dziele p. Batuszkowa „Podole” (str. 181) podług portretu, znajdującego się w Chełmie.

kich na skutek opozycji tych ostatnich. Godną uznania skromność okazał metropolita Roztocki, bo przyjął to miejsce

od szarego końca z wdzięcznością „dozgonną“ i w pierwszej mowie swojej, dnia 9 września 1790 roku wygłoszonej, zapewniał o swych uczuciach obywatelskich. Przymiotów senatorskich nie objawił wprawdzie: przy rozprawach podatkowych przemawiał przeciwko podwojeniu zsyпки zbożowej z dóbr duchownych; zresztą nie zabierał głosu w dyskusji nad sprawami ogólnego interesu *). Ale przeciwko nawracaniu Katarzyny II protestował jak najenergiczniej, a po ostatnim rozbiorze kraju odmówił przysięgi poddańczej rządowi rosyjskiemu i mieszkał w Petersburgu, zawieszony w czynnościach swego urzędu metropolitalnego **). Konstytucya z d. 11 czerwca 1790 roku p. t.: „Duchowieństwo Obojga Obrządków w Koronie i W. X. Litewskim“ wyznaczyła biskupom unickim pensyę wcale sutą, po 50.000 złp. rocznie, ale biskupi katoliccy pobierać mieli aż po 100.000.

Była mowa na sejmie o zakładaniu seminariów unickich, o fundowaniu nowego biskupstwa mińskiego, gdyż biskup połocki mieszkał za kordonem rosyjskim; Butrymowicz chciał „zbliżyć złączenie unii z obrządkiem łańcińskim“, a w tym celu chciał znieść kalendarz ruski i nakazać księżom unickim, aby odprawiali nabożeństwo w aparatach łańcińskiego obrządku, ale te głosy nie wywołały żadnej nowej konstytucyi. W r. 1792 mówiono znów o zupełnem porównaniu duchowieństwa unickiego z katolickiem, lecz do decyzyi nie przyszło ***). Pożytecznemby było jednak fundowanie semi-

---

*) Rozprawy toczyły się głównie na sesyi 292 (nie 290, jak mylnie napisano w Dz. Cz. S. G. W.) dnia 26 lipca roku 1790. Przyluski, kasztelan gnieźnieński, chciał dać miejsce po prymasie „podług prawa z roku 1443 za Władysława Jagiełły“ (znów omyłka, bo w tym roku Jagiełło już nie panował). Mowy Roztockiego w Dz. Cz. S. Gł. W. na sesyi 311, dnia 9 września i na sesyi 335, z dnia 25 października 1790 roku.

***) Кояловичъ I. cit., str. 393.

***) Dz. Czyn. Sej. Gł. Warsz. sesye 292 i 293, z d. 26 i 27 lipca 1790, głosy Sapiehy i Suchodolskiego, kasztelana smoleńskiego, sesya 157,

naryów, zarzucano bowiem brak wykształcenia księżom unickim*). W istocie, ubóstwo dotkliwe, szczególnie przy życiu familijnem, nie sprzyja rozwojowi wykształcenia umysłowego; ale ciemnoty duchowieństwu unickiemu zarzucać nie godzi się. Gubernator rosyjski Korniejew w raporcie swoim do cesarza Pawła I, opisując stan świeżo zapisanych na prawosławie unitów, oskarża przybyłych z Rosyi duchownych o grubiańskie obchodzenie się z ludem, o zaniedbanie kazań, do których lud jest przyzwyczajony, o pilnowanie samych tylko form zewnętrznych religii; powiada o nich wprost, że się stali „obrzydliwymi dla ludu“, gdy o księżach katolickich i unickich zarówno świadczy, iż wielkiego u ludu doznawali poważania, na które w zupełności zasłużyli życiem i pracą swoją**). Świadcstwo takie nabiera tem większej wagi, iż Korniejew był wcale gorliwym rusyfikatorem i zwicznął w wykonaniu tolerancyjny ukaz cesarza***). Nie należy też zapominać o Bazyljanach, którzy tyle szkół utrzymywali, którzy nawet szlachtę wychowywali, którzy cenne księgozbiory i drukarnie, że wymienimy Supraśl i Poczajow, posiadali.

b) Katolicy rzymscy, zbrojni w przywileje wyznania panującego podług ducha konstytucyi państwowej w XVIII wieku, pryncypalne zbiorowisko siły politycznej narodu, stanowili przecie mało co więcej nad połowę ludności, po strąceniu bowiem wszystkich grup akatolickich i unickiej pozostaje na rok 1791 zaledwo 4,600.000 do 4,650.000 dusz. Dopiero przez doliczenie unitów i Tatarów można było utworzyć większość liczebną 7,3 milionów ludności życzliwej nad 1¹/₂ milionami elementów obojętnych lub niechętnych Polsce.

---

z d. 25 września 1789, głos Butrymowicza. Głos Sierakowskiego kasztelana z d. 24 stycznia 1790 r.

*) Kalinka. Sejm Czteroletni I., str. 372 (wyd. 1880).

**) Де-Пуле. Стан. Августъ Понятовскій въ Гроднѣ и Литва въ 1794—7, Спб., 2-ге wyd. 1871, str. 229, 230.

***) М. Кояловичъ Исторія возсоединенія Западно-рускихъ Уніатовъ старыхъ временъ Спб. 1873, str. 381.

20. 2) Co do stanów.

Od XVI w. faktycznie, od r. zaś 1768 z mocy wyrażonego prawa Rplita składała się z trzech stanów: króla, senatu i stanu rycerskiego. Książd Jezierski podał do tej konstytucyi humorystyczny komentarz: „Król jestże szlachcicem? Odpowiedź: „Jest“. Pytanie: Senator jestże szlachcicem? Odpow. Jest“. A więc na pytanie: Kto trzyma władzę prawodawczą i wykonawczą w Rzeczypospolitej? wypada niewątpliwa odpowiedź: „Król, senat i rycerstwo, trzy stany a jeden szlachcic“ *). Na ten wywód godzimy się w zupełności ze stanowiska prawa państwowego; ponieważ jednak w tej chwili chodzi nam nie tyle o stosunki prawne, ile o porachowanie sił, jakie rząd mógł do działania w razie potrzeby powołać: przeto usuwamy z oczu pomienioną konstytucyę i zrobimy przegląd ludności podług tych stanów, jakie istniały w rzeczywistości, w życiu, chociaż bez uznania lub troskliwości prawodawstwa.

a) S z l a c h t a jest bardzo liczna, liczniejsza niż gdziekolwiek w Europie. Pomimo pół-wiekowych usiłowań rządu rosyjskiego ku zmniejszeniu jej liczby w guberniach zachodnich, senator Funduklej w roku 1852 zaznacza, iż w gubernii Kijowskiej przypada 1 szlachcic na 14 dusz ludności ogólnej, gdy w guberniach wewnętrznych Rosyi 1 na 84 **). Ani we Francyi, ani w Anglii, ani w krajach niemieckich stan tytułowany nie dosięgał cyfr nawet absolutnych szlachty polskiej XVIII wieku. Ta mogła zwać się „narodem“ skoro liczniejszą była od ludności niejednego z państw pomniejszych np. Szwajcaryi, Danii. Mieściła też w łonie swoim wszelkie różnice zamożności, wykształcenia, stanowiska towarzy-

---

*) Vol. Leg. VII, 595, str. 277. Katechizm o tajemnicach Rządu Polskiego etc. w Samborze, w drukarni J. C. K. A. Mości roku 1790 dnia 10 stycznia, str. 1.

**) Фундуклей: Стат. Опис. Кіевск. губ. I, 191.

skiego, od magnata aż do szlachcica siewierskiego, co służywał za laufra lub hajduka. Na szczycie stali: aa) panowie, taki Radziwiłł „Panie Kochanku“, który w samych królewskich włościach posiadał 16 miast, 583 wsi, 25 wójtostw, prócz niezmiernych dóbr własnych dziedzicznych, który z powodu zajęcia dóbr swoich pod kuratoryę w ciągu lat 1764 — 1768 mógł uformować pretensję sądową do księcia Czartoryskiego, generała Ziem Podolskich (jako spadkobiercy po ojcu, stryju i teściu Flemingu) na 100 milion. złp., i który w r. 1764 miał 6.000 nadwornego żołnierza, ale dochodu rachowano mu tylko 5,000.000 złp. *); taki Potocki Szczęsny, którego dobra położone w trójkącie między Targowicą, Mohilowem i Tulczynem, (Humań, Tulczyn, Brahiłów) wraz ze starostwami zawierały 3,000.000 morgów, w tej liczbie przeszło milion morgów ziemi ornej a liczyły 130.000 osadników pańszczyźnianych; dziś na tej przestrzeni mieści się 600.000 ludzi; którego dwór liczniejszy był od dworu królewskiego, bo składał się z 400 osób dworzan i służby **); który podatku ofiary płacił około 300.000, a więc dochodu liczył trzy miliony złp. W umowie, z żoną zawartej (w Petersburgu dnia 23 czerwca 1795 roku), przekazując jej wszystkie dobra i długi swoje, wymówił sobie pensję roczną w sumie 50.000 dukatów holenderskich (900.000 złotych pol.) a nadto zatrzymał dochody z dóbr Kalnik, Daszów i Gruszka do chwili spłacenia mu ich szacunku w cyfrze 120.000 dukatów holenderskich (2,160.000 złp.) Nie mniejsze, jeśli nie większe, intraty odziedziczył po ojcu książę Adam Czartoryski, Jenerał

---

*) Dyaryusz S. O. 1788 [urzędowy] T. II, część II, str. 229, głos Krasickiego na sesyi 69 z dnia 3 marca 1789. Dieterici l. cit. Tab. A. Rulhière: „Hist. de l'Anarchie, 1807, II, 82“.

**) Dr Antoni J. Opowiadania historyczne. Lwów 1875. Dwór Tulczyński, str. 213. Ferrand: Hist. de trois Démembr. II, 436. Metryka Kor. ks. 409, Nr. 39. Oblata tranzakcyi między małżonkami U. U. Potoczek w Petersburgu zawartej, paragrafy 3, 6, 9.

Ziem Podolskich, który mieszkał po królewsku w Puławach, a podróżował zwykle z orszakiem szlachty w strojach tatarskich z 14 wielbładami i całym taborem powozów różnego gatunku *). Hetmanowi Branickiemu (Xaweremu) w roku 1791 wylikwidowano podatku ofiary z samych dóbr Białocerkiewskich 77.495 złp., a więc jego dochód „pewny“ był szacowany na złp. 774.995, oprócz innych dóbr, jako to: Łęczny, Lubomla, Kłodna, Rokitny, i Lisianki **). Ogół tedy intrat jego dosięgał zapewne jakich dwóch milionów złp. Ale ordynacya czyniła Zamojskiemu tylko około 400.000 złp. intraty ***). Michał Ogiński, objawszy po stryju dobra na Białej Rusi i zakupiwszy jakieś dobra od Radziwiłłów, nabywał fortunę wartości 20 milionów złp. oprócz tego co dawniej posiadał. A nie był zapewne uboższym hetman W. Litewski Ogiński, który mieszkał w Słonimie okazał: „dom jego dla krajowych i cudzoziemców otwarty, muzyką, stołem, teatrem zdawał się walczyć ze stolicą króla, którego miał w ohydzie i od niego był podejrzany ****).“ Lubomirscy, Sapiehowie, Małachowscy, Mniszchowie, Sułkowscy, Poniatowscy etc., to są jeszcze rody magnackie za Stanisława Augusta. Nie wszyscy wprawdzie członkowie tych rodów są zarówno bogaci. Tak np. dwaj bracia Potoccy, Jan i Seweryn, nie zbyt obszerne musieli posiadać dobra, skoro jeden z nich Jan, nie chcąc sam gospodarować, ułożył się z drugim, Sewerynem, o całą swoją część za 54.000 złp.

---

*) K o z m i a n: Pamiętniki. Poznań 1858 tom I, str. 34. Coxe (Travels I, 185) liczy Augusta na 100 tysięcy funtów szter. dochodu, czyli podług jego stopy około 3,600.000 złp.

***) Protok. Ek. A 28 str. 35—37. Rezolucya na memoriał Branickiego Hetmana W. K. Dobra swoje wylicza sam Branicki w zaleceniu oficyalistom swoim co do wolnej elekcyi magistratu w m. Białej Cerkwi. Metryka Kor. księga 409, Nr. 3.

****) S t a s z i c: Przestrogi dla Polski 1790, str. 121 w przypisku.

*****) Mémoires de Michel Ogiński. Paris 1826, I, 109 Mich. Zaleski, Pamiętn., s. 37.

rocznej renty *) Co do trybu życia jednak wszyscy zarówno starali się urządzać je na stopie jak najwyższej i najokazalszej: mieszkali w pałacach na wsi i w stolicach; trzymali roje służby, od kamerdynera francuza i galonowanych lokajów do posługaczy stajennych i kuchennych w brudnych koszulach lub sukmanach; rezydenci, rezydentki, dworzanie szlachta, sekretarze, metrowie cudzoziemcy, stanowili też niezbędną atrybucję dworu pańskiego. Obraz takiego dworu, nakreślony z mnóstwem szczegółów przez Schultza (Liefländer) może być w ogóle trafny i typowy, a chociaż nie każdy pan pożyczał po kilkadziesiąt dukatów, gdy plenipotenci i bankier zgarniali po dwa i trzy razy procent z jego pieniędzy do własnej kieszeni: to przecież niepodobna przeczyć, że panowie polscy, więcej niż inne arystokracje europejskie, tracili pieniądze na zbytek, i że nie była ich ogólnym przymiotem rządność, gospodarność. Jakichże to zresztą zdolności, jakiego wykształcenia i charakteru wymagałoby dobre gospodarowanie na tak olbrzymich fortunach, które pod względem rozległości i ludności przewyższały państewka niejednego z książąt panujących w Niemczech i Włoszech! Radziwiłł „Panie Kochanku“ miał długów bez końca, w roku 1788 wydzierżawił wszystkie swoje lasy kompanii rosyjskiej na lat sześć, za co wziął zaliczki 80.000 dukatów; Branickiego długi w roku 1791 wynosiły około 10 milionów. Kazimierz Sapieha, generał artylerji litewskiej i marszałek sejmowy, był obdłużony do ostateczności; Szczęśny Potocki, wzorowy niby gospodarz, chwalać się ciąglem podnoszeniem intrat, miał długu 8 mil.; Wincenty Potocki z Niemirowa w roku 1790 zaciągnął u bankierów holenderskich 7,085,530 złp. **). O wartości moralnej

*) Dz. Cz. S. G. W. Sesja 156 z dnia 15 września 1789, str. 295, głos Seweryna P. posła braclawskiego.

**) Kalinka: Sejm Czteroletni I, 62. Dokumenta w Ostatnich latach etc. Żupański, str. 720. Dr Ant. J.: Powiadania Histor. 1875. Lwów, str. 262, 368.

panów owoczesnych odłóżmy sąd na koniec dzieła niniejszego; w tem miejscu nadmienimy tylko, że przez dziedziczne niemal sprawowanie wyższych urzędów magnaci wogóle byli obeznani z życiem politycznym i prawodawstwem Rzeczypospolitej, że do pełnienia służby publicznej stawać mogli z większym lub mniejszym dla kraju pożytkiem, o ile zdolności i wykształcenie indywidualne odpowiadały dumnym zawsze roszczeniom.

bb) Klasa ziemian, czyli dziedziców, posiadała w ogóle znaczne zasoby zamożności. Taki n. p. Suchorzewski, który piastował skromny urząd wojskiego wschowskiego, z dokumentów, złożonych u sekretarza Izby poselskiej, wykazał w r. 1789, że wartość dóbr jego wynosiła 3,000.000 złp. z kądem intratę swoją szacował na 150.000 rocznie *). Mycielski był dziedzicem m. Rawicza; w r. 1791 mieszczanie, chcąc odkupić od niego grunta lokacyjne, mieli zapłacić 3,000.000 złp.; Chreptowicz Joachim, podkanclerzy, posiadał dobra wartości 5,214.395 złp.; gdy je oddawał dwom synom; po strąceniu długów przypadło na każdego po 1,964.000 złp. **). Zakrzewski, chorąży i poseł poznański, od r. 1791 prezydent m. Warszawy ***) , zapisywał w r. 1792 żonie swojej 300.000 zł. Zamożność ta uderzała cudzoziemców szczególnie podczas sejmów. Schultz zapewnia; że w żadnym mieście europejskim nie można było widzieć na ulicach tyle powozów co w Warszawie; w dniu, kiedy jest sesya, lub też bal jaki, naliczy się ich więcej w ciągu dnia jednego, niż w Berlinie w ciągu tygodnia ****). Podobnie Biester, opisując kontrakty

*) Dyar. Seymu Ordyn. 1788 (urzędowy), tom II, część I, str. 359, głos Suchorzewskiego na sesyi 57 z d. 20 stycznia 1789.

**) Załeski: Pamięt., str. 221.

***) Metryka Kor., ks. 408, folio 73. Mowy Ks. H. Kollataja, str. 31.

****) „Reise eines Liefländers I, 126.

poznańskie, zauważył, że na gościach spotykał najpiękniejsze powozy i najbogatsze liberye, takie „jakich w Niemczech prawie nigdy nie widzisz, chyba tylko w Anglii“ *). Naturalnie, zamożność nie mogła być jednakowa u wszystkich; pomiędzy Suchorzewskim i zagonowym szlachcicem znalazłoby się szczebli bez liku. Stanisław August Poniatowski, spisując w Pamiętnikach swoich wspomnienia młodości, a mianowicie pierwszą wyprawę swoją w Łomżyńskie dla zdobycia sobie poselstwa na sejm w r. 1748 (zresztą w najsmutniejszych czasach anarchii i ciemnoty), kreśli wcale niepochlebny obraz zgromadzenia tych właścicieli ziemskich całego powiatu. Wróciwszy z podróży zagranicznych, ubrany po francuzku, młody panicz doznawał utrudzenia i wstrętu w zetknięciu ze szlachtą, gdy musiał „ściskać ich brudne kapcańskie osoby... po dziesięć i dwanaście razy na dzień konferować z matedorami... wysłuchać szczegółów ich drobnych kłótni domowych, układać się z nimi: ile i któremu ze szlachetnie urodzonych wyborców dać trzeba pieniędzy... jeść śniadania, obiady, podwieczorki, wieczerze za stołami równie brudnymi jak lichy usłużonemi **). Bądź co bądź jednak, z nielicznymi chyba wyjątkami, cała ta masa posiadała elementarne przynajmniej wykształcenie, sprawowała urzędy, jeśli nie państwowe, to wojewódzkie, powiatowe albo wreszcie tak zwane „funkcye“ skarbowe, sądowe, kancelaryjne i t. p. Większość pracowała, a im na niższe zstępujemy szczeble, im więcej ma pracy grupa jakaś, tem więcej zdrowych napotykamy elementów. Sejmy z tej właśnie składały się klasy, a pomiędzy posłami trafiali się też często ludzie ubodzy.

---

*) Liske: Cudzoziemcy w Polsce, str. 276.

**) Pamiętniki Stanisława Augusta Poniatowskiego z autografu francuzkiego, przełożone przez Bronisława Zaleskiego. Drezno. Druk i nakład J. I. Kraszewskiego 1870 r., (z Bibliot. Pamięt. i Podróży Kraszewskiego Tom III). Część I, str. 73.

cc) Duchowieństwo, oprócz posług religijnych, pełniło też w społeczeństwie czynność stanu uczonego; Schultz z lekceważeniem mówi o stanie nauk, o uczoneści księży i z góry traktuje Polaków pod względem oświaty, przyznając im tylko żywość umysłu i ogładę, jakiej nabywają od gubernatorów cudzoziemców. Jestto sąd zbyt powierzchowny, a nawet niesprawiedliwy. Zadaje mu kłam historia literatury, przeczą nawet cytaty w naszej obecnej książce zamieszczone. Na wszystkich polach badania napotykałszy prace owocne, częstokroć bardzo obszerne i sumienne. A w tej obfitej, rozmaitej, rzec można, bogatej produkcji umysłowej duchowieństwo ma udział przeważny. Z niego wyszła bodaj większa część znakomitych autorów: Krasicki, Naruszewicz, Kołłątaj, Staszyc, Wyrwicz, Switkowski, Skrzetuski, Piramowicz, Osiński, Popławski, Strojnowski, Ossowski zasługiwali na to, żeby ich poznał taki kulturtreger, jakim się Schultz okazuje. Prace naukowe, literackie i polityczne tych księży wystarczają do zapewnienia duchowieństwu polskiemu aż do końca XVIII wieku tytułów stanu uczonego. Nie zapominajmy przytem, że i po zniesieniu Jezuitów duchowieństwo utrzymywało mnóstwo szkół, zajmowało mnóstwo katedr w zakładach Komisji Edukacyjnej i w obu uniwersytetach *). Z pisarzy stanu świeckiego zapewne nie znalazłoby się ani jednego, coby odbył kurs nauk bez nauczyciela księdza. Nie zapuścimy się tu w rozbiór kwestyi, jakie to było nauczanie? o ile odpowiadało wymaganiom owocnym rozwojem nauko-

---

*) W r. 1792 wykładali: 1) w Szkole Głównej Koronnej (Akademii Krakowskiej): Ks. Józ. Bogucicki historję kościelną, Ks. Ant. Popławski prawo natury i polityczne, Ks. Bon. Garycki prawo cywilne rzymskie, Ks. Wal. Bogdanowicz prawo kanoniczne, Ks. Seb. Czochron proces duchowny, Ks. Kaz. Idatte filozofję chrześciańską, Ks. Winc. Smaczniński pismo św. Ks. Józ. Muszyński wyroki wiary, Ks. Franc. Kolendowicz filozofję moralną, Ks. And. Trzeciński fizykę eksperymentalną; rektorem był ks. Józef Szabel; przy szkole prawa

wego Europy? stwierdzić wszakże obowiązani jesteśmy ten fakt, że duchowieństwo polskie było podówczas stanem nuczającym i że w swoim łonie mieściło uczonych w zastępie tak licznym, jakim stosunkowo do liczby głów, stan świecki z pewnością pochlubić się nie mógł.

Miało też duchowieństwo przez wyższych swoich przedstawicieli nie mały udział w działalności politycznej. Księżę Prymas bywał królem tymczasowym („interrex“) przez cały czas konwokacji i elekcyi w bezkrólewicach, przyjmował poselstwa cudzoziemskie, odbierał listy od monarchów obcych, reprezentował władzę najwyższą. I po koronacji był pierwszą osobą po królu, ukazywał się publicznie otoczony pompą niemal królewską (miał swego marszałka i „cameriere“). Niektóre ministerya, jak kanclerstwo i podkanclerstwo należały do stanu duchownego po połowie ze świeckim, tak, że musiała być przestrzegana kolej, aby po śmierci świeckiego ministra następował duchowny i odwrotnie. Nareszcie każdy biskup katolicki miał swój fotel w senacie, a wszyscy razem tworzyli „collegium episcoporum“, władzę, która posiadała głos przeważny, górujący, niemal stanowczy w sprawach dysydenckich i wszelkich, dotyczących interesów duchowieństwa lub kościoła katolickiego. Czy taka rola polityczna przynosiła pożytek krajowi i duchowieństwu samemu? Jestto kwestya skomplikowana i do rozstrzygnięcia arcy-trudna, jeśli ją rozciągniemy na całą historję polską od czasów św. Stanisława. Uprości się ona jednak, gdy ją ograniczymy do epoki bada-

---

liczył się jeszcze jako profesor wysłużony ks. St. Minocki; 2) w Szkole Głównej W. Ks. Litt. (Akademii Wileńskiej): Ks. Józ. Mickiewicz fizykę eksperymentalną, Ks. Tad. Kundzicz matematykę stosowaną, Ks. Fr. Narwojsz matematykę wyższą, Ks. Mik. Tomaszewski matematykę elementarną, Ks. Tom. Hussarzewski historję powszechną i krytykę, Ks. Mich. Karpowicz teologię dogmatyczną i pismo św. Ks. Konst. Bogusłowski historję kościoła i teologię moralną, Ks. Golański literaturę; rektorem był Ks. Mar. Poczobutt „astronom i obserwator“ (patrz Kalendarzyk Narod. y Obcy 1792, II, 531—537).

Władysław Łubiński,

Prymas Arcybiskup gnieźnieński 1759—1767, ze sztuchu w jego dziele p. t. „Świat“ (1740)

nej, do czasów Stanisława Augusta. Tu duchowieństwo katolickie używało już tylko owocu dawnych prac i zdobyczy; wielkie zadania cywilizacyjne rozwijały się w XVIII wieku po za furta klasztorną i pałacem biskupim: w sferze więc politycznej kler wyższy mógł występować tylko jako czynnik konserwatyizmu. Nie inaczej też będą przemawiali i działali biskupi na sejmach z rzadkimi wyjątkami. Co do wartości moralnej episkopatu polskiego, ta podlega ciężkim zarzutom. Jezierski, kasztelan łukowski, w oczach Kitowicza „niepośledni prześladowca dochowieństwa“, mówił na sejmie czteroletnim: „Kto był przyczyną zwinienia chorągwi w r. 1717? (to jest rozbrojenia Polski). Oto bogaty biskup Krakowski. Kto skleił konfederację Radomską? Prymas Podoski. Kto w dalszym czasie był pomocą, radą i zezwoleniem do rozebrania kraju? Kanclerz Młodziejowski, prymas Ostrowski *)“. Przyznać należy, iż poczet prymasów z epoki Stanisława Augusta nie budzi czci, ani nawet sympatii w umyśle historyka politycznego. Łubieński (1759—1767), uczony autor „Świata“ i innych dzieł, pobożny, dobrotliwy, ale słaby i ulegający ślepo swemu audytorowi, przewrotnemu Młodziejowskiemu, przyjął od Repnina w czterech dawkach 18.000 dukatów (324.000 złotych podczas bezkrólewia **) i utorował drogę do gwarancyi rosyjskiej. Następca zaś jego Podoski „wcale nie fanatyk i więcej myśli o skarbach świata tego, niż o koronie męczeńskiej, człowiek zręczny i rozumny“ — tak pisał o nim Repnin, który też za „jawną służbę“, za najgorliwsze oddanie się Rosyi za „wymyślenie“ konfederacyi Radomskiej, zrobił go prymasem, pomimo niechęci Stanisława Augusta i nuncjusza papieżkiego.

*) Dyaryusz krótko zebrany S. G. W... 1788 r. zaczętego. D u f o u r, Warsz. Sesya 76, z d. 4 Marca 1789 r.

**) Ob. w tomie III Dodatek A. gr. Askenaazy: Die letze poln. Königswahl. Götting 1894, s. 39). Szczegółową jego biografię skreślił Bar-toszewicz: „Znakomici Mężowie“, t. II.

I na tem wysokiem dostojenstwie, Podoski pozostaj narzędzem posłów rosyjskich, oświadczając: „Jeśli nie mogę mieć króla z domu Saskiego, to przez wdzięczność będę zawsze posłuszny rozkazom Jej Imperatorskiej Mci“. Był wrogiem Stanisława Augusta i Czartoryskich. Saldern, który go nie lubił i nawet przez czas jakiś trzymał w areszcie, pisał o nim; „Nie masz dlań ani prawa, ani wiary, ani kredytu; lud go nie szanuje, gardzą nim możni, nienawidzą go słabi. Żadnej tajemnicy nie można mu powierzyć“. Zabiegał około powiększenia stronnictwa rosyjskiego od r. 1770, któremu Wołkoński nadał nazwę „patryotycznego“ (!) Wprawdzie żądał od posłów rosyjskiego i pruskiego poręczenia nietykalności ziem Rzeczypospolitej, ale gdy ci odmówili, nie przestał służyć Rosyi. On to tworzył ową „radę patryotyczną“, która wysyłała Ponińskiego do Petersburga we Wrześniu 1772 r.; płaciła mu 200 czer. zł. miesięcznie i wypromowowała na marszałka *). Następny Prymas Ostrowski zasłynął haniebnie jeszcze będąc biskupem kujawskim: miał podpisać w towarzystwie kilku dygnitarzy żądanie do Repnina, aby wywiózł Sołtyka, Załuskiego i Rzewuskich w r. 1767**), jako prezydujący w Delegacyi 1773—1775 r., pobierał po 3,000 czerw. zł. pensyi od Rosyi „łaskawie mu naznaczonej“ jeszcze w 1778 r. będąc już prymasem i upamiętał się tylko przed śmiercią, pisząc publiczne wyznanie swoich grzechów ***). W końcu ostatni prymas Mi-

---

*) O Radzie patryotycznej patrz w sprawie Ponińskiego przed sądem sejmowym (druk:) Replika, str. 11 i Odpowiedź Instygatorów, str. 13. O Podoskim listy Repnina do Panina w Соловьёвъ Исторія Росіи т. XXVI, 67, т. XXVII, 230, 239 raport Salderna XXVIII, 257, Wołkońskiego XXVIII, 187, 191, 294.

**) Theiner: „Vetera monumenta hist. polonae IV, 387“, raport nuncjusza Durini z d. 23 Marca 1771; Replin powiedział o tem na obiedzie u pani Bystrzynej w oczy Ostrowskiemu, a ten wypuścił widelec z ręki.

***) Protokoły Delegacyi passim; Extrakt z dowodów autentycznych i z rejestrów moskiewskich na pensye brane od Moskwy w Gaz. Wol. Warsz. Nr. 36. Ks. Waler. Kalinka w swoim „Sejmie

chał Poniatoński, zasłużony na polu przemysłu i edukacji narodowej, najenergiczniejszy z całego rodu Poniato-

Michał Poniatoński,

Prymas Arcybiskup gnieźnieński 1784 — 1794 z mozaikowego portretu w Archikatedrze Św. Jana w Warszawie.

Czterolet." (I, 269) usiłuje go oczyścić od zarzutu przedajności, przytaczając z broszury „Gandzara“ świadectwo, że jako biskup kujawski wy-

wskich, pensyj zagranicznych podobno nie brał, ale w ambi-
 tnych egoistycznych widokach, uciekał się do posłów i dwo-
 rów zagranicznych, np. żeby obok prymasowskiej godności
 osiąść biskupstwo krakowskie, którem też administrował
 przez lat dziewięć. W tym czasie zależało od niego więcej
 niż połowa (1127) parafij całej Korony. W dobroczynnych
 dla kraju pracach sejmu czteroletniego nie brał udziału, bo,
 urażony bezskutecznością rad i głosów swoich w obronie
 gwarancyi rosyjskiej, odjechał do Włoch i Anglii, z kąd wró-
 cił dopiero za czasów Targowickich. Podczas oblężenia War-
 szawy w r. 1794, podobno w celu rychlejszego wyzwolenia
 siebie i króla brata swego, wysłał list do królewicza pruskie-
 go z wskazówkami, jakim sposobem armia oblężenia najła-
 twiej mogłaby zdobyć miasto. Goniec został ujęty i wiado-
 mość o zdradzie gruchnęła pomiędzy ludem, który zaraz za-
 czął stawiać szubienicę przed oknami pałacu. Podobno za
 radą Stanisława Augusta Michał Poniatowski zażył trucizny
 d. 12 Sierpnia*). Godnem też jest uwagi, że wszyscy ci
 prymasi należeli do stronnictwa rosyjskiego, nie zważając na

---

budował w Wolborzu kościół, ratusz i pałac dla biskupów, a zostawszy
 prymasem wznosił kościół i pałac w Skierniewicach, oraz w Warszawie
 pałac prymasowski; zapisane zaś w testamencie 27.000 złp. należne z ka-
 sy rosyjskiej miały być resztą należności za furaze, dostarczone dla armii
 rosyjskiej z dóbr biskupich. Mógł być rządnym i „przez oszczędność
 dojść do znacznej fortuny“, mógł mieć upodobanie w budownictwie, ale to
 nie wyłącza chciwości i przedajności. Za należność furazową nie potrze-
 bował brać pieniędzy z kasy ambasadorskiej, na przekupstwa przeznaczo-
 nej: zapłaconoby mu z kasy wojskowej. Nie był też tak naiwnym, żeby
 za należność wystawiać kwity z wyraźną wzmianką „o pensyi łaskawie mi
 naznaczonej“ (jak np. kwit z d. 24 Kwietnia 1778 r.). Według raportu
 nuncjusza miał on z innymi podpisać żądanie, aby Repnin wywiózł sena-
 torów 1767 r. (Theiner IV, 387). No, i koleżeństwo z Ponińskim w kie-
 rowaniu Delegacją rozbiorową nie może zalecać jego charakteru polityczne-
 go w żadnym razie. O wyznaniu w testamencie: Projekt wieczne-
 go bezkrólewia w r. 1790... edycja 3 w ciskarni Rylla str. 45.

*) Oprócz Kitowicza opowiada o tem dokładnie stary Rychlic-
 ki: Tad Kościuszko, Kraków 1875, wyd. 2, str. 216.

różnicę religii, nie oglądając się na interesa i przyszłość kościoła katolickiego pod wpływem mocarstwa katolicyzmowi z dawien niechętnemu *).

Kolegium biskupie mieściło w sobie też kilku członków, napiętnowanych hańbą w historii politycznej. Kanclerz Młodziejowski, biskup poznański, zwany „Machiawelem polskim“, za 1.000 czer. zł. opowiadał Wołkońskiemu (posłowi rosyjskiemu), co się dzieje u króla na tajemnych konferencyach; wziął pieczęć wielką koronną po uczciwym Zamoyskim, żeby pieczętować traktaty rozbiorowe; szkodził zdradziecko krajowi nawet w układach handlowych, a te wszystkie usługi swoje oceniał na 3.000 dukatów rocznej pensyi, pobieranej od Katarzyny II. Massalski, biskup wileński, okazał w r. 1766 tak wielką gorliwość przeciwko dysydem, że aż ściągnął na swoje dobra kwaterunek wojsk rosyjskich, ale już w kilka tygodni później pisze o nim Repnin jako o jednym z głównych przeciwników króla i możliwym naczelniku stronnictwa rosyjskiego. Jakoż należał do „patryotów“ Wołkońskiego, ale z Saldernem był w złych stosunkach, gdyż w towarzystwie Podoskiego, Ponińskiego i Młodziejowskiego podpisał list do Katarzyny, prosząc o powrót Repnina (w r. 1771). Chciał porozumiewać się z Jeneralnością konfederacyi Barskiej w Eperies, za co otrzymał od Salderna ostrą połajankę. Do tego to czasu zapewne odnoszą się wspomniane przez Stanisława Augusta jego „cierpienia za ojczyznę i krzywdy, że musiał przed Moskwą uchodzić w habicie kamedulskim w czółnie Wilią i Niemnem za granicę, że Moskwa skonfiskowała

---

*) Poniatowski Michał zresztą podczas drugiego rozbioru przerzucił się ze stronnictwa rosyjskiego na stronę Prus, które wtedy właśnie już Polskę zdradzały i rozbierały (patrz depezę Katarzyny do Sieversa w Pamiętnikach Żupańsk. I, 244). Charakterystyka tego prymasa, skreślona przez K's. Kalinkę (Sejm Czterol. I, 453—9), wydaje się nam zbyt pochlebną, a wzmianka o „wielkich zasługach, nad które nikt nie miał większych“ -- przesadną nad wszelką możliwą miarę.

mu towary w Rydze“. Ale w epoce sejmu delegacyjnego był już posłusznym narzędziem Stackelberga i zasłużył sobie na miano: „czwartej potencji rozbiorowej“; był „pierwszym motorem“ konfederacji z r. 1773, bo zachęcał wszystkich do podpisania aktu, chociaż sam obłudnie wzbraniał się długo z akcesem; nie kontentował się też srebrnikami, jako ceną zbrodni, aż wyrobił sobie u delegacji zamianę dóbr Lachowicze, które czyniły 50.000 zł. intraty, na cztery starostwa, których intratę szacowano na 300.000 zł. i oszustwo swoje pokrywał pozorem ofiary dla Rzpltej, ponieważ w Lachowiczach istniała niegdyś forteca wspomniana w dziejach wojen z Moskwą XVII w.* Nieobecny na sejmie czteroletnim, bronił jednak z zagranicy swoich starostw od zwiększonego podatku za pośrednictwem Kościałkowskiego, posła Wiłkomirskiego i innych stronników swoich tak uporczywie, że Kublicki oświadczył postanowienie „dobycia fortecy Lachowickiej ogłodzeniem“, t. j. nie pozwalał na zamknięcie sesji przed wydaniem stanowczej uchwały. Zapuścił też biskup rękę do kasy edukacyjnej Litewskiej i wybrał z niej na potrzeby domowe 300.000 zł., czyli połowę całorocznego jej dochodu, aż lamenta niepłatnych nauczycieli ściągnęły wizytę wydelegowanego z Warszawy Wybickiego, który całą rzecz bez ceremonii wyświetlił i raport swój na posiedzeniu Komisji Edukacyjnej w obecności samego Massalskiego wydeklamował. Zresztą rabowanego w ten sposób grosza publicznego Massalski nie chował w szkatule, owszem „zostawał zawsze w potrzebie na zbytki“. Żył wspaniale: urządził sławne Werki; w jego pałacu wileńskim mieszka obecnie gubernator jeneralny gubernij północno-zachodnich; budował przecież i przyozdabiał katedrę wileńską. „Był postaci przyjemnej, charakteru słodkiego i na nabytych nie schodziło mu naukach“, a Saldern mienił go człowiekiem subtelnego i chytrego umysłu, obłu-

---

*) Соловьёвъ: Ист. Россіи XXVII, 184., 193, XXVIII, 286, 296.
Dz. Cz. S. G. W. sesya 257 d. 3 Maja 1790 głos Króla.

dnym, niepewnym, wietrznym jak francuzki „abbé petit-maître“ *). „Nie było próźniejszej nad pralata tego purchawki, powiada Niemcewicz: nie mogąc jako biskup nosić szpady, do laski, z którą chodził, przypiął sobie porte-épée“ **). Zakończył życie na szubienicy w Warszawie przed Bernardynami w r. 1794 podczas powstania Kościuszkowskiego, a z dóbr jego biskupich cesarzowa Katarzyna wyznaczyła fundusz na „Świątynie Pańskie“, obrządku prawosławnego Grecko-Wschodniego ***). Skarszewski, biskup chełmski, odznaczał się mniej pospolitem uzdolnieniem, jako autor rozprawki p. t. „Prawdziwy stan duchowieństwa“, a nawet jako senator. Brał udział w pracach sejmu czteroletniego i wykonał przysięgę na Konstytucję 3 Maja; później wszakże poszedł na służbę do naczelników konfederacyi Targowickiej, szykanował Komisję Policyi, jako prezydujący w Deputacyi Rewizyjnej, a w Grodnie 1793 postępowanie jego było tej natury, że ściągnęło nań areszt w 1794 r. i wyrok śmierci od Sądu Najwyższego Kryminalnego; od szubienicy ocalała go wszakże interwencya nuncyusza i dobroćliwość samego Kościuszki, który karę śmierci na wieczne więzienie zamienił ****). Kosakowski, biskup inflancki, obłudny, przebiegły, celował mistrzostwem w intrygach politycznych. Stały domownik Sta-

---

*) Oburzająca ta dyskusya toczyła się kilkoma nawrotami w roku 1789 i 1790 Dz. Cz. S. G. W. sesya 185 z d. 6 Listopada 1789 r., sesya 253 z d. 26 Kwietnia 1790, sesya 257 z d. 3 Maja 1790. Wybicki Pamiętniki, wyd. Raczyńskiego w Obrazie Polaków i Polski, tom V, str. 23—24. Rysunek patacu z artykułem objaśniającym w „Tygodniku Ilustrowanym“ r. 1879. Nr. 197, str. 217. Соловьёвъ. Ист. Россіи XXVIII, str. 287.

***) Niemcewicz: Pamiętn. czasów moich 1848, Paryż, str. 50.

****) Полн. Собр. Зак. Nr. 17495, 8 Sierpnia 1796: на Храмы Божіи по 20.000 руб. сереб. изъ экономіи нашихъ столовыхъ яетностей бывшаго виленскаго епископа и пр.

*****) G. Wolna. Warsz., Nr. 3 z d. 3 Maja 1794 G. Rząd. Nr. 73, str. 291 (tekst wyroku).

ckelberga, hawiący go zwykle grą w wista, dobijał się za jego protekcją biskupstwa krakowskiego, ale bez skutku. Taki wpływ umiał sobie zawsze zapewnić, że na sejmie czteroletnim po zwaleniu gwarancyi i upadku stronnictwa rosyjskiego, trafił do deputacyi konstytucyjnej, a więc do głównego ogniska pracy nad zreformowaniem państwa i położył swój podpis na Konstytucyi 3 Maja jako prezydujący. Wiadomo, że następnie ogłosił w Wilnie brata swego, jenerała służby rosyjskiej, hetmanem w. litewskim, i że w Grodnie r. 1793 spólnie z tym bratem odgrywał wielką, lecz haniebną rolę: „miał ciągle imię Katarzyny na ustach i nazywał się najpoddańszym jej służką“, walczył z Sieversem i pokonał go. Ceną tych wszystkich zabiegów były dobra biskupstwa Krakowskiego, które konfederacya Targowicka „kościółowi przywróciła“ i Kossakowskiemu oddała. Cały ogrom szkody, wyrządzonej w ten sposób rządowi i skarbowi krajowemu, wyrozumiemy wtedy dopiero, gdy poznamy, czem były dobra biskupstwa tego pod zarządem Komisyi Skarbu Koronnego. Pełnomocnik Kossakowskiego, znany podobnież Kontrym, objął już zarząd w posiadanie ale nie na długo *), gdyż nastąpiło powstanie Kościuszkowskie i mocodawca jego dostał się na szubienicę. Giedrojc, biskup żmudzki, odznaczał się piękną powierzchownością „dobrze widzianą od kobiet“, i milczeniem na krześle senatorskiem **).

Byli przecież i lepsi ludzie, pożyteczniejsi albo mniej szkodliwi senatorowie w sukni fioletowej: Krasicki, ksiązę poetów, niedługo wprawdzie zasiadał na sejmach i radami politycznemi nie wiele usłużył krajowi, ale, zostając pod władzą króla pruskiego, pracował przecie dla literatury i wiekopomne położył zasługi. Naruszewicz niemniej znakomitem

---

*) Rezolucya Komisyi Skarbu Kor. nosi datę 26 Kwietnia 1793: Pr. Ek. A/32, str. 652 i następne. Pamiętniki z XVIII w. wyd. Żupańskie-go (Sievers) tom V, str. 236, Kalinka: Sejm Czterol. I. 514, 515.

***) M. Zaleski Pamiętn., str. 146.

uczynił imię swoje, jako twórca pierwszej historii narodowej; ale w izbie sejmowej nie przysłużył się żadnym projektem, nie wywierał żadnego wpływu. Zabierał głos w latach 1788—92, o ile pamiętamy, tylko trzy razy, nie licząc mowy dziękczynnej do króla przy wejściu do Senatu: raz, podczas rozpraw o starostwach, pocieszał posłów przykładem historycznym z XVI wieku, że i dawniej „miała Rzeczpospolita swoich Werresów“; drugi raz, przy mozolnej dyskusji o podatku od donataryuszów, posiadaczy czterech ogromnych starostw, przez króla Branickiemu i synowcowi Poniatowskiemu odstąpionych, popierał interesa tych donataryuszów przeciwko interesowi skarbu, lecz zgodnie z życzeniem króla; trzeci raz, podczas rozpraw o podatkach z dóbr duchownych mówił „o hojności naddziadów w czynieniu kościołom opatrzenia, z żalem poglądając na następców, którzy odbierają“ *) — zdanie w obec naglących potrzeb skarbu, w chwili, kiedy szło o obronę niepodległości narodowej, co najmniej niewczesne i nieużyteczne! Sympatycznie był wspominany w epoce sejmu czteroletniego, jako przeciwnik Rosyi i zwolennik reform Rybińsk i, biskup kujawski, ale dobra sława jego poniosła obecnie szwank ciężki skutkiem wykrytych przez księdza Kalinkę stosunków jego z królem i poselstwem pruskim, oraz żądania „pożyczki“ 60.000 talarów od Lucchesiniego **). Cieciszowski, biskup kijowski, jak się domyślamy, łagodny i dobrotliwy kapłan, częściej przemawiał na sejmach w sprawach, tyjących się religii, mądrze i zanie wstawiał się za duchowieństwem unickim, starannie prowadził gospodarkę w dobrach swoich, podczas głodu w latach 1785 do 1787 rozdawał zboże w Żytomierzu darmo ubo-

---

*) Sesya 70 z d. 5 Marca 1789 w Dyaryuszu urzędowym 1788 tom II, cz. 2, str. 260 i sesya 270 z d. 27 Maja 1790 r. w Dz. Cz. S. G. W.

**) Ks. Kalinka: Sejm Czteroletni I, 280.

giemu ludowi itp. *). Turski, biskup łucki, od roku zaś 1791 krakowski, ochronił imię swoje od plamy podczas Delegacji 1773—75 roku **) i cieszył się zawsze powszechnym szacunkiem. Załatwiał niejednokrotnie czynności bieżące jako prezydujący w deputacji do rewizji (examinu) różnych komisji rządowych. Garnysz, biskup chełmski (przed Skarszewskim), pełnił też obowiązki senatorskie przy rewizjach, a potem został podkanclerzym i życzliwie popierał sprawę mieszczan na sejmie czteroletnim; żadnymi zarzutami nie obarczali go spólczesni. Okęcki, biskup poznański i warszawski, kilkakrotnie rewidował Komisję Skarbu Koronnego z wzorową pilnością i sumiennością; sumiennosc jego świetnie okazała się w r. 1787, gdy, będąc kanclerzem, odmówił pieczęci Braniczkiemu, hetmanowi w. k., na przywłaszczenie starostwa Kamienobrodzkiego. Chociaż sprawa ta była poparta wyrokiem sądów Asesorskich i mocno przez wszechwładnego wówczas posła rosyjskiego Stackelberga protegowana, Okęcki wolał zrzec się urzędu, niż znieważyc go czynem nieuczciwym ***). Brał szczerzy udział w pracach sejmu czteroletniego,

---

*) Doczekał się na swej katedrze sędziwego wieku, lecz oślepił; jego list pasterski w r. 1831 odwołujący od udziału w powstaniu ówczesnym był mu podany do podpisu przez prałata. O rozdawaniu zboża świadczył Lewandowski, burmistrz miasta Żytomierza na sesyi 533 z d. 26 kwietnia 1792 r. G. N. y O., str. 200.

**) Za opór przeciwko wysadzeniu Delegacji do układów z ambasadorami o rozbiór kraju przysłali oni Turskiemu 11 huzarów pruskich do mieszkania; ci rozgościli się po wszystkich pokojach, nawet w sypialni, niszczyli meble, wyprowadzili konie biskupa ze stajni, rabowali; pomimo to wytrwał Turski w oporze („Corresp. inédite de Stanis. Auguste et de Mme Geoffrin ed. Mouy 1785. Paris. Plon“ p. 448). Skarga czyli prośba do króla adresowana pod d. 11 maja 1773 z opisem tej egzekucji, zesłanej od trzech ministrów cudzoziemskich, znajduje się w dziele spólczesnym Łojki p. t. Zbiór deklaracji, not y czynności, które poprzedziły y zaszyły podczas seymu... od 18 Września 1772 do 14 Maja 1773, str. 394.

***) Dz. Cz. S. G. W. sesya 256 z d. 30 maja 1790 r. głos Zielińskiego, posła nurskiego.

a nie splamił się w epoce rządów Targowicy. Powszechnie znaną jest wybitna rola polityczna, jaką odegrał w latach 1766—1767 Sołtyk, biskup krakowski, z powodu sprawy dysydenckiej; dał się poznać z nieugiętego charakteru; wszakże po powrocie z Kaługi zapadł na chorobę umysłową i krzesło jego w senacie stało próżne przez lat kilkanaście, aż do śmierci (w r. 1787). A najwybitniejsze stanowisko polityczne z pomiędzy wszystkich biskupów ówczesnych zajmował bez wątpienia Ks. Adam Krasiński, biskup kamieniecki. Wynurzyliśmy już dawniej zdanie, że nie od niego wyszło hasło religijne, dane konfederatom Barskim, że nie na nim ciąży odpowiedzialność za kierownictwo tej konfederacji, jakkolwiek był jej twórcą. Nie wątpimy, że jedną z najsilniejszych pobudek w sercu biskupa było szlachetne poczucie obrażonej przez obcą interwencję godności narodowej, pragnienie ratowania niepodległości kraju. W r. 1773, gdy się już ujawniły zamiary trzech dworów i król rozesał uniwersały, zwołujące na sejm, który miał przyjąć i ulegalizować akta pierwszego rozbioru, Krasiński agitował, aby posłów nie obierano, aby sejm do skutku nie przyszedł, a w liście do Sołtyka pisał: „Jakichżebyśmy środków użyć mogli przeciwko mocarstwu, które nam grożą?... Jeśli ojczyzna ma ginąć, nie kopmyż przynajmniej dla niej grobu własnymi rękoma... Wolę nic nie czynić, niż stać się spółnikiem zguby dla wolności powszechnej“ *). Pojmany i przywieziony do Warszawy pod strażą, musiał usunąć się z widowni politycznej. Nie zjeżdżał też na sejmy, nie brał udziału w sprawach publicznych przez lat 16, t. j. przez cały czas panowania Stackelberga, chociaż z tym ostatnim łączyły go osobiste przyjazne stosunki. Opuścił swoje ustronie i zjechał do Warszawy dopiero w 1789 roku, kiedy sejm czteroletni odrzucił gwarancję rosyjską. Ukazanie się sędziwego biskupa w sali sejmowej,

---

*) Słowa te są przytoczone nie z oryginału, lecz tłumaczone z francuzkiego: Ferrand: „Histoire de trois démembr.“ II 63.

sprawiło wielkie wrażenie, które się odbiło i w mowie Stanisława Augusta. W istocie, Krasiński miał poza sobą długi i w doświadczenie obfity żywot polityczny, znajdował się na elekcji Augusta III Sasa w roku 1733, a nosił jeszcze w sercu żywą i nieskalaną żadnym brudnym czynem miłość ojczyzny. Powołany do Deputacyi, która miała opracować nową formę rządu, porozumiał się rychło i do zupełnej zgody przyszedł ze stronnictwem reformy. Jako prezydujący wniósł w izbie prawa kardynalne, a w energicznej mowie zachęcał, „aby zmazać tę szpetną plamę naszego nierządu, który, upodliwszy kraj, obrzydził w nim naród do tego stopnia, że na niego z ostatnią pogardą wszystkie patrzyły potencye“. Niemniej energicznym szczerością przekonania i siłą logiki imponującym był głos jego za tronem dziedzicznym *). Broił Konstytucyi 3 Maja, ale doznał jeszcze dużo goryczy, bo przeżył ostatnie rozbiory kraju.

Potężniejszym od niego jako inteligencya, ale mniej czystym jako charakter był Hugo Kołłątaj; ten wszakże do zgromadzenia biskupiego nie należał, bo infuły i pastorału nie doczekał się. Inni biskupi niczem swego senatorskiego urzędowania nie upamiętnili. Jeśli zasiadali czasem, to bez głosu i wpływu na sprawy polityczne. Zresztą kolegium ich nie było liczne: składało się po pierwszym rozbiorze tylko z 13-tu członków, zaliczając w to już i prymasa: nie wiele więc nam brakuje, skorośmy wyliczyli 16 osób w okresie 30-letnim **).

Uwzględniając właśnie tę małą liczbę członków kolegium biskupiego, musimy niekorzystne powziąć wyobrażenie

---

*) Dz. Cz. S. G. W. sesya 298 (nie 296) z d. 5 sierpnia 1790, sesya 314 (nie 313) z d. 16 września 1790.

**) Rachowano z metropolitą Unickim, Roztockim, w r. 1792 wszystkich 18 biskupów, zasiadających w Senacie, ale w tej liczbie mieścili się arcybiskup lwowski, biskupi: warmiński, przemyski, chełmiński i smoleński, których dyecezye znajdowały się za kordonem.

o jego wartości politycznej w drugiej połowie XVIII wieku, skoro tylu wydało występnych, potępionych przez historię, zniechędzonych przez naród, a nawet wieszanych lub skazywanych na szubienicę dostojników. Nie ośmielamy się ważyć i rozmiarzać, czyli zasługi Turskiego, Okęckiego, Garnysza, Sołtyka, a nawet i Krasińskiego przeważały, a chociażby zrównoważyły szkodę, jaką krajowi wyrządziło na polu politycznym czterech nieudatnych prymasów i czterech przewrotnych biskupów: niewątpliwymi przecież stają się dwa przynajmniej wnioski. 1) że interes państwowy Polski XVIII wieku nie usprawiedliwiał wcale wyłączenia z senatu biskupów unickich i dyzunickich i w ogóle duchowieństwa dysydenckiego. Cóż bowiem gorszego w porównaniu z Ostrowskim lub Kosakowskim mógł zrządzić krajowi sam Wiktor Sadkowski, gdyby go posadzono w senacie z uposażeniem chociażby połowicznym biskupa katolickiego? 2) że stanowisko wysoce uprzywilejowane, zaszczyty dygnitarские i sowite intraty nie zabezpieczyły biskupów polskich od zepsucia, jakiem znurtowana była wyższa warstwa narodu szlacheckiego.

Bo nie z głodu, nie z nędzy brali owi przedajni biskupi i prymasi maximum po 3.000 dukatów (54.000 złp.) od ambasadora rosyjskiego. Posiadali oni własne znacznie większe dochody. Lubo Skarszewski w dziełku swoim twierdzi, że tylko siedm biskupstw jest nie źle nadanych; że biskupstwo krakowskie, „które było przedtem jak brylant między innemi, dziś (w r. 1777) ledwie 400.000 dosięga“; że są tylko dwa bogate probostwa, trockie i międzyrzeckie *): my jednak sądzimy, że duchowieństwo katolickie w ogóle, a biskupi w szczególności używali dostatków wyższych nad średnią skalę za możności krajowej, że miał słuszość Józef II, cesarz, odpowiedzieć na pytanie matki: co widział w Polsce? „Księdza bogatego, szlachcica dumnego i chłopca uciemiężonego“.

---

*) Prawdziwy stan duchowieństwa w Polsce przez J. X. Wojciecha Leszczyca Skarszewskiego, Kan. Kat. Kamienieck... w Kaliszu w Druk. J. K. Mci i Rzpłtej r. 1777, str. 69, 70.

„Majątki duchowieństwa polskiego składają się pospolicie, jak powiada Skarszewski, albo z dziesięcin, małdratów, mesznego, albo z prowizyi i wyderkafów, albo z udzielonego kawałka ziemi i wsi“. Biorąc pod rachubę tylko tę ostatnią pozycyę, znajdujemy według wyznania samego Skarszewskiego przeszło dziesiątą część dymów korony (90 kilka tysięcy na 900.000 ogólnej liczby w roku 1777) w dobrach ziemskich duchowieństwa. Na rok zaś 1791 posiadamy liczbę dymów, dokładnie obliczoną w tabeli, sporządzonej przez Depucyę Koekwacyjną sejmu czteroletniego *)

Nr. 55.

153.551 dymów: więc około 921.300

dusz w dobrach duchowieństwa katolickiego już po zabraniu na cele edukacyjne dóbr Jezuickich, których wartość była szacowana w Koronie i Litwie po pierwszym rozbiore na 32 miliony złp. **). Gdybyśmy podzielili tę masę na równe części podług liczby głów duchowieństwa (Nr 45), to na każdego księdza, tak świeckiego, jak zakonnika, przypadłaby wcale niezła wioska o 14 przeszło dymach, a więc dająca tytuł dostateczny do wpisania się w księgę ziemiańską. Lecz o równym podziale nie może być mowy; owszem, stan duchowny w Polsce urządził się na wzór społeczności szlacheckiej. Wikaryusze i może większa część proboszczów żyli w miernych dostatkach, niewątpliwie jednak w lepszym od szlachty zagonowej bycie; za to prałaci, opaci, a szczególnie biskupi zbliżali się do skali dochodów możnowładczych. Jezierski, kasztelan łukowski, przy każdej sposobności gardłował za ubogiem duchowieństwem niższem i dopiekał wyższe-

---

*) Militaria z roku 1791, 1792 (etykiety Nr. 88) Tom I Raporta Komisji (Wojskowej) Sztabu Generalnego i t. d. ad Nr. 34 działu Komisji.

**) Büsching: Magazin tom XVI, str. 120.

mu klerowi. Z tego powodu Kitowicz napisał o nim złośliwą lubo nie zupełnie wiarygodną anegdotę: „Wtuliwszy się w kredyt Podoskiemu... prymasowi, zrobiony od niego komisarzem, przez zdzierstwo poddanych i oszukiwanie pana przez lat kilka złupił z dóbr 200.000 złp., z czem się wielokrotnie chlubił, urągając jeszcze prymasowi *). Ta anegdota ma jeszcze dla nas znaczenie inne: służy nam za dowód, że następcą Podoskiego, Ostrowski, nie był w potrzebie pobierania 54.000 złp. pensyi rosyjskiej, jeśli plenipotenci mogli z dóbr prymasowskich „złupić“ w ciągu lat kilku 200.000. A biskupstwo krakowskie po utracie dóbr, odciętych do Galicyi przy pierwszym rozbiore kraju, posiadało jeszcze 9 kluczów i folwarków w powiecie krakowskim, 5 w Proszowskim, 1 klucz w księstwie Siewierskim, 4 w Sandomierskim, 6 w Radomskim, 4 w Wiślickim, 15 w Chęcińskim, 1 wieś w Radomskim, czyli kluczów, miast i folwarków 44, które po zajęciu w zarząd Komisji Skarbu Koronnego były puszczone w dzierżawę przez licytację, po wykonaniu lustracyi i pomiaru (a pomiar prowadzony był w czterech przedziałach, z których każdy zajmował 12 mil kwadratowych); nadto Komisya administrowała sama przez swoich oficyalistów te dobra, w których się znajdowały kopalnie i kuźnice Samsonowskie tudzież Suchedniowskie. Już w pierwszym roku, przy nowo urządzonej administracyi, nie licząc, jak mi się zdaje, dochodu z kuźnic, po strąceniu podymnego, znacznie podówczas zwiększonego i ekspens gruntowych, okazało się czystej intraty z dóbr 574.861 złp. i 12 gr., a ponieważ w zabranych do Austryi dobrach biskupstwo utraciło podobno 400.000 złotych, przeto dawna przedrozbiorowa intrata wynosić musiała około miliona złotych **). Jest to przecież fortuna magnacka dla bezżennego i bezdzietnego dostojnika, mo-

---

*) Kitowicz: Pamiętniki do panowania Stanisława Augusta wydanie Łukaszewicza. Poznań 1845, tom I, str. 64.

***) Spis dóbr licytowanych w uniwersale Kom. Skar. Kor. z dnia 11

że największa w Europie po arcybiskupie toledańskim i księciu de Rohan, arcybiskupie strasburskim w owoczesnej Francji *). Mało co mniej zapewne musiał posiadać biskup wileński, gdy same jego „dobra stołowe“ w 6-ciu powiatach gubernij Grodzieńskiej i Słonimskiej liczyły w 9-ciu kluczach do 19.000 głów poddaństwa z intratą 220.000 złp. **). Biskupstwo łuckie, zlustrowane przez Komisję Skarbową przy oddaniu Naruszewiczowi, dawało bez potrącenia ekspens, 100.604 złot. pol. ***), a najuboższe ze wszystkich biskupstwo chełmskie czyniło przecież 46.324 złp. podług lekkiej lustracji skarbowej ****). Dla podniesienia dochodów dawano zwykle biskupowi chełmskiemu parę opactw i w dodatku jakiś urząd zyskowny np. podkanclerstwo (Garnyszowi).

Mogli więc biskupi polscy jeździć karetami „w Imię Pana Jezusa, który chodził boso“. Uposażenie ich zdawało się sowitem nie tylko dla nas, ale i w mniemaniu ludzi owoczesnych. Biskupstwa były celem zabiegów dla rodów możnych, nawet magnackich; skoro liczniejsze potomstwo zagrażało rozdrobnieniem fortunie, jeden z synów wstępował do stanu duchownego, zrzekając się udziału w spadku, a nabywając za to poparcie i protekcję do biskupiej katedry.

Opactwa, których liczono 54 *****), oraz prebendy były również pożądane dla mniej zamożnej szlachty. Nawet chleb

lutego 1790 znajduje się też w Dz. Handl. z tegoż roku, str. 200—221. Cyfra czystej intraty, podana przez podskarbiego Kossowskiego na Sejmie Dz. Gz. S. G. W. sesya 269 z dnia 26 maja 1790 roku. Niemcewicz mówi o 2 milionach.

*) T a i n e: L'Ancien Régime 1876, str. 20 i 84.

***) Де-Нале: l. c., str. 125.

****) Pr. Ek. A. 28, str. 166.

*****) Pr. Ek. A. 28, str. 365.

*****) Mianowicie: Św. Benedykta 10, Cystersów 10, Św. Bazylego 20 i świeckich 14; spis szczegółowy wraz z nazwiskami opatów z r. 1789 znajduje się w broszurze p. t. „Listy do J. O. księcia Sapięhy od anonimów 1789 r.“

zakonnika był nie do pogardzenia. Jakkolwiek nie mamy statystycznych wskazówek, to przecież z ogólnej obserwacji domyślać się możemy, iż w XVIII wieku duchowieństwo katolickie polskie, z małemi wyjątkami, składało się z samej szlachty, dla tego też nie wydzielamy go ze stanu szlacheckiego i owszem zaliczamy je do szlachty zamożniejszej. Dają się wprawdzie dostrzegać pewne różnice, czasem antagonizm i małe poswarki pomiędzy klerem i laikami, szczególnie w kwestyach podatkowych: w ogóle jednak gorliwość wyznaniowa szlachty sejmującej i podobieństwo warunków materialnych wytwarzały zgodność, niemal jednolitość interesów, upodobań i dążności. Za wolność od podatków, czyli raczej za skromne „subsidium charitativum“, uiszczane do skarbu, wygadzał stan duchowny Rzeczypospolitej, zezwalając na werbunek i na stacye żołnierskie w dobrach swoich.

Pod względem ekonomicznym przyznać należy, iż duchowieństwo użytkowało z nadanych mu dóbr lepiej, z mniejszą dla kraju szkodą, a z większym pożytkiem, niż szlachta. Wspomnieliśmy już o zakładach naukowych i o służbie pedagogicznej duchowieństwa; nie zapomnijmy też, że większa część pozostałych z przeszłości skarbów naszych bibliotecznych pochodzi z księgozbiorów klasztornych, że pierwszą bibliotekę publiczną utworzył biskup (Zaluski). Oprócz kościołów, ileż to gmachów wzniesli księża w każdym zakątku Polski! Biura, archiwa, kasy, szkoły, wszystko trzeba było mieścić po klasztorach i kolegiatach, gdy rozbudzona działalność państwowa i na nowo tworzący się rząd potrzebował miejsca, a szczuplemi rozrządał funduszami. W końcu z przyjemnością zaznaczamy, że poddani w dobrach duchownych używali znośniejszej doli, mniejsze mieli powinności i więcej od ucisku byli zabezpieczeni, niż w dobrach dziedzicznych szlachty.

Oto są dwie grupy ludności polskiej, w których skupiały się niemal wszystkie zasoby materialne i umysłowe kraju. Liczebna ich siła, jak z poprzednich obrachunków wnioskować można, nie dociągała do 400.000 głów płci obojej. Sto

tysięcy familij, liczonych przez Kołłątaja, stanowi niewątpliwe maximum dla obu grup. Wiązały się one dosyć czujnie i żywo węzłami herbowo-rodowemi. Liczba rodów była nierównie mniejsza. W spóczesnym herbarzu Kuropatnickiego naliczyliśmy tylko 10.067 nazwisk rodowych *).

Należała do tych rodów i dd) szlachta zagonowa; teoretycznie używać ona mogła wszystkich przywilejów klejnotu szlacheckiego, ale w rzeczywistości, w praktyce nie wiele pożytku, a dużo trudności przyczynić mogła władzom rządowym w XVIII wieku. Powtarzano, że „szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie“, a doświadczone nieraz, że ten szlachcic był słuźalcem i ślepem narzędziem możnowładcy, tem bardziej, że nie każdy miał własną zagrodę, że tłumy całe siedziały na rolach czynszowych. Istniało przysłowie, że „szlachcic nie umie czytać ani pisać, ale królem może zostać“; rzeczywistość świadczyła, że królem żaden nie został, ale bardzo wielu podpisywało się krzyżkami, np. na elekcji Stanisława Augusta, a potem na manifestach Targowicy. Bieda i ciemnota czyniły tę liczną, bo przeszło 300.000 głów zawierającą grupę żywiolem raczej niebezpiecznym, niż pożytecznym dla męźa stanu w epoce badanej. To też stronictwo reformy na sejmie czteroletnim żywiło niechęć głęboką do szlachty zagonowej, nie brało jej wcale w rachubę przy układaniu projektów nowego rządu, usunęło ją od sejmików, nie wspominało o niej wcale w Ustawie Rządowej 3 maja, jednym słowem unicestwiło ją w życiu politycznym (bo i elekcye królów ustać miały na zawsze). Byłoto przecież błędem i grzechem. Nie godziło się zapominać, że ta masa szaraczkowa pochopną i dzielną była do korda, do spisy; że pomimo ciemnoty żywiła w sercu iskrę miłości ojczyzny i gotowość do poświęceń, stwierdzoną przez niechęć

---

*) Wiadomość o klejnocie szlacheckim oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskiej y W. X. Litewskiem przez Ewarysta Andrzeja hr. Kuropatnickiego. Warszawa 1789. Gröll.

tnych jej obserwatorów naszego stulecia. Sejm czteroletni nie zatamował jej wprawdzie wstępu do tworzącego się wojska, ale też nie wyzyskał należycie jej zalet żołnierskich. Nawet Kościuszko zabaczył o tym wybornym materiale powstańczym. My jednak zaliczamy szlachtę zagonową do czynnych żywiołów ludności polskiej.

b) Mieszczanie, lud milionowy, jak mówił Sołtyk, poseł krakowski, w Izbie sejmowej, a podług autora broszury „Les paradoxes“ tylko 40—50 tysięcy liczący *), tworzyli oddzielny stan, tak silnie od innych odgraniczony, że się zwał czasem oddzielnym narodem. Obliczenie statystyczne jest połączone z wielkimi trudnościami, jak widzimy już z ogromnej różnicy pomiędzy przytoczonymi przed chwilą dwiema cyframi. Posiadamy nawet szczegółową i pozornie najwiarogodniejszą tabelę ludności ze 175 miast królewskich Korony i Litwy, wydrukowaną przez Büschinga w r. 1782, nadto liczbę dymów wszystkich miast koronnych w ogólnym spisie dymów u tegoż Büschinga z r. 1788, obliczenia Komisji Dobrego Porządku z kilku miast pojedynczych, nareszcie kilka luźnych informacji literackich lub urzędowych: a jednak nie obiecujemy sobie dokładnego rezultatu z rachuby. Zestawiamy jednak pozbierane tu i owdzie dane w tabeli, która obejmie ważniejsze przynajmniej miasta królewskie i prywatne. (Tab. 56 na str. 274—277).

U w a g a. W tablicy niniejszej oraz następnej (Nr. 57) użyte są następujące skrócenia. H. oznacza Holsche: „Geographie und Statistik von West-Süd und Neu-Ostpreussen etc.“ I, II i III tom; Büsch. lub Büsching 1782 oznacza jego „Magazin für die neue Historie und Geographie“, tom XVI, str. 12—15, zaś Büsching 1788 oznacza tegoż wydawnictwa tom XXII; Herzbg oznacza Fr. Herzberg: „Süd-

*) Na sesji 411 z d. 5 kwietnia 1791 r. (G. N. i O. str. 113): Krzeszewski Polska w trzech rozbiorach I, str. 149; autor broszury tak określił skład stanu miejskiego: 400—500 kupeców w czterech lub pięciu miastach murowanych i 40 do 50 tysięcy rzemieślników.

Ludność i liczba dymów w większych lub zna-				
KORO-				
Mieszkań-				
Nr.	Nazwy miast	1782	1777—1787	1796—1804
		Büsching	Kom. D. Porz.; Marsz. Kons.;	Popisy Prus i Rosyi
1	Warszawa	50.000	89.448 (1787)	74.590 (H. II. 469)
	Praga	—	6.695 (1787)	—
2	Gdańsk	—	—	49.465 (H. III. 120)
3	Kraków	9.193	8.894 (1778)	—
	„ z przedmieściami cały	—	21.500 (kons.)	—
	„ Kazimierz	4.680	—	—
	„ Kleparz	734	—	—
4	Poznań	4.655	8.355 (1777)	22.964 (H. II. 820)
5	Toruń	—	—	8.954 (H. III. 228)
6	Lublin	2.623	—	—
7	Leszno (Sułkowskich)	—	—	7.713 (H. III. 228)
8	Rawicz (Mycielskich)	—	—	7.326 (H. II. 297)
9	Mohylew nad Dniestrem	—	—	7.002 (Storch)
10	Szarogród	—	—	6.744 (Storch)
11	Dubno (Lubomirskich)	—	—	6.600 (Szacfajer)
12	Wschowa (Fraustadt)	4.009	5.480 (1783)	6.654 (H. II. 271)
13	Kamieniec (z Podzamczem)	1.117	—	5.658 (Storch)
14	Zasław	—	—	5.064 (Storch)
15	Kalisz	2.034	4.900? (1786)	6.285 (H. III. 228)
16	Lubar (z Nowym i Słobódka)	—	—	—
17	Zduny	—	—	3.534 (H. III. 303)
18	Ostróg	—	—	—
19	Gniezno (duchowne)	—	—	4.442 (H. II. 323)
20	Konstantynów	—	—	—
21	Pińczów	—	—	—
22	Sandomierz	2.060	—	—

ca 56.

komitczych miastach Polski XVIII wieku.

N A			
c ó w	Dymów	Dymy i ludność	Mieszkańców
1827 Rodecki	1788 Büsching	z różnych źródeł	Podług naszych wniosków
131.465	11.692	—	30.000 (1764), 60.000 (1776), 96.143 (1787), 120.000 (1791), do 200.000 podczas szturmu (1794)
—	655	—	
—	—	5.338 d. (H. III. 120)	77.000 (1650), 36.700 (1793)
—	4.155	32.905 (Grabowski 1827) Coxe 16.000 (1784)	
—	—	—	20.000 (1790)
—	—	—	
—	1.514	3.000 d. (Biester) 12.538 m. (1794 Herzb.)	10.000 przed 1771, 15.000 (1788)
—	—	1.067 d. (H. III. 228) 10.000 m. (1798 Herzb.)	13.000 (1760—1766), 11.000 (1768—1772) 9.000 (1787)
13.475	—	1829 d. 1782 Büsc.) więcej 8009 Herzbg.	11.000 (1782); 12.220 (1791) 8.600 (1788)
—	1.446	—	
—	1.041	1.034 d. (H. II. 297) 973 d. 8.000 m. Herz.	7.500 (1788)
—	1.167	—	7.000 (1794)
—	1.124	—	6.800 (1794)
—	1.127	1.130 d. (Szacfajer.) 681 d. (1783)	6.760 (1788)
—	1.035	864 d. (H. II. 271) 4.579 m. (Herz.)	6.500 (1788)
—	983	—	6.000 (1788)
—	844	—	5.064 (1788)
12.107	649	641 d. (H. II. 337) 331 d. 4.000 m. (Herzbg.)	5.000 (1788—1792)
—	805	—	4.800 (1788)
—	791	570 d. (H. II. 303) 530 d. 4.000 m. (Herzbg.)	4.750 (1788)
—	765	—	4.600 (1788)
—	554	512 d. (H. II. 323) 500 d. 4000 m. (Herzbg.)	4.500 (1788)
—	672	—	4.000 (1788)
—	621	—	3.700 (1788)
3.411	616	547 domów (Dz. H.)	3.700 (1788)

Tabli-

(ciąg)

Ludność i liczba dymów lub domów w większych lub zna-				
KORO-				
Nr.	Nazwy miast	Mieszkań-		
		1792 Büsching	1777—1787 Kom. D. Porz.	1796—1824 Popisy Prus i Rosyi
23	Biała Cerkiew (Branickiego)	—	—	3.678 (Storch)
24	Krzemieniec	2.559	—	—
25	Łuck	—	—	—
26	Łabuń (Stempkowskiego)	—	—	3.192 (Storch)
27	Międzyrzec (w Poznańskim)	5.514	—	3.500 z załoga (Herzberg)
28	Satanów	—	—	3.162 (Storch)
29	Łowicz (duchowne)	—	—	—
30	Piotrków	—	—	1.496 prócz żydów i wojska (H. II 353)
31	Berdyczów	—	—	2.682 (Storch)
32	Częstochowa	1.065	—	1.818 (Szacfajer)
33	Tulczyn (Potockiego) z 2-a przed- mieściami	—	—	—
34	Żytomierz	—	—	—
35	Siemiatycze (Jabłonowskich)	—	—	2.734 (H. I. 146)
36	Plock	1.411	—	1.500 (H. I. 149)
W. XIĘSTWO				
37	Wilno	20.924	—	10.763 (Korewa 711) 25.000 (Szacfajer)
38	Grodno (stołowe)	2.200	—	17.351 (de Pule 112) 5.091 (Szacfajer)
39	Kiejdany (Radziwił.)	—	—	—
40	Pińsk	2.250	—	4.500 (Szacfajer)
41	Kowno	—	—	2.400 (Szacfajer)
42	Janów	—	—	3.370 (H. I. 146)
43	Nieśwież (Radziwiłła)	461	—	3.200 Storch
44	Mozyr	—	—	2.500 Storch
45	Słonim (Ogińskiego)	—	—	2.408 Szacfajer
46	Kobryn (stołowe)	—	—	—
47	Mińsk	1.830	—	—
48	Brześć Litewski (stołowe)	1.791	—	—
49	Szawle (stołowe)	—	—	—
50	Lida	1.117	—	—
51	Wolkowysk	455	—	—
52	Troki	350	—	—

ca 56.

dalszy).

komitach miastach Polski XVIII wieku.

N A

c ó w	Dymów	Dymy i ludność	Mieszkańców
			Podług naszych wniosków
1827 Rodecki	1788 Büsching	z różnych źródeł	
—	613	—	3.680 (1788)
—	607	—	3.640 (1788)
—	597	—	3.580 (1788)
—	532	—	3.200 (1788)
—	524	—	3.300 (1794)
—	527	—	3.160 (1788)
—	474	—	2.850 (1788)
4.779	450	{ 272 d. (H. II. 353) { 3.000 m. (Herzb.)	2.730 (1788)
—	447	500 d. (Möller 22)	2.700 (1788)
—	283	{ Stara 283 } { Nowa 169 } Herzb.	2.700 (1788)
—	443	—	2.700 (1788)
—	303	418 (Dz. H. 1786)	2.500 (1786)
—	285	319 dom. H. I, 146)	2.500 (1788)
9.212	389	{ 421 dom. (H. I, 149) { 2.000 m. (Herzb.)	2.300 (1788)

Razem 1788—1792 w Koronie 323.880 (Warszawa liczona 100.000).

L I T E W S K I E.

—	—	—	24.175
—	—	{ 4.000 [1788] Coxe { I. 214	5.000
—	—	{ 5.000 m. [Schultz { I. 17, Polen 396]	5.000 (?)
—	—	—	4.500
—	—	4.500 m. [Sch. I. 26]	4.500
—	—	—	3.200
—	—	—	3.200
—	—	—	2.500
—	—	672 domy [de Pule]	2.400
—	—	354 domy [de Pule]	2.100
—	—	939 [Dz. H. 1786]	2.037
—	—	—	1.993
—	—	3.500 [Schultz I. 12]	1.800
—	—	242 domy [de Pule]	1.243
—	—	217 dom. [de Pule]	1.200
—	—	—	400

Razem w 16 miastach Litwy (1791) 65.248

Preussen und Neu-Ost-Preussen nebst dem zu dem Preussisch Schlesiengeschlagenen Theile der vormahligen Woiwodschaft Krakau und Danzig u. Thorn. Eine geographisch-statistische Skizze mit Tabellen⁴. Berlir 1798 (pierwszy opis pruski, nabytych od Polski prowincyj mniej dokładny od Holschego); Anonym (Sivisa): „Polen zur Zeit der zwey letzten Theilungen... gedruckt im Jahre 1807“ (bez miejsca druku, wcale dobra geografia Polski po pierwszym rozbiore); „De-Pule“ znaczy Михаила Де Пуле Станиславъ Августъ Понятовекій въ Гроднѣ и Литва въ 1794—1797 годахъ Изданіе 2-е Спб. 1871. Сохе Wiliam: „Travels into Poland, Russia, Sweden and Danemark in two volumes 1784. London; printed by J. Nichols“. В а с з к о („Ludwig von): Handbuch der Geschichte, Erdbeschreibung u. Statistik Preussens, I Theil 1862, Königsberg u. Leipzig Nicolovius“. К а у с с h: „Nachrichten über Polen, Salzburg 1793 Mayrische Buchhandlung 2 Theil“. S t o r c h: „Statistische Uebersicht des Russischen Reichs. St. Petersburg 1795 Tafel XLIII—XLV; Biester Jan Eryk z dzieła Dra Liskego: Cudzoziemcy w [Polsce 1876, Lwów Gubrynowicz i Schmidt; S c h u l t z: „Reise eines Lielländers von Riga nach Warschau etc.“, Berlin 1795. Braunschweig 1802; G r a b o w s k i Ambroży: Kraków i jego okolice 1830; S z a c f a i e r: Nowa Geografia Powszechna Wilno 1824 Zawadzki; M ö l l e r John. Wilh. „Reise von Warschau nach der Ukraine im Jahre 1780 u. 1781 Herzberg am Harz 1804. К о р е в а oznacza: Виленская Губернія Коревы 1860 Спб. (ze zbioru oficerów Sztabu Jeneralnego). Rubryka p. t. „1777—1787 Komis. D. Porządku“ będzie wyjaśniona niżej pod miastami pojedynczemi.

Największą wartość w tej tablicy (56) powinnyby posiadać pierwsza kolumna cyfr, wyjęta z Magazynu B ü s c h i n g a (tom XVI r. 1782) i obejmująca „policzonych ludzi“ w 175 miastach i miasteczkach królewskich. Pominęliśmy wszystkie mniejsze, ale Büsching porachował całą ludność miejską, prócz Warszawy, i wynalazł tylko 150.675 i 344 rodzin żydowskich w miastach litewskich; dodając Warszawę, którą on liczy na 50.000, mielibyśmy 200.000; a ponieważ 55 miast królewskich koronnych nie nadesłało wcale raportów, przeto wypadłoby dodać jeszcze z 50.000; tym sposobem cyfra mieszczan podniosłaby się do ćwierci miliona niespełna.

Wszakże obliczenie to bynajmniej dokładnem nazwać się nie może. Wynaleźliśmy właśnie w aktach Departamentu Policji źródło, z którego Büsching zaczerpnął swoje infor

macye. Jestto duża, kwadratowa księga z wytłoczonym na grzbiecie napisem: *Stan miast królewskich koronnych R. 1777*. Sporządziła ją kancelarya w celu usystematyzowania danych, jakich dostarczały raporty nadsyłane od magistratów i starostw na skutek uniwersałów Rady Nieustającej. Nazwy miast idą w porządku abecadłowym; pod niemi mieszczą się daty przywilejów lokacyjnych; obok każdej nazwy wpisują się w oddzielnych rubrykach krótkie wskazówki co do: 1) dóbr nieruchomych, 2) intraty z tychże, 3) intraty z propinacyi, 4) avulsów, 5) intraty z miar i wag, 6) długów, 7) intraty ogólnej, 8) ekspensy ogólnej, wszystko to od magistratów; od starostów zaś: 9) potrzeby gwałtowne, 10) liczba dusz ogólna, 11) dobra nieruchome. Ale nie wszystkie rubryki są wypełnione, a liczba dusz nigdzie nie jest kompletna, obejmuje bowiem tylko mieszkańców miasta właściwego w obrębie murów miejskich, bez jurydyk i przedmieść częstokroć (jak w Warszawie) bardzo ludnych; a w samem mieście zwykle duchowieństwo nie pozwalało spisywać ani siebie, ani swych sług i czeladzi; brak też najczęściej spisu Żydów. Tym sposobem cyfry ludności wypadły wszędzie zbyt szczupłe i od rzeczywistości niewątpliwie mniejsze. Była to zresztą pierwsza operacya statystyczna w Polsce; nie wszędzie ją wykonać umiano lub chciano. Najlepsza co do układu tabela ludności z r. 1778 m. *K r a k o w a* *) obejmuje tylko Stare Miasto; Kleparz i Kazimierz, jako miasta oddzielne, znalazły się szczęściem w innym popisie, ale o Stradomiu i innych przedmiejskich miejscowościach nie wiemy nic zgoła. Ludność miasta razem z przedmieściami z wyjątkiem tylko Żydów na Kazimierzu była spisana przez konsystorz w r. 1787 z polecenia prymasa Poniatowskiego; uzupełniwszy ją spisem wojewódzkim z r. 1790, co do opuszczonego Kazimierza, p. Józef Kleczyński otrzymał sumę mieszczącą się pomiędzy

---

*) Przytaczam sumy ogólne z tej pierwszej tabeli w tłumaczeniu z niemieckiego (Büsching Mag. XVI, str. 16); (Tab. na str. 280).

21.534 i 23.064, ale na r. 1791 ze spisu Komisji Policji wypadło mu tylko 19.500 czy 18.500, z kąd zawnioskował, że Kraków owoczesny był miastem malejącem. Wobec niezupełnej ścisłości wszystkich spisów, bierzemy liczbę średnią 20.000 na rok 1790 *). Najbardziej uderza nas w ko-

Cyrkuły	Gospodarze		Czeladź				Bez służby	
	Mężczyzn	Niewiast	Czeladzi	Chłopców	Parobków	Służących	Mężczyzn	Niewiast
Zamkowy Garncarski Sławkowski (? Be- rühmte) Rzeźniczy								
Suma	339	334	473	449	339	912	1.280	1.332

(Ciąg dalszy).

Dzieci		Duchow- nych		Panien		Studentów	Żebraków		Summa Summarum
Synów	Córek	Świeckich	Zakonnych	Zakonnych	Na wychow.		Mężczyzn	Kobiet	
1.013	1.096	171	233	196	52	132	137	406	8.894

*) Ambr. Grabowski. Kraków i jego okolice. 1830 r., str. 48. Po-
dróżnik Coxe, wyrzekając na puste nieludne ulice Krakowa i przytaczając
powyższą cyfrę popisową (8.894 dusz) z r. 1778, rachuje wszakże 16.000

lumnie 1-szej ludność Kamieńca, głów 1117, gdy samych więźniów, skazanych do fortecy, bywało około 200 i załogi musiało znajdować się przynajmniej z tysiąc ludzi. Gdybyśmy przypuścili, że ta forteca nie była raportem objętą, w takim razie liczba dymów z roku 1788 (943) doprowadziłaby do wniosku, że każdy dom w mieście miał jedną tylko osobę zamieszkującą go. Wiarogodniejszą jest cyfra Storcha. Wielkiego kłopotu nabawiał nas Lublin; zapisana u Büschinga ludność 2.623 dusz obejmuje widocznie jedną tylko dzielnicę: Stare Miasto, a tymczasem wiadomą jest rzeczą, że prócz niego mieściło się w Lublinie jeszcze Nowe i Dolne, czyli żydowskie Miasto, Podzamcze, oraz cztery przedmieścia: 1) Czwartek, 2) Kalinowszczyzna, 3) Kazimierz czyli Piaski żydowskie, 4) Czeskie czyli Czechowskie, nie licząc przyległych folwarków, jak np. Rury. Oddawna liczył się Lublin do większych i pierwszorzędných miast Korony; ludność jego miała dochodzić dawniej zdaniem Zielińskiego (lubo nie popartem szczegółowemi dowodami) do 50.000; w roku 1827 wynosiła 13.475 a w roku 1876 z wojskiem 29.735. I otóż nie mogliśmy nigdzie znaleźć wskazówki co do epoki Stanisława Augusta, prócz powyższej tak małej, oczywiście niekompletnej cyfry. Nawet w ogólnym spisie dymów Büschinga (rok 1788) Lublin jest opuszczony, niewiadomo z jakiego powodu. Po długich tedy daremnych poszukiwaniach nie małej doznaliśmy pociechy, gdyśmy w jednej z tablic tegoż Büschinga z roku 1782 napotkali niewyraźną, a jednak niewątpliwą liczbę dymów: „1829“ pod rubryką „Województwa Lubelskiego miast królewskich większych“. Takich miast w tem województwie podanych było tylko je-

---

mieszkańców. Kausch, podróżując w r. 1791, nie znajduje już śladów takiego spustoszenia, jakie wyczytał u Coxe'a; wątpi on wprawdzie, czy było 16.000 ludności, ale wyznaje niewiadomość swoją („Nachrichten, über Polen II, 134, Coxe William: Travels into Poland, Russia, Sweden a. Danemark 1784, London, Nichols; I, 142). Kleczyński. Spisy ludności w Rzeczypospolitej Polskiej Rozpr. Akad. Um. t. XXX (1894) str. 57.

dno; chociaż więc nazwy nie znajdujemy wymienionej, wątpić przecież nie można, że tem jedynem miastem może być tylko Lublin. Rachując po 6 dusz na dym, otrzymaliśmy okrągło 11.000 na rok 1782, a doliczając 7-letni przyrost ludności podług skali ogólnej krajowej (1.26⁰/₁₀₀ rocznie) wypada 12.220 na rok 1791, jako cyfra bardzo skromna, gdyż skąd inąd wiemy, że dzięki wojewodzie Hryniewieckiemu, Lublin w owym czasie podniósł się znacznie, a Zajączek liczył 15.000 w roku 1794 *).

Lepszym bez porównania materiałem są opisy miast sporządzone przez Komisye Dobrego Porządku czyli „Boni Ordinis“, które czynnemi były głównie pomiędzy 1777—1786 latami. Ogłoszona drukiem księga pod tytułem: „Stan miasta J. K. Mci Wschowy etc. **) nie pozostawia prawie nic do życzenia pod względem statystycznym, prawnym i historycznym; znajdujemy tu bowiem spis wszystkich posesyj z nazwiskami właścicieli, cyfry ludności podług wyznań, katolików, dysydentów i żydów, listę fabrykantów i rzemieślników z wyrażeniem rodzaju zajęcia, opis szczegółowy gmachów publicznych, baszt, kościołów, stan finansowy i budżet miasta, dzieje jego i registr wszelkich nadań i przywilejów królewskich. Z tego to dzieła przekonaaliśmy się, że podana w pierwszej kolumnie cyfra Büschinga (4009) obejmuje za-

---

*) Wł. K. Zieliński: Monografia Lublina 1878, t. I, str. 13, 14, 18, 19, Büsching Magazin XVI. C. Verzeichniss etc. str. 18—26. Zajączek: Pamięt. w. Żupańsk., str. 141.

**) Tytuł dokładniejszy: Stan Miasta J. K. Mci Wschowy pod słodkim panowaniem Najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Miłościwego na Komissyi Dobrego Porządku... pod prezydencją J. W. Józefa z Brudzewa Mielżyńskiego, woiewody na teraz Kaliskiego zebrany, ułożony y opisany. W Lesznie. Nakładem Sam. Teof. Pressera młodszego uprzywilejowanego drukarza J. OO. Książąt J. MM. Sułkowskich r. p. 1783. (Znajduje się w Bibl. Uniwer. Warsz. Publicznej pod Nr. IV, 4, 1/3. W obliczeniu ludności znaleźliśmy pomyłkę o 100 dusz, zapewne w cyfrach składowych, tej jednak poprawić nie mamy możności.

pewne samych tylko dysydentów (podług Komisji 4005), gdy miasto liczyło jeszcze 1174 dusz katolików i 301 żydów z dziećmi. Zebrana tym sposobem ludność ogólna 5.480 dusz mieściła się w roku 1783 w 681 posesjach, a więc przeciętnie wypadało po 8 osób na posesję. Prawie ten sam stosunek znajdujemy za czasów pruskich w dziele Holsche'go; ztąd zawnioskowaliśmy, że w roku 1788, gdy liczba dymów (ale nie domów) wynosiła 1.035, ludność musiała dochodzić do 6.500 głów (oprócz Neystadtu, który liczył 173 dymy). Cyfra Herzberga 4.579 nosi na sobie zapewne ślad klęsk wojennych 1794 roku.

Jakaż to szkoda, że takie właśnie materyały nie są dla badacza przystępnymi! Wschowa jest jedynym miastem, którego opis urzędowy posiadaliśmy w urzędowym wydaniu. Niektóre informacje co do Poznania, Kalisza i Sandomierza zacerpnęliśmy z przytoczeń u Łukaszewicza, Chodyńskiego i ks. Bulińskiego, którzy jednak oryginałów nie przedrukowali „in extenso“; o innych zaś opisach Komisji Dobrego Porządku nie mogliśmy nawet żadnej powziąć wiadomości.

Poznań według obliczenia Komisji Dobrego Porządku miał posiadać w roku 1777 osób 8.355 *). Już to samo jest dostatecznym dowodem, że w roku 1782 nie mógł liczyć 4.655 dusz, jak podaje Büsching; w istocie księga Departamentu Policji mieści zastrzeżenie: „oprócz innych jurysdykcij, osób duchownych, klasztorów, ich czeladzi“. Przed pierwszym rozbiorem, przed klęskami, jakie zrzadzili w Wielkopolsce Prusacy, przed konfederacją Barską, wyprawą Morawskiego i zajęciem przez Rosyan **) ludność była pewnie większa, co najmniej 10.000. Nawet cyfra 1777 roku zdaje

*) Obraz historyczno-statystyczny m. Poznania przez Józefa Łukaszewicza 1838, str. 65. Znajdujemy wzmiankę, że opis Komisji Dobrego Porządku był wydany w roku 1787; aleśmy go dostać nie mogli.

**) O srogiem uciemieniu Poznania od Prusaków patrz Raumer: Beiträge zur neueren Geschichte 1839. Leipzig Brockhaus, t. VI, str. 431.

się nam niekorzystną, może samych mieszczan obejmującą. Bo w smutnej chwili, w roku 1794 Sirisa liczył tam 15.000 dusz; popis pruski 1801 roku wykazał samych chrześcian 15.816, wojskowych z żonami i dziećmi 2.718 i żydów 4.430, razem 22.964 głów. A wtedy miasto nosiło ślady klęsk przybytych świeżo: nie istniał już najbogatszy bankier Klug; jego kosztowny ogród z pięknymi budowlami, sztucznie przyozdobionymi pagórkami i wspaniałemi alejami stał się własnością publiczną; handel wywozowy ograniczył się do drzewa okrętowego i t. p. W epoce sejmu czteroletniego stan miasta był niewątpliwie pomyślniejszy i ludność większa. Podróżnik Biester w roku 1791 liczył przypuszczalnie 40—50 tysięcy mieszkańców. Prawda, że przesadził w liczbie domów, których rachował 3.000; że mógł zaliczyć do mieszkańców ludność przyjezdzną, bo trafił, zdaje się, na jarmark Śto Jański, ale uwzględnić należy wrażenie, jakiego doznał ten cudzoziemiec. Zważywszy, iż w roku 1788 liczono w Poznaniu dymów 1.514, oraz, że wewnątrz murów miejskich z dawnych czasów nie było wcale domów drewnianych, tylko kamienice; sądzimy, że wtedy ludność wynosić musiała 20.000, a w latach 1788 — 92 może dochodziła i do 25 tysięcy. Samych Żydów było z górami 2.000 *).

W Sandomierzu, jak się dowiadujemy od ks. Bulińskiego**) Komisya Dobrego Porządku w roku 1784 „spraw-

*) Łukaszewicz l. cit., str. 66. Holsche l. cit., II, 311—320. Liske: Cudzoziemcy w Polsce, str. 276. Konfraternia Kupiecka w swojej „Odpowiedzi na explikacyą Żydów“ etc. (Druk str. 4) twierdziła, że już w roku 1629 zakupionych i posiadanych dymów (żydowskich) w mieście i na przedmieściach było 130, a w nich głów 2.270; dziś (w roku 1789?) w samym mieście liczy się domów przeszło 130, a w nich głów jeszcze 1.500 Skarbowi Koronnemu nie podaje się.

**) Monografia m. Sandomierza przez ks. M. Bulińskiego z portretem autora z widokiem m. Sandomierza w roku 1656 według rysunku w dziele Puffendorfa, oraz z 18 innemr drzeworytami, wydanie pośmierne ks. Wawrz. Kuklińskiego. Warszawa 1879, str. 143, 92—96, 138.

dziła inwentarz placów i domów, ułożyła tabelę mieszkańców osiadłych i nieosiadłych, trudniących się handlem, rzemiosłem lub rolnictwem i rozsądziła różne sprawy pomiędzy mieszkańcami o place i grunta, a Borsuchowski, jeometra przysięgły, zrobił dokładną mapę pól miejskich“. I tak ważnego aktu autor monografii nie przedrukował, tylko, porównyiwując ze stanem wieku XVI, wymienił liczbę posesyj na niektórych ulicach (160) i to zaledwo w czwartej części, jakeśmy się przekonali ze sprawdzenia. Tabela podana jest też nie w wiernej kopii, nawet bez dokładnej wskazówki co do roku, a wyciągnięta z niej przez ks. Bulińskiego suma ludności jest widocznie błędną. Powiada bowiem na str. 138: „W końcu te wszystkie klęski tak wyludniły Sandomierz, iż w drugiej połowie XVIII wieku było w nim tylko w mieście gospodarzy 253, na przedmieściach 479, dzieci w mieście 201, na przedmieściach 366, służących w mieście 142, na przedmieściach 190, ubogich tak w mieście jak i na przedmieściach 146, żydów płci obojej 102, dzieci żydowskich 94, służących i ubogich żydowskich 87“. Ztąd przez proste dodawanie oblicza ks. Buliński „całą ludność miasta wraz z przedmieściami w cyfrze 2.062 osób“, nie zwróciwszy na to uwagi, że tylko żydzi podani są w płci obojej, oraz, że gospodarze nie mogli egzystować bez gospodyń, jeśli rodziły się dzieci. Nie znając oryginalnego tekstu, możemy poprawić rachubę ks. Bulińskiego chyba w ten sposób, że 732 gospodarzy weźmiemy za osoby główne i liczbę tę rozmnożymy przez 4 dla otrzymania kompletnych familij, z otrzymanego iloczynu potrącimy dzieci chrześcijańskiego wyznania tylko w płci męskiej podane. Doliczając inne pozycye bez zmiany, otrzymamy 3.689 dusz. Na szczęście posiadamy urzędową cyfrę dymów z r. 1788, mianowicie 616 i liczbę domów, zapewne z dzieła Komisji Dobrego Porządku, podaną w korespondencji do Dziennika Handlowego w roku 1786 *). Według tego osta-

---

*) *Dzien. Handl.* 1786, str. 244—7 i 1787. (Krótki Opis m. J. K. M. Sandomierza 1451).

tniego źródła było domów 542, klasztorów 5, kościołów 10, placów pustych 40; cyfry te nie zawierają sprzeczności z liczbą dymów, gdy przypomnimy sobie, że dom n. p. klasztor mógł być liczony za kilka dymów. Wszakże i powoływany korespondent „Sandomierzanin“ podaje ludność tylko w okrągłej cyfrze: „okładem 3000“ a w tej liczbie żydów 383. Zdaniem naszym jest to rachuba zbyt skąpa, ponieważ nie odpowiada ani ogólnej skali zaludnienia w kraju (6,1 dusz na dym) ani specjalnej wskazówce co do Sandomierza na domach żydowskich, których było tylko 46, a więc każdy przeciętnie mieścił po $8\frac{1}{3}$ osób. Rozciągając tę skalę na wszystkie 547 domów mieszkalnych, otrzymalibyśmy 4558 głów, a znowu, rachując po 6 dusz na dym, otrzymamy 3.696 dusz: tę ostatnią przeto cyfrę, zaokrągloną do 3.700, uznajemy za bezpieczną i nader umiarkowaną.

Kalisz, musiał przechodzić przez gwałtowne przemiany w ciągu lat 20, licząc od r. 1780 do 1800. Chociaż podanej u Büschinga ludności 2.034 dusz nie uznajemy za kompletną, lecz z przytaczanych przez p. Adama Chodyńskiego spisów Komisji Dobrego Porządku trudno przypuszczać na r. 1786 ludność wyższą nad 5.000, jeśli liczba domów wynosiła tylko 464, a w tej liczbie kamienic było tylko 88 *). Potem miasto musiało wzrastać, jeśli w r. 1788 liczba dymów, według tabeli Büschinga (tom XXII, str. 71 bis) wyniosła 649 i jeśli pomimo doznanego w r. 1792 pożaru, który strawił blisko

---

*) P. Chodyński wydrukował część rękopismu, pozostałego po Komisji Dobrego Porządku, p. t. Dawne Ustawy m. Kalisza. Warsz. Unger 1875, obejmującą urzędnia i przywileje miejskie, dotąd zaś nie ogłosił części najbardziej interesującej, statystycznej. Na listowną prośbę naszą o potrzebne informacje p. Ch. uprzejmie raczył zawiadomić, że zużytkował dane statystyczne do rozprawy p. t. Kalisz w końcu XVIII w., ogłoszonej w Kaliszaninie z r. 1879 w numerach 5, 6 i 8, które też załączył. W artykułach tych musiała jednak zakraść się omyłka, bo liczba domów wynosi tylko 445. Przytaczamy cały spis :

połowę miasta, Prusacy (Hertzberg) przy 331 dymach ocanych liczyli z załogą i korpusem kadetów przeszło 4.000

	Domy		Place
	murowane	drewniane	
1. Rynek	39	3	2
2. Ul. św. Mikołaja	2	3	—
3. Toruńska	4	32	3
4. Przygodzka	2	10	2
5. Farna	4	8?	2?
6. Maryańska	2	24	3
7. Łazienna	—	10	3
8. Poprzeczna	—	4	—
9. Piekarska	—	5	8
10. Szkocka	—	9	4
11. Św. Stanisława	5	11	3
12. Wrocławska	10	18	2
13. Piskorzewska.	—	19	3
14. Końskie Targowisko	6	18	2
15. Przedmieście Wrocławskie	3	49	16?
16. Przedmieście Toruńskie	7	34	2?
17. Przedmieście Piskorzewskie	—	12	2
18) Ulica Złota	4	79	3
19) Ulica Targowa	—	9	—
	Żydy		
	Razem	88 . . . 357	. . 60

Ludności zaś chyba Komisya nie porachowała na dusze; z przytoczonych w artykule cyfr niepodobna ustalić nawet liczby osób głównych z powodu niejasności niektórych pozycyj, np. literatów 78, nieliteratów 202; mają to być, według objaśnienia p. Chodyńskiego: umiejący i nieumiejący czytać, ale cóż znaczy taki podział, zastosowany do 280 osób, kiedy ludność wynosiła kilka tysięcy? Oprócz tych dwóch inne pozycye są następujące: gospodarzy osiadłych 159 (miałiby oni być właścicielami wszystkich 464 domów?); gospodarzy nieosiadłych 156, luźnych 99, kupców 19, prasoli i kramarzy 31, rzemieślników 166, szynkarzy 39; starozakonnych gospodarzy osiadłych 141, nieosiadłych 99, kupców handlarzy 42, rzemieślników 101, faktorów 50, szynkarzy 5, kupców win węgierskich (Greków) 10, kupców towarów rosyjskich 1, bakałarzy w szkole ludowej 1, starozakonnych bakałarzy 5, muzykantów 8, drukarzy 2, doktor medycyny 1. Jeśli

mieszkańców. W kilka lat później Holsche podaje już 641 domów, między którymi znajdowało się 186 kamienic i 5 z pruskiego muru, a ludność wynosiła 6.285 osób. Zważywszy nadto, że w roku 1827 w tymże Kaliszu mieściło się 12.107 głów w 535 domach (wprawdzie podwoiła się prawie liczba kamienic 307): wnioskujemy, że przed pożarem w okresie 1788—1792 ludność nie była zapewne mniejszą od 5.000.

Tyle tylko skorzystać mogliśmy z prac Komisji Dobrego Porządku. Wiele z nich zapewne zaginęło, inne może leżą po starych księgozbiorach nieczytane. Wszakże co do kilku miast jeszcze posiadamy wiadomości wiarogodne, a najobfitsze co do Warszawy.

O Warszawie, jaką była w połowie XVIII wieku, nie łatwo jest powziąć wyobrażenie nam, co ją oglądamy dzisiaj. W r. 1740 samo miasto, czyli tak zwana Stara Warszawa, było niewielkie, murem opasane, a nawet przyozdobione „strukturami wspaniałemi, ale na przedmieściach błotem zalane bruki, osobliwie podczas jesieni i na łokieć nad brukiem“. Jaka była ludność podówczas? Tego nie wiedzą ani pp. Wejnert i Sobieszczański, którzy badaniom dziejów miasta długie poświęcali lata, ani marszałkowie w. koronni, ani sam król dla prostej racji, że pierwszy popis dokonany został dopiero w r. 1787. Przed tą więc datą mogą być przypuszczalne tylko obliczenia, Najpierwszą podstawę stanowi podana w r. 1750 przez Dawidsona, gminnego miasta, ogólna cyfra posesyj 486 „w murach Starej Warszawy i za murami“. Zestawiając późniejszy w r. 1784 sporządzony spis domów z cyfrą ludności, wykazaną przez popis 1787 r., mo-

---

te wszystkie pozycje, pomijając niezrozumiałych dla nas „literatów“ i „nie-literatów“, dodamy, w takim razie wypadnie 1234, zapewne osób głównych; mnożąc tę liczbę przez 4 otrzymalibyśmy ludność całkowitą w cyfrze 4.936 osób płci obojej. Jestto cyfra możliwa, ale nie pewna.

zna otrzymać stosunek 28 przeszło osób na dom, a ztąd na rok 1750 wypadaloby zaledwo 13.408 mieszkańców *).

Chociażbyśmy przypuścili, że w staromiejskich wysokich pięciu i sześćo-piętrowych kamienicach ludzie gęściej siedzieli, niż wskazuje późniejszy stosunek, to i tak trudnoby było narachować w roku 1750 więcej niż 20.000, a nigdy 30.000 ludności.

Wyznajemy, że nie bez obawy zapisywaliśmy ten wniosek przed kilku laty, gdyśmy po raz pierwszy rachubę ze spisu Dawidsona wyprowadzili. Aż oto przy dalszych poszukiwaniach, znaleźliśmy nader poważne świadectwo, które w zupełności stwierdziło domysły nasze. Naruszewicz, pierwsza powaga historyczna epoki, mówił na sejmie czteroletnim, że na początku panowania Stanisława Augusta (a więc w lat kilkanaście po spisie Dawidsona) w Warszawie „ledwie można było liczyć 30.000 mieszkańców **). Nie inne też wrażenie otrzymamy, rozglądając się w planie miasta, sporządzonym przez Tirregaille'a w 1762, a skopiowanym przez Zannoniego w 1772 r. Dopiero później zaczyna się szybki wzrost miasta. Büsching wie, że w końcu r. 1780 rachowano wszystkie posesye wewnątrz okopów i za okopami, a liczbę ich oznaczono na 3.018; tyle też przypuszczalnie rachuje się domów; naliczono też podobno w miesiącu marcu tegoż 1780 roku 48.000 ludzi, lecz Büsching mniema, że musi być przynajmniej 50.000 ***). W istocie na-

*) Cyfry Dawidsona i domów z r. 1784 wzięte są od Sobieszczańskiego: Rys historyczno-statystyczny m. Warszawy 1848, str. 81 i 124. Wykaz ludności szczegółowy z r. 1787 znajduje się w Dz. Handl. z t. r., str. 222 i następne.

**) Dz. Cz. S. G. W. Sesa 172 z d. 13 Października 1789 roku.

***) Büsching: „Magazin“ XVI, str. 15. „In dem ganzen Umfang der Stadt Warschau ausserhalb und innerhalb des Grabens, Circumvallations-Linie genannt, und gegen Ende des 1780 Jahres gezählt wurden 3018 Grundstücke, Possessiones genannt. Man giebt daher füglich ebenso viel Häuser an. Im Anfang des Märzmonats 1780 will man in Warschau nur 48.000 Menschen gezählt haben, es ist aber wahrscheinlich, dass deren wenigstens 50.000 sein müssen“.

rachowano za mało, bo już w roku 1776. książę Sułkowski, podówczas marszałek Rady Nieustającej, a zarazem dzierżawca czopowego (t. j. akcyzy od browarów i szynków), odpierając zarzuty, że zbyt tanio płaci za czopowe skarbowi, twierdził, że „ludność tego miasta stołecznego do 60.000 dusz nie dociąga, a Coxe w r. 1787 liczył na oko 60 do 70 tysięcy *).

W r. 1777 liczba domów urosła do 2.885, a w 1784 do 3.140 **).

Doczekała się nareszcie Warszawa dokładnego popisu całej ludności swojej. Dnia 28 Lutego 1787 r. wyszło „obwola nie Jurysdykcji Marszałkowskiej względem czynienia raportów i meldowania ludności stałej jakoteż niestałej“. Pod kierunkiem intendenta raportowego we wszystkich częściach i jurydykach miejskich, na Pradze zaś pod nadzorem instygatora wielkiej łaski marszałkowskiej dokonany był popis szczegółowy, którego owocem jest „tabela mieszkańców Warszawy i Pragi“ nosząca datę 24 Kwietnia 1787 r. ***). Okazuje się z niej, że wszelkich stanów ludzi znajdowało się:

W Warszawie suma mężczyzn	46.633
„ „ niewiast	42.815
	<u>89.448</u>
	Ogół . 89.448

Na Pradze suma mężczyzn	3.524
„ „ niewiast	3.171
	<u>6.695</u>
	suma wszystkich ludzi . . 6.695

„Summasummarum“ wszystkich ludzi w Warsz. i na Pra. 96.143

*) Głos jego z d. 11 Października 1776 r. w Dyar., str. 289 Coxe: „Travels“ I, 170.

**) Prot. Dep. Pol. 3, t. II, str. 42; Sobieszczański: „l. cit.“, str. 121, 124.

***) D. H. 1787. str. 222—227; Sobieszczański „l. cit.“, str. 128.

a podług zajęć było wtedy . . . w Warszawie . . . Pradze		
Duchowieństwa	914	61
Gospodarzy z żonami	29.379	2.631
Synów	10.391	979
Córek	11.100	989
Służących mężczyzn	8.797	344
„ niewiast	10.927	618
Czeladników profesyj	3.328	203
Chłopców profesyj	2.377	118
Ludu różnego { mężczyzn	6.105	400
{ niewiast	6.130	352

W epoce sejmu czteroletniego Warszawa podniosła się jeszcze silniej. Schultz, bawiąc podówczas, liczył 100.000 radca miejski zarządu pruskiego Gronau mniema, że było podówczas 120.000. O tak wielkim wzroście świadczy zresztą plan z r. 1794 i zwiększona liczba domów, jaką zastali Prusacy: 3.784 oprócz 39 kościołów i klasztorów; znajdowało się w tej liczbie 117 pałaców pańskich i 48 gmachów publicznych *).

*) Schultz: Reise eines Liefländers I, 128; Gronau: Ueber den Verfall der Hauptstadt Warschau; Gołembowski: Opisanie Histor.-Statyst. m. Warszawy 1827, str. 45; Holsche: l. cit. II, 374. Przytaczamy tabelę pruską z Holsche'go:

Summarische Anzahl			Darunter befinden sich					Wüste Stellen		
der Polizei Inspectionen	der Strassen	der Posses- sionen	Oeffentliche Hauser	Herrschaft- liche Hauser	Kirchen und Klöster	mit Dachern		mit	ohne	Bau-Stellen
						Ziegel	Schindel	Pertinen- zen		
7	249	3619	48	117	39	1996	1623	70	102	55

Podczas powstania Kościuszkowskiego, przed szturmem Suworowa znajdowało się w Warszawie, zdaniem Holsche'go, około 200.000 ludzi, z których zginąć miało przeszło 25.000 *).

Po tej katastrofie nastąpił gwałtowny ubytek ludności i upadek miasta. Dobroduszny Gronau, widząc odbiezione od właścicieli domy, zarosłe zielskiem odleglejsze ulice, przewiduje dla Warszawy los Tyru lub Kartaginy, po których wspomnienia przechowują się tylko w księgach uczonych. Bo pierwszy popis pruski wykazał tylko 64.829 mieszkańców; przy drugim z roku 1800, ludność zwiększyła się wprawdzie do 74.590 osób, ale w tej liczbie znalazło się 9.724 Żydów **).

Nie posiadamy tak obfitych ani tak dokładnych wiadomości o Wilnie. Tradycja niesie, że to miasto liczyło niegdyś, może w połowie XVII wieku, 60.000 mieszkańców. W spisie Büschinga (Tab. 56 kolumna 1) figuruje tylko 21 niespełna tysięcy. Liczbę tę znaleźliśmy w powołanej już księdze Departamentu Policji na r. 1777; podał ją gród wileński z wyszczególnieniem, że dusz chrześcijańskich było 12.157, żydowskich 8.670 i tatarskich 97. Przekonaliśmy się już w wielu wypadkach, że wszystkie cyfry z tej kolumny są za małe; wiemy nadto, że w okresie sejmu czteroletniego wszystkie miasta wzrastały, ale brak nam materiału do wykonania poprawki. Mogliśmy tylko doliczyć 9-letni procent przyrostu ludności (1,26 rocznie podług skali, podanej w sprawozdaniu Nru 47 str. 161). W r. 1794 Wilno przechodziło też ciężkie koleje i uległo szturmowi, mniej wprawdzie krwawemu niż Warszawa, ale niemniej szkodliwemu w skutkach, gdyż tabela, sporządzona przez magistrat wileński w r. 1796,

---

*) Holsche: l. cit. II, 367. Rosyanie, grzebiąc trupy, narachowali tylko 16.000, ale nieznaną jest liczba tych, co zginęli w płomieniach Pragi, oraz tych, co utonęli w Wiśle, w tej chwili szczególnie, kiedy Suworow skierował armaty na most natłoczony uciekającymi.

***) Holsche: l. cit. II, 375 i 469.

wykazała ludności tylko 10.763 głów płci obojej *). Dopiero w r. 1834 Szacfajer liczył około 25.000 ludności, a w tej liczbie 12.000 żydów **).

O ludności innych miast Korony wnioskowaliśmy zwykle z liczby dymów, podanych w tabeli Büschinga z roku 1788; stosowaliśmy stopę ogólną 6-duszową na dym, i tym sposobem otrzymaliśmy cyfry bez wątpienia minimalne dla miast w kamienice zasobniejszych. W miastach litewskich i ta podstawa nam się usunęła, ponieważ nie jest nam znana liczba dymów. Musimy przeto posługiwać się cyframi popisów pruskich, podanemi przez Holschego, lub informacyami rosyjskimi, podanemi przez Storcha już w lipcu 1795 r. ***), albo de Pule z epoki tej samej, lub o rok późniejszej. Cyfry ich przydatne są też do regulowania rachuby w miastach koronnych. Nadmienić tylko winniśmy, że ludność miasta Mińska w tablicach Storcha jest powtórzeniem cyfry Büschinga, z r. 1782 (1830 dusz) i że w roku 1786 trzej burmistrzowie Mińska podali do Dziennika Handlowego tylko 939 dusz, w tej liczbie chrześcian 456 i żydów 483. Nie uwłaczając bynajmniej panom burmistrzom, ośmielamy się mniemać, że ich cyfra stosuje się tylko do właściwego miasta bez przedmieść (Góra Trojecka, Lachówka, Koniec Tatarski, Perespa, Komorówka) i dla tego utrzymaliśmy cyfrę Büschinga, a nawet doliczyliśmy przyrost 9-letni (po $1,26\frac{0}{100}$ rocznie). Przecie Coxe nazywa Mińsk rozległym miastem („a large place“), a domom przyznaje lepszy pozór niż w innych miastach Litwy ****). W braku informacji

*) Корева: Виленская губерния, str. 711. Zresztą de Pule l. cit., str. 112, podaje z tegoż czasu, może o rok tylko późniejszą cyfrę 17.351, w tem żydów 5.198, mieszczan 6.089, kupców 390, nauczycieli i artystów 238, rzemieślników 2.877.

**) Szacfajer: Nowa Geografia Powszechna 1824. Wilno. Zawadzki, str. 60.

***) „Uebersichtstafeln.“

****) Dz. Handl. 1786, str. 336, 337, 475 — 478; podpisali się burmistrzowie przydujący Mikołaj Zwarski, Jakób Derukoff i Ignacy Tarankiewicz; Coxe „Travels“ I, 230.

u Storcha, braliśmy cyfry z Jeografii Szacfajera (1824), który czerpał z tychże, co i Storch źródeł, jakieśmy się kilkakrotnie przekonali. Nareszcie gdy i Szacfajer zawodził, nie pogardziliśmy przypuszczalnemi obliczeniami Schultza („Liefländer“), chociaż te po większej części bywają przesadne; na zaufanie zasługuje tylko cyfra ludności miasta Kowna, ponieważ podał ją Schultzowi pocztmistrz „Herr von Essen“, zamożny obywatel miejski, burmistrz i zapewne dobrze z miastem zżyty, jeśli go podczas powstania Kościuszkowskiego powołano do Komisji Cywilno-Wojskowej *). Ale co do Szawel przesada jest widoczną, sam bowiem liczy w nich tylko 300 domów; woleliśmy tedy oprzeć się na tej ostatniej cyfrze i zastosować do niej skalę 6-duszową.

Nareszcie co do Gdańska i Torunia zauważyć winniśmy, iż nadaremniebyśmy szukali w aktach urzędowych polskich wykazu ich ludności, gdyż oba te miasta nie podlegały władzom administracyjnym koronnym i używały najrozleglejszego samorządu. Posiadamy jednak do oryentowania się dostateczne wskazówki w aktach gdańskich i w popisie pruskim (z Holschego). Niegdyś w wieku XVII ludność Gdańska wynosiła około 80.000 „osiadłych obywateli“ (77.000 w r. 1650); niepomyślne wypadki XVII w., a szczególnie oblężenie i bombardowanie w r. 1733 podczas wojny między Augustem III i Stanisławem Leszczyńskim zmniejszyło ją do 46.000 (w r. 1750), a niemniej ciężkie koleje przebywało to miasto w okresie 1772—1793 r. skutkiem polityki Fryderyka II i jego następcy, która gnębiła srodze handel z Polską i za-

---

*) G. Rząd. Nr. 14, str. 56; kamienica Essena, czyli raczej tak zwana Essenowej, istnieje do dziś dnia w Kownie przy ulicy Niemieckiej; w niej podobno stawał Napoleon I w roku 1812.

**) Dz. Handl. 1786, str. 102 utrzymuje, że 80-tysięczna ludność zamieszkiwała Gdańsk jeszcze w XVIII wieku przed pierwszym rozbiorem Polski. Jest to zapewne anachronizm, który sprostować należy cyframi gdańskimi, podanemi przez p. Wróblewskiego w artykule „Gdańsk“ (Niwa 1876 z dnia 15 października, str. 573—876.

granicą taryfami celnymi i szykanami na komorach. Ludność zmniejszyła się znowu. O ile? nie wiemy z pewnością. Dopiero w r. 1793 popis wykazał 36.700 głów, a Holsche, podając w r. 1807 rezultat nowego popisu w cyfrze 49,5 tysięcy mniema, iż pod rządem pruskim Gdańsk wrócił do stanu dawnego. Zdanie to uznajemy za słuszne tylko w stosunku do r. 1772, ale nie do dawniejszych świetnych czasów z XVI i XVII wieku.

Wszystkie te cyfry stosują się do samego miasta bez obwodu, który obejmował $13\frac{2}{3}$ mil kwadratowych, 103 wsie i około 30.000 mieszkańców.

W Toruniu przed wcieleniem jego do Prus nie robiono, zdaje się nigdy popisu ludności, ponieważ gazety miejscowe, szczególnie „Thornische wöchentliche Nachrichten“, podając dosyć systematycznie cyfry chrztów, małżeństw, pogrzebów, a nawet wysokości wody na Wiśle, nie zawierają żadnych wykazów ludności. Pokusiliśmy się jednak zrobić obliczenie na podstawie statystyki zmarłych, stosując metodę Süssmilcha, która właśnie dla Prus Zachodnich wydała szereg cyfr ludności wielce prawdopodobnych. Mnożyliśmy więc cyfrę zmarłych przez 37. Tak z cyfr 1760, 1762 i 1766 r. (467, 236 i 363) utworzyliśmy przeciętną na ten okres: 13.000 osób; z 1768 i 1772 (266 i 346) przeciętną 11.300, nareszcie z jedynej cyfry 1787 (233) przybliżoną 8.620 głów *). Przebieg historii politycznej i handlowej czyni to nieustanne zmniejszanie się ludności możliwem i prawdopodobnem.

Jakież tedy pojęcie utworzymy sobie o liczebnej sile całego stanu mieszczkańskiego, chociażby tylko w epoce sejmku czteroletniego?

Dotychczasowe badania dostarczyły nam dosyć dowodów, że ogłoszone przez Büschinga w r. 1782 wykazy

---

*) Pierwsze dwa okresy brane z „Thorn. wöch. Nachr.“ z pierwszych numerów każdego przytoczonego roku, ostatnia z „Thornische historische Nachrichten“ 1787 roku.

ludności miast są niezupełne, a zatem i obliczona na tej podstawie suma głów mieszczzańskich, ćwierć milijona, jest niewątpliwie zbyt mała. Musimy tedy znowu uciekać się do rachuby prawdopodobnej.

Liczba ogólna miast i miasteczek w Koronie i Litwie w granicach pierwszego rozbioru w roku 1790 wynosiła podług znanej tabeli Moszyńskiego 1414 (mianowicie 905 w Koronie i 509 w W. X. Litewskim, ale w tej liczbie królewskich było tylko 214 w Koronie i 11 ważniejszych, legalnie pozostawionych, w Litwie. Zresztą w spisie Büschinga z r. 1782 znajdujemy 20 miast królewskich litewskich, a spis ten z pewnością nie jest kompletnym. Niegdyś używało prawa magdeburskiego około 150 miast na Litwie. Dokładnej więc liczby co do Litwy nie wiemy *). Reszta przypada na miasta duchowne i „dziedziczne“, t. j. do prywatnych właścicieli należące. W tej ostatniej kategorii zaledwo kilka lub kilkanaście jak np. Tulczyn, Dubno, Korzec, Nieśwież ze względu na ludność, przemysł, lub handel nosiły cechę miejską, cały zaś tysiąc owych miasteczek dziedzicznych można scharakteryzować jednym frazesem Naxa: „pośród kilku chałup karczmy, przy których w pewne dni przetaki, miotły i garnki przedawane bywają“ *). W istocie, przeglądając spis dymów z r. 1788, znaleźliśmy miasteczko Łęczną o 9-ciu i Granicę o 7-iu dymach ***). Między królewskimi nawet znajdowały się miasteczka o mniej niż 100 dymach, o mniej niż 500 głowach ludności np. Wierzbolów 163 głów chrześcian i 32 familie żydowskie, razem zapewne 320; Władysławów o 95 głowach chrześciańskich i 68 rodzinach żydowskich, a więc około 400 głów razem (w r. 1782) i t. p. Mieszkańcy

---

*) Vol. Leg. VIII f. 928 — 929, str. 567. Raport generalny dwuletnich czynności Departamentu Policji od seymu 1786 do seymu 1788 roku zeszedły Rady Nieust. uczyniony, w Dz. Handl. 1788, str. 704—711.

**) Wykład pocz. praw. Ekon. Polit. 1790, Warszawa, Dufour str. 221.

***) Büsching: Magazin XXII, str. 332 i 223.

takich małych miasteczek nie różnili się prawie niczem od włościan, bo nawet głównem ich zatrudnieniem była uprawa gruntów, rolnictwo, nie zaś przemysł lub handel, oprócz Żydów naturalnie, którzy tu się roili najliczniej. W jednej z tablic, przez Büschinga ogłoszonych, znajdujemy oddzielną rubrykę na miasta „rolnicze“ (Ackerstädte). Jest ich 176 królewskich (z liczby ogólnej 214), oraz 501 dziedzicznych w samej Koronie; wszakże nie znajdujemy w tym wykazie miast duchownych, a cyfra ogólna miast koronnych 872 jest zamała (o 33) w porównaniu z Moszyńskim zapewne dla tego, że pochodzi z r. 1782 *). Najobfitszego materiału do wnioskowania o zaludnieniu miast wszelkiej natury dostarcza nam spis szczegółowy dymów, przez Büschinga w r. 1788 wydrukowany. Z niego to właśnie wyciągnęliśmy poniższą tabelę, ograniczając się liczbą 100 dymów; na wybieranie miasteczek mniejszych od tej normy pożałowaliśmy trudu.

Tab. 57.

Dymy miast i miasteczek mniejszych, wszakże zawierających przynajmniej 100 dymów.

	Dymy 1788 Büsching	Liczba dusz z lat rozmaitych
1. Ołyka	594	
2. Luboml	563	
3. Chodorków	555	
4. Cudnów (Nowy i Stary).	555	
5. Czezelnik (z przedmieściem).	552	
6. Równe	545	
7. Czerkasy	528	
8. Włodzimierz (duch)	521	
9. Stepań	521	
10. Chmielnik	497	

*) Büsching: Magazin XVI, 18—26.

11. Dymir	485	
12. Krasnystaw	481	
13. Winnica	480	498 Büsch. 1782
14. Połonne Stare	479	
15. Opatów	478	
16. Szmigiel	477	
17. Gródek	467	
18. Białystok *)	459	.. 3.370 Baczko
19. Lisianka	457	
20. Stawiszczka	447	
21. Pohrebyszcze	432	
22. Bojanów	429	.. 2.500 Herzb.
23. Międzyrzec	424	
24. Lubartów	415	
25. Grzymolów	415	
26. Bar	306	
27. Chełm	402	
28. Lachowce	400	
29. Pawołocz	396	.. 2.376 Storch
30. Daszów (z Augustynówką)	392	
31. Horodyszcze	388	
32. Miastówka **)	386	
33. Brusitów	381	
34. Sochaczew ***)	375	
35. Białozor	372	
36. Biłgoraj	368	
37. Horochów	367	

*) Opuszczony u Büschinga, u Herzberga jest tylko przybliżona ludność 2.000, ale Baczko: Handbuch der Geschichte Preussens 1802, str. 125, podaje dokładną cyfrę dymów 459 i ludności cywilnej bez wojska 3370, a więc po $7\frac{1}{3}$ dusz na dym.

**) Opuszczona u Büschinga; przywracamy ją podług Storcha.

***) U Büschinga Sochaczew ma tylko 175 dymów, a Herzberg podaje 375, zachodzi tu widoczna omyłka druku, poprawiamy ją podług Herzberga, który przy szczuplejszym materyale i bardzo starannej korekcie zasługuje na zaufanie.

38. Ostrów	366
39. Latyczów	366
40. Krotoszyn	360
41. Czuryłów (z przedmieściem)	359
42. Korosteszów	357
43. Wiśniowiec	356
44. Kielce (duchowne)	351
45. Staszów	348
46. Smiła	348
47. Fastów	347
48. Sołobkowce z (przedmieściem)	347
49. Włocławek (duchowne)	346
50. Berszada	342
51. Pułtusk (duchowne)	342
52. Maciejów	336
53. Połonne Nowe	334
54. Granów	332
55. Oleksiniec Nowy	330
56. Skwirzyna	324
57. Kuźmin Stary	323
58. Rogoźno (Nowe i Stare)	319
59. Kalniblot	315
60. Międzychód	314
61. Płoskirów	312
62. Ilińce (z przemieściem)	309
63. Turzysk	307
64. Węgrów	303
65. Dunajów	300
66. Żarki	299
67. Korki	299
68. Ciechanowiec	298 . . . 2.651 Holsche
69. Kargowa	296
70. Ostrow	294
71. Kazimierz Dolny (Urzędow.)	293
72. Trojanów	293
73. Goraj	293

74. Tykocin	293	
75. Wołoczyska	291	
76. Kempno	291	
77. Kromolów.	290	
78. Janów	290	
79. Pilica	290	
80. Urzędów	289	
81. Bazylia	288	
82. Smotrycz	287	
83. Turobin	286	
84. Berest	286	
85. Wieluń.	286	{ 961 Büsch. 1782 1.000 Herzb.
86. Kuźmin	282	
87. Jampol.	282	
88. Turyja	281	
89. Janów	281	
90. Korczyn.	280	
91. Olchowiec.	280	
92. Będzin	279	
93. Ostrołęka	278	
94. Januszpol	277	
95. Klewań	275	
96. Krasilów	274	
97. Parczew.	274	
98. Dubienka	274	
99. Czartorysk	272	
100. Korzec.	272	
101. Koszowata	271	
102. Kock	271	
103. Końskie	271	
104. Szczuczyn.	270	
105. Kurów	267	
106. Kobylin	267	
107. Święciechów	267	
108. Poniec	266	

109. Ulanów	264	
110. Kowel	263	
111. Bereźnica	262	
112. Rużyn	262	
113. Solec	262	1.274 Büsch 1782
114. O p o c z n o	262	
115. Olszana	261	
116. Szpała	260	}1.002 Büsch. }1.000 Herzb.
117. Sieradz	260	
118. Gostyń.	259	
119. Jędrzejów (duchowne z klaszt.)	257	
120. Lwówek	255	
121. Trzciel nowy	254	
122. Łęczno.	253	
123. Osieczno	253	
124. Chmielniki	253	
125. Działoszyn	252	
126. R a d o m	252	
127. Szudyłków	252	
128. Torczyn (duchowne)	251	
129. K a n i ó w	251	
130. Żwaniec	250	
131. Babimost	250	
132. C h ę c i n y	250	
133. Czarnobyl	250	
134. Brahiń	249	
135. Ł u k ó w	248	
136. Miropol	248	
137. Orynin.	245	
138. S z r e m	243	
139. G o n i ą d z	243	
140. Hryców	242	
141. Brzeziny	242	
142. Szepetówka	241	
143. Międzyrzec	239	
144. D r o h i c z y n	236	.884 Holsche

145. Zwiąhel	234	
146. Kamień	233	
147. H e r m a n ó w k a.	231	
148. Sokołów	230	
149. Annopol	229	
150. S k w i r a.	227	
151. K n y s z y n	227	567 Büsch. 1782
152. Opole	226	
153. Sławków (duchowne)	225	
154. Boćki	224	
155. Biłyłówka.	223	
156. Wojślawice	221	
157. Wolsztym.	221	
158. Buk (duchowne)	220	
159. Pyzdry (duchowne)	219	
160. A u g u s t ó w	218	
161. B i e l s k (Podlaski)	215	
162. Koprzywnica (duchowne)	215	
163. Wronki	214	
164. Januszgród	214	
165. Brahiłów	213	
166. Żabotyn	213	
167. Końskawola	212	
168. Uściług	211	
169. Ostrowiec	210	
170. Wodzisław	210	
171. Sulmierzyce	210	
172. K o z i e n i c e	209	. 3.272 Dz. H. 1791
173. Iłża (duchowne).	208	
174. Koniecpol	207	
175. Białozórka	207	
176. S r z o d a.	205	
177. Z w i n o g r ó d.	204	
178. Żelechów	203	
179. Krasnopol.	203	
180. Czarniechów	203	

181. Szydłowiec	203
182. Radomsk	203
183. Łęc z y c a	203
184. Września	202
185. Wolborz z pałac. i podzamcz. (duch.)	201 . 1.180 Büsch.
186. Miejska Górka	201
187. Chrzczonów	201
188. Łogów (duchowne)	199
189. Czemernik	199
190. Sarnowo	198
191. K o ś c i a n	198
192. Miechów (duchowne)	198
193. Ożarów	197
194. Wyszogród	195 . 1.000 Herzb.
195. S z y d ł ó w	195
196. Jarmolińce	194
197. Ostropol	192
198. Dziunkow.	192
199. Szumsk	192
200. Ł o s i c e	192
201. Jutrosin	191
202. Szczekociny	191
203. Ryszczew.	191
204. Przysucha.	190
205. Wiślica	189
206. Krobia (duchowne).	189
207. Konstantynów	189
208. Kutno	189
209. Warta	186
210. Krzepice.	186
211. Korsuń.	182
212. Kodnia.	182
213. Warkowice	185
214. Radzyń	182
215. Targowica	182
216. Zaborowo.	181

217. Piałka	181
218. K l e s z c z e l e	181
219. Steblów	181
220. Obrycko	180
221. Busko (duchowne).	180
222. Ma ł o g o s z c z	179
223. Chmielów.	179
224. Nowe	179
225. Lomża.	178
226. Brańsk.	178 . 131 Büsch. 1782
227. Wieruszow	178
228. Dobrzyń (z Podzamczem)	178
229. Kotelnia Stara	177
230. Włodawa	177
231. Stobnica.	176
232. Narodycze	175
233. Janowiec'.	175
234. Łomowate	175
235. Komargród	174
236. Trzemeszno (duchowne).	173
237. Letniowce	172
238. Boraszanka	172
239. Józefów	172
240. Borek	171
241. Kłobucko (duchowne).	171
242. Kopajgród.	171
243. Kamionka.	171
244. Berezdów	171
245. Siedlce.	170
246. Ozochowce	170
247. Skierniewice (duchowne).	169
248. Kwitki.	169
249. Zwoleń	169
250. Rydzyna	168
251. Słupca (duchowne).	168
252. Prasnyśz	167

253.	Mirkowce	167	
254.	Łask	167	
255.	Slichtyngów	166	
256.	Brojce (duchowne).	166	
257.	Horyngród	166	
258.	Ł a t o w i c z	166	
259.	O s t r z e s z ó w	165	
260.	R a w a	165	
261.	Kulczyn	165	
262.	Zawichost	164	
263.	Pacanów	164	
264.	Maków	164	
265.	Międzyrzec (powiat Łucki)	164	
266.	Zbąszyn	162	
267.	Modliborzyce	162	
268.	Witkowo	160	
269.	Sieraków	160	
270.	Działoszyce	159	
271.	Janów	159	
272.	Skoki	157	800 Herzb.
273.	Mława	157	
274.	Studzienica	157	
275.	Łanowce	156	
276.	Horynka	145	
277.	Przedborz	154	
278.	Rajgród	154	723 Büsch. 1782
279.	Tajkury	153	
280.	Kromołów	153	
281.	Pobiedziska	153	
282.	Daleszyce (duchowne)	152	
283.	Kamionka	152	
284.	Maków	152	
285.	Kłodawa	151	
286.	Zarnowiec	151	
287.	Rozsosz	151	
288.	Bełżyce	150	

289. Kitajgród	150
290. Tuczyn	149
291. Tarłów	149
292. Biezuń	149
293. Bolesławiec	149
294. Czuryłów	149
295. Niesuchacze	148
296. Kozin	148
297. Proszowice	147
298. Makarów	147
299. Wielędniki	146
300. Radziwiłłów	146
301. Huszcza	145
302. Kurozwęki	144
303. Wierzbowice	144
304. Kowel	144
305. Kuszelew (duchowne)	143
306. Rejowiec	143
307. Bereżne	143
308. Stawiska	142
309. Klimontów	142
310. Chwalszewo (duchowne)	142
311. Szamotuły	141
312. Wizna	141
313. Chaszczoza (z przedmieściem)	140
314. Brzezie	140
315. Piaski	140
316. Osieck	140
317. Dąbrowica	139
318. Nowogród	139
319. Poryck	138
320. Kuniów	138
321. Jwanisko	138
322. Brzesko Nowe (duchowne)	138
323. Sierpów (Stary i Nowy, duch)	138
324. Króle (z przedmieściem)	138

325. Wolbrom	137
326. Sokolec	137
327. Kaliasz	136
328. Fulsztyn	136
329. Buki	136
330. Lutomiersk	136
331. Wągrowiec (duchowne)	136
332. Roszków	135
333. Grabów	135
334. Bodzęcin (duchowne)	135
335. Serbinówka	133
336. Lelów	133
337. Olkusz	133
338. Dolsk (duchowne)	132
339. Kórnik (z pałacem)	132
340. Skalmierz (duchowne)	132
341. Ciechanów	132
342. Włoszczonów	132
343. Kunów (duchowne)	131
344. Nieszawa	131
345. Dobra	131
346. Widawa	130
347. Xiąż Wielki (duchowne)	130
348. Przyrów	130
349. Przytyk	130
350. Oleśnica	130
351. Zaklików	130
352. Wąsosz	129
353. Mokobudy	129
354. Mordy	129
355. Odolanów	128
356. Józefgród-Bałta	128
357. Skała (duchowne)	128
358. Prycza	126
359. Stężycza	126
360. Bobrowniki	126

361. Raków	126
362. Pogorzela	126
363. Danków	125
364. Uszyca	123
365. Wysokie Mazowieckie	122
366. Trojanówka	122
367. Aleksandrya	122
368. Świeże i Staryki	122
369. Draszka	122
370. Rzgów (duchowne)	121
371. Brzeźnica	121
372. Czerce (duchowne).	121
373. Milanowice	121
374. Wyszogródek	120
375. Markuszów	120
376. Turek (duchowne).	120
377. Bnin	119
378. Wyzwa	118
379. Włodzimierzec	118
380. Szpanów	118
381. Maciejowice	118
382. Baranów	118
383. Chobrze	118
384. Chaszczowa	118
385. Opatowiec (duchowne)	118
386. Sienno	118
387. Radoszyn	387
388. Lipsko	117
389. Raciążek (duchowne)	116
390. Wierzbica (duchowne)	116
391. Piaseczno	116
392. Nowa-Góra	115
393. Ostrowiec	115
394. R y c z y w ó ł	115
395. S z c z e r c ó w	115
396. Chocz	115

397. Szatawa	114
398. Włodowiec	113
399. Wąchock (duchowne)	113
400. Tarnogóra	113
401. Konin	112
402. Daszów	112
403. Kuźmin	112
404. Hornostajpol	112
405. Olewsk	112
406. Brok (duchowne)	111
407. Słobodyszcze	111
408. Uniejów (duchowne)	110
409. Pajęczno	110
410. Hów	110
411. Rochmanów	109
412. Chojnek	109
413. Podole	109
314. Basówka	109
415. Bogusławow	109
416. Pszczno (duchowne)	108
417. Płońsk	108
418. Horodyszcze	108
419. Mstów (duchowne)	108
420. Druszkopol	108
421. Chorzele	108
422. Błonie	107
423. Lasocin	107
424. Stryków	107
425. Piątek	107
426. Nowe Miasto	106
427. Pabianice	106
428. Baranówka	106
429. Stobychwa	105
430. Bledzew (duchowne)	105
431. Zberków	104
432. Goślina Murowana	104

433. Opalenica	103
434. O s t r ó w (Ostrowie)	103
435. Mielnica	103
436. Janów	103
437. Mielnik	103
438. Drzewica	102
439. Świniuchy	102
440. Bychawa	101
441. S z a d e k	101
442. Kossów	100
443. S k a r y s z e w	100
444. Dereźnica	100
445. Nasielsk	100

Razem	93.559 dymów,
a mnożąc przez	6
<hr/>	
	561.354 głów mieszkańców

Poprzestajemy na tem przybliżonem obliczeniu za pomocą skali 6-duszowej i nie robimy poprawek podług cyfr Büschinga z r. 1782, Storcha, Holschego lub Herzberga, bo pierwsze, jak zwykle, są zbyt małe, inne są po większej części przybliżone i również na 6-stopowej skali oparte, a w każdym razie nie wywarły znacznego wpływu na wypadek ogólny. Dodając ten wypadek do sumy głów z tablicy 56, z kolumny ostatniej, zawierającej nasze wnioski, otrzymamy na okres sejmu czteroletniego (z Warszawą o 100.000 ludności):

Tab. 58.

Ludność 36 miast znaczniejszych w Koronie	323.880
„ 15 „ „ w Litwie	65.248
„ 445 miast o najmniej 100 dymach w Koronie	561.354
<hr/>	
Razem ludności 496 miast i miasteczek	950.482
„ a bez Gdańska i Torunia okrągło	900.000

Do podanej przez Moszyńskiego ogólnej liczby miast Korony i Litwy (1414) brak nam jeszcze 918-tu. Nawet z miast królewskich policzyliśmy tylko 126 na Koronę i 11 Litewskich. Między pominiętymi znajdują się np. dawna stolica książąt Mazowieckich Czersk o 32 dymach, czyli mniej więcej 192 główach; stolica województwa Braclaw o 53 (a z przedmieściem Słobódką 87) dymach; Trachtemirów o 25 dymach i t. p. Gdybyśmy w tych 918 miasteczkach z ludnością od 600 do 50 głów porachowali przeciętnie po 300 dusz na każde, otrzymalibyśmy około 275.000. Doliczając tę cyfrę do poprzednio (Nr. 58) otrzymanej, musielibyśmy oznaczyć ludność wszystkich miast Korony i Litwy w granicach pierwszego rozbioru w epoce sejmu czteroletniego na

Nr. 59.

1,200.000 głów mniej więcej.

Nie są to wszakże sami mieszczanie. W stutysięcznej Warszawie, w Wilnie i we wszystkich większych miastach mieszkało nie mało szlachty uboższej, brukowców, ofycjalistów rządowych, urzędników i niemało służby ze stanu włościańskiego. A w mniejszych miastach, szczególnie dziedzicznych, ludność składała się przeważnie z Żydów, dla których oddzielną rubrykę utrzymujemy. Przynajmniej połowa tego narodu, a więc 450 tysięcy tu właśnie mieścić się musiała. Zważywszy nadto; że w miastach królewskich podług spisu z r. 1782 w Koronie liczone, za mało zapewne, tylko 57.117 dymów (zaliczając w to już i miasteczka „rolnicze“ z 23.264 dymami); zważywszy nadto, że dziedzice bardzo często przerabiali swe wioski na miasteczka, obiecując sobie większe zyski z szynków, targów i jarmarków: wnioskujemy, że właściwych mieszczan chrześcian, używających prawa miejskiego, albo przynajmniej (jak na Litwie) pamiętających je, mających jakieś poczucie swojego stanu, mogło być w r. 1791 nie wiele więcej nad

Nr. 60.

półmiliona (500.000).

Jeśli więc na sejmie czteroletnim mówiono o „milionowym ludzie miejskim, to wyrażenia takie przyjmować należy w znaczeniu najobszerniejszem ludności wszystkich miast i miasteczek królewskich, duchownych i dziedzicznych, chrześcian i żydów. W ustach posła sejmowego np. Sołtyka wyrażenie takie było wielce niedokładne i przesadne, ponieważ prawa i kostytucye sejmu, podówczas dyskutowane, rozciągać się mogły tylko na miasta królewskie, a w tych ludność razem z żydowską nie mogła osiągnąć nawet pół miliona *).

Taką też tylko cyfrę radzimy mieć na oku przy ocenianiu doniosłości wszelkich głosów, uchwał i reform, tyjących się stanu miejskiego, nie zapominając przytem, że tu się mieści z 50 tysięcy Gdańszczan i Torunian, nader luźnemi węzłami z Rzeczpospolitą związanych. Więc mieszczenie stanowili grupę nawet pod względem liczebnym słabszą od szlachty i żydów, a jeszcze bardziej słabszą ze względu na jej skład wewnętrzny, na jej spójność stanową. Gdy bowiem

---

*) Nie znaleźliśmy w archiwum Departamentu i Komisji Policji lepszych danych, więc opieramy się na podanej przez ks. Ossowskiego (O pomnożeniu dochodów publicznych str. A ij.) cyfrze 58.360 dymów miast królewskich w Koronie; co do Litwy, dymy miejskie toną w ogólnej cyfrze królewszczyzn (52.995); stopa 6-duszowa daje dla Korony jako „minimum“ 350.160 głów; korespondent Dz. Handl. „Chęcianin“ (rok 1788, str. 611) powiada, że „miast królewskich znajduje się w samej Koronie około 280; ich terytorya zajmują do kilkudziesiąt tysięcy mieszkańców, o czem mieć można dokładną wiadomość z opisu stanu miast, znajdującego się w Departamencie Policji krajowej. Cały ten ustęp nie zasługuje na wiarę, bo i miast królewskich w Koronie nie było 280 tylko 214, i ludność w nich nie mogła przenosić miliona i Departament Policji Krajowej, o ile znamy stan administracji owoczesnej i czynności Rady Nieustającej, nie mógł posiadać „dokładnej wiadomości“, ani kompletnego opisu wszystkich miast królewskich.

masa szlachecka we wszystkich częściach kraju z małemi wyjątkami wyznawała religię katolicką, używała mowy polskiej i poczuwała się do „braterstwa“; gdy Żydzi stanowili najściślej zwartą i od reszty ludności silnie oddzieloną masę: mieszczanie - chrześciance różnili się pomiędzy sobą wyznaniem i mową. Gdańsk, Toruń i najludniejsze fabryczne miasta wielkopolskie mieściły w swych murach ludność niemiecką i przeważnie protestancką; w województwach ruskich mieszczanie, szczególnie mało-miasteczkowi, mówili po rusińsku i w pewnej liczbie należeli do kościoła grecko-wschodniego. Pewną spójnię stanowiło prawo Magdeburskie w różnych modyfikacjach, ale co do typu jednakowe, którem się wszędzie rządzili; lecz nie mieli oni żadnej instytucji centralnej, żadnego zgromadzenia powszechnego, któreby ściślejszą łączność interesów, dążności i postępowania wytworzyć zdołało. Zresztą warunki materyalne życia i stopień zamożności, jak zwykle, wzmagaly różnaitość i ilość odcieni w składzie stanu miejskiego. Dolne jego warstwy zlewały się z włóścianami: rolnikiem i rzemieślnikiem wiejskim; na wyżynach stali fabrykanci, kupcy hurtowni, bankierowie, mecenasi, inżynierowie, urzędnicy, oficerowie np. D a n g i e l, H u r t i g, J a r z e w i c z, K l u g, B l a n k, M e j z n e r, S z u l c, T e p p e r, M ę d r z e c k i, B a r s s, N a x, A n d r y c h e w i c z, d e W o y t e n i t. d. Stan miejski i wybitniejsze pomiędzy nimi indywidua poznamy bliżej w rozdziałach IV i V.

Przekonamy się później, że mieszczanie stanowili za Stanisława Augusta klasę ludności, która z każdym niemal rokiem coraz żywszy udział w życiu społecznem i państwowem zdobywała i coraz większy pochop do posług obywatelskich okazywała.

W końcu ostrzedz winniśmy, że nie należy mierzyć ówczesnej ludności miejskiej skalą XIX-go wieku. Europa nie znała jeszcze miast tak olbrzymich, jakie dzisiaj urosły. Paryż liczył wprawdzie 600.000 mieszkańców w r. 1789, ale Berlin w r. 1789 mieścił tylko 138.225 osób. Wiedeń podobno o $\frac{2}{3}$ przewyższał ludnością Warszawę z epoki sejmu

czteroletniego. Podróżnik Kausch w r. 1791 znajdował, że Kraków ze wszystkimi przedmieściami równał się Wrocławowi z tumem i Piaskiem bez innych przedmieść, a Stare Miasto ze Stradomiem—całemu Lipskowi *).

c) Żydzi, jak wiemy, tworzyli nie już stan, lecz oddzielny naród żydowski. Liczba i stanowisko ich były już określone.

d) Ormianie Grecy i bojarowie putni (konno lub furmanką obowiązani przewozić poselki i listy, jeździć w eskorcie) i bojarowie pancerni niegdyś nad granicą moskiewską, głównie na Białej Rusi osiedleni i straż graniczną utrzymujący. Liczba bojarów jest nam nieznaną **). Przepuszczamy, że w r. 1791 razem z Ormianami i Grekami stanowić mogli klasę około 100.000 głów liczącą.

e) Raskolnicy zwykle siedzieli na czynszach. Było ich około 100.000.

f) Włościanie tworzyli masę liczebnie największą i najgorętszą. Oznaczenie ich liczby ogólnej nie przedstawia szczególnych trudności. Autor broszury „Les Paradoxes“ i Niemcewicz w swoim głosie sejmowym zgodnie liczą ich na 6 milionów ***). I nam też po odciągnięciu od Nr. 47 wszystkich powyższych pozycji (od a do e) wypadła

*) Sybel: Geschichte d. Revolutionszeit 1865 I, 219. Stanisław August Poniatowski liczy, ale zapewne przesadnie 700 do 800 tysięcy w Paryżu około roku 1750. Pam. wyd. B. Zaleskiego I, 122. Beer: Hist. Hand. Powszech. w tłumaczeniu rosyjskiem II, 388; Liske: Cudzoziemcy w Polsce, str. 318.

***) W gub. Witebskiej Połujński (Opisanie lasów IV, 65) liczy „bojarów pancernych czyli włościan wolnych około 50.000“, zdaje się samej płci męskiej, lecz gubernia ta odeszła do Rosji przy pierwszym rozbiórce. W opisie jener. Bezorkniłowicza (1852) znajdujemy tylko 87 dusz tych bojarów.

***) Kraszewski: Polska w trzech rozbiórach, tom I, str. 149 Dyaryusz krótko zebrany, sesja 84 z dnia 30 marca 1789 tom I, str. 263; Staszyc w „Przestrogach dla Polski“ (1790) str. 214, liczy chło-

Nr. 61.

około 6,360.000 wszelkich włościan w r. 1791.

Przyzwyczajono nas oddawna do wyobrażenia, że cała ta masa jest jednakowem, szarem, nędznem, biernem i zgębionem chłopstwem, bez żadnych różnic w wewnętrznym swym składzie. W istocie jestto tłum bezimienny, dziejopisom z czynów indywidualnych nieznany. I my w ciągu całego badania na przestrzeni epoki Stanisławowskiej z kilkoma zaledwo spotkaliśmy się imionami: prócz okropnej pamięci Żeleźniaka i Gonty, znanych z rzezi Humańskiej 1768 roku, wiemy o Danile Szczerbinie, wynagrodzonym i wpisanym do Zbioru Konstytucyi za wierność, jaką okazał podczas teje koliszczyzny, o Bartłomieju Głowackim, który wsiadł na działo rosyjskie w bitwie Raclawickiej 1794 roku, o towarzyszu jego Świstackim; o Pająku, który wynalazł dowcipnie sposób robienia stali i nareszcie o chłopie z Pawłowa, który wcale dobrą i serdeczną powiedział mowę po ogłoszeniu konstytucyi 3 Maja, ale imię tego ostatniego nie jest nam znane. Tryb życia, codzienna praca fizyczna od wschodu do zachodu słońca z lemieszem, broną, kosą i cepem nie uzdatnia do czynów rozgłośnych, jakie historia zapisywać zwykła. Głównem powołaniem tego rolniczego ludu było wyżywić tych, co nie orzą i nie młocą, utrzymać na swych barkach i bogacić dwa narody—szlachecki i żydowski, nie mówiąc już o własnych rodzinach.

Wszakże rozglądając się pilniej w tym tłumie, dostrzeżemy kilka grup, wydzielających się dosyć wyrazistemi rykami, jako to:

---

pów pracowitych z parobkami, czyli z synami nad 15 lat starszymi tylko 1,400.000, a niewiast i dzieci włościańskich 3,800.000, ale całą swoją klasyfikację oparł na 7-milionowej ludności ogólnej; ztąd wszystkie pozycje musiały się zmniejszyć.

aa) H o l e n d r y, właściwie Niemcy, różnemi czasy przez panów sprowadzani, przywilejami obdarzani i prawem niemieckiem najczęściej rządzący się. Taką wieś wolną, Gog zwaną, znalazł Schultz po drodze o 3 mile od Kowna, taką była Saska Kępa w Warszawie, takich było 14 dymów przy Podzamczu we Włocławku, takie dwie wsie (Neudorf i Neubrow, razem około 1.000 głów) znajdują się dziś jeszcze w powiecie Brzeskim *). Nieraz czytaliśmy wzmianki o Holendrach w aktach urzędowych, nawet w rozprawach sejmu czteroletniego. Pod wyraźną nazwą Olendry, dostrzegliśmy w spisie dymów Korony takich osad 43 z liczbą dymów 589; za dokładność tej cyfry nie ręczymy, dużo mogliśmy przeoczyć. Uwzględniając tę niedokładność, oraz istnienie Olendrów na Litwie, sądzimy, że ludność ta mogła liczyć około 10.000 głów.

bb) B u d n i c y i R u d n i c y, zwykle z Mazowsza pochodzący i na Polesiu lub gdziekolwiek były wielkie lasy i rudy trudniący się wyrabianiem potażu, klepki, wańczosów, smoły, dziegciu i rudy, za dobrowolną z dziedzicami umową **). Liczby ich nie znamy.

cc) P o s i a d a c z e e m f i t e u t y c z n i, o k u p n i c y, k o l o n i ś c i, z a g r o d n i c y, w ł o ś c i a n i e d o g l e b y n i e p r z y w i ą z a n i i u z y w a j ą c y p r a w a z m i e n i a ć m i e j s c e p o b y t u i s ł u ż b y, p a r o b c y, s t a n o w i l i b a r d z o l i c z n ą g r u p e; pierwszy popis rosyjski z r. 1796 naliczył ich w jednej owoczesnej gubernii Wileńskiej 205.995 dusz przy ogólnej liczbie wszelkich włościan 731.641 ***), a więc $\frac{2}{7}$. Znajdowali się oni i w królewstwach i w dobrach duchownych. Gdyby stosunek ten dał się uogólnić, przypadłoby na całą Polskę około 1,820.000. Nie śmiemy jednak postawić tak doniosłego wniosku bez gruntowniejszych podstaw. Pierwsza rewi-

*) Reise e. Liefl. I, 29. Büsching XXII, 141. Бобровскіи Гродн. губ. I, 783.

**) P o ł u j a ń s k i: Opisanie lasów etc. tom III, str. 35—37.

***) Де-Илье: l. cit., str. 112.

zya rosyjska nie była dokładną, urzędnicy nie rozumieli stonków krajowych; w gubernii Mińskiej np. nie widzimy takich wyróżnień; być może, iż zaliczono tu i Holendrów i budników. W każdym razie jednak poczuwamy się do obowiązku wyznaczyć na tę kategorię włościan wolnych i parobków przynajmniej 1 milion głów.

dd) Poddani dóbr stołowych, czyli ekonomii królewskich. Przed pierwszym rozbiorem należały do króla *) ekonomie: Malborska, Rogozińska, Tczewska, Samborska, Mohylewska i starostwo Krzeczewskiej; te wszystkie odpadły do Prus, Austrii i Rosyi, tak, iż w r. 1773 pozostały: Wielkorządy Krakowskie, ekonomie Niepołomska, Sandomierska, Kozienicka w Koronie, a Brzesko-Litewska, Grodzieńska, Kobryńska, Ołycka i Szawelska w X. Litewskim. Liczbę dymów Moszyński podaje w nich na 32.203 (w r. 1790), liczbę głów przypuszczalnie oznaczyć można cyfrą 190.000, przyczem przeszło 3.000 dusz pozostanie jeszcze na miasta.

ee) Poddani królewsczyzn czyli starostw. Ponieważ liczono podczas sejmu czteroletniego dymów starościńskich w 2.472 wsiach Korony 95.011, a w Litwie razem z miejskimi 52.995 czyli razem 148.000 **), przeto liczba włościan w królewsczyznach, po strąceniu 48.000 głów na ludność miast Litewskich, wynosić mogła 840.000 dusz.

ff) Poddani dóbr duchownych tworzyli prawie równą poprzedniej masę 921.300 dusz, jakieśmy to już obliczyli wyżej (Nr. 55).

gg) Poddani dóbr dziedzicznych, t. j. szlachty, stanowili masę największą, bo całą resztę, około 3₅ milionów, a więc blisko połowę całej ludności włościańskiej. Od dwóch

---

*) Rachunki dochodów i wydatków królewskich Nr. 88; Vol. Leg. VIII f. 893, str. 551.

**) Ks. Ossowski: O pomnożeniu dochodów publicznych, str. A ij.; zgodnie z tem rachował Wawrzęcki 200.000 dymów w królewsczyznach razem z miastami (a dymów miejskich w Koronie było 58.361), na sesyi 58 z dnia 1 stycznia 1789 r. w tomie II, str. 336.

już stuleci masa ta była wydaną szlachcie w niewolę, była własnością kilkudziesięciu tysięcy dziedziców, wyjętą z pod opieki praw i z pod władzy rządu krajowego. Spadał na nią ciężar podatków, a rozkładała je nie władza krajowa, tylko dziedzice. Jeszcze w r. 1775 „wolny bęben“ pozwolony był tylko w miastach oraz w dobrach królewskich i duchownych „ekscypując wsie dziedziczne“, w których ani bęben, ani żaden werbunek nie pozwala się *). Więc gdyby mąż stanu energiczny, gdyby wódz najznakomitszy, gdyby sam Stefan Batory, powstawszy z grobu, zapragnęli uzbroić wielką armię narodową w XVIII wieku, toby nie mogli zarządzić poboru, ani nawet posłać werbowników do wsi szlacheckich, chyba za zgodą samych dziedziców.

Ku zaszczytowi szlachty polskiej powiedzmy, że w przededniu ostatecznych walk o niepodległość zrzekła się swego przywileju, lubo nie bez żalu i oporu. Już sejm czteroletni wydał pamiętną swoją konstytucję o stutysięcznym wojsku, a jeszcze w pierwszym zaleceniu wykonawczem z d. 9 Stycznia 1789 r. p. t. „Zaczęcie rekrutu“ znajdujemy zwykłe zastrzeżenie „excepto wsi dziedzicznych“. Dopiero w Listopadzie tegoż roku przemówił Strojnowski, poseł Wołyński w te słowa: „kiedy sami obywatele zasłaniaли od nieprzyjaciela granice kraju, dobra ich słusznie od rekruta ochronione były, lecz teraz, kiedy polityka Europy inny sposób wojowania przedsięwzięła i każde mocarstwo regularnego utrzymuje żołnierza, kiedy dawny Polaków sposób stał się niemożnym ubezpieczenia kraju i obywatele, porzuciwszy broń, w domowym zaciszu przy gospodarstwie mieszkają... dobra szlacheckie od dawania rekrutów uwolnione być nie powinny“. I przyjęto w istocie zasadę rekrutowania podług liczby dymów, nie wyłączając wsi szlacheckich. Komisji Wojskowej zalecono (pod d. 27 Listopada) dopomnieć się „o wydanie rekruta z dóbr wszystkich“ i nadano wolność od poddaństwa „z po-

---

*) Vol. Leg. VIII f. 154, str. 100 tit. Karność Wojskowa.

tomstwem“ włościaninowi, który przesłużył w wojsku dwie kapitulacye czyli lat 12 *).

Władze powstańcze, w imieniu Kościuszki działające, nie czyniły już żadnego wyróżnienia dla dymów dziedzicznych, nakazując pobory rekruta i pospolite ruszenie. Nie spuszczajmy jednak z uwagi, że to była reforma świeżej daty, pólpięta roku zaledwo istnienia licząca, przeto dla wielu dziedziców zapewne niemiła i uciążliwa, tem uciążliwsza, o ile jakiś dziedzic mniej miał wykształcenia, trudniej zrozumieć mógł nowoczesne idee, a silniej konserwował w umyśle tradycję „złotej wolności“ szlacheckiej.

Odkładając bliższe zbadanie stanu włościan do następnego rozdziału, zamykamy na tem statystykę i charakterystykę różnych warstw ludności. Dodamy tylko, że w terminologii urzędowej stany były odróżniane tytułami: „urodzony“ dla szlachcica, „szlachetny dla mieszczanina, „niewierny“ — dla żyda i „pracowity“ — dla chłopca.

Dla łatwiejszego zaś zgrupowania rezultatów badania układamy synoptyczną tabelkę (Tab. 62 na str. 320).

Zbyteczną będzie może uwaga, że, ponieważ natura materiału nie pozwoliła nam dojść do subtelnej klasyfikacji statystycznej, więc musieliśmy poprzestać na rozmieszczeniu mas, nie oglądając się na drobne grupy lub osoby pojedyncze. Tym sposobem całą szlachtę umieściliśmy w rubryce katolików bez względu na paręset rodzin dysydenckich; unitów i dyzunitów wpisaliśmy między chłopów, nie wydzielając mieszczan, a nawet ich duchowieństwa; nareszcie wszystkich protestantów zrobiliśmy mieszczanami, chociaż w ich liczbie znajdowali się włościanie, koloniści, oficerowie i szlachta posesyonaci.

---

*) Zbiór Konst. y Uchwał Seymu od dnia 7 października 1788 r. ed. Pijarska, str. 26 i 150. Dzień. Czyn. S. G. W. Sesa 193, z dnia 20 listopada (głos Strojnowskiego) tudzież sesya 196 z dnia 26 listopada, 197 z dnia 27 listopada i 201 z dnia 4 grudnia 1789 roku.

Tab. 62.

Podział ludności podług stanów i wyznań (przybliżony).

Nazwy grup stanowych	Katolicy	Urci	Nieurnici	Prote- stanci	Staro- zakoni	Rasko- l- nicy	Maho- metanie	Ogół stanów
Duchowienstwo	10,000	40,000	?	?	?	—	?	50,000
ziemianie	318,000	?	?	?	—	—	?	} 725,000
Szlachta { dzierżawcy, oficyjaliści etc.) szaraczkowi	407,000	?	?	?	—	—	—	
Naród tatarski	—	—	—	—	—	—	50,000	50,000
Mieszczanie-chrześcianie	—	350,000	—	150,000	—	—	—	500,000
Naród żydowski	—	—	—	—	900,000	—	—	900,000
Ormianie, Grecy, bojarowie	—	100,000	—	—	—	—	—	100,000
Raskolnicy	—	—	—	—	—	100,000	—	100,000
Holendry	—	—	—	—	—	—	—	10,000
Włościanie wolni	—	—	—	—	—	—	—	1,000,000
Poddani ekonomij	—	—	—	—	—	—	—	190,000
" starostw	—	—	—	—	—	—	—	840,000
" dóbr duchown.	—	—	—	—	—	—	—	921,300
" " dziedz.	—	—	—	—	—	—	—	3,404,700
Włościanie	3,465,000	2,600,000	300,000	—	—	—	—	6,365,000
Ogół podług wyznań (z do- liczeniem 30,000 Ormian).)	4,660,000	2,600,000	300,000	150,000	900,000	100,000	50,000	8,790,000

GRAFICZNE PRZ składu ludności w Polsce

przez Henryka

A. Podział ludności Polski

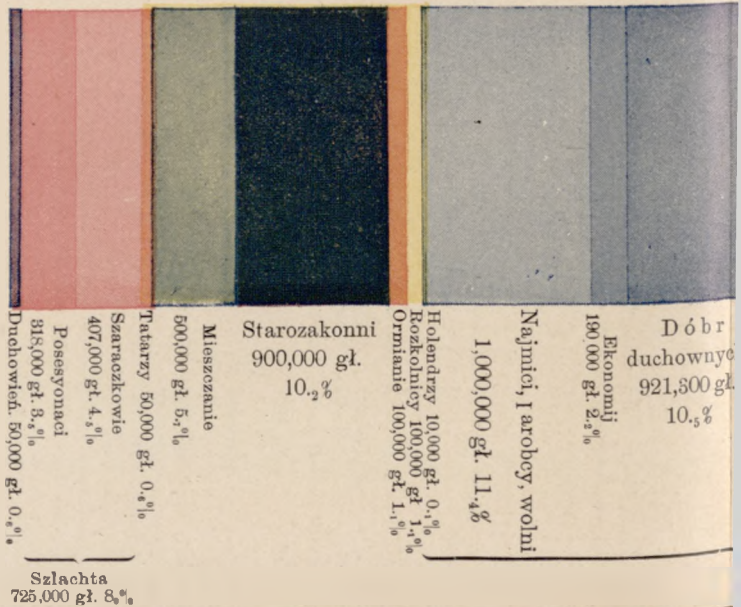
(Do Tab. 62 m)

Katolicy rzymscy 4,660,000 głów 53,3%

B. Podział ludności Polski

(Do Tab. 62 i)

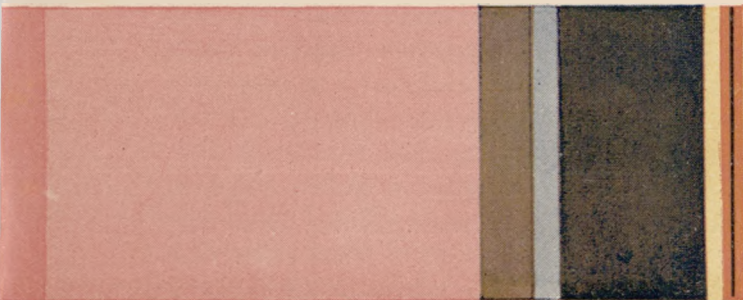
EDSTAWIENIE

podług stanów i wyznań

(Merczynga.

w 1791 r. podług wyznań.

a str. 320).

Greko-unici 2,600,000 głów 29,5%

Mahome. 60,000 gł. 0,9%
 Ormianie 60,000 gł. 0,9%
 Rozkoln. 100,000 gł. 1,0%
 Starozakonni
 900,000 głów
 10,5%
 Protestantci
 150,000 gł. 1,0%
 Dyzmniei
 300,000 gł. 3,4%

w 1791 r. podług stanów.

a str. 320)

Starostw
 840.000 gł.
 9,3%

Dziedziczni 3,404.700 głów 39,8%

Włościanie 6,365,000 głów 72,7%

Jakkolwiek nie dosyć ścisła *) tabelka ta może nam przecie dać ogólne wyobrażenie o wszystkich warstwach społecznych, jakie wchodziły w skład narodu polskiego w r. 1791. Widzimy z niej, że przeszło trzecia część (0,38) ludności zostawały w pętach poddaństwa; prawie jedna dziesiąta (Żydzi, Ormianie, Grecy) była zupełnie obojętną na losy kraju; prawie dwudziesta piąta część (dyzunicy i raskolnicy) żywiła niechętnie dla Polski uczucia; masa blisko 8-mio milionowa nie miała poczucia obowiązków obywatelskich względem Rzeczypospolitej i uważaną być powinna tylko za bierny materiał. Te bierne masy, te niechętnie żywioły istnieją we wszystkich państwach, jakkolwiek w rozmaitych stosunkach: posługują jednak do zadań i celów politycznych, skoro pokieruje nimi władza silna i sprężysta. W przededniu zatem stanowczej walki o niepodległość, w epoce sejmu czteroletniego, kwestya władzy państwowej mieściła też w sobie decyzję o sumie sił fizycznych, mięśniowych, jakimi Polska ku własnej obronie rozrządzać może.

Utrzymywanie i ratowanie budowy politycznej musiało leżeć na stanach wolnych: szlachcie, duchowieństwie i mieszczanach. Razem z Tatarami tworzyła się z nich poważna liczba 1,3 miliona, czyli $\frac{1}{6}$ całej ludności. Wszakże nędza i ciemnota spychały szlachtę szaraczkową i niższe warstwy mieszczaństwa na szczybel elementów biernych. Właściwym

---

*) W każdym razie jednak o wiele ściślejsza od jedynej, jaka była zrobiona w XVIII wieku, mianowicie przez Staszycza (Przestrogi dla Polski, str. 214): 5,200.000 wieśniaków płci obojej, w tem 1,400.000 chłopów pracowitych, 960.000 mieszczan; 500.000 żydów, 40.000 duchowieństwa i około 300.000 szlachty z dziećmi i płcią niewieścią. Podział ten opiera się na błędnej cyfrze ludności 7-milionowej. Zresztą, w tem samym dziele znajdujemy kilka różnych i chwiejnych obliczeń, tak np. na str. 179: „ledwo sto tysięcy osób wchodzi do towarzystwa i ma obywatelstwa prawo“; na str. 188: „szlachty 100.000 płci męskiej z małoletniemi syny“, na str. 284: „w całej Polsce szlachty z dziećmi i płcią niewieścią, podług przystosowania konskrypcyi w kordonie pruskim i cesarskim w początku uczynionej, nie można więcej rachować, jak około 300.000, a mieszczan jest przeszło milion“.

zbiornikiem czynnej siły politycznej były tylko: szlachta za-
 możniejsza i wykształceńsza, duchowieństwo katolickie i po-
 części unickie, oraz wyższa warstwa mieszczaństwa z wię-
 kszych miast królewskich. Wszystkie te grupy utworzą
 razem mało co więcej nad sto tysięcy rodzin Kołłątaja, z pół
 miliona głów płci obojej, ze ćwierć miliona płci męskiej, ze
 180,000 mężów, oprócz starców zgrzybiałych i dzieci. Nie-
 mała to przecież gromada! W spółczesnych monarchiach,
 gdybyśmy policzyli wszystkich urzędników, sędziów, kome-
 dantów siły wojskowej, może nie znaleźlibyśmy nigdzie ta-
 kiej liczby głów, do rządu powołanie posiadających *).

Będziemy nieraz widzieli, jak do każdej czynności pu-
 blicznej, rządowej, w razie potrzeby wynurzają się z tego
 zbiornika roje nazwisk nowych, osób dawniej nie wspomina-
 nych, czasem tysiącami jak np. 1800 komisarzy do obliczenia
 podatku ofiary w r. 1789. I ci ludzie nieznanym potrafią wy-
 konać poleconą czynność w sposób zadawalniający, lepiej
 może od wyćwiczonej biurokracyi niejednego państwa zcen-
 tralizowanego.

Więc nie należy lekceważyć tego półmilionowego za-
 stępu: może on zdobyć się na wielką żywotność i rozwinąć
 siłę potężną, jeśli mu dopiszą siły umysłowe i moc chara-
 kterów! Gdyby stanął mąż obok męża, gdyby wszyscy spo-
 ili ramię z ramieniem, mogliby sami zwycięzko odeprzeć trzy
 armie nieprzyjacielskie. To „gdyby“ jest przecież niemożli-
 we w świecie rzeczywistym, niezgodne z porządkiem i pra-
 wami natury. I w tej gromadzie bowiem, jak wszędzie, mu-
 si znaleźć się pewny procent nieudolnych, słabych, wystę-
 pnych i podłych, wielki, główny tłum ludzi pospolitych
 i garstki wyższych uzdolnień coraz szczuplejsze w miarę, jak

---

*) We Francyi T a i n e liczy szlachty 140.000 (25 do 30 tysięcy
 familij) i duchowieństwa 130.000 na rok 1879. Obliczenie jego jest przy-
 bliżone i dość pobieżne; opiera się na spisie z ośmiu prowincyj, oraz na
 aktach komitetu kościelnego (Origines de la France Contemporaine tom I.
 L'ancien régime 1876, str. 18, 529, 530).

się posuwać będziemy ku górującym wyżynom ducha. Okiełznać żywioły wstrętne i szkodliwe, poprowadzić tłum pospolity do wielkich czynów w obec wielkich niebezpieczeństw zdołałby chyba geniusz i bohater. Dla takiego wybrańca statystyka ludności z r. 1791 (ale nie 1793) przedstawiała jeszcze dostateczną skarbnicę sił i narzędzi do obrony narodu, ale nie do pierwszorzędnej roli w gronie innych narodów europejskich.

ROZDZIAŁ III.

Rolnictwo i rolnicy.

21. Od czasu jak trzysta okrętów angielskich, holenderskich i francuzkich zawinęło do portu Gdańskiego (1392), poszukując zboża i płacąc za nie ogromną cenę (9—12 grzywien za łaszt), rzuciła się szlachta do produkowania zbóż na handel zamorski, rozwinęła się wielka uprawa folwarczna, powstawały, rozszerzały się i nareszcie upowszechniły, zapanaowały na całej przestrzeni kraju stosunki pańszczyzniane, a Polska stała się krajem rolniczym par excellence. W wieku XVI, a nawet jeszcze w XVII była ona śpichlerzem Europy; porównywano ją z dawnym Egiptem i Sycylią, jak świadczy Rzączyński, przytaczając wiele ustępów z polskich i obcych pisarzy owej epoki. I gromadziły się wtedy niezmierne bogactwa, któremi zdumiewało poselstwo polskie Paryżan w r. 1573 i Ossoliński Rzymian w r. 1635. Słusznie też mówi autor jednej z broszur, że „dawne polskie grube srebra, cza-sze, puhary, nie były zwycięzkami zdobycami; były one nabijane talarami holenderskimi i hiszpańskimi, a z Holendrów nie okazują dzieje innej zdobyczy, tylko z zamiany płodów rolnych“ *). Dzielnie więc chodził około roli szlachcic

---

*) Uwagi krytyczne o poddanych polskich względem ich wolności i niewoli. Warszawa 1790, Dufour, str. 175—6.

rycerz, odbiegający pługą dla harców tatarskich, dla częstej „potrzeby wojennej“. I szlachcic ziemianin oparł na roli całą egzystencję swoją; dla roli pogardził nawet innymi źródłami bogactwa krajowego. Ale jakże wyglądał ów jedyny niemal warsztat pracy produkcyjnej w wieku XVIII, w posiadaniu dziedziców rozpróżnionych, marzących o tem tylko, aby „natychmiast słodkiej używać z rozkoszą spokojności“? *).

„Najpowszechniejsze u większej części Polaków jest zdanie, że rolnictwo w Polsce jest w bardzo kwitnącym stanie. Prawda, że się z tem chlubić mogą wielkopolskie i sandomierskie nadgraniczne strony, toż niektórych rozumnych obywatelów dobra w Koronie i Litwie, ale nie kraj cały... połowa gruntów leży odłogiem“.

Tak mówi Switkowski**), a zdanie to bynajmniej o przesadę posądzonem być nie może. Dwaj bankierowie Glave i zacny Kaposztas, polemizując o „plantę Banku Narodowego“ jeszcze surowszy wyrok wygłosili. Glave, uznając „że uszczęśliwienie Polski zasadza się najszczególniej na rolnictwie“, twierdzi, że „dwie trzecie gruntów nie są uprawione, gdyż dobywanie gruntów, potrzebując nakładów, nie może znieść nad miarę wywyższonej prowizyi w tym kraju; sama nawet uprawa już добыtych gruntów w nikczemnym jest stanie dla tego, iż nadto wielki procent opłacać potrzeba“. A Kaposztas w odpowiedzi swojej potwierdza zdanie przeciwnika, mówiąc: „Te punkta są wszystkie jak najsprawiedliwsze“ ***). Staszic w poetycznym, lecz pełnym grozy obrazie kreśli stan opuszczenia, w jakim znajduje się ziemia Polski. „Więszą jej połowę za-

---

*) Wyrażenie to znajduje się w Akcie przystąpienia Stanów skonfederowanych W. X. Litewskiego do skonfederowanych Stanów Koronnych roku 1764. Vol. Leg. VII, f. 317, str. 139.

**) P. a. m. Hist. Polit. 1783, str. 365.

***) Odpowiedź z uwagami na plantę Bankową przez Karola Glave (do sejmu; w dodatku do Dz. Handlowego z roku 1790).

bierają te nieprzedarte czarne lasy, w których nie słońca promienie, lecz nieprzyjazna każdemu użytecznemu stworzeniu wilgoć swoje brzydkie mnoży potwory... W tej powszechnej ciał zgniliźnie snują się, wiją się żmije, węże, jaszczury; albo skurczone leżą, zwolna czołgają się inne, aż grube od jadu gadziny... Gdyby te lasy nie zasłaniały, ujrzałbym tu ztąd zbyteczne pastwiska zawierające dużą ilość ziemi, nieskończenie zarosłe, oset i chwast rodzące kilkoletnie odłogi. Widziałbym każdej rzeki nadbrzeża milę drogi niedostępne, rokitną i zgniłym trawiskiem okryte; stawy kilka mil rozległe i zapchane trzcinskim i zalazłe blockiem, których żyzny namuł, zamiast rodzenia pszenicy, dusi swoim smrodem poblizsze mieszkańce" i t. d. *)).

Ten obraz, godny pędzla Salvatora Rozy, szczęściem nie jest powszechny. Czytamy przecież i o „nieprzejrzanym okiem polach po większej części tatarą zasianych“, i o gniących w polu stertach zboża, i o kwietnych łąkach, na których uwijają się roje pszczół litewskich, a szczególnie ukraińskich i podolskich **). Toć i gospodarstwo Pana Podstolego nie jest fantastycznym tylko utworem wyobraźni Krasickiego.

Nie poprzestawajmy więc na obrazach, zdaniach ryczałtowych, krzykach boleści lub szlachetnej rozpacz; nie wierzymy im na ślepo, chociaż to są głosy spółczesne. Szukajmy faktów szczegółowych i cyfr.

---

*) St. Staszica Uw. n. z. J. Zam. wyd. Turowskiego, str. 131 — 3. Podobny obraz znajdujemy u Wybickiego w Listach Patriotycznych, (t. I, str. 217—218): „Te lasy w szerz mil kilka a wzdłuż i kilkanaście się ciągnące, te dawniej orane zagony dziś drzewem okryte, te najżyźniejsze z natury łąki, błotnistą zalane wodą, te złote rzek i wodociągów nadbrzeży w dzikie zwierząt zamienione kotliny, ta tłusta rola setny zysk oraczowi obiecująca, a bez uprawy, ta w proporcją rozległych pól i paszów małość owiec i wszelkiego inwentarza, te okropne raczej jaskinie, jak pomieszkania rolnicze, nie dowodzą jak najmizerniejszego naszego gospodarstwa naszego rolnictwa...?“

***) P. H. P. 1783, str. 362, Dz. Handl.

22. Winniśmy nasamprzód wziąć na uwagę różnice czasu i miejsca.

Najgorszym był stan rolnictwa za Sasów, jak to widzimy z tablic gdańskich sprzedanego za granicę zboża; wtedyto bowiem wywóz spadał do cyfr najniższych: 3.492 łąszków, w r. 1715 i 2.392 łąszków w r. 1737. Za Stanisława Augusta zaś objawia się wzrost produkcji rolnej już nawet w pierwszym okresie: wywóz bowiem przez Gdańsk wynosi najmniej 34.038 łąszków (w r. 1767), a dosięga swego „maximum“ (co do Gdańska) na wiek XVIII, mianowicie: 57.003 łąszków w roku 1768 i 61.715 w r. 1770. Wszakże głosy społeczne białają na zacołanie, ślepią rutynę, niechęć do ulepszeń w gospodarce. „Widzimy, jak wiele Królestwa Polskiego sąsiedzi, jedni od 25 ciu, drudzy od 50-ciu lat odmian w gospodarstwie wprowadzili, wiele zwyczajów nowych przyjęli, a dawnych odrzucili... a jednak o żadnych odmianach, o żadnym wydoskonaleniu pomyśleć nie chcemy“ *).

Okres drugi zaczyna się od ciężkiego upadku w produkcji, a przynajmniej w wywozie, na skutek nieszczęść, jakie towarzyszyły pierwszemu podziałowi kraju. Stanisław August pisał do Katarzyny w r. 1771: „Głód grozi nam zagładą; trzecia część pól naszych w prowincjach najżyźniejszych nie jest obsiana, ponieważ wszystko zboże zabrane, bydło robocze zjedzone przez wojska lub wyginęło przy ciągłej przewoźce magazynów“ **). Wszakże z obliczeń później-

---

*) Uwagi Tygodniowe Warszawskie ku powszechnemu pożytkowi przełożone o pomnożeniu Ekonomii w Królestwie Polskiem (wychodziły w latach 1768 i 1769) Nr. 2. Cyfry wywozu Gdańskiego czerpane są z artykułu p. Wasilewskiego p. t. „Gdańsk“ w czasopiśmie warszawkiem Niwa z roku 1876, zeszyt 43 dnia 1 października, str. 494, ale cyfrę r. 1770 jako niekompletną zastąpiliśmy cyfrą Czackiego (Tablica w tomie II, do str. 266 O Litewskich i Polskich prawach). Wybicki oznacza w epoce przedpodziałowej średni roczny eksport zbóż na 59.473 łąszków (Listy Patriotyczne 1777 tom I, str. 250).

**) Соловьёвъ, Пет. Россіи XXVIII, стр. 180.

szych przekonamy się, że ta produkcja zwiększa się następnie tak dalece, iż ku końcowi dorównywa, a bodaj nawet przewyższa dawną przedrozbiorową pomimo uszczuplenia granic, pomimo utraty żyznych i rozległych prowincyj. Jeśli zjawisko to nie jest widocznem w tablicach wywozowych zgnębionego Gdańska, to przecież staje się niewątpliwem, skoro uwzględnimy wzrost wywozu z Królewca, tablice wywozowe, protegowanego podówczas przez rząd pruski Elbląga, a przede wszystkim rozwój handlu czarnomorskiego, który przestoczył gospodarkę rolną Ukrainy, czyli raczej województw Ruskich. Naoczny i ze wszech miar wiarogodny świadek, Czacki, zaznacza ten ważny fakt następnemi słowy: „Żyliśmy wtenczas, kiedy Ukraina przestała być stepem, a różniący się nieco od nas pamiętają, że żywienie bydła, w miarę niepotrzebowania rąk do roli, niemienia odbytu na produkta, więcej z stepu przynosiło pożytku, niż zasiewanie“ *) Działa się ta przemiana od początku dziewiątego dziesięciolecia, od założenia miasta Chersonu.

Okres trzeci, czteroletni, jest zbyt krótki na dokonanie wielkich i widocznych przemian w rolnictwie, wszakże pochodząca z tej epoki tablica handlu zagranicznego i wykazująca przeszło 200.000 łasztów **) wskazuje na tak nadzwyczajny wzrost produkcji, jakiegośmy w czasach dawniejszych w wieku XVIII nigdy nie dostrzegali.

Okres czwarty jest pasmem klęsk ostatecznych. Toczyły się dwie wojny w granicach Polski, stanęły zrazu jedna, potem dwie, nareszcie trzy armie nieprzyjacielskie. Krasnodębski poseł liwski mówił w Grodnie: „Grożą nam... zniszczeniem majątków. A czyżże się ostał? Od jednego zakątka Polski do drugiego płacz, nędza i narzekanie na

---

*) Czacki: O Litewskich i Polskich Prawach w. Turowskiego I, 206. Podobnie Staszyc mówi: „Ja sam pamiętam stan Ukrainy, Podola, mający więcej pastewnych stepów, niż pól ornych.“ (O Statystyce Polski, Warszawa 1807, str. 16).

**) Czacki l. cit. II 239.

gwałty polityczne rabunki *). Ze źródeł rosyjskich wiemy, że w r. 1793 na Litwie był wielki głód, jarzyny nie obrodziły z powodu suszy; brakło też siana **). Kościuszko powoływał lud rolny do broni, nakazywał pospolite ruszenie i pobory rekruta na wielką skalę, a chociaż zalecaną była przytem troskliwość o uprawę pól, to jednak produkcyja rolna rozwinać się z pewnością nie mogła, ale raczej zmniejszyć się musiała. Katastrofa polityczna pociągnęła za sobą straszłą ruinę ekonomiczną. Stanisław August w liście do Katarzyny II, z dnia 21 Listopada 1794 r., wzywa jej litości, bo „zamęt wojenny przeszkodził obsianiu pól w znacznej części kraju. Uprawa stała się niemożliwą tam, gdzie bydło zabranem zostało; włościanie, mając puste stodoły, popalone lub niemożliwe do zamieszkania chałupy, tysiącami pociągali do krajów obcych; wielu właścicieli ziemskich uczyniło to samo: dla tych samych powodów Polska staje się podobną do pustyni. Głód jest prawie nieunikniony na rok przyszedł“ ***). Nosi też ślady upadku zebrana przez rząd pruski statystyka wysiewów w tak zwanych Prusach Południowych.

Biorąc na uwagę warunki miejscowe, dostrzegamy, że intensywność i intratność gospodarstwa rolnego wzrastała w miarę posuwania się od wschodu ku zachodniej granicy. Litwa posiadała małą w stosunku do obszaru ilość gruntów żyznych, mało dogodnych z morzem komunikacyj. Województwa południowe cierpiały na brak odbytu i, pomimo nadzwyczajnej żyzności gleby, były w pieniądzu ubogimi. Niemale szkody wyrządzało powietrze morowe, które ukazy-

---

*) Opisanie Sejmu Grodzieńskiego przez Ant. Trębickiego (Rękopis), str. 89.

***) Де-Пуле l. cit. 32, Sievers: Pamięt. w. Żupańskiego V, str. 235, 357.

****) Le Comte d'Angeberg: Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762 — 1862 Paris Amyot 1862, page 394.

wało się tu w latach 1770, 1780 i 1781. Szczególnie straszną była epidemia z r. 1770, kiedy mieszkańcy Kamieńca i całego Podola „prawie wszyscy wymarli“, jak powiada zapewne z żywej tradycyi, a może i ze wspomnień osobistych ks. Marczyński *). A Kołłątaj woła: „Gdzie fanatyzm przelewa krew? Gdzie chłop rzuca się na swego pana? Gdzie wśród tak wielkiej obfitości największa niełudność i największe spustoszenie, jeśli nie na Ukrainie“ **). Wiemy że do połowy okresu drugiego trudniono się tam głównie chowem bydła na bujnych stepach. Cena ziemi była wysoką dopiero w okolicach Warszawy, w województwach Sandomierskiem i Krakowskiem, a najwyższą w Poznańskim; tu przenosiła ona kilkakrotnie cenę ziemi litewskiej i ruskiej. Na sejmie czteroletnim poseł Roźnowski zaznaczał różnicę między Wielką i Małą Polską: „w Wielkopolsce gospodarstwo tak wygórowało, że już podobno wyżej pójść nie może..., a w Małopolsce dopiero ekonomika do doskonałości przychodzi“. A wołyńnianin Świątosławski twierdził, że w Rusi dobra sto dymów mające ledwie 10.000 złp. intraty czynią, w Wielkopolsce zaś tę samą intratę mieć można z 10-iu dymów. Seweryn Potocki powiadał: „Są części kraju, gdzie kmieć w jednej chałupie siedzący, do 300, 500 czasem do 1.000 i więcej złp. uczyni; inne, gdzie do 200 rzadko przyniesie; inne jak u nas (na Podolu), gdzie ze wszystkim ledwo do 100 zł. przyjdzie, a głowa na głowę na 50 nigdy rachować nie można. Lat temu trzy jak sprzedałem w Kaliskiem wieś za 7.800 intraty z górą, a przecież tylko 35 dymów w nich znajdzie się, które po zł. 7 rachując, ledwo na 5 od sta wypadnie opłaty... a biorę na świadectwo tych, co braclawskie i pobereckie nasze gospodarstwo znają, czy na 8.000 intraty nie trzeba mieć przynajmniej ze 150 poddanych?“. Nawet w roku 1776 Wielkopolanin Brzeziński przyznawał, że

---

*) Ks. Marczyński: Opisanie gubernii Podolskiej t. I, str. 122.

***) Anonima Listy do St. Małachowskiego. Część III, 1788 Warszawa, Gröll, str. 340.

Tab. 63.

Wyjątek z tablicy intrat i szacunku ziemi (Czackiego).

Rok	Krakowskie i Sandomierskie		Lubelskie		Podlasie		Kaliskie i Gnieźnieńskie		Koło Warszawy	
	Intrata z włoki		Intrata z włoki		Intrata z włoki		Intrata z włoki		Intrata z włoki	
	Złp.	g.	Złp.	g.	Złp.	g.	Złp.	g.	Złp.	g.
1750	95	—	90	—	—	—	120	—	130	—
1770	150	—	170	—	120	—	140	—	160	—
1780	200	—	180	—	160	—	200	—	210	—
		19 za 1	19 za 1	—	—	—	19 ^{1/2} za 1	—	19 ^{1/2} za 1	20 za 1
		20 " 1	20 " 1	—	—	19 za 1	20 " 1	—	20 " 1	21 " 1
		21 " 1	20 " 1	—	—	20 " 1	22 " 1	—	22 " 1	22 " 1

„w Wielkopolsce ziemianie mieszkają pięknie“, dowodził tylko, że w Małopolsce, chociaż chałupy i domy są chróściane, ale tam właśnie „obywatele na skarbach leżą“. W roku zaś 1785 znajdujemy wzmiankę, że „zagon“ roli pod Rawiczem kosztuje 4 czerwone złote, gdy pod Warszawą tylko 4 złote polskie *).

Wszystkie te sądy i wzmianki ilustrują nam wyraźnie wielką różnorodność warunków gospodarczych, jaka się wytworzyła na rozległej przestrzeni Rzeczypospolitej przy różności natury, obyczajów, komunikacji i położenia geograficznego. Dokładniejsze jednak i ogólniejsze pojęcie powziąć możemy z tablicy, jaką ułożył w latach 1787 i 1788 Czacki, „z różnych aktów, wymiarów lustracyj, sprzedaży, zastaw i arend“ **). Podajemy wyjątek z tej tablicy (Tab 63, na str. 331), nadmieniając, że ceny są w niej wyrażone w monecie podług stopy 1766 r. (po $16\frac{2}{3}$ złp. na grzywnę kolońską), a zatem większej, niż ta, która była w użyciu zwyczajowem i która stała się legalną w epoce sejmu czteroletniego (od r. 1786 po 18 złp. na grzywnę kolońską).

Brak tu Litwy i województw Ruskich, brak też cyfr na epokę sejmu czteroletniego. Zapatrując się na skalę wzrostu intrat w każdej rubryce, zawnioskować przecie możemy, że około r. 1790 różnice zaznaczyły się jeszcze silniej.

23. Jakaż była atoli suma i wartość ogólna produkcji z całego kraju? Jakich zasobów, jakich funduszków dostarczało rolnictwo do skarbnicy bogactwa narodowego?

1) Statystykę rolniczą Polski przedrozbiorowej nakreślić spróbował najpierw, bo w r. 1764, generał de Rieulle, dy-

*) Czacki: O Litewskich i Polskich Prawach. Wyd. Turowskiego I, 204. *Dzien. Czyn. S. G. W.*, sesje 225 z dnia 23 lutego i 226 z dnia 15 lipca 1790; sesja 54 z dnia 26 stycznia 1789 roku. *Dyaryusz 1776*, str. 154. *Pamięt. Histor. Polit.* 1785, str. 1018.

**) Czacki: O Litewskich i Polskich Prawach, wyd. Turowskiego I, str. 204—205.

rektor królewskich budowli i manufaktur *). Pracę tę p. Edmund Stawiski uznał godną dwukrotnego powtórzenia **). Obliczenie opiera się na autentycznym kadastrze wywozu zboża z Polski do Gdańska od r. 1734 do 1764 oraz na kombinacjach przypuszczalnych.

Rozległość Polski podaje de Rieulle na 143 miliony morgów („arpents“); z tych pod uprawę zboża, jarzyn, traw etc. odlicza tylko 70 mil., a więc połowę całej przestrzeni. Wywóz roczny Wisłą, Dźwiną, Preglem i ładem do Szląska obliczył na 1,208.375 korcy; ztąd wyciągnął ilość zbiorów:

Pszeniczy	2,000.000
Żyta	8,000.000
Zboża jarego	10,000.000
Razem	<u>20,000.000</u> korcy na rok.

Zbiór ten pochodzi przypuszczalnie z 24 mil. morgów; do tych dolicza się 30 mil. morgów pod łąki, reszta pod len, konopie, tytuń, warzywa etc. „A przebiegając ten kraj, zobaczy się tam bydło prawie zawsze chorowite, chude, nędzne, w zimie bez schronienia i prawie cały rok bez dostatecznego pożywienia“.

Z obliczenia tego wypadły wnioski przerażające — oto, że produkcya rolnicza Polski, owego niegdyś Egiptu Europy, ma się do produkcyi Francyi, jak 1 do 4; Anglii, jak 1 do 24; Holandyi i Zelandyi, jak 1 do 48 i że zbiory tych dwóch ostatnich prowincyj, które stanowią ledwo 93-cią część Polski przewyższają zbiory całego tego państwa ***).

*) Bernoulli u Liskego: Cudzoziemcy w Polsce, str. 247.

***) W Rocznikach Gospod. Krajow. z roku 1862 i we wstępie do Encyklopedyi Rolnictwa r. 1872.

***) Zresztą de Rieulle podał królowi w roku 1774 inne jeszcze cyfry, znacznie wyższe, na podstawie „generalnego wysiewu w Galicyi“ (2,321.715 korcy); w proporcyi mil rozległości kraju wyliczył on już 16,989.075 korcy zbóż i jarzyn oprócz prosa na sam wysiew; z tego znów Czacki, licząc po 5 ziarn, wyliczył 84,945.285 korcy reprodukcji, a po-

2) W granicach pierwszego rozbioru dokonał obliczenia Staszyc. Ze 180 albo 200 milionów morgów chełmińskich całego obszaru oddziela też 70 mil. morgów chełmińskich na ziemię użyteczną, z tej pod zboża na ziemię orną przeznacza 28 mil. morgów.

Zbiór zbóż, rachując po trzy ziarna, wy-	
nieść powinien	105,000.000
Pożytki z łąk, ogrodów, stawów zamienia	
na ziarno	52,500.000
Pastwiska i odłogi mają dać dochód od-	
powiadający	7,000.000
	<hr/>
Razem cała produkcya .	164,500.000 korcy
czyli 5,500.000 łasztów (brutto).	

Są to cyfry bez porównania wyższe od cyfr de Rieulle'a. Chociaż Staszycowi idzie o wyszukanie źródeł do podniesienia budżetu i podatków, broni się jednak od zarzutu zbyt wysokiego szacowania produkcji, zapewnia, że brał zawsze średnią liczbę, przychylając się wszędzie „do mniejszych pożytków“. Za podstawę obliczeń służyły mu inwentarze z różnych rozleglejszych majątności w województwach: Mazowieckiem, Ruskiem, Krakowskiem, Wołyńskim i Podolskiem. Co prawda, bierze on najniżniejsze strony (prócz Mazowsza) i najlepsze, bo wielkie, gospodarstwa. Zastrzega jednak, że na dochód czysty, czyli „pożytek“ brał 20 korcy ze 100 urodzaju, chociaż w inwentarzach znajdował od 17 aż do 24 korcy ze 100 zebranych.

Potrącając z całej sumy urodzaju 4,400.000 łasztów na żywność, na potrzeby chłopstwa i bydła roboczego, na wy-

---

wiekszywszy o całą połowę, jakoby dla skompensowania postępów uprawy w epoce 1774—1790 roku, otrzymał na rok 1790 korcy $127,417.927\frac{1}{2}$ już z potrąceniem jednego (6 go ziarna) na odsiew pól. Ale ta ostatnia cyfra, skutkiem dziwnego systematu rachowania w roku 1790 przestrzeni przed-rozbiorowej, niema dla nas wagi, tem bardziej, że jest oparta na zbyt wysokim plonie, 6-ciu ziarn (O Lit. i Polsk. Prawach I, 240).

siew etc., wynajduje dochód czysty z całego gospodarstwa w cyfrze 1,100.000 łasztów, czyli 33,000.000 korcy. Nie spuszcza jmy jednak z uwagi, że cyfra ta nie odpowiada powyższej cyfrze de Rieulle'a, ponieważ mieści w sobie prócz zbóż wszystkie prawie produkta z roli wyciągane i w korchach wyrażone. Redukując tedy całkowity zbiór (105 m.) podług stosunku 1 do 5, otrzymamy na czysty dochód z płodów roli (już bez łąk, ogrodów, pastwisk etc.) 21 milionów korcy, t. j. więcej niż wyrachował de Rieulle na cały zbiór ziarna brutto w Polsce przedrozbiorowej. Pomiędzy dwoma obliczeniami mieści się wprawdzie 20 lat czasu, otwierających możność zwiększenia się produkcji, chociażby skutkiem panującego po pierwszym rozbiorze pokoju; pomimo to jednak ogrom różnicy nasuwa nam wniosek, że jedna z tych dwóch cyfr, albo de Rieulle'a, albo Staszycy jest niemożliwą. Bezimienny autor „Uwag nad uwagami“, polemizując wciąż ze Staszicem, zarzuca mu, że przeszło we dwójnasób powiększył liczbę morgów; na 9.250, a chociażby i 10.000 mil kwadratowych, które według autora stanowią cały obszar owoczesnej Polski, może być morgów chełmińskich tylko 92,592.529 razem z bagnami, rzekami, drogami, lasami etc.; to też i owe 1,100.000 łasztów czystego dochodu podaje w wątpliwość *).

3) Tymczasem tenże Staszyc w r. 1788 pod datą 10 Listopada w Heilsbergu wydał, czy do druku podał „Prawy i Przydatki do książki: Uwagi nad życiem Jana Zamoyckiego“, gdzie zamieścił nowe obliczenie jeszcze wyższe

---

*) Uwagi nad Uwagami czyli Obserwacye nad książką: Uwagi nad życiem J. Zamoyckiego wyd. Turowskiego, str. 74 i 101. Wspomina się tu, że Staszyc z 1,100.000 łasztów oddziela na potrzebę dziedziców 300.000, a na sprzedaż przeznaczą 800.000 łasztów, to znaczy aż 24 mil. korcy. Ustępu tego jednak nie znaleźliśmy. Czacki podaje (I, 186) ilość włók w Polsce przedrozbiorowej jakąś kolosalną 3,647.094 i z niej dochodzi nie tej ilości, jaka była rzeczywiście, ale tej, jakaby potrzebną była do wyżywienia 36 i 58 milionów ludzi, to jest ludności do dziś dnia jeszcze nie istniejącej.

„podług rozmiaru“, dokonanego przez Komisję „Porówniczą“, w Galicyi. Za podstawę porównania przyjęty jest stosunek, że Polska „blisko siedm razy jest większą od Galicyi“. Na tej podstawie jest obliczona ilość morgów ziemi urodzajnej na 61,000.000, a pól „porządnie ornych“ na 39,000.000 miary wiedeńskiej, ogólna suma urodzaju w Polsce rocznie na 179,621.848 korcy czyli 5,987.394 łaszty wraz z dochodem z siana i potrawów, wyrażonym w korcach (16,932.960). Średnią cenę korca wszystkich czterech gatunków zbóż oznacza Staszyc na „blisko 5 zł.“, a ztąd wartość całej produkcji wynosić ma 898,109.000 złp. Mieści się w tem już i siano obliczane po 18 groszy za centnar *).

4) W r. 1782 podał Büsching, a 1783 powtórzył bez zmiany Świtkowski obrachowanie „majątku rocznego“ w Koronie i Litwie „pracowite, a na wielu dowodach zasadzone“. Czy nadesłano je Büschingowi z Polski, czy też wykonał je sam Büsching, stosując metodę arytmetyki politycznej do otrzymanych z Polski materyałów? Nie wiemy. Mniejsza zresztą o tytuł autorstwa; zadawalniamy się tem, że materyały były obfite, jak widać z wydrukowanych w tomie XVI rozmaitych wykazów, tablic i opisów. Owóż w powoływaniem obrachowaniu znajdujemy jedną pozycyę, która mieści w sobie produkcyę rolniczą na pieniądze obliczoną, mianowicie: „ $\frac{2}{3}$ produktów krajowych, które obracane bywają na handel tak wewnętrzny, jak i zewnętrzny mogą być szacowane do 401,008.724 złp.“. Całkowita zatem cena tych produktów wynosi 601.513.086 złp. **).

*) „Ogólny Sumaryusz Polski“ w kształcie tablicy dołączony do powołanych „P o p r a w i P r z y d a t k ó w“. Nie przytaczamy sumy zbóż z pól ornych 729,000.000 korcy we trzy lata, bo nie rozumiemy, jakim sposobem z tej cyfry, zwiększonej jeszcze „pożytkiem ze stawów i odlogów“ (do 732 mil.), wyciągnął Staszyc tylko 162,983.888 korcy wszystkich zbóż na jeden rok.

**) Büsching: Magazin XVI, str. 29; P a m. Hist. Polit. 1783, str. 486.

W tej cyfrze mieszczą się oczywiście nie same zboża, ale też siano, miody, woski i t. d.; daje się więc ona porównać z sumą całej produkcji roślinnej Staszycy, podana 164,500.000 korcy, a w którejto sumie mieszczą się produkty z łąk, ogrodów, stawów, pastwisk, odlogów. Ponieważ Staszyc przyjmuje 5 złp. „za średnią cenę korzec w korzec jakiegokolwiek zboża“, więc wartość jego produkcji roślinnej wyniosłaby 882,500.000; więc obliczenie Büschinga jest mniejsze od Staszycowego o 220,986.914 złp., czyli o 44,197.382 korce.

5) W końcu posiadamy próbkę statystyki rolnej, zebranej przez rząd pruski na rok 1800 z trzech departamentów: poznańskiego, kaliskiego i warszawskiego, które stanowiły prowincję „Südpreussen“ i obejmowały 958 $\frac{1}{2}$ mil kw., a więc prawie część dziesiątą Polski po pierwszym rozbiore. Wysiew wszelkich zbóż wynosi podług tej statystyki 2,371.015 szefli berlińskich *).

Oto są wszystkie materyały, jakie wynaleźć bylibyśmy w stanie. Nie dają one zapewne ścisłych podstaw do wnioskowania; zważywszy jednak, że dziś jeszcze statystyka rol-

---

*) H o l s c h e: l. cit. II, 423; podajemy szczegółowe sumy z całej prowincyi:

Pszenicy	97.112
Żyta	978.268
Jęczmienia	324.061
Owsa	538.837
Grochu	78.035
Soczewicy	108
Wyki	2.091
Prosa	18.926
Gryki	123.760
Kartofli	195.734
Siemienia lnianego	14.083

Razem. . . 2,371.015

nicza pod względem ścisłości pozostawia bardzo wiele do życzenia, ośmielamy się wysnuć następane konkluzye.

Co do 1) Dwudziestomilionową na r. 1764 cyfrę de Rieulle'a usuwamy, jako zbyt małą i niemożliwą, ponieważ zbiór taki nie wystarczyłby nawet na wyżywienie $11\frac{1}{2}$ milionów ludności przedrozbiorowej. Prawdopodobniejszem być może drugie jego obliczenie z r. 1774 w cyfrze 17 milionów korcy wysiewu na przestrzeni przedrozbiorowej. W każdym razie jednak nie śmiemy żadnej rachuby podawać dla okresu pierwszego.

Co do 2 i 3) Staszycą posądzamy o przesadę w przeciwnym kierunku z pobudek bez wątpienia nader znacznych: pragnął on wydostać jak najwyższe cyfry intrat, żeby mieć jak najwyższe źródła do podwyższenia podatków. Przesada jest szczególnie uderzająca w obliczeniach z r. 1788. Tak np. produkcję Galicyi mnoży Staszyc przez 7, gdy Polska owoczesna, jak wiemy z Tab. 4, była większą tylko $6_{,66}$ razy; przytem nie zwraca uwagi na różnice gleby, skoro stosuje skalę galicyjską do gruntów podlaskich, do gospodarstw litewskich. Więc to poprawne niby obliczenie jest w oczach naszych tak dalece hazardownem, że je całkiem z rozumowania usuwamy. Rachunek dawniejszy z r. 1785 budzi też wątpliwość; jest on oparty na inwentarzach najwydatniejszych majątków i słusznie ściągnął zarzuty bezimienego autora „Uwag nad Uwagami“. Za punkt wyjścia wszakże w kombinacjach służyć może, z zachowaniem ostrożności i zastosowaniem poprawek.

Co do 4) Prawie jednoczesne obliczenie bogactwa narodowego, podane w Magazynie Büschinga i powtórzone przez Świtkowskiego, nosi cechę niepospolitej biegłości rachunkowej i bogactwa materyałów do rachuby użytych. W tym samym tomie znajdujemy dokumenta, tyjące się skarbowości, wojska, ilości wykupionych stempli, ludność wielu miast i miasteczek, wykaz dymów w Koronie z podziałem na rolne i miejskie, z sumami opłacanego przez te

dymy podatku etc. Chociaż więc szacunek produkcji rolniczej jest podany bez wyjaśnienia zasad, jednakże budzi on zaufanie i wydaje się wielce wiarogodnym, a przynajmniej prawdopodobnym. Z tych przeto względów zmniejszamy Staszycowską cyfrę produkcji ogólnej roślinnej Polski w granicach pierwszego rozbioru mniej więcej na rok 1784 do 120.000,000 oraz w odpowiednim stosunku cyfrę zbioru z roli *) i tym sposobem otrzymamy

Nr. 64.

okragło 76,600.000 korcy (prócz łąk, pastwisk etc.) jako średnią ilość produkcji zbożowej w okresie drugim.

Tą ostatnią cyfrą we wszelkich dalszych kombinacjach i wywodach posługiwać się będziemy.

W okresie trzecim produkcya zapewne bywała większa, ale oznaczyć rozmiarów tego zwiększenia niepodobna dla braku danych.

Co do 5) Pruska cyfra wysiewu zbliża się do 16-milionowej cyfry wysiewu de Rieulle'a; plon wypadłby z niej co za mały w stosunku do Nr. 64. Nie cofamy jednak swojego rezultatu, ponieważ rok 1800 mógł jeszcze nosić ślady klęsk czwartego okresu i spowodowanego niemi upadku produkcji. A zresztą nie wierzymy, aby w sprawie tak trudnej, jak zebranie wykazów zbożowych, świeża administracya pruska zdołała odrazu pożądaną dokładność osiągnąć.

Ostatecznie więc uznajemy 76,6 mil. korcy zbóż za cyfrę przeciętną, typową dla całej badanej epoki. Pochodzi ona z lat 1780—1784, t. j. prawie z połowy panowania Stanisława Augusta. Przedtem produkcya była zapewne mniejszą, potem, w następnym dziesięcioleciu mogła być większą, w rzezczonej przeto epoce musiała być właśnie średnią, przeciętną.

---

*) Stosownie do uwag w ustępie 4) zamieszczonych.

Jakaż tedy treść społeczna, jaka wartość intelektualna i moralna mieści się w owych 76 $\frac{1}{2}$ milionach korcy rocznego zbioru zbóż i jarzyn w Polsce epoki sejmu czteroletniego?

Nie tak straszna, jak mniema de Rieulle: siła produkcyjna rolnictwa polskiego stanie do takiejże siły w owoczesnej Francyi, Anglii, Holandyi, nie w stosunku $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{24}$, $\frac{1}{48}$, lecz 3 $\frac{3}{8}$: 4, 3 $\frac{3}{8}$: 24, 3 $\frac{3}{8}$: 48, a gdybyśmy wprowadzili do rachunku uszczuplenie terytoryum skutkiem pierwszego rozbioru o 0 $\frac{2}{3}$, to stosunki de Rieulle'a zmieniłyby się na 5 $\frac{3}{8}$: 4, 5 $\frac{3}{8}$: 24, 5 $\frac{3}{8}$: 48. Tych jednak stosunków nie bierzemy za prawdziwe, ponieważ pomiędzy cyframi porównywanymi zachodzi różnica dwudziestoletniego rozwoju obu krajów. Przyznajemy, że Polska owoczesna mogła produkować zboża nieco słabiej niż Francya, a intesywność jej gospodarstwa była o wiele słabszą w porównaniu, do Anglii i Holandyi; nie zapominajmy przecież, że ilość bezwzględna produkcji musiała być większa niż w tamtych krajach, skoro im zboże swoje Polska zawsze sprzedawała w mniejszych lub większych ilościach. Bez handlu zbożowego nie mogłaby istnieć, jako społeczeństwo cywilizowane, bo i czemżeby opłaciła przywóz zagraniczny?

Dla rozstrzygnięcia kwestyi stosowniejszym zdaje się nam inny siłomierz: porównanie produkcji owoczesnej z dzisiejszą.

24. Trzymając się przyjętych przy obliczaniu rozległości pozycyj, zbieramy cyfry następujące dla produkcji zbóż i jarzyn z tem zastrzeżeniem, że cyfry dzielnicy, obecnie do Prus należącej, są obliczone nie podług produkcji rzeczywistej, lecz podług produkcji Królestwa Polskiego, ze zmniejszeniem proporcjonalnem do rozległości, t. j. w stosunku 386 : 2.312. Otrzymana tym sposobem cyfra jest niezawodnie zbyt mała, lecz posiada tę przynajmniej zaletę, że nie zawiera w sobie wpływu kulturtregerów niemieckich na podniesienie produkcji polskiej *). Cyfra wypadkowa będzie też

---

*) Niepodobna z wykazów statystyki Biura Pruskiego wyciągnąć ilości produkcji rzeczywistej, ponieważ podają się tam tylko ilości wyższe

niższą znacznie od rzeczywistej, jużto z powodu metody, użytej przy obliczaniu produkcji poznańskiej, już dla tego, że zbiór Królestwa Polskiego w r. 1872 jest mały w porównaniu z rokiem 1873, którego jednak nie braliśmy, mając na względzie we wszystkich pozycjach tożsamość dat.

Tab. 65.

7 gubernij zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego	42,434.000	czetw.
Królestwo Polskie	40,910.366	„
Regencya Poznańska, część Regencyi Bydgoskiej i miasto Gdańsk	6,830.186	„
	<hr/>	
	90,174.552	czetw.
Potracając: 1) proporcjonalną do rozległości (101 : 306) część gub. Lubelskiej na obwód Zamojski , ...		
	1,421.668	„
2) część gub. Kijowskiej na obwód miasta Kijowa		
	414.145	„
	<hr/>	
Otrzymamy produkcję z r. 1872	88,338.638	czetw.
		czyli 144,875.266 korcy
w tem kartofli około 29,540.000 czetw. =	48,445.600	korcy
z pól ornych na przestrzeni objętej granicami z roku 1775.		

A więc produkcya owocna, biorąc bezwzględnie, była mniejszą od dzisiejszej prawie 1₉ razy. Staszyc za podstawę rachunku przyjmuje 3 ziarna, gdy dzisiaj rola nasza wyduje w Królestwie 4₇₇, w guberniach Zachodnich 4₀₅, a prze-

i niższe od zbioru oczekiwanego, a w wykazach gruntowych niema wiadomości, ile gruntów jest pod różnemi gatunkami zasiewów (patrz Stat. Jahrbuch 1876. I Hälfte, str. 163). Cyfry dzielnicy rosyjskiej brane są z Z a ł ę s k i e g o Statyst. Porównawcza Królestwa Polsk. oraz Статистическій Временникъ 1875 Серія I Выпускъ 10; zamiana czetwerti na korce, dokonana podług stosunku 1 : 1₅₄.

ciętnie 4,₄₁ ziaren. Gdybyśmy zechcieli rachunkiem wstecznym od cyfry dzisiejszej przejść do cyfry 1784 przez proporcjonalne zmniejszenie stosunku 4,₄₁ : 3 ziaren, pokazałoby się, że powinna wypaść cyfra.

Nr. 66.

98,554.600 korcy.

W liczbie tej atoli trzecia część (32,953.922 korcy) przypada w Królestwie Polskiem i 7-iu guberniach Zachodnich na kartofle, prawie nie uprawiane w XVIII w., plenniejsze, lecz mniej pożywne i mniej płatne od zbóż. Podobny stosunek istnieje też w prowincjach pruskich. Rachunek ten nie może być ścisłym, stwierdza jednakże z widocznym prawdopodobieństwem powyżej wymotywowaną w drodze historycznej cyfrę 76,600.000 (Nr. 64). Biorąc na uwagę wartość pieniężną, wiemy, że przy cenie przeciętnej 5 złp. za korzec, produkcya owocna odpowiadała sumie 383,000.000 złp.; wartość produkcji dzisiejszej obliczona podług szczegółowych cyfr zboża, jarzyn i kartofli na r. 1872 z zachowaniem wszystkich pozycyj, powyższą tabelką objętych, wy-

*) Cyfry szczegółowe zbóż, kartofli i jarzyn brane są ze „Statystyki Królestwa Polskiego“ p. Załęskiego i urzędowej publikacji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Статист. Временникъ 1875); wartość pieniężną obliczaliśmy podług cen targu warszawskiego, wziętych średnio z 4-ch kwartałów podług tablicy p. Aleksandra Krajewskiego, podanej w Encyklopedyi Rolnictwa na rok 1871 I, str. 447, a mianowicie: pszenica rs. 7 kop. 76, żyto rs. 4 kop. 73, owies rs. 2 k. 70, jęczmień rs. 3 k. 84, gryka rs. 3 k. 89, inne zboża jare podług cen grochu rs. 5 kop. 35, kartofle rs. 2 kop. 44 za korzec. Ceny te mogą być za wysokie dla pojedynczych miejscowości i miast prowincjonalnych, lecz można je uważać za średnie, gdy zważymy, że ceny gdańskie, rygskie, a nawet odeskie są znacznie wyższe. Przytem niektóre cyfry szczegółowe urodzaju zdają się być zbyt małe, tak np. pod rokiem 1872 znajdujemy, że w gubernii Wołyńskiej kartofli zasiano 270 tysięcy czetwerti, a zebrano tylko 48 tysięcy; cyfry zaś innych gubernij nie wykazują wcale takiej klęski kartoflanej. Przypominamy też, że wartość produkcji Poznańskiej jest wyciągnięta z wartości

nosi rs. 476,345.634 kop. 84 *). Zamieniając ruble na złote, otrzymamy 3,175.637.559 złp. Gdyby wartość pieniędzy nie zmieniała się, moglibyśmy powiedzieć, że produkcya dzisiejsza warta prawie 8,₃ więcej razy od owoczesnej. Tak nie jest wprawdzie; badając handel w następnym rozdziale, przekonamy się, że wartość złotego owoczesnego do wartości dzisiejszego jest 1 : 3,₇₇. Tym sposobem produkcya 1784 ma wartość na dzisiejsze pieniądze 1,657.754.000 złp., gdy produkcya 1872 warta 3,175.637.559 złp., powiększyła się zatem o całą różnicę tych cyfr czyli przeszło 1,₉ razy.

Wprawdzie i ludność dzisiejsza jest prawie dwakroć większa, niż była w epoce badanej: ale od czasów Malthusa wiemy, że środki wyżywienia wzrastać nie mogą w równym z ludnością stosunku. Pokolenie obecne musi zajmować pod uprawę takie grunta, które w XVIII wieku pozostawiano między nieużytkami, ponieważ wystarczały jeszcze grunta lepsze, mniej pracy wymagające i obfitszy plon wydające, a łącznie z tymi gorszymi gruntami nie podwoiła się przecież dawna przestrzeń orna. Rok 1872, na którym ze względu na materyał, oprzeć musieliśmy obliczenie nasze, nie był pomyslnym pod względem urodzajów, a nadto należy do epoki, w której gospodarstwo nasze przebywało ciężkie wstrząśnienia po latach 1863 — 1864: sądzimy przeto, że wypadł nam rezultat za szczupły w porównaniu z rzeczywistością zasobami dzisiejszego rolnictwa, czyli, że produkcya rolna

produkcji Królestwa Polskiego w stosunku 386 : 2312. Pozyccye główne są takie:

7 gubernij Zachodnich	223.249.992	rs.	40	kop.
Królestwo Polskie	226,128.808	"	91	"
Poznańskie	37,758.337	"	75	"
Razem	487,132.139	"	06	"
Potrącając: 1) ³⁵ / ₉₀₆ g. Kijowskiej.	2,931.483	"	60	"
2) ¹⁰¹ / ₃₀₆ g. Lubelskiej.	7.855.027	"	62	"
Otrzymamy rubli	476,345.633	"	84	"
czyli złp.	3,175.637.559	"	—	

z XVIII wieku zostaje w gorszym stosunku do naszej, niż wskazuje powyższy rachunek. A ponieważ gospodarstwa naszego w chwili obecnej do wzorowych bynajmniej liczyć nie możemy: więc stan gospodarstw owoczesnych wypada uznać w ogóle za gorszy od dzisiejszego, siłę produkcyjną rolnictwa za słabą, słabszą od naszej, a wyrzekania Staszycy, Świtkowskiego i wielu innych pisarzy politycznych za słuszne.

25. Jakiemiż przyczynami wytłomaczyć można ten smutny fakt, tem smutniejszy, że rolnictwo podówczas było jedyną prawie podstawą całego bilansu, całego bogactwa narodowego?

Bankierowie jak np. Glawe i Kaposztas przypisują upadek rolnictwa brakowi pieniędzy i wysokim procentom, pobieranym przy pożyczkach. Położenie takie jużci dla rolników, tak samo jak dla innych stanów, korzystnem być nie może, ale były przecież czasy, gdy kapitały znajdowały się w większej obfitości, gdy prawo przepisać mogło 6% jako procent legalny i słuszny. Sądzymy więc, że bankierowie są na ten raz w błędzie, że skutek wzięli za przyczynę, że brak pieniędzy był skutkiem upadku sił produkcyjnych, nie zaś przyczyną.

Skrzetuski widzi najważniejszą przeszkodę do rozwoju rolnictwa w tem, że mieszczenie, zaniedbawszy przemysł trudnią się też uprawą roli, więc nie zakupują produktów z dóbr ziemskich okolicznych. To spostrzeżenie odkrywa bez wątpienia jedną z najboleśniejszych ran organizmu społecznego, ale przyczyn faktu ogólnego nie tłumaczy. Gdyby dwory miały taką, jak w XVI wieku, przewyżkę w zbiorach, toby ją sprzedały za granicę drogami wodnymi albo lądowymi.

A może nie dbano o rolę, lekceważono sobie ziemię?

O, przeciwnie! Miano dla niej cześć, posuniętą do krańcowej przesady, do zabobonu. Po rodzie była ona głównym warunkiem używania praw obywatelstwa. Ten tylko był za rzeczywistego obywatela uważany, kto się mógł nazwać: „bene natus et possessionatus“. Przyjść do posiadania wioski, a chociażby zagona, było celem najsłodszych marzeń dla ubogiego szlachcica, niepodobnem do osiągnięcia szczęściem

dla plebejusza. Do sprawowania urzędów nie tylko wyższych, państwowych, ale też ziemskich powiatowych, a nawet podrzędnych, tak zwanych „funkcyj“ w zarządzie skarbowym, wymagano nie tyle kwalifikacyj umysłowych lub fachowych, ile tytułu posiadania chociażby kawałka ziemi.

Moglibyśmy przytoczyć mnóstwo ustaw prawodawczych i głosów sejmowych, obostrzających ten warunek, aby wszelkie gałęzie służby publicznej były obsadzone przez szlachtę rodowitą i posesyonatów. Podług logiki szlacheckiej przeto ziemia posiadała jakąś moc mistyczną, że czyniła posesyonata zdolnym do wszystkiego: do ściągania podatków, prowadzenia ksiąg kasowych, sądzenia spraw cywilnych i kryminalnych, posłowania, dyplomacyi i t. d. A więc był to nieoszacowany talizman. Nie dziw, że tak zazdrośną była szlachta o przywilej kupowania dóbr ziemskich. Od początku XVI wieku „Volumina Legum“ zawierają ślad ciągłych usiłowań szlachty do wzbronienia mieszczanom tego przywileju, który też ostatecznie pozostał przy jednym tylko mieście Krakowie. Jakichżeto zabiegów używał, jakie ofiary ponosił bankier Tepper, aby wyjednać od sejmu prawo kupowania dóbr ziemskich dla siebie i dla zięciów swoich! Przychylił się do jego prośby sejm czteroletni, wszakże nie bez opozycyi. Walewski, wojewoda sieradzki, ostrzegając o niebezpieczeństwie, zagrażającym prerogatywie szlacheckiej, oświadczył, że wolałby zięciów Teppera do szlachectwa przypuścić, niż bez nobilitacyi pozwolić im nabywania dóbr ziemskich. Przekonamy się jeszcze nieraz, do jakiej jednostronności dochodziło prawodawstwo w protegowaniu własności ziemskiej, w osłanianiu jej od wszelkich ciężarów państwowych. Że Polska jest krajem rolniczym, że rolnictwo jest jedynem źródłem jej bogactwa, o tem nikt nie wątpił. Był to aforyzm przy każdej sposobności powszechnie powtarzany nie tylko w izbie sejmowej i wszelkich szlacheckich obradach, ale też w literaturze, traktatach naukowych i wykładach akademickich.

Literatura okazywała wielką o rolnictwo troskliwość. Odkładając na później zapoznanie się z pismami okoliczności-

wemi i pojedyncze kwestye traktującemi, tu wspomniemy tylko o wydawnictwach specjalnie rolniczych lub ekonomicznych. Pierwszem z nich, o ile mi wiadomo, były: „Wiadomości Ekonomiczne i Uczone etc. Mitzlera de Koloff“ jeszcze za Augusta III wydawane, i wyżej na str. 2 scharakteryzowane. Znajdujemy tu w każdym niemal numerze artykuł p. t.: „Wstęp do gospodarstwa“ z różnemi radami i wiadomościami o nowych wynalazkach lub sposobach uprawy. Tu wyczytaliśmy najdawniejszą zapewne wzmiankę o kartoflach w wyrazach następujących: „Tartofl jest owoc na dół w ziemi rosący, niedawnego czasu w Niemczech najprzód, a potem i w Polsce rozmnożony“ *). Od jednego zaś z korespondentów Dziennika Handlowego wiemy, że w r. 1787 na Podolu kartofle były już rozmnożone **). W latach 1768—9 wychodziły: „U w a g i T y g o d n i o w e W a r s z a w s k i e, ku powszechnemu pożytkowi przełożone o pomnożeniu ekonomii w Królestwie Polskiem“. Zalecając różne ulepszenia w gospodarstwie, redaktor doradza już zaprowadzenie płodozmianu i podaje stosowny wykład teoretyczny ***).

Wzór płodozmianu w kształcie tabeli znajdujemy też w Pamiętniku Historyczno-Politycznym Świtkowskiego, który często zamieszczał artykuły agronomiczne, a nadto od r. 1786 wydawał oddzielne pismo p. t.: Wybór Wiadomości Gospodarczych. Nie poprzestając na tych dziennikarskich usługach, Świtkowski podejmował się nawet sprowadzania koniczyny z Anglii, zapewne po raz pierwszy, drogą przedplaty po cenie 3 zł. od funta, a ktoś przysyłał po tę koniczynę umyślnego do Warszawy aż o 50 mil drogi ****).

---

*) Nowe Wiad. Ekon. y Uczone, str. 564 (§ VII artykułu Wstęp do Gospodarstwa).

**) W a l a ń s k i: w Dz. Handl. 1787, str. 6.

***) Nr III.

****) Pam. Hist. Pol. 1784, str. 818, 634; 1786, str. 284.

I Dziennik Handlowy nie zanieczywał służby interesom rolników: miał na oku głównie handel zbożowy; opisywał drogi, komunikacje; zawiadamiał, że w mieście Smorgoniach można mieć na zasiew „zboże Opatrzności, pszenicę turecką, jęczmień angielski“ i t. p. *).

Ekonomiści w swoich traktatach niemniej są o rolnictwo troskliwi. Nax zaleca sadzenie szczepów, zasiewanie koniczyn, lucerny, esparcety, soczówki czyli wyki kanadyjskiej, rajgrasu etc., dowodzi potrzeby „formowania łąk kunsztownych“. Powołując się na przykład Francji, Anglii, Niemiec, Włoch, gdzie Towarzystwa Rolnicze „dopomogły wiele“, radzi zakładać podobne towarzystwa w Polsce, urządzić w każdym województwie po jednej przynajmniej wiosce z gospodarstwem wzorowem, a w każdej prowincyi chociaż po jednej szkole rolniczej **).

Profesor ksiądz Strojnowski w podręczniku swoim za podstawę swego systematu ekonomicznego i finansowego bierze „odbierkę rolniczą“, czyli koszt nakładów corocznych, i koszt utrzymywania nakładów pierwiastkowych. Tę „odbierkę“ najsilniej obwarowuje od wszelkiego naruszenia czy to przez ciężary podatkowe, czy przez protekcję rządową dla przemysłu i handlu. „Pierwszym skutkiem naruszonej odbierki rolniczej musi być umniejszenie liczby bogatych rolników“, a więc zubożenie kraju. Zdaniem jego „rolnictwo jest źródłem wszystkich dostatków w narodzie, ale nawet nie masz nic innego, coby było osobnem i oddzielnem od rolnictwa źródłem bogactw narodu rolniczego“. Od rządu wymaga: 1-o zupełnego ubezpieczenia własności i wolności dla rolników i właścicieli gruntów, 2o przyzwoitej instrukcyi, 3o „łożenia na pospolite własności gruntowe“. „Nie należy do rękodzieł i fabryk odrywać ludzi i dostatków, które są jeszcze

---

*) *Dzien. Handl.* 1787, str. 11.

***) Wykład początk. prawideł Ekonomii Politycznej, str. 139, 126, 121, 118.

potrzebne rolnictwu... pod pozorem zasilenia w kraju przemysłu; nie trzeba ani przykładem, ani żadnym rozporządzeniem pobudzać do tego obywateli, przez coby powiększali swe wydatki na kosztowne i wytworne rękodzieła zmniejszeniem wydatków rolnictwu pozytecznych *)).

Takich to teoryj słuchała młodzież w Akademii Wileńskiej około r. 1783 od swego profesora, który zajmował katedrę jeszcze w 1794 roku.

Nie innemi zasadami przejęty był ksiądz Antoni Popławski, profesor Akademii Jagiellońskiej czyli Szkoły Głównej Koronnej. Gdybyśmy ich nie wyczytali wyraźnie w dziełku p. t.: „Zbiór niektórych materyj politycznych“ (1774), to już wszelka wątpliwość ustąpić musi po przejrzeniu tematów, jakie dawane były „Kandydatom stanu akademickiego“ na rozprawy popisowe w r. 1787 niewątpliwie przez Popławskiego, jako profesora podówczas wykładającego.

W jednym z tych tematów czytamy: „Pierwszy fundament Ekonomii Politycznej w kraju rolniczym jest, że ziemia iedynie i rolnicza praca żywi wszystkich, że coroczna ziemskich płodów produkcya jest miarą całej narodowej ekspensy“. W innym znów: „Drugim fundamentem dobrej w kraju Ekonomii jest, aby nigdy w niczem pod żadnym pozorem nie były naruszone nakłady rolnicze **).

Nie przyszły jednak do skutku ani Towarzystwo Ekonomiczne, o którym myślał w r. 1782 sam król Stanisław August, ani „Kompanija Generalna Krajowa Ekonomiczna pod znakiem św. Izydora Oracza“, której projekt był drukowany w r. 1791, a która miała roztrząsać kwestye gospo-

---

*) Nauka Prawa Przyrodzonego, Politycznego, Ekonomiki Politycznej i Prawa Narodów etc. Część III § 4, str. 157, § 12, str. 197 § 13, str. 205.

**) Program akademicki p. t. „Porządek materyj z nauk moralnych fizycznych na popisy publiczne kandydatów stanu akademickiego przy Szkole Głównej Koronnej edukujących się etc. za rok 1787 na rok 1788 w Krakowie.“ W drukarni Szkoły Głównej, posiedzenia I i III.

darcze, układać wzorowe przepisy rządcom i „dozorcom od właścicieli postanowionym nad poddaństwem, gruntami i ogrodami“, drukować dzieła kompanistów, sprowadzać robaczki „jedwab robiące“ i t. p. *). Nie ziściły się też nadzieje, jakie pokładał Świtkowski na Banku Narodowym, nadzieje zasilenia rolnictwa kredytem i „umniejszeniem ciężaru biednym polskim chłopom“ **); nie przyszło bowiem do urzeczywistnienia projektów i Bank założonym nie został.

Pomimo tych usiłowań niedoszłych i projektów w czyn nie zamienionych, nie podobna, zdaje się, posądzać ludzi owoczesnych o lekceważenie rolnictwa, ani o brak dbałości o nie, troskliwości, opieki. Z podanych tu rysów okazuje się chyba przecenianie pracy i produkcji rolniczej, niewłaściwe upośledzenie innych źródeł bogactwa i rodzajów pracy. Jeśli o cokolwiek dbał szlachcic polski, to już pewno o rolę; jeśli na czemkolwiek znał się, to pewno na gospodarce rolnej.

Jakiemiż więc przyczynami — zapytujemy powtórnie, tłumaczy się niezadawalniający stan produkcji rolniczej, stwierdzony cyframi i wyrzekaniami swoich, oraz pogardliwym przysłowiem obcych: „polnische Wirthschaft“?

Mała skuteczność rad, przez literaturę udzielanych, tłumaczy się małą liczbą czytelników i prenumeratorów, niskim stopniem wykształcenia masy szlacheckiej, która trzymała się rutyny odwiecznej, a wszelkich zmian, ulepszeń, nowości obawiała się, bo ich zrozumieć nie umiała, jeśli się o nich dowiedziała przypadkiem. Na kłopoty pieniężne ziemian nie mało wpływać mogło życie hulaszcze, marnotrawstwo, nieład i nierząd, jaki się od dawna rozwiłmożył w społeczeństwie całym: ale i to jest zjawiskiem pochodnym, jest skutkiem pogwałcenia sprawiedliwości społecznej przez nadmierne przywileje panującego stanu. Przyczyna pierwotna, główna, po-

---

*) Pam. Hist. Pol. 1782, str. 22, *Dzien. Handlowy* 1791, str. 377.

***) Pam. H. Pol. 1786, str. 302.

wszechna leżała w urzędzeniu gospodarstw samych, w stosunkach dziedziców i posesorów z włościanami.

26. Od czasu jak Turgot dowiódł kosztorysami inżynierskimi, że przy reparacyi dróg Francya traci co roku 40 milionów na pracy pańszczyznianej (ponieważ przy pracy wolnego najemnika ta sama reparacya kosztowałaby tylko 10 milionów) — ludzie, obeznani z ekonomią polityczną, nie wątpią, że pańszczyzna jest nader słabem narzędziem produkcji rolnej. Ale w Polsce owoczesnej oprócz pańszczyzny istniała inna jeszcze plaga, wstrętna a niesłychanie trudna do uleczenia: niewola włościan w dobrach szlacheckich, czyli tak zwanych ziemskich dziedzicznych.

Niewola, zarzuca nam może, jestto wyraz niewłaściwy. Stosunek chłopca do pana nazwać należy „poddąństwem“. Odpowiadamy na to faktem, że bezimienny „obywatel brzeski-litewski“ w r. 1789 w liście, do redakcyi pisany, proponował w prostocie ducha, żeby reparacyę dróg uskuteczniłi posesorowie „swemi ludźmi lub niewolnikami“. I to wyrażenie przeszło bez protestacyi ze strony redaktora, nie było więc tak bardzo rażącym dla ucha owoczesnego. Spółczesny prawnik, światły, od przesądów szlacheckich wolny, X. Skrzetuski, określając stanowisko klasy włościańskiej, powiada: „stan jej poddaństwa mało się różni od niewoli“. Różni się jednak. Dla zachowania więc dokładności prawniczej oświadczamy ostatecznie, że niewola chłopca dóbr ziemskich w Polsce wieku XVIII nie dorównywała niewoli starożytnej rzymskiej, ale przewyższała srogością społeczne poddaństwo francuzkie („servage“) i niemieckie („Leibeigenschaft“), jeśli nie wszędzie, to przynajmniej w Prusach i niektórych krajach austryackich. Dla uregulowania zaś stron statystycznej i historycznej dodamy, że poddaństwo gnębiło nie całą masę ludności wiejskiej pracowitej, że ciężar jego dawał się uczuć najbardziej w dobrach dziedzicznych, szlacheckich, narzeczcie, że i tu nawet łagodniało z każdym okresem badanej przez nas epoki. Określenie to wysnuliśmy z wielu szczegółowych spostrzeżeń i faktów.

Przy pierwszym, powierzchownym rzucie oka cudzoziemiec zwracał nasamprzód uwagę na niezwykłą unізoność chłopą polskiego. Litewski pocztylion stoi przed pasażerem o sto kroków bez czapki, zbliża się do niego z grzbietem pochylonym, zadowolony jest z 10 groszy więcej, niż kurlandzki jego kolega z 60-u. Wybicki, jadąc przez Litwę w r. 1776, widział tylko „wywiędłe ludzkie cienie, rozumiał na śmierć skazanych widzieć złoczyńców“, wchodził w ich pomieszkania, znalazł je „okropniejsze i niezdrowsze nad te podziemne pieczary, w których zyskiem uwiedziony górnik zaraźliwym truje się powietrzem“. Zastraszala go ich dzikość, która ciemnoty i rozpaczy była skutkiem. „Wrzucał w podziwienie sposób ich życia, który równać się nie może z bydlęcym, w dobrego gospodarza ręką będącem“. Światły podróżnik angielski Coxe, profesor Uniwersytetu w Cambridge, w r. 1778 jadąc z Krakowa do Warszawy, widział walące się wioski, wszędzie kupy dopraszających się o jałmużnę z wstrętnymi gestami żebraków, krainę nędzy i spustoszenia, o jakim nie miał dawniej pojęcia. Licha odzież, łyżane łapcie, lub bosc nogi przejmowały zgrozą nawet Amerykanów, którzy wyobrażali sobie „niewolników“ polskich „w drewnianych chodakach, z krzakami nigdy nie czesanych włosów na głowach“. Jednakże wygląd zewnętrzny polepszał się w miarę posuwania się od wschodu ku zachodowi. Przejchawszy litewską granicę, Schultz widział już zaraz buty, sukna kolorowe na sukmanach, płótna cieńsze na bieliźnie, ozdoby na ubraniu (guziczki, sznurki), lepiej budowane chałupy, lepsze konie i lepszy chleb na stołach *).

---

*) Schultz: *Reise e. Lief.* I, 7, 71, 72, IV, 194, 210. Wybicki, *Listy patriot.* I, 305. Coxe, *Travels* I, 168 — 169. Listy Farmera z Pensylwanii do mieszkańców Ameryki Północnej przez Dickinsona przytoczone w *L a b o u l a y e'a: Hist. Stanów Zjednoczonych*, tłumaczenie polskie wyd. Glücksberga, tom II, str. 79. Kausch gorszy się nawet z nędzy chłopą krakowskiego: widział dzieci biegające nago, bez koszulek, rodziny spijające na piecu bez pościeli na słomie, nie zwykłą bojaźliwość

Rozpatrując się uważniej i bliżej, dopatrzylibyśmy nie mało różnaitości w wielkiej masie włościańskiej. Z tablicy 62 i §. 20 f., znamy jej układ i stosunki liczbowe; obecnie więc poznajmy położenie każdej grupy.

Istnienie grupy wolnej, nie skrępowanej więzami poddaństwa, jest niewątpliwem. Schultz przejeżdżał przez taką wieś i opisuje dobry jej byt. Nazywała się Gog, leżała o 3 mile od Kowna na drodze do Grodna, zamieszkiwali ją Niemcy, którzy jednak swej mowy odddawna zapomnieli; przyszli oni do Polski niegdyś na obietnicę pewnych swobód; te obietnice, jak powiada Schultz, były im „dosyć dobrze dotrzymane“ *). Jestto oczywiście wieś na prawie niemieckiem osadzona, Holendry czyli Olendry. Podobnym stanem cieszyły się też inne wsie tego rodzaju, jak widać z późniejszej monografii, napisanej przez dygnitarza pruskiego i zarazem właściciela znacznych dóbr w Polsce, Greveniz'a. Tenże autor wymienia jeszcze kolonistów okupników, posiadaczy emfiteutycznych i czynszowników w liczbie włościan, używających swobody i pomyślnego bytu **). Kasztelan Jezierski mówi o wolnych chłopach czynsz opłacających. „Tacy są w Wielkiej Polsce okupnicy, na Rusi czynszownicy, w Prusach Polskich gburowie“ ***). A. Wybicki, znający zbliżka Prusy Królewskie, wyraźnie mówi, że w tej prowincyi „poddąństwo znane nie było****). Z rozpraw sejmowych wiemy, że budnicy i rudnicy nie są „przywiązani poddaństwem do gruntów“ *****). Budnicy zresztą nie trudnili się

---

ustępowanie z drogi, gdy chłop niemiecki miał już poczucie własnej godności, stawał się nawet hardo (Nachrichten über Polen II, 118—120).

*) Reise e. Liefländers I. 29.

***) F. A. F. Greveniz (królewsko-pruski Tajny Radca): Włościanie w Polsce. Warszawa 1818, str. 6.

****) Wszyscy błędzą. Rozmowa Rolnika z Panem 1790, Dufour, str. 36.

*****) Listy Patryot. I, 198.

*****) Dzień. Czyn. S. G. W. Sesa 248 z dnia 16 kwietnia 1790, głos Proskury posta kijowskiego.

rolnictwem właściwym, lecz jedną gałęzią przemysłu leśnego, wypalaniem potażu drzewnego. Siedziało ich dużo na Polesiu tak litewskim, jak ukraińskim, a przybywali z Mazowsza, a mianowicie z puszczy Kampinoskiej i Jaktorowskiej gdzie, według wyrażenia Połujańskiego, była niby „szkoła potażników“, Budnik siedział zwykle w najciemniejszych lasach w lichej chatce obok swojej budy potażowej, która składała się głównie z trzech budowli większych: składu (na popiół), kadowni (w której się popiół dla oddzielenia z niego potażu w kadkach wymaczał), hartowni (gdzie były wmurowane duże kotły, tak zwane burdaki, szerokie, a płytkie do wywarzania potażu); był też piec burtowny, gdzie się potaż suszył i do właściwego stanu, w jakim szedł w handel doprowadzał. Dużo takich bud liczone w lasach Białocerkiewskich, Tahanieckich, Bohusławskich, Kaniowskich i t. d. Lasy mocno na tym przemyśle szwankowały, gdyż budnik zwał, psuł i palił najpiękniejsze dęby, klony, jesiony, wiązy, graby. „Gdzie przeszedł z siekierą swoją na plecach, z powiazaną sznurkami strzelbą na ramieniu, głucha po nim cisza i pnie tylko, a spróchniałe kłody pozostały; żadna tam sosna wysmukła, żaden dąb stary zielonej głowy w górę nie podnoszą“. Gdzie już zabrakło materiału na potaż, tam budnicy używani byli do wyrabiania klepki, wańczosów, pędzenia smoty i dziegiu. Jako robotnicy pobierali dobrą zapłatę, dopóki im zajęcia nie zabrakło *).

Bojarowie siedzieli zwykle na czynszach; wolność osobista, jakiej używali, oddziaływała korzystnie na ich gospodarkę, co też przytaczali na poparcie swoich żądań autorowie, domagający się wyzwolenia poddanych **).

W mniej pomyślnem położeniu znajdowali się parobcy i różnej nazwy komornicy, lub tak nazwani przez rząd ro-

*) Połujański: Opisanie Lasów etc., tom III, str. 35—37.

***) Uwagi praktyczne o poddanych polskich 1790; Warszawa, Dufour, str. 177.

syjski „wolni ludzie“, ale przecież używali oni wolności przechodzenia na inną służbę.

Nawet klasa poddanych nie cała pod jednakowym żyła uciskiem. Dobra dzieliły się na trzy wielkie kategorie: 1) królewskie, 2) duchowne i 3) ziemskie, czyli dziedziczne. Królewskie, czyli królewszczyzny były to dobra państwowe, rozdawane jako „chleb zasłużonych“ w dożywotnią dzierżawę szlachcie, zwane też starostwami. Mała tylko część ich pozostała w posiadaniu królów i te od roku 1595 zwały się ekonomiami, czyli dobrami stołowemi, niby na utrzymanie stołu królewskiego przeznaczonemi.

W ekonomicach powinności włościan były „łaskawie umiarkowane“, na krzywdy i ucisk służyło prawo skargi przed administracją królewską *).

W starostwach czyli królewszczyznach powinności dworskie i robocizny były inwentarzami dokładnie określone i lustracyami, przynajmniej przy każdej zmianie posesora, przez dworzan skarbowych sprawdzane i zatwierdzane, a starostom i dzierżawcom nie wolno było zwiększać ciężarów nad zakres inwentarza. Nadużycia mogły się dziać tu i ówdzie, jeśli starostą był magnat złęgo serca, wszakże włościanie mieli drogę do poszukiwania krzywdy swojej: koronni w sądach referendarskich, litewscy w asesoryi **).

W dobrach duchownych poddani nie mieli opieki prawnej, ale pańszczyzna ich była mniejszą i byt materyalny lepszym, niż u szlachty. Nadużycia zdarzały się. Nax opowiada, że sam widział, jak ekonom codziennie wypędzał kornicę na robotę i płacił po 6 groszy na dzień, a żyto narzucał po złp. dwadzieścia kilka, gdy na targu cena 16-u nie dochodziła; że za najmniejsze sarkanie bił batogami albo

*) Greveniz: l. cit., str. 7.

**) Skrzetuski: Prawo Polityczne, tom II, str. 197 (wydanie 1787).

miotelkami po moskiewsku *). Wypadki takie zaliczamy jednak do wyjątkowych, gdyż ogół świadectw i wzmianek stwierdza pomyślniejszą dolę chłopów duchowieństwa. „Na królewsczyznach i księżyznach chłopci dziedziczą majątki, wolni są, a nie przepijają ich i owszem corocznie obszerne łany bujnem zbożem okryte mają, czego na szlacheczyznach nie widać“. „W większej części duchownych wiosek chaty, sprzęty rolnicze i bydło są wolną własnością włościanina, grunta dostateczne, powinności mierne i jakiś dobry byt w nich się okazuje. W dobrach duchownych mniejsze są pańszczyzny“ **).

Więc rzeczywistym siedliskiem i ogniskiem niewoli ludu rolnego były dobra szlacheckie czyli tak zwane dziedziczne. A zajmowały one obszar ogromny, mieściły prawie połowę całej ludności włościańskiej. Nie dziw, że poddany szlachecki stał się w oczach cudzoziemców typem chłopca polskiego, że bez bliższego rozejrzenia się rozciągnięto pojęcie niewoli na wszystkie grupy włościan, że filozofowie i publicyści obcy znali tylko dwie klasy w Polsce: ciemną szlachtę i uciemiężonych niewolników „z krzakami nigdy nieczesanych włościanów“. Nawet nasi pisarze wyznawali, że powinności dworskie „w Polsce są daleko cięższe, niżeli w innych narodach“, stan rolnika polskiego nie może się „zrównać ze stanem rolników pruskich, a dopieroż angielskich i holenderskich“ ***).

W istocie wiadomo, że w Anglii niewola ludu wiejskiego znikła jeszcze za Tudorów, że we Francji w XVIII wieku chłop był już właścicielem swej roli, że w Niemczech wszędzie

---

*) Nax: Wykład począt. prawideł Ekonom. Politycznej etc., str. 97 i 98.

***) O poddanych polskich 1788 (bez wymienienia drukarni), str. 94; Greveniz: Włościanin Polski 1818. Warszawa, str. 32; Skrzetuski: op. cit. I, 196.

****) Skrzetuski: l. cit. II, 194; Pam. Hist. Polit. 1783 r., str. 366; Szultz: Reise e. Liefl. t. II, 71; Staszyc powiada, że chłop zdaje się więcej płacić w Polsce, niżeli u cesarza austriackiego: Uwagi nad życiem J. Zamojskiego, str. 118.

prawie pańszczyzna dochodziła tylko do trzech dni w tygodniu. Prawda, że i we Francyi i w Niemczech ciążyły na włościanach „prawa feudalne“, których dokuczliwość Tocqueville scharakteryzował w kilku wydatnych rysach: „Wyobraźcie sobie, proszę, chłopca francuzkiego z w. XVIII lub raczej takiego, jakiego dziś znacie, bo to jest zawsze jeden i ten sam... tak namiętnie zakochanego w ziemi, że na zakupienie jej poświęca wszystkie swoje oszczędności i nabywa za jakąbądź cenę. Żeby nabyć, musi najprzód opłacić się za prawo—nie rządowi, lecz innym właścicielom z sąsiedztwa, którzy są równie prawie, jak on, obcy rządowi spraw publicznych i równie prawie, jak on, bezsilni. Posiada ją nareszcie i zakopuje w niej serce swoje wraz z nasieniem. Ten mały kawał gruntu, który stanowi własność jego na tym szerokim świecie, napędza go dumą i niezależnością. Przychodzą atoli ciż sami sąsiedzi, odrywają go od pola i zmuszają iść na robotę gdzieś bez zapłaty. Jeżeli chce bronić swego nasienia od dzikiego ptactwa, ciż sami sąsiedzi bronią mu tego, oczekują go przy przeprowie przez rzekę, żeby upomnieć się o myto; spotyka ich znowu na targu, gdzie oni sprzedają mu prawo sprzedawania własnych produktów, a gdy wróciwszy do domu, chce zużytkować dla siebie resztę swojego zboża, tego zboża, które urosło w jego oczach przez pracę rąk jego, musi posyłać je do młyna i wypiekać w piecu tych samych ludzi... Cokolwiek zrobi, wszędzie napotyka na drodze swojej tych nieznośnych sąsiadów, a gdy się załatwi z nimi nareszcie, wtedy przyjdą inni, czarno ubrani, i zabiorą najlepsze snopy z jego krescencyi“ *).

Chłop szlachecki w Polsce niema poczucia własności swojej, a więc nieznaną mu jest duma. Dziedzic nie jest sąsiadem dokuczliwym, lecz panem jego.

---

*) Tocqueville: L'anc. régime et la révolution. 3-ie wydanie 1857, str. 70, porówn. 58, 59, 62. Zresztą w Niemczech pańszczyzna dochodziła w niektórych miejscach do 5 dni tygodniowo, jak pisze Beer w swojej Historii Handlu (tłomaczenie rosyjskie II, 361).

Co do rodzajów powinności włościan szlacheckich, są one jednakowe prawie z powinnościami feudalnymi Francji i krajów niemieckich, są nawet mniej liczne, mniej rozmaite*), ale rozmiary ich, zakres, ciężar, nie są określone stale, mogą być większe lub mniejsze, stosownie do woli, potrzeb, chciwości dziedzica, nie powściąganej żadną normą prawną. „Przez ostatnie dwa wieki powiada Skrzetuski, nic w materji tej na sejmach nie uchwalono, a nawet podobno ani o niej wspomniano“. Zdarzały się wprawdzie inwentarze i w dobrach prywatnych; były całe województwa, w których utrzymywał się zwyczaj, że chłopci mieli „wyznaczoną sobie z umiarkowaniem dzienną robotę, bądźto ciągłą, bądź ręczną“; jeden senator mówił na sejmie: „Wstydzilibym się imienia Polaka, gdybym nie znał, co się w Polsce dzieje; o tej nieokreślonej władzy pana nad poddanym, jaką J. M. P. piński (Butrymowicz, wymienia, nie wiem w Polsce, bo wiem, że u nas nie można więcej powinności nad raz ustanowione od poddanych wyciągać“; Moszyński wspominał, że na Ukrainie „wielu poddanych zostaje na czynszach“ **); pomimo to jednak utrzymujemy, że ogólną, a przynajmniej panującą przeważnie cechą stosunków poddańczych była dowolność. Bo cóż mogło tę dowolność zahamować lub ograniczyć, skoro

---

*) Holsche: (II, 408, 410, 412) znajduje, że poddani w Niemczech, a szczególnie w Westfalii są właściwie w uciążliwszem poddaństwie (mehr leibeigen) niż w Polsce, gdyż podlegają opłacie mortuarium, oraz „Aufahrt“ przy przenosinach do innego pana. „Te prawa barbarzyńskie opierają się na porządku zwyczajowym: Rawensberga, Osnabrücku i Monasteru (Münster)... A przecież niewola stanu włościańskiego w Polsce jest tak okrzyczana (!). Ta jest tylko różnica, że w Westfalii i Holszynie gospodarze mają dużo gruntu, mogą więc wypuszczać części poddzierżawcom i dobrze na tem wychodzić. W Polsce zaś grunta są zbyt małe, więc chłop, z natury nie przemysłny (kein Kunstfleiss), musi być bardzo ubogi.“

***) Greveniz: l. cit., str. 33, Dzień. Czyn. S. G. W., sesja 194 z dnia 23 listopada 1789 roku (głos kaszt. bieckiego, Zielińskiego) i 227 z dnia 26 lutego 1690 (głos Moszyńskiego).

dziedzice byli „z dawności życia i śmierci włóścian panami“ *).

„Z dawności“ — ale odkąd, od jakiego roku, na mocy jakiej ustawy? Nadaremnieśmy po razy kilka poszukiwali dokładnej cytaty: „Volumina Legum“ nie zawierają żadnej konstytucyi, żadnej uchwały, któraby wyraźnie nadawała panom władzę życia i śmierci nad poddanymi, albo nawet władzę bicia ich, sprzedawania, przenoszenia do innej wsi i t. p.. Owszem, o życie, o głowę człowieka prawodawstwo upominało się zawsze. W Koronie utrzymywała się wprawdzie zasada średniowieczna płacenia główszczyzny, czyli kary pieniężnej za głowę plebejusza, przecież konstytucya 1496 roku nakazuje sądzić mężobójstwo kmieciów prawem polskim, 1581 oznacza grzywien 30, a 1631 podniosła takse tę do 100 grzywien „aby się mężobójstwom zabieżało“. A na Litwie utrzymywał zawsze moc obowiązującą artykuł 1 rozdziału XII Statutu Litewskiego (trzeciego): „Jeśliby który szlachcic z zuchwalstwa, opilstwa, swawolnie, lekce poważając prawo pospolite, a pastwiąc się nad stworzeniem Bżem, człowieka prostego stanu, nie szlachcica zabił, a był pojmany na gorącym uczynku, w czasie, w tymże statucie na gorący uczynek zamierzonym (rok i 6 niedziel), takowy szlachcic za słusznym dowodem ma być na gardle karan, krom główszczyzny“. I w początkach XVIII w., wśród największego ucisku, konstytucya z r. 1726 dla W. X. Litewskiego nie wyłączała chłopów, gdy mężobójcom zabroniła zasłaniać się kwitami krewnych zabitego z opłaconej główszczyzny, lecz nakazywała bezwarunkowo odsiadywanie więzy „in fundo“, a ta wieża równa się prawie karze śmierci, jak to wytłómaczył nam Koźmian w swoich pamiętnikach **).

---

*) Skrzetuski: l. cit. II, 150.

**) Vol. Leg. I, f. 253 tit. Vulneratorum et Occisorum II, f. 1012 III, f. 681; Skrzetuski: op. cit. II, 180 i Czacki o Litewskich i Polskich Prawach II, 224; Vol. Leg. VI fol. 484 tit. Mężoboystwo. Liczniej-

Początek przywłaszczenia prawa życia i śmierci nad chłopem widzi Skrzetuski w artykule 4 aktu konfederacji Generalnej Warszawskiej, zawiązanej w r. 1573, a więc podczas pierwszego po wygaśnięciu Jagiellonów bezkrólewia. Lecz i ten artykuł fatalnego wyrazu „*jus vitae ac necis*“ nie zawiera, dosłowne bowiem brzmienie jego jest takie: „Wszakże przez konfederacją naszą zwierzchności żadnej nad poddanymi ich, tak panów duchownych, jako i świeckich nie derogujemy i posłuszeństwa, żadnego przeciwko panom ich nie psujemy; i owszem, jeśliby takowa licencya gdzie była „*sub praetextu religionis*“, tedy, jako zawsze było, będzie wolno i teraz, każdemu panu poddanego swego nieposłusznego „*tam in spiritualibus, quam in saecularibus*“ podług rozumienia swego skarać“ *). Trzeba tu wykładu bardzo wykrętnego i dla włościan nie życzliwego, aby wśród szeregu opisów, tyjących się stosunku z dysydentami, wyrazi: „skarać podług rozumienia swego“ mogły być wytlómaczone jako nowa ustawa, poddająca głowę kmiecia pod miecz szlachcica, gdy zaraz w poprzednim zdaniu znajdują się słowa: „jako zawsze było“. W istocie, było to od pierwszych Piastów. Bolesławowie, nie mało przyprowadzili jeńców z różnych narodów i krajów, czynili ich niewolnikami do ziemi przytwierdzonymi (*glebae adscripti*) **). Później w okresie podziałowym książe, udzielając magnatom przy-

---

szy wykaz konstytucyj karnych, znajduje się w broszurze: *Uwagi Praktyczne o poddanych polskich względem ich wolności i niewoli*. 1790. Warszawa. Dufour, str. 120 — 123, jako też ustawy względem czci, zdrowia i majątku poddanych. Zdaje się, że z tej broszury korzystał G r e v e n i z, układając swój kodeks wszystkich praw pisanych, tyjących się włościanina polskiego w dziełku: „*Włościanin w Polsce*“. 1813. Warszawa.

*) Vol. Leg. II fol. 842, str. 124.

***) Charakterystycznym, mimo niejakich zarzutów co do autentyczności jest akt nadania dóbr klasztorowi Mogiłskiemu 1065 przez Bolesława Śmiałego, wydrukowany w *Monum. Hist. Pol.* I str. 363. Imiona „niewolników“: Gulmur, Gulen, Kalik, Cyrnek, Targossa wskazują na

wilejów jure ducali, przelewali na nich i swoją władzę sądu nad mieszkańcami dóbr uprzywilejowanych *). Konstytucya sejmu Warszawskiego z r. 1557 w art. 15 powołuje się na starodawny porządek, gdy stanowi, że „o te rzeczy (złodziejstwa), które się w ziemi dzieją, każdy pan z poddanego swego wedle prawa pospolitego sprawiedliwość sam czynić ma“. Znane też są wyroki śmierci przez panów, czyli przez sądy pańskie, dominialne przed 1573 rokiem wydane. Prawo karania było przelewane nawet na dzierżawców **). Więc istniała już straszna władza dziedziców, która zakuła lud wieśniaczy w dyby niewoli, a trwała długo, całe stulecia, demoralizując uczucia, wypaczając pojęcia sprawiedliwości. Wśród tej demoralizacji tracił moc swoją nawet powołany artykuł Statutu Litewskiego, bo żeby skarać na gardle szlachcica, plebejusz musiał w liczbie 6-ciu świadków stawić dwóch szlachty, a gdzieżby ich znalazł? A w braku takiego do wodu i na Litwie szlachcic mężobójca, czyli raczej zabójca chłopą mógł być pociągniętym tylko do opłacenia głów szczyzny.

Prawo odebrało szlachcicowi władzę życia i śmierci nad chłopem dopiero w r. 1768. Artykuł XIX „Praw Kardynałnych głosi: jus jednak vitae et necis w rękę dziedzica być niema, lecz gdy poddany kryminal popełni, do sądu ziemskiego lub grodzkiego, lub miejskiego w miastach większych oddany być powinien“. Artykuł zaś XX jeszcze wyraźniej

---

cudzoziemskie ich pochodzenie; obok tych wszakże znajdują się też brzmienia polskie a przynajmniej słowiańskie jak: Doman i Domanicze, Radost, Bogdan, Michał, Radek Wygaj.

*) Wyjaśniło się to w sporze akademickim profesorów Bobrzyńskiego, Piekosińskiego i Smolki w roku 1881 w tomie XVI Rozpraw Akad. Umiejętności.

***) Tak w Arch. Centralnem kijowskiem w księgach Nr. 2038 na karcie 140, Nr 2044 k. 160, Nr. 2046, k. 210 znajdujemy wyroki śmierci lub wydania na karę śmierci zbiegłego sługi z lat 1564, 1570, 1572. O procedurze, karach i organizacyi sądów w okresie 1554 — 1638 poucza „Registr Złoczyńców Grodu Sanockiego“ wydany przez O. Balzera. Lwów 1891 r.

tę zasadę określa: „waruje się jak najuroczyściej, iż odtąd jako szlachcic za szlachcica, a chłop za chłopą gardłem karany być ma, tak gdyby się trafiło, żeby szlachcic chłopą złośliwie i nie przypadkiem, ale dobrowolnie, rozmyślnie na śmierć zabił, tedy takowy nie już zaplaceniem i głowszczyzną temu, czym on był poddanym, lecz utratą własnej głowy swojej karany w sądzie przyzwoitym być powinien, zachowując w tej mierze dowód i postępek prawny oraz obrony stronom in toto według przepisów w tymże statucie W. X. Litew. i konstytucjach sejmowych“ *). Ale to prawo, powtarzając utrudnienia Statutu Litewskiego, tę jeszcze miało wadę, że nie wskazało, czy kmięć krewny zabitego, czy kto inny w imieniu pokrzywdzonego ma skargę do sądu wnosić? **). Z tego, jako też i z innych powodów szlachcic pewnym być mógł bezkarności i samo nawet prawo kardynalne mogło się stać niejednokrotnie czczym, próżnym siły egzekucyjnej morałem. Praktyka życia szła sobie samopas, a jakie zjawiska wywołał ów nieokiełzany interes indywidualny? To się najlepiej uwydatnia w broszurach i czasopismach, któremi się posługujemy.

Rzeczywistego wykonania kary śmierci przez dziedzica na poddanym nie znaleźliśmy ani jednego wypadku; nie słyszeli też autorowie spólcześni: ale o pogroźkach „obwiesz-

---

*) Vol. Leg. VII fol. 600, str. 280 i 281 tit. Akt Osobny drugi.

**) Pewien anonim powiada: „Dotychczas mógł się ktokolwiek obrać, aby ukrzywdzeń chłopą dochodził, lecz nie zawsze się taki znalazł. Przypisując ucisk poddanych tylko anarchii krajowej, ten autor twierdzi, że „przy tem wszystkim zamięszaniu znajdują się dekreta, któremi ukarano dziedziców za zabójstwo i tyranją poddanych. A co większa, chłopą, który te tyraństwa wycierpiał, wolnym od poddaństwa ogłoszono. Takowe „Judicatum“ znalazłby w aktach grodu Krakowskiego“ (Myśli Obywatelskie z okoliczności projektu p. t. „Zbiór Praw Sądowych“ etc. Akademickiem i literami drukowano w Wrocławiu roku 1770, str. 9). Szkoda, że nie mamy bliższych i dokładniejszych wskazówek; w każdym razie musiały to być wypadki rzadkie, a szlachcic coby się obrał na obrońcę chłopą w sądzie—fenixem.

nia“ czytaliśmy dwa razy, o złem zaś obchodzeniu się, ucisku, bezlitośnem wyzyskiwaniu, a nawet okrutnem smaganiu, często *). Fabułą tej tragedyi pańsko-poddańczej jest, naturalnie, nie walka namiętności politycznych, lub religijnych, lecz borykanie się uzbrojonej we władzę chciwości z nędzą bezbronną, zrozpaczoną, w końcu zbydlęconą. „Gorzalki, maślanki, serwatki, marchwi, buraków i t. d. pewną miarę, serów i ryb pewną liczbę w cenie, niżeli w okolicy, wyższej narzucać; po odrobionych dniach kilku pańszczyzny za przyszłe tygodnie pędzić na robotę poty, póki pańskie pola i łąki obrobione nie będą, a gdy tak dosyć pana stanie się potrzebie, po 6 groszy za całodniową narzuciwszy robotę, czyli chcą lub nie chcą, czyli mogą lub nie mogą, lżeniem i biciem wyciskać z domów, napomykających zaś tylko o udaniu się z zażaleniem do Króla Pana, a prawdziwego ojca swego, w kajdany kuć, dni kilka więzić, wreszcie obwieszeniem na gałęzi grozić, o tyranii w karach cielesnych nic tu nie wspominam: nie jestże to nieznośniejsza, niż Algerytań-

---

*) W broszurze: „Odpowiedź na pytanie. Iżali nieczułość w wyższych wiekach ku poddanym tak była opanowała serca Polaków, iż uczeni nawet nią zarażeni zostali, czyli dodatek do księgi: „O poddanych polskich roku 1789“, na str. 53 czytamy: „W tym oświeconym wieku, zwłaszcza po zapadłem prawie, nie słyhać, aby kto propria auctoritate powiesić kazał, lecz że biednego chłopka na śmierć zaćwiczo, albo, że od okrutnego smagania spuchł i w kilka dni umarł, to się nie raz praktykuje. Prędsza wymówka dla pana i zagmatwanie!“ Autor znakomitego dziełka „O poddanych Polskich“ z 1788 roku przemawia do Stanisława Augusta: „za W. K. M. zaczęło być ubezpieczone chłopów życie“. Dalej mówiąc, że „za wstąpieniem na tron Naj. Stan. Augusta stało prawo, aby głowę brano za głowę, a dla mocniejszego jego wykonania na sejmie Grodzieńskim włożono obowiązek na starostów zapożyczania zabijających“, woła znów do króla: „Dokaż jeszcze tego, aby to prawo było chłopom wiadome i chłopom wolno było zapożyczać panów za zabicie współchłopa“ (str. 16—17 przypis. 12). Prawem tem jest zapewne artykuł XIX praw kardynałnych z roku 1768, lecz o obowiązku starostów nie doczytaliśmy się w konstytucjach z roku 1784.

skich jeńców niewola“? *). Z Żytomierza prokonsul Lewandowski, donosząc o drożyźnie, upatruje przyczynę jej w tem, że zboże wywożone jest wciąż za kordon austriacki przez Żydów, którzy je wykupują na wielką skalę, a wielu obywateli pozawierało z nimi umowy, że chłopci obowiązani będą sprzedawać im wyłącznie krescencyę swoją pod karą śmierci **). Stężyczanin wyrzeka, że arendarze Żydzi rozpajają włościan po karczmach, a potem wyznaje szczerze: „ale my sami darliśmy chłopca, tylko żydowskiemi pazurami“. A chłop napominany o pijaństwo, odpowiadał: „wszak ten grosz przez moje gardło powraca do kieszeni pańskiej“ ***). Żydzi oszukiwali chłopów na mierze i wadze, a panowie tolerowali to. „Byle im żyd kaffę, cukier, korzenie, na domową wagę odważył, byle sukno, płótno, na domowy łokieć odmierzył, niech się co chce dzieje z ubogim ludem i uciemiężonym rolnikiem“. To znów czytamy, że „nawet ludzi wolnych wtrącano w niewolę przez ożenienie z poddanką, lub objęcie gruntu chłopskiego“. A gdzie indziej chłopów wypędzano z chałup i roli ****). W Sandomierskiem w „czasie żniw dziedzice, poodbierawszy pola chłopom na dwór i zamieniwszy łąki na grunt, zbierają zboża Bandosami, płacąc po 2 złp. dziennie *****).

Przy takich stosunkach musiała też panować zupełna dowolność w rozmiarze robocizny i danin. Wymieniwszy

---

*) P a m. H. P. 1783, str. 1147.

***) D z i e n. H a n d l. 1787, str. 656.

****) D z i e n. H a n d l. 1788, str. 378. O kontraktach oznaczających „wiele która wieś koniecznie wódki i piwa wypić musi“ mówi W y b i c k i. Listy Patriot. I, str. 192.

*****) D z i e n. H a n d l. 1788, str. 161. O rujnowaniu chłopów „przez żydków kochanych i obywateli“, pisze też W i l s k i pocztmistrz tulczyński chorąży J. K. M c i w D z. H a n d l. 1787, str. 660.

*****) P a m i ę t. H. P. 1791, str. 347 i 349; Dziennik Handlowy 1791, str. 452.

różne rodzaje powinności, autor dziełka „O poddanych polskich“ uznaje, że obliczenie dziedziców najczęściej bywa lichwiarskie, bo wynosi kilkaset złotych za grunt 300 zagonywy, kiedy czynszu możnaby zań żądać zaledwo 60 złp. *). Poseł z ziemi Dobrzyńskiej przyznawał w r. 1775, że u nich robi chłop pługiem od niedzieli do niedzieli, a w Małopolsce dwa albo trzy dni **). Zdarzało się, że zagrodnik robi 3 dni w zimie, a cztery w lecie; kiedy pogoda służy, musi iść i piąty dzień na zarobek; szósty nie zawsze pewny, bo albo trzodę paść przypadnie, albo iść w podróż, albo święto święcić. Na Podlasiu za korzec zebranego chmielu, co wymagało 2 do 3-ch dni pracy, płacono po 5 groszy***). A iluz to nadużyć dopuszczał się jeszcze ekonom! „Bywałem ex officio, powiada Jezierski, kasztelan łukowski na Ukrainie gdzie wsie rzadko albo nigdy swych dziedziców nie widziały; uważałem, że tam dyspozytor jest absolutnym i nielitościwym panem, a Żyd tyranem“. „Wszyscy się go boimy (ekonom), powiada chłop, prócz Grzeli szwagra, bo mu się okuniem w oczy stawia“ ****).

Cóż dziwnego, że poddany szlachecki znalazł się na najniższym szczeblu nędzy, że był nieporadnym, leniwym, apatycznym, skłonnym do pijaństwa, niechlujnym, że dom jego można było „nazwać domem zarazy“? Dla utrzymania go przy życiu i przy możności odrabiania pańszczyzny dziedzic musiał dawać mu niejednokrotnie zapomogę w zbożu i sprzężaju. Rachowano taką zapomogę najmniej na 300 złp. na zagrodnika *****).

---

*) O Poddanych polskich r. 1788, str. 33 nast.

***) Prot. Deleg. Zagajenie VI (2-gie), sesya 32 z dnia 11 lutego 1775, str. 54 głos Sumińskiego.

****) O Poddanych polskich w roku 1785, str. 28.

*****) Wszyscy błędzą. Rozmowa druga rolnika z panem 1790 roku. Warszawa, Dufour, str. 22 i 4.

*****) O poddanych polskich 1788, str. 44, 45.

Gdy zważymy nadto, że bez woli pana chłop nie mógł się ożenić z dziewczyną wsi innej*), że nie mógł żadnej czynności prawnej w obec sądu wykonać w imieniu własnem: wtedy dopiero zrozumiemy znaczenie słów Fredry, że szlachcic polski był poniekąd małym i absolutnym monarchą dla swego pospólstwa i w dobrach swoich — ale dodajmy: był złym monarchą w ogóle, chociaż sam Fredro broni się od zarzutów tyranii, chociaż szlachetność uczuć i liłość nie była obcą wielu dziedzicom, chociaż pewna patryarchalna życzliwość i opieka stanowiły powszechnie uznawaną zasadę stosunku**). I tę to władzę niby patryarchalną, ale

---

*) „U nas na wsiach widać podobnie przymuszone małżeństwa.“
O poddanych polskich, str. 65.

**) Wybornie uwydatnia się pojęcie monarchicznej władzy pana dóbr dziedzicznych w ciekawem z wielu względów dziele 8-tomowem ks. Anny z Sapiehów Jabłonowskiej, wojewodz. bractawskiej pod tyt. „Ustawy powszechne dla dóbr moich Rządców“ (Warszawa r. 1786 i 1787 Grō 11). Jest to kompletne prawodawstwo. Hrabstwo, nie zbyt zresztą obszerne, składające się z 15 wsi i miasteczka Siemiatycz, posiada liczną administracyę i sądownictwo w trzech instancjach. Specyalne ustawy opisują zakres obowiązków i władzy każdego z oficyalistów, poczynając od najwyższych — gubernatora i komendanta — aż do najniższych: wachmistrza, stróżów i dziesiętników. Magistrat miejski składa się z osób, mianowanych przez dwór, obieranych przez pewne stany i nareszcie obieranych przez całe pospólstwo, rocznie i dożywotnio. Przepisaną jest organizacya, kompetencya i procedura sądowa; zaleca się wykonywanie pilne uniwersałów, które księżna wydawała według wzoru uniwersałów królewskich: „Anna z książąt Sapiehów księżna Jabłonowska etc., etc., etc. Wiadomo czynię, komu o tem wiedzieć należało, osobliwie Miastu memu Siemiatyckiemu, żydom, kahałowi i całemu pospólstwu“ i t. d. (t. VIII, str. 19). „Opisanie Porządku Miasta“ składa się z 8-u rozdziałów, z tych niektóre zawierają po 30 „artykułów“, czyli raczej rozdziałów. Dla oszczędności przepisany był dla mieszczan i mieszczanek ubiór z wzbronieniem bławatnych materyj. „Żeby zaś emulacyi nawet względem formy obuwia nie było, wszystkie dziewczki i mężatki według przybitego modelu na ratuszu być ubrane mają... że zaś odmiana sukien potrzebuje czasu i kosztu, więc od Ś-go Jana Chrzyciela roku 1780 do roku 1781 do tej pory daje się im czas do zrobienia w domu tej odmiany, po którym wachmistrz dobrego porządku, widziawszy kogo na ulicy idącego, ubranego nie podług ustaw

właściwie monarchiczną i despotyczną sejm z r. 1768 tym samym XIX artykułem chciał na wieki utrwalić, a więc przepis jego o zabezpieczeniu głowy kmiecia traci w oczach naszych dużo ze swej wartości.

A chłopci? W ogóle cierpliwie i bez szemrania odrabiali pańszczyznę i uświęcone zwyczajem oddawali daniny, jak świadczy Skrzetuski, byle im nad dawne inwentarze, których oni zawsze są pamiętni, ciężarów nie przyczyniano. Buntury były rzadkie i słabe. Tylko na Ukrainie i w województwach południowych ruskich szlachta czuje ciągle obawę rzezi, niezatarte bowiem wrażenie pozostawiła zawierucha Żeleźniaka i Gonty z r. 1768. Wiadomo zresztą, że głównie były tu w grze uczucia religijne, wspomnienia kozaczyzny i wpływy obce (§. 19. b.) W r. 1789 powstała znów panika z powodu sprawy Pohrebyskiej, zamordowania Wyleżyńskiego z rodziną i sługami, oraz pogródźek, dosłyszanych przez panią Prószyńską w Kuryłówce. Trwoga odbijała się na korespondencyach, które nadchodziły z Rusi do czasopism. „Wojsko nasze ściągnięte za Boh, a cała Ukraina otwarta hultajom; jak się obierze jaki herszt, zginie tu szlachta mieszkająca i Żydzi... Chłopi ustawicznie żądają buntu z przyczyny uciśnięcia teraźniejszego od panów i posesorów pańszczyznami i podatkami pieniężnemi... Napadli na zamek Pohrebyski, ekonoma zbili... Słychać, że po karczmach chłopci już Żydów dławia“ *). Ukazały się różne de-

---

miejskich, z żołnierzami dworskimi na rynku powinien każdą taką osobę rozebrać i zabrać dla siebie całego ubrania występnego jego zbiór i porządek“ (t. VII, str. 119). Wojewodzina reguluje nie tylko warunki posiadania gruntów i domów, ale też spadkobierstwa, testamenta, opiekę nad nieletnimi (do 24 lat płci męskiej i 20 lat dla dziewczek), wyznacza kary nie tylko pieniężne, nie tylko chłostę (50 plag), ale też karę kajdan i robotę w taczkach przy fabryce do 6-ciu miesięcy np. dla pisarza miejskiego za sfalszowanie tranzakcyi, niesprawiedliwe wpisów zapisywanie, złe zbieranie sentencyi (VII, 49); strażnik leśny za niepilność ściągnąć może nawet roczne kajdany i plag 50 (tom V, str. 40).

*) D z. H a n d l. 1788 czerwiec, list z Ukrainy, str. 465.

nuncyacye (np. popa Łukajewicza). Sejm wyznaczył deputacyę dla rozpoznania sprawy oskarżonych o bunty, uwięziono Sadkowskiego archimandrytę Sluckiego i zarazem biskupa dyzunickiego, wszakże w zabranych u niego papierach widzimy dowody wielu win względem rządu i narodu polskiego, ale żadnego dowodu, aby poduszczał lud do rzezi i buntów. Mówiono i pisano dużo o markietantach, filiponach, czernicach, zwoszczykach (t. j. furmanach),^{*} uwijających się po kraju i poduszczających pospólstwo do rzezi, oczekiwano rzezi w Wielką Sobotę podczas rezurekcji, na Wołyniu formowano milicje szlacheckie, Tadeusz Czacki przybiegł do Łucka ze swoją chorągwią, posłano z okolic Warszawy 2.500 wojska, mnóstwo szlachty uciekało z domów swoich aż do Lublina i Galicyi. Komisye podówczas wyznaczone do układów o ceny na zboże i furaz dla armii rosyjskiej, wzięły na się obowiązek badania winnych, a sejm kazał grodom sądzić oskarżonych na posiedzeniach nadzwyczajnych (ekstrakadencjach). Deputacya sejmowa w sprawozdaniu urzędowem oświadczyła tylko ogólnikowo, że „z wielu dekretów wielu zostało skaranych, wielu zaś dekretów, przez które na kary skazani winni, zawiesiła egzekucyę. Co do osobistych każdego obwinionego przestępstw, miała być wygotowaną druga część Relacyi^{*}), ale ta pozostała w rękopiśmie i nam nie jest znana. Ubocznie więc tylko dowiadujemy się, że w Dubnie, Łucku, Krzemieńcu, Żytomierzu i innych miastach miały miejsce egzekucye krwawe: stracono kilkadziesiąt osób, w tej liczbie księży unickich Benderowskiego i Borkowskiego, jednego markietana, zresztą chłopów. Poseł polski przy dworze petersburskim podał notę ze skargą, że „ludzie prawosławni“ podżegają włościan ukraińskich do buntu i rzezi“^{**}).

---

^{*}) Relacya Deputacyi do examinowania sprawy o bunty oskarżonych na sejmie roku 1790 uczyniona. Warszawa, Zawadzki I, 204, głos Butrymowicza na sesyi 243 dnia 29 marca, str. LXX (do Relacyi dołączony).

^{**}) Dyaryusz Urzędowy, sesya 65 z dnia 26 grudnia 1789 roku.

Sam Stanisław August pisał: „Mnożą się oznaki, a nawet rzec można, dowody, że była zmowa poruszenia chłopstwa od Podola do Słucka. Rzecz pewna, że w różnych miejscach rozdawano po 2, 4 aż do 10 tysięcy złp. na wzburzenie chłopów i poddaństwa. Nie obwiniają o to Imperatorowej, ale tem bardziej za to osoby niżej stojące“. Podejrzenia dosięgały aż Potemkina, komenderującego podówczas armią rosyjską na granicach Polski w wojnie tureckiej. Szczęsny Potocki, komenderujący wówczas wojskiem polskiem na Ukrainie, w bunt nie wierzył i milicyi Winnickiej nie powołał. Ale sprawozdawca Deputacyi przypisywał trafnym i szybkim rozrządzeniom sejmu rezultat pomyślny, że do rzezi nie przyszło. Cała ta sprawa nie jest jeszcze wyjaśniona dostatecznie, pomimo nowych badań, przeprowadzonych przez ks. Kalinkę na podstawie bogatych materyałów*). Nadużycia sądów wołyńskich były rychło przez marszałka i deputacyę powściągnięte, egzekucye przez sejm zakazane, atoli decyzya ostateczna, przez króla w Straży pod d. 11 Czerwca 1792 r. wydana, niewinnila tylko trzy osoby z pomiędzy oskarżonych o bunt; Sadekowski zaś, jego sekretarz Szymonowicz, jego marszałek K. Rubinowicz, niejaki Czarniawski oraz Andruch

---

*) Kalinka: Sejm czteroletni 1880 I, 335—382; nie znajdujemy tu jednak ustalonej cyfry osób straconych i karami cielesnymi dotkniętych; nie jest skontrolowana należycie relacya Brodowicza (Widok przemocy); ztąd cały powołany ustęp staje się nie dość ściśłym, a wątpliwości w nim pomnożyły się skutkiem tego, że szan. autor wprowadził do sprawy wpływ kobiet, pomawiania Branickiego o chęć pochwylenia komendy nad wojskiem i zawiązania jakiejś konfederacyi, że dał bodaj za wiele wagi różnym podejrzaniom i obawom stronniczym, z obozu królewskiego rzucanym. Porównaj Костомаровъ: Последние годы Рѣчинопольной Вѣстникъ Европы 1869, апрѣль, str. 685) i Antoniego J., który w Rozprawach i Sprawozdaniach z posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie (X, str. 112 — 115) prostuje podanie Kostomarowa co do stracenia Rubinowicza na podstawie własnych zeznań obwinionego, będących w posiadaniu Dra Ant. J.: „Rubinowicz wykręcił się od szubienicy, chociaż winy jego były wielkie“.

Bednarz, obwinieni „o niewierność ku Rzpltej i przestępstwa przeciwko prawom krajowym i spokojności publicznej, ponieważ na sąd zasługują, przeto zachowując rozsądzenie tej sprawy do spokojniejszego czasu“, wszyscy zakwalifikowani zostali do zatrzymania w dalszym areszcie (i wysłani do fortecy Częstochowskiej); ihumen Medwedowski Wissarion, odmawiający przysięgi dla Rzpltej, wydany do Rosji jako tameczny poddany, 8 zaś popów i 1 diak mieli być odesłani do Komisji Cywilno-Wojskowej Pińskiej z ostrzeżeniem, „iż lubo w zarzutach niedostatecznie są usprawiedliwieni, na instancję jednak plenipotentów wyznania nieunickiego i za kaucją Najwyższego ich Konsystorza, po wykonaniu przysięgi na wierność Rzpltej uwolnieni będą, *). Znając łagodny charakter Stanisława Augusta i skłonność jego ku Rosji; tudzież Arystydesową prawość Małachowskiego, prezesa Deputacyi do buntów, czyż możemy przypuszczać, aby ta decyzja była niesprawiedliwą, nieuzasadnioną na ważnych winach, albo zbyt surową?

Był jakiś bunt w Ekonomii Szawelskiej w r. 1788, ale tysiąc żołnierzy uspokoiło 10.000 zbuntowanych chłopów.

W r. 1791 po ogłoszeniu Ustawy 3 Maja tu i ówdzie dostrzegano agitację pomiędzy włościanami; król uznał za potrzebne wydać uniwersał pod d. 11 sierpnia, zalecając baczność na burzycieli, którzy od posłuszeństwa panom, od uiszczania danin i robocizn lud odwodzą **). W istocie przestroga nie była zbyt uczynną. W ziemi Czerskiej ze starostwa Garwolińskiego dzierżawca Rębkowa, Kurosz, przysłał d. 13 września doniesienie, że chłopci tej wsi „francuzką czynnością

---

*) K. W. 190. Protokół Nr. 25 pod dniem 16 czerwca 1792, str. 270, 271. Część tej decyzji, dotycząca S a d k o w s k i e g o i 4-ch jego powierników znajduje się w Konstytucjach jako rękopismienne „Deklaracya“ „za zgodą Stanów“ pomiędzy ostatnimi uchwałami sejmu.

**) Znajduje się w aktach Komisji Porządkowych np. Rawskiej Nr. 4.

chępiąc się, tą ustawicznie odgrają“ i posłuszeństwa dworowi odmawiają. Komisya Porządkowa Cywilno - Wojskowa delegowała natychmiast jednego ze swoich członków, Staniszewskiego z dwoma żołnierzami „dla przywrócenia spokojności podług prawa“; nadto wezwała porucznika Kawaleryi Narodowej z m. Latowicza, aby dał znacznieszą pomoc wojskową delegowanemu komisarzowi. Gdy ten wszakże wezwaniu zadość nie uczynił, wypadło pisać do Komisyi Wojskowej i króla. Staniszewski doniósł, że chłopci „odwołują się do przykładu innych mocarstw, jako to: cesarza, króla pruskiego, i Francyi“, a na zapytanie: dlaczegoby ani stróży, ani tłok nie odbywali? odpowiedzieli, że „już nastaly czasy lepsze i król im robić nie kazał“. Na skutek nadeszłych z Warszawy rozkazów ruszyła komenda Kawaleryi Narodowej pod dowództwem podporucznika Tymińskiego, porządek przywróciła i 4 przywódców buntu ujęła. Dnia 30 września wszystko już było skończone i Komisya wydała wyrok: czterej winowajcy mieli dostać po 40 plag na rynku w Garwolinie, a jeden z nich, najwinniejszy, musiał stać w kościele podczas nabożeństwa z tablicą opatrzoną napisem: za nieposłuszeństwo. Gdy 11 października porucznik zabrał dwóch chłopów dla wymierzenia naznaczonej kary, ci okazali protekcyjny list Stan. Małachowskiego, marszałka sejmowego, ale Komisya, nie zważając na to, wykonać swój wyrok kazała. W kwietniu r. 1792 dzierżawca dóbr starostwa Czerskiego Żochowski skarżył się, że włościanie z dwóch wsi przyszli gromadnie do dworu podczas jego nieobecności w dzień świąteczny z różnemi wymaganiami i nastraszyli mu żonę; zaledwo uspokoili ich bawiący przypadkowo goście. Komisya Porządkowa delegowała znów jednego z członków swoich, Domańskiego, zalecając mu wynalezienie sposobów, jakie mu „prawo, miłość ojczyzny, ludu i roztropność w przypadku wskaże“. Nazajutrz, d. 13 kwietnia Domański, zagroziwszy egzekucją wojskową, uspokoił gromadę; najwinniejszy, Jan Wojda, miał być przystawiony po karę do Komisyi przez gromadę Coniewską przy pomocy dworu; dostał zapewne kilkadzie-

siąg plag *). Były jeszcze dwa inne, nieznane nam wypadki; Stanisław August bowiem pisał w liście, że „pokazały się cztery iskierki między chłopami, niechzącymi już ani podatków opłacać, ani powinności odbywać, lecz przydusił to uniwersalami „et brachio militari“. W każdym razie były to wypadki sporadyczne, nader małego znaczenia. Masa była wciąż uległą. Gdy ucisk w jakich dobrach stawał się nieznośnym, chłop ratował się ucieczką do innego lepszego pana, a sposób taki, jakkolwiek nie miły, był przecież skutecznym, bo odzyskanie poddanego drogą prawną, jak twierdził Stanisław Potocki „więcej kosztuje, niż zysku przynosi“ **).

W powiatach nadgranicznych emigrowali niejednokrotnie chłopci za kordon.

Niewątpliwie w całej literaturze polskiej nie wiele się znajdzie z taką boleścią skreślonych słów, jak ustęp z Uwag nad życiem Jana Zamojskiego p. t. Polska: „Czemuż daremna myśli, która wykonaną nie będziesz, przerywasz użyteczniejsze me prace? Czemuż, maro miłości ojczyzny, której już nie mam (bo Staszyc mieszkał w pruskim zaborze), przychodzisz tak rano kłócić mej duszy spokojność? Na cóż mi się przyda, troszczyć o losy tego kraju, który straciłem i który mię bez najmniejszej obrony w ręku gwałciciela zostawił? Pomimo to idzie Staszyc ku granicy Rzeczypospolitej w piękny wiosenny poranek: „polskiego oddech powietrza zdawał mi się wolniejszym, i wiatr ztamtąd niósł z sobą coś miłego. Niebo nad tym krajem było czystsze i jaśniejsze, drzewa i łąki zieleńsze, pasterze i pasterki weselsze, chłop nawet za pługiem żwawszym tonem woły poganiał... Tak sobie rozmyślając, postrzegłem ku polskiej stronie, pod górą,

---

*) Akta Komisji Porządk. Cyw. Woj. Ziemi Czer-skiej księga Nr. 2, str. 245, 246, 248, 250; księga Nr. 1, str. 254, 262, 263; księga Nr. 4, str. 126, 129, 130; księga Nr. 1, str. 319, 320.

**) Dyaryusz urzędowy sesya 54, z dnia 26 stycznia 1789, tom II, część I, str. 309.

na dole bydła, koni, wozów, kobiet, dzieci, i mężczyzn gromadę; widząc tamże rozległy na milę zapust, po którym ornych niegdy zagonów jeszcze wznosiły się grzbiety, domyślałem się, że to jest nowa obsada; pobiegłem ku niej z radością, błogosławiąc, chciałem jej życzyć szczęśliwego początku: moja radość trwała niedługo! Usłyszałem, że to są ludzie, którzy uciekają z Polski za granicę z tych przyczyn, że złych mieli panów, na których sprawiedliwości nie mają; że chłop polski większy daje podatek, niżli chłop zagraniczny; że za granicą obronę i bezpieczeństwo majątku ich stanu człowiek odbiera, przychodnie podatku żadnego przez lat dziesięć nie zapłaca i ich dzieci do żołnierzy brane nie będą etc. Z żałością mówiłem do nich: a komu się uskarżycie, jeżeli nie dotrzymają wam tej obietnicy? — Odezwało się kilku razem: w tym kraju nie dotrzymać nam słowa może tylko jeden monarcha; w Polsce każdy szlachcic! Na to w odpowiedzi: Szczęść wam Boże odrzekłem tylko“ *).

A tymczasem w Polsce ludność była rzadką, brakło rąk do uprawy roli; rozpędzając chłopów rodaków, szlachta będzie myślała o zwabieniu cudzoziemców! Obejrzy się za późno, że sąsiednie rządy ponętnymi obietnicami swobód systematycznie emigrację na swoją ziemię ściągać usiłowały, gdyż w XVIII wieku powszechnem uznaniem cieszyła się zasada, że gęsta ludność jest głównym warunkiem potęgi państwa.

W istocie wiemy, że z Wielkopolski około r. 1788 przeniesło się za granicę pruską do Dyskryktu Głogowskiego 7.000 ludzi, mając tam przyręczone sobie swobody i po 3 czerwone złote na rękę. Rząd austriacki, zdobywszy na Turcyi okolicę Chocimia, zwaną „Raja Chocimska“, ogłosił wolność na lat 10 i poddaństwo „mimo najskrzętniejszego dozoru wojskowego wiadomemi sobie ścieszkami wynosi się“. Podobnież

---

*) Str. 128—134 wyd. Turowskiego.

wódz wojsk rosyjskich, podczas drugiej wojny Tureckiej, ogłosił wolność dla przychodniów w Nowo-Serbii *).

Nadto ze źródła urzędowego wiemy, że dawniej jeszcze w województwach południowych uwijali się faktorowie Żydzi, co chłopów do emigracji namawiali. Komisya Skarbowa Koronna w r. 1786 nakazywała superintendentom, ruskiemu i ukraińskiemu, aby takich faktorów i Żydów „imali, aresztowali i o tem komendom wojskowym donosili“ **). Jakoż jeden z autorów świadczy, że, zwiedzając w r. 1781 naddnieprowe puste kraje, widział „z niemałym poruszeniem, że z naszej Ukrainy całe gromady do Siczy na nowosiedliny przychodziły“. Drugi podobnie zapewnia z naocznego przeświadczenia się, że „do Zaporozża całe gromady z polskiej Ukrainy przychodziły“; lituje się on losu tych wychodźców i radzi zapobiegać „aby ten omamiony lud... narażony był na zarazy powietrza orientalnego lub za jaką omyłkę i uchybienie w przepisach ślepego posłuszeństwa był kijmi zabity“ ***).

Sicz, Zaporozże miało jeszcze tradycyjny powab dla ludu ukraińskiego, chociaż kozactwo już tam w ostry rygor ujętem było, a los poddanych w Rosyi gorszym był, niż w Pol-

*) Suchorzewski, opierając się na raporcie Komisji Wojskowej w Dzień. Czyn. S. G. W. sesya 172 z dnia 13 października 1789 r.; Stan. Potocki oblicza na 10.000 emigracyę z Wielkopolski, ale ta cyfra zdaje się być przesadzoną, a w każdym razie mniej zasadną od poprzedniej. Sesya 190 z dnia 16 listopada 1789. Karwicki: sesya 256 z dnia 13 kwietnia 1790; Niemcewicz: sesya 240 z dnia 23 marca 1790. Jakiś obywatel Podolanin, przerażony wiadomością o ogłoszonej przez Austryaków na lat 10 wolności, radzi, aby na pograniczu wystawiono kilka szubienic nad Dniestrem z obwieszczeniem poddaństwa, iż uchodzący z kraju każdy taką śmiercią ginąć będzie. (List obywatela Podolanina dobrze myślącego ku najprędzemu ratunkowi ojczyzny do JW. Mierzejewskiego, pisany dnia 10 stycznia 1789 roku, str. 7 druk). Rady tej naturalnie nikt nie usłuchał.

***) Pr. Ek. A/23, str. 114.

***) Uwagi nad uwagami, str. 99, § 118, Nax: Wykład etc. 1790, str. 109.

see *). Galicya nie nastęrczała też widocznego polepszenia losu; w tę stronę chłopi nie wędrowali masami; „częściej widziałem z cesarskich krajów wychodzących ludzi do Polski“, powiada mieszkający nad granicą autor broszury **). Zdarzało się też widzieć wychodźców, wracających z zagranicy; Komisya Skarbowa Koronna w r. 1788 zalecała aby komory

*) Wnioskujemy co do stanu włościan w Rosyi z następnych przykładów: Sievers, późniejszy ambasador rosyjski w Polsce w r. 1793, będąc dawniej gubernatorem Nowogrodzkim, w raporcie do Katarzyny II uskarżał się, że tameczna szlachta (dworjanie) nakłada na swych poddanych dowolne a zbyt uciążliwe czynsze (obrok), rządząc się tylko własną niepomiarkowaną chciwością, a z tego powodu „tysiące zbiegów rosyjskich zapelniają Litwę i Polskę“; sam przekonał się, że pewien dziedzic brał po 5 rubli od włościan, osiedlonych na piasku i nie mających ziemi ornej. Ukazem senatu z dnia 25 października 1765 roku pozwolono dziedzicom oddawać swoich włościan za zuchwalstwo (за продепаотное состояние) do ciężkich robót (каотра) na termin, przez nich samych oznaczony. Za nieposłuszeństwo względem panów senat kazał smagać knutem i posyłać do kopalń Nerczyńskich. Buntury były częste i szerzyły się na znacznej przestrzeni, że nie wspomnimy o strasznym buncie Pugaczewa. Włóczęgami przepelniały się więzienia. Nad rzekami Wołgą i Surą często tworzyły się bandy zbójów, uzbrojonych nawet w armaty, po 20, po 60 ludzi. Соловьевъ: Исторія Россіи XXVI, 137, 138, 147; XXVII, 17, 18, 19, 20). Nie słyszeliśmy też nigdy w Polsce o takiej dzikości pana względem poddanych, jaka się objawia w sprawie Daryi Sołtykowej, która, rządząc znacznymi dobrami od roku 1756 do roku 1763, zamęczyła okrutnie 75 ludzi, jak wieść niosła; skutkiem przeprowadzonego przez Justitz-Collegium procesu udowodnioną została śmierć 38 osób, a w podejrzeniu pozostawiono 26 osób. Katarzyna ukazem z roku 1768 skazała ją na wystawienie pod pręgierzem przez godzinę i dożywotnie więzienie w celi podziemnej bez światła przy klasztorze (Соловьевъ l. cit. XVIII, 151—153). W drodze do Moskwy Сохе widział chałupy podobne do najgorszych litewskich, a pod Petersburgiem, nocując z chłopami, widział, że wszyscy śpią bez łózek na ziemi gołej, bez różnicy płci i wieku, niektórzy na deskach pod pałapem ze zwieszonemi rękoma i nogami; rzadko było jedno łóżko dla dwóch kobiet, w jednej izbie spało 20 osób (Travels I, 254, 435); Sievers wzmiankuje, że z jego własnych dóbr białoruskich uciekło 150 chłopów do Chreptowicza (Pam. z XVIII w. Żupańskiego: tom V, str. 29).

**) Uwagi nad uwagami, str. 99.

pograniczne „chłopów z Mołdawii i Turczyzny, do Polski wracających lub przenoszących się, zapisywały w osobnym rejestrze i wchód ułatwiały... Cyganów zaś wchodzących zatrzymywały“ *). Los włościanina widocznie lepszym był tylko w Prusach, i tak mniemali spółcześni. Maciek, czyli raczej Jezierski kasztelan przez jego usta, powiada: „Bywałem ja też w Prusach, jeżdżąc do Torunia po korzenie, a najwięcej po słodką gorzałkę, pierniki i wino. Falsz mi powiadali, że tam ludzi bez sumienia obdzierają: a tam wsie ludne choć na piasku, u chłopca wszystkiego pełno, w chałupie wszystkiego dostanie, a u nas w Polsce z chałupy często niema czem psa wywabić; powiadali mi tam chłopci, że zapłaciwszy, żołnierz do chałupy nie zajrzy“ **).

Dla wierności obrazu winniśmy wszakże zaznaczyć, żeśmy znajdowali też wskazówki lepszego bytu włościan polskich tu i owdzie. Wawrzecki wspominał o kmieciu dostatnim, kilkanaście sztuk sprzężaju mającym i siedzącym na ziemi najżyźniejszej ***). W Litwie chłopci byli ubożsi, a Żydzi bogatsi, ale w Koronie spostrzegano mniej kradzieży, mniejszy ucisk, gęściej trafi się chłop umięjący czytać, bo „z polerowniejszym narodem prowadzi handel“. Skrzetuski twierdzi, że w województwach Krakowskim, Sandomierskim, i niektórych wielkopolskich powinności były najcięższe; że tam gospodarze nie chcieli iść na role kmiecie, bo cały zarobek i wszystkie prace musieli obracać na wyżywienie i zapłacenie czeladzi, na zaspokojenie powinności dworskich. Ale autor dziełka „O poddanych polskich“ powiada, że właśnie w województwach wielkopolskich, Poznańskim, Gnieźnieńskim, Kaliskim, Sieradzkim i w Małopolsce w Krakowskim „chłopi są wolniejsi, oświeceńsi“. Inny też autor zapewnia, że tu „większa część ludu wiejskiego żyje przystojniej i le-

*) Prace Ekon. A/25, str. 151.

**) W s z y s c y b ł ą d z a, str. 38.

***) Dyaryusz Urzędowy. Sesya 56 dnia 29 stycznia 1789 r., t. II, część 2, str. 341.

piej, nizeli niektórzy szlachcic lub wolny mieszczanin; ma odzież przystojną i składną z najlepszego krajowego sukna, pomieszkawanie wygodne; lud jest zdrowy i czerstwy, ma liczne, dobrze wyrosłe i rzeźwe potomstwo“. Wybicki wspomina o gospodarzach zamożnych: „Czemuż chłop wolny u nas gospodarz dobry, czemu ma dobytek znaczny i pieniądze? Cała przyczyna jego dobrego mienia, że nie poddany“ *).

W ziemi Czerskiej natrafialiśmy na poddanych dziedzicznych, którzy utrzymywali służących **).

Pomimo tych spostrzeżeń cząstkowych sądzimy jednak, że na ogół stan chłopów szlacheckiego w Polsce był niezadowalający: w stosunku do naszych dzisiejszych wyobrażeń, okropny, w stosunku do krajów zachodnich XVIII w. gorszy o tyle, o ile dowolność prywatna i egoistyczna władza licznej klasy oligarchicznej jest straszniejszą i uciążliwszą od porządku państwowego, od władzy chociażby nieograniczonej jednego monarchy.

27. Czyż nic nie robiono ku poprawie takiego stanu rzeczy w epoce Stanisława Augusta? Co myślało i przedsiębrało stronnictwo reformy z epoki sejmu czteroletniego? Co uczynił Kościuszko?

„Wyda potomność wyrok o wieku, ludziach; i panowaniu Stanisława Augusta. Cele od skutków, wady od przymiotów, winy od nieszczęść oddzieli ręka prawdy“, pisał Czacki, świadek i uczestnik tej epoki. Minęło już całe prawie stulecie, zmieniły się wszystkie niemal warunki życia i wyobrażenia: czas przeto podnieść apelację Czackiego i „ręką prawdy“ do akt owej epoki sięgnąć.

---

*) Skrzetuski: l. cit. II, str. 194. O Poddanych Polskich, str. 32, przypisek 25; str. 42, przypisek 29. Sposób łatwy i pewny ulepszenia losu ludzi poddanych 1792 r. Warszawa; Dufour, str. 31; Wybicki: Listy Patryotyczne 1777, str. 194.

**) Akta Komisji Porządk. Cyw. Wojsk. Ziemi Czerskiej; księga 2, str. 333.

Ku zalecie i chlubie Stanisława Augusta zaświadczyć mamy obowiązek, że od pierwszych chwil aż do końca panowania swego chował w sercu najżyczliwsze dla ludu poddańczego uczucia; że rad był zawsze czynić wszystko, co można było, dla polepszenia jego doli. Już dnia 1 Grudnia 1764 r. pisał do zacnego Andrzeja Zamojskiego, kanclerza w. k.: „Póki dziedzic przywłaszcza moc życia i śmierci nad poddanym, póki trochę pieniędzmi odkupić można zabójstwo chłopu, póty nie mam w duszy mojej spokojności, póty nie śmiem słyszeć od cudzoziemców o naszym narodzie, któremu nikczemne kupno bezkarności wyrzucać można“. Potem w roku 1775 pod d. 20 lutego reskryptem dziękował księdzu Pawłowi Ksaweremu Brzostowskiemu za nadesłanie „Ustaw“ jego, o których niżej mówić będziemy: „Mości Xięże Referendarzu W. X. Lit. Uczyniłeś W. Pan rzecz przyjemną dla Mnie, przysyłając jako żądałem, Ustawy dla włości swojej Pawłowa, jako i dzieło, z Uwag Ekonomicznych zebrane, co tem milej przyjmuję, iż żywiołem jest duszy mojej uszczęśliwienie społeczności ludzkiej, i czuję w sercu radość, gdy zacny obywatel oświecenia swego na ten koniec używa i powszechności udziela. A jako wdzięcznym jestem W. Panu za tę attentę, tak o łaskawych względach dla niego upewniając, Boskiej W. Pana polecam opiece. Dan w Warszawie... Stanisław August Król *)

Przy bezsilności władzy tak nawet szczere i gorące intencje króla nie wróżyły jeszcze bezpośrednich reform w prawodawstwie i urządzeniach państwowych, dopóki dziedzice, wszechwładni na sejmach, tych intencyj nie podziela. Wszakże wywierał król wpływy znakomite, rozrządzał zawsze licznym stronnictwem, nadawał ton nie tylko dworowi swojemu, ale też różnym kołom szlachty na prowincyi. Było to więc pomyślnym dla sprawy włościńskiej wypadkiem, że na tronie

---

*) Cz a c k i: O Lit. i Pols. prawach wyd. Turows. II, 227 w przyp. Też same słowa są przytoczone w broszurze Kazim. Młodeckiego: O polepszeniu teraźniejszego stanu włościńskich uwagi, Warszawa, 1815

zasiadł człowiek dla niej życzliwy i humanitarnymi zasadami owoczesnej filozofii oświecony *). Za naszych czasów nie mało napisano wyrzekań (np. J. I. Kraszewski) na cudzoziemczyznę, która panowała na dworze Stanisława Augusta i rugowała narodowy strój i narodowy obyczaj w warstwach wyższych społeczeństwa polskiego. O ile moralniejszym i patryotyczniejszym mogłoby być społeczeństwo bez tych wpływów? trudno orzec. Tyle przecież mamy pewności, że na stosunki poddańcze cudzoziemczyzna ta wywierała wpływ dobroczynny. Czytaliśmy w Pamiętniku Historyczno-Politycznym uwagę, że szlachta kontuszowa odznaczała się „sarmacką” dla chłopów swoich srogością, francuzkie zaś fraki i szpadki łączyły się zwykle z łagodniejszym usposobieniem **).

Snadź chwyciły się wielu umysłów nowe idee, jeśli wkrótce mogła się zrodzić suplika Tarczyńska, czyli dokładniej: „Projekt znaleziony w Tarczynie w r. 1767 po jarmarku św. Trójcy“. Autor tego pisma woła, że poddaństwo jest pogwałceniem prawa przyrodzonego, równości w obliczu praw i obowiązków; przytacza, że u samych pogan usamowolnienie następuje po 7-letniej niewoli; wykazuje wątpliwość zdania, które usiłowało przeciwko prawdzie historycznej i rozsądkowi oprzeć poddaństwo na pochodzeniu

---

str. 10. Reskrypt z własnoręcznym podpisem w archiwum hr. Konst. Przędzieckiego.

*) Na wieczorach czwartkowych były podobno czytane czasem rozprawy o włościanach, jak np. Pamiętnik I, z roku 1772, o którym wspomina Wacław Alex. Maciejowski w swej Historii włościan. (Warszawa 1874, str. 365).

***) Podobnież w „Uwagach nad Uwagami“ (str. 21) czytamy: „Choć trzpiotowate peregrynanty (wyjeżdżający za granicę) domowe cnoty i wady w inne obyczaje zamienili, jako to: pospolicie pijaństwo w lubieżność, politykowanie w żarciki etc. przynajmniej nieludzkie i dzikie okrucieństwo w litującą ludzkość przemienili, tak, iż pod tymi zfrancuziałymi paniczami poddaństwo już daleko łagodniej traktowane bywało i może po części tym postronnie złagodzoną obyczajom winniśmy zachowanie jakiej części rolniczych nędzarzów, z którychby starożytna obyczajów srogość kraj jeszcze bardziej była wypleniła“.

kmieci od Chama; przypomina, że ich stan pierwszych dał królów Polsce: Krakusa, Mieczysława „Złotniczka“, Leszków, Popiela i nareszcie Piasta podniesionego na króla „z obywatela Kruszwicy dóbr J. K. Mci“, a następnie Ziemowita Leszka „kość z kości naszych“; odrzucając teorię pochodzenia szlachty od cesarów rzymskich, albo od ludów germańskich „dostała, mówi, władzy i znaczenia, wprzód woły wyprzągl-szy z pługą“. Domaga się przywrócenia praw politycznych: „wszystko nam zamknięto do dostąpienia stanu szlacheckiego i duchownego“. Wylicza swe krzywdy, ucisk od duchowień-stwa, wydawanie furazu żołnierzom, surowe obchodzenie się i dowolność urzędników. Za oddawane czynsze i daniny, dziesięciny z pasiek, cóż w nagrodę odbieramy? Gąsiorzy i łańcuchy“. Wyrzuca wypuszczanie arend starozakonnym, utrudnienie przystępu do dziedziców, rozpustne ich życie, że „ich (suplikantów) synów do brania nałożnic swoich przymusza-ją“. Wskazuje na swe łachmany i ubóstwo; „Gdzie taka nę-dza chłopów jak w Polsce?“ „Wolimy do ostatniej zguby wyciągnąć się, niż mieć nam miłe dzieci na dopełnienie am-bicyj waszych“. Oświadczają, że dla wspólnego porozumienia się biorą za hasło: „mizeryę i łzy“. Wskazują na niebez-pieczństwa otaczające szlachtę, na inne kraje, w których lud rządzi się wszechwładnie; przypominają, że pamięć o pra-wach ludowych, pomimo długoletniej poniewierki, nieprzer-wanie się wiążąc od czasów Piasta, odezwała się za Chmiel-nickiego, aż do niepokojów jeszcze świeżych w Krakow-skiem (w r. 1755); że opór przeciwko nim byłby bezskute-czny; że nie są garstką, że szlachta miałaby do czynienia „nie z żydami“; że opór sprowadzi nieszczęście tylko na szlachtę, bo dwory szlachty stoją im otworem i sami ich bezpieczeństwa są stróżami; że mają w pośród siebie ludzi, którzy o ich dobro dbają. „Rozsyłamy ten akt w polskim i greckim (niewątpliwie rusińskim) języku, zachęcając do czyn-ności obywateli koronnych i W. X. Litewskiego prowincyj-połączonych“. Żądanie swoje wyraża w dziewięciu arty-kułach, jako to: 1) używalność lasu; 2) zupełna własność

gruntów kmiecych („jakże może być dobry poddany, gruntu dziedzicznego nie mając?”); 3) podwód nie więcej nad 2 w roku i nie dalej jak mil 12; 4) stróża jedynie do dworu; 5) wolność osobista z obowiązkiem obsadzenia swego miejsca odpowiednio zamożnym gospodarzem; 6) używalność pastwisk za opłatą 2 złp. od konia; 7) przypuszczenie najmniej czterech przedstawicieli do obrad publicznych; 8) za przyznanie sobie powyższych praw „przeciw nieprzyjaciela wiary i ojczyzny pomoc przyrzekamy po jednemu z każdego łanu”; 9) „a któraby wieś lub siedlisko uchylało się od tej akcyi, ci najpierwej naszej doznają surowości”. Nadto zapewniają, że „dysydentów i adherentów nie utrzymujemy”, zaklinają nawet szlachtę, żeby stroniła od sojuszów za granicą. Suplika ta jest podpisaną przez „Poddaństwo koronne przy wierze i wolności skonfederowane“ *). Ciekawy ten dokument, znaleziony w zbiorach ks. Czartoryskich w Paryżu w hotelu Lambert przez ks. T. Lubomirskiego, jest niełatwy do zrozumienia. Kto jest jego autorem? Trudno się domyśleć nietylko nazwiska, ale nawet stanu i stanowiska społecznego. Nie pisało go z pewnością „poddąństwo koronne skonfederowane“, bo o żadnej takiej konfederacyi nie wspominają dzieje społeczne. Wprowadzenie wyrazu „skonfederowane“, argumentowanie przez przykłady historyczne, wzmianka o dysydentach—wszystko to zdaje się wskazywać, że autorem jest szlachcic, a znów żądanie używalności lasu i pastwisk zdradza logikę chłopca. Obok śladów odczytania i poniekąd uczoności uderza niedokładność w określaniu pojęć prawnych, jak np. zupełna własność gruntów kmiecych, a zarazem obowiązek obsadzenia swego miejsca odpowiednio zamożnym gospodarzem w razie wyjścia ze wsi (art. 1 i 7); oczywiście autor myśli tylko o nierugowalności kmiecia z posiadanego gruntu, nie zaś o uwłaszczeniu jego i zniesieniu wszelkich węzłów poddaństwa. Podobnie niejasnym jest żądanie przy-

---

*) Rolnicza ludność w Polsce, przez T. Xcia L. Warsz., w drukarni Gazety Polskiej 1862, str. 43, 50.

puszczenia czterech kmieci do „obrad publicznych“; miałżeby autor myśleć tu o sejmie czy sejmikach? Pogrożki są mdłe; nie słychać w nich wcale echa wojen chłopskich, ryku namiętności, wzburzonych uciskiem. Nie mamy też śladów żadnych, aby to pismo dostało się do mas i wywarło wpływ jakikolwiek; nie ukazało się nawet w druku, o ile nam wiadomo; uważamy je tylko za „curiosum“, za próbkę dumać jakiegoś nawpół wykształconego plebejusza, posługacza szkoły, albo skrybenta przy szlachcicu.

Ważniejszym nieskończenie faktem jest dla nas wpiśnięcie do księgi praw pierwszej przychylniej chłopom ustawy na sejmie, wynikłym z konfederacyi Radomskiej z r. 1767—8. Wpływowi też Stanisława Augusta i jego wyfrakowanego otoczenia przypisujemy to prawo, że „jus vitae et necis w ręku dziedzica być niema“. Wyłuszczyliśmy wyżej niedostateczność tej ustawy, mianowicie opuszczenie procedury sądowej; samo jednak sformułowanie zasady prawnej miało większą doniosłość, niżby się na pozór zdawało. Szlachcic bowiem polski, pomimo anarchicznych wybryków, żywił w duszy głęboką cześć dla prawa: nie ważył się więc skazywać chłopą na śmierć, gdy mu konstytucya sejmowa prawa tego odmówiła. Nie wątpimy, że odtąd ustało wieszanie i ścinanie chłopów; a pewność tę czerpiemy nie tylko z przytoczonych wyżej głosów społecznych, ale też z ważnej zmiany w praktyce sądowej, że szlachcicowi, oskarżonemu o zabicie plebejusza, nie pozwalano odprzysięgać się samotrzeć *). Okrucieństwo w obchodzeniu się i smaganiu różgami do śmierci mogło się zdarzać wyjątkowo jako zbrodnia, jako materiał do statystyki karnej, a według praw natury ludzkiej zbrodnie stanowią przecie zjawisko nie ogólne, lecz wyjątkowe, w postaci pewnego procentu. Wypadki takiego okrucieństwa zdarzały się jeszcze za naszej pamięci w XIX wieku, aż do ostatnich

---

*) Czacki: O Lit. i Polsk. prawach II, 228, przyp. 1.

czasów istnienia poddaństwa w cesarstwie Rosyjskiem, pomimo surowości kar, wymierzanych przez sądy i prawo. Uchwała z r. 1768 była tedy pierwszym krokiem ku polepszeniu doli włościan; widzimy w niej wyraz poczynającej się w pierwszym okresie zmiany pojęć szlacheckich.

Nadto Stanisław August postanowił i uprzywilejował w sądach swych Asesorskich i Referendarskich „patrona ludzi ubogich“, który, będąc przyzwoitą pensją ze skarbu królewskiego opatrzony, obowiązany był utrzymywać sprawy w tychże sądach ludzi ubogich, bez brania żadnego od nich wynagrodzenia *). Korzystali z tego włościanie królewszczyzn. Nareszcie konstytucya sejmu 1784 w razie zabicia kmiecia nakazała grodom z urzędu występować i zabójcę pozywać, zagrożwszy niedopełnienie obowiązku grzywnami i więzieniem **).

Jednocześnie zrobiona była pierwsza też próba urządzenia gospodarstwa bez pańszczyzny i stosunku dziedzica z włościanami bez pęt niewoli. Naczelné miejsce należy się ks. Pawłowi Ksaweremu Brzostowskiemu, referendarzowi W. X. Litewskiego; w roku bowiem 1769 ogłosił on w Wilnie (w drukarni XX. Bazylianów): „Ustawy stosujące się do dobrego porządku i powinności osiadłych ludzi w dobrach Pawłowie czyli Mereczu“, i takowe w dobrach swoich, niedawno nabytych, niezwłocznie wprowadzać zaczął. Celem było: przez stopniowanie zmian dojść do usunięcia pańszczyzny i folwarcznego gospodarstwa, wprowadzenie czynszów i stałych pewnych danin ściśle na pieniądze obliczonych, a nadto podniesienie moralne i umysłowe ludności wieśniaczej, wyrobienie pojęcia prawa i własności, obudzenie ducha obywatelskiego. Szczegółowe urządzenia czterech wójtostw przedstawił p. Edmund Stawiski w I tomie Encyklopedyi Rolnictwa na podstawie druków i rękopisów autentycznych; tam przeto odsyłamy czytelnika. Tu nadmienimy tylko, że

---

*) Skrzetuski: Prawo Polityczne Narodu Polskiego 1787 II, str. 162 przyp. h.

***) Tad. ks. Lubomirski: Rolnicza ludność w Polsce, str. 50.

utworzone przez Brzostowskiego urzędy, sądy, zebrania gminne roczne i czteroletnie izby wyższej, oraz bank z 30.000 złp. kapitału zakładowego były czynne przez cały ciąg epoki, którą się zajmujemy. Urządzenia wojskowe wytrzymały nawet próbę wojny w latach 1792 i 1794. W Dzienniku Handlowym znajdujemy ogłoszenie, że są w Pawłowie grunta do osiadania i kupowania, że się nowa wieś buduje; w Pamiętniku Historycznym sprawozdanie z dzieła de Carosis, który z wielkimi pochwałami opisał urządzenie dóbr Mereckich po francuzku. *) Samych „Ustaw“ nie znaleźliśmy w znanych nam księgozbiorach; możemy dać tylko podobiznę tytułu książeczki z winietką, wydanej bezimiennie przez samego Brzostowskiego w ostatnich latach jego życia, (ob. str. 384, 385).

Jeszcze przed Brzostowskim, bo w r. 1760, ale bez tak dojrzałego planu, przedsięwziął uwolnić poddaństwo swoje, najprzód w dobrach Biezuń, ordynat Andrzej Zamoyski, mianowicie: puścił tak role jak grunta folwarczne w Jonnem i Elźbiecinie 15-tu gospodarzom za 1500 tynfów rocznego czynszu i kilka dodatkowych pomniejszych powinności, uwalniając od szarwarku i robocizn; w roku zaś 1765, przekonawszy się o porządnem prowadzeniu gospodarstwa i punktualnej opłacie czynszów, ponowił umowę czyli raczej nadanie swoje, zamieniając sumę ryczałtową szczegółowemi obrachunkami: „Grunta, role, łąki, ogrody... tudzież budynki... wiecznem prawem i nieodwołanem daję i wypuszczam, z której to roli, to jest: włóki jednej połowicznej każdy z nich corocznie czynszu płacić będzie po złp. 63 gr. 10, za masło złp. 20, za drób złp. 6 gr. 10, za drogę jedną Warszawską, gdy nie będzie potrzeby odprawienia onejże złp. 10, za pługów 3½ owsa miary koronnej ćwierci 5, pługiem dzień jeden lub inną robotą, z kosami na łąki Biezuńskie ciąć po dni 2½, jaj sztuk 15 od włóki jednej corocznie do skarbu mego i oddawać do zamku będą powinni... Trunki wszelkie z nizaąd inąd, jak tylko z karczem moich... brane będą pod sztrofem

*) D z. H a n d l. 1791, str. 200. P a m. H. P. 1785, str. 855.

na nieposłusznych 10 talarów“. Dalej określa dziedzie warunki spadkobrania, opieki nad nieletnimi, wywłaszczenia złego gospodarza, sprzedaży, darowizny i „prze Frymarchenia“

L'aison *de Lawlow*
 1767 *jusqu'à 1793*
Catelinan jr.

gospodarstw; opisuje sądownictwo przez sołtysa, magistrat bieżuński i władzę dworską, utrzymywanie ksiąg aktowych, opłatę dziesięcin, składkę na potrzeby gromady, sprowadza-

nie soli suchedniowej z Płocka i użytkowanie z lasów *).
Przed r. 1769 reforma wprowadzona już była w dobrach

P A W Ł O W

OD ROKU 1767 DO ROKU 1795.

OD IEDNEGO DOMOWEGO PRZYIACIELA

O P I S A N Y.

---

*O fortune sejour! o champs aimes des cieux!
Que, pour jamais foulant vosprés delicieux,
Ne puis-je ici fixer ma course vagabonde,
Et connu de vous seuls, oublier tout le monde.*

W WILNIE I WARSZAWIE
U I Ó Z E F A Z A W A D Z K I E G O.

---

1 8 1 1.

Olszewo. Szczegółów nie znamy. Tyle tylko wiemy, że

---

*) Oryginały obu nadań, wydrukował Tad. ks. Lubomirski,
w dziełku p. t. „Ludność Rolnicza w Polsce 1862. str. 79—84.

Zamoyski zniósł pańszczyznę i zamienił ją na czynsze, że zachęcał do pracy, rozdając włościanom nagrody na św. Józef za najcieńszą sztukę sukna i najlepszą przędzę, że stan włościan poprawił się w krótkim czasie do niepoznania, że najmowali sobie bakałarza, że pana swego pokochali i, gdy

Andrzej Zamoyski,

kanclerz w. k. † 1792.

przyjeżdżał do jakiejś wsi, spotykali go tłumnie, że te urzędzenia istniały jeszcze w r. 1793, chociaż podobno w tych wsiach, które czynszów nie były w stanie wypłacić, odrobiano pańszczyznę *).

*) Zbiór niektórych materyj politycznych przez A. P. 1774, str. 150; Schultz: Reise e. Liefl. II, 100; Wybicki: Listy Patryotycz. I, str. 297; Jezierski Jacek wspomina, że Zamoyski „do pańszczyzny

28. W okresie drugim rozwój pojęć humanitarnych objawia się coraz wyraźniej, poczucie potrzeby reform udziela się coraz szerszym kołom.

Jeszcze w 1773 r. „obronę chłopską“ zaczął X. Karpowicz w Wilnie swemi kazaniami jubileuszowemi *).

W r. 1774 wyszła z druku książka X. Antoniego Popławskiego, w której znajdujemy paragrafy, a nawet całe rozprawy o stosunkach włościańskich. Autor z zupełną szczerością, swobodą i z głębokiem poczuciem sprawiedliwości wytyka różne nadużycia, zdzierstwo, nieludzkość dziedziców **). Mocnemi rysami określa sytuację. „Przypatrzmy się nieco poddanym naszym, tym najgodniejszym politowania sierotom... Nic w kraju nie mają własnego i własnej nawet dla siebie osoby, którą pospolicie na pieniądze sumę rachować zwykliśmy. Żadnej zastony od prawa... jedyna ich obrona w ucieczce, mizeryi, poniewierce. U nas chłopiek jedno jest co bydłę,

---

wrócić się musiał“. Wszyscy błędzą. Rozmowa rolnika z panem (I-a) 1790, str. 20. Anonim zaś: „Nie wszyscy błędzą“. (Warszawa 1790 Zawadzki), na str. 23 podaje za powód powrotu do pańszczyzny, że na Zamoyskiego „krzyczeń poczęto...“ i miotać ze wszystkich stron zjadliwe pioruny, wzburzycielem go zowiąc spokojności powszechnej.

*) O Poddanych Polskich r. 1788, str. 10 przyp. 4.

**) Naprzykład: „Gdybyśmy mogli po wioskach polskich porachować z jednej strony te daniny, robocizny, podatki, szarwarki, czynsze, któremi dwór obciąża poddanych; z drugiej, gdyby przyszło na pieniądze otaksować intratę wraz z expensami z gruntu chłopskiego: zaiste pokazałoby się niezawodnie, że... tyle prawie robią chłopci dla pana, ile warta cała ich krescencya, a nie sama czysta intrata; że gdzieindziej więcej powinności odpowiadają nad szacunek krescencyi; że nakoniec praca ich własna, która sprawiedliwej warta jest zapłaty, za nic prawie bywa poczytana“. „W niektórych miejscach pozwolono arendarzom tyle a tyle na rok wódki i piwa narzucać na chłopca, tyle mu rachować garncy od wesela, chrzcin i od pogrzebu“. „Tyle i tak często ginie u nas marnie po wsiach ubogiego społeczeństwa! Zkąd to? Nie z niedostatku cyrulików ale... z biedy ostatniej i mizeryi wieśniaków, do której oni przychodzić muszą dla uciążliwego i wcale niewolniczego stanu“. (Zbiór niektórych materyi politycznych przez A. P., str. 74, 77, 48).

które sprzedajemy, kupujemy, targujemy, do roboty pędzimy, jak nam się podoba“. Wykazuje niebezpieczeństwo takiej sytuacji: „Sama nawet społeczność cywilna żadnąby miarą nie mogła być uszczęśliwiona, gdyby ufundowana była na podobnej nierówności, albo raczej niesprawiedliwości, ponieważ na ten czas musiałaby, co jest niepodobna, utrzymywać razem i chcieć pogodzić na łonie swoim gwałt i moc z bezpieczeństwem, wojnę z spokojnością domową, przyzwoitą wolność z niewolą cywilną“. Nareszcie wyciąga wnioski i stawia swoje żądania: „Ani na kosztownem sprowadzeniu cudzoziemców pierwsze fundamenta ludności zakładać mamy, ale na uszczęśliwieniu upodlonych obywateli... Nie mamy tylko dwa niezawodne sposoby, to jest: oswobodzenie z ostatniej opresji rolniczego stanu, z kmieci i chłopów złożonego; drugim jest wydoskonalenie rolnictwa“. „Własność i wolność łożenia i zażywania onejże, a do uszczęśliwienia kondycji ludzkiej nadane od natury, trzeba koniecznie ubezpieczyć dla wszystkich w kraju porządnym, osobiście dla rolników... własność osoby, pracy i majątku“. „Trzeba koniecznie najprzód niektóre prawa ogólne odmienić, powtóre dla ich (włościan) ubezpieczenia sądy sprawiedliwości wyznaczyć“. „Niepomiarowane pańszczyzny i arendy Żydom usunąć“. Układa też plan oświaty ludowej w rozprawce p. t.: „Zdanie na podaną w r. 1770 do rezolucyi kwestyą następną: Jakie nauki należałoby dawać kmiotkom, tej szacownej części społeczeństwa ludzkiego, a tak u nas upodlonej“ *).

Popławski od r. 1780 był profesorem i rektorem seminarium akademickiego w Krakowie. (Um. 1786), Nie wątpimy, że szczeplił słuchaczom swoim te słuszne zasady i światłe pojęcia **).

*) Tamże, str. 56, 57, 54, 48, 72, 119.

**) Dr. J. B. Marchlewski w studium p. t. „Fizyokratyzm w Polsce“ (Bibl. Warsz. 1896, IV s. 331—5) przyznaje Popławskiemu „wielką zasługę“, że uwolnienie chłopów wymotywował argumentem ekonomicznym, który następnie był powtarzany w licznych pismach reformatorów owoczesnych.

Kilka świątłych myśli puścił w obieg Barss w przełożonej z francuzkiego, ale właściwie przerobionej rozprawie p. t.: „Mowy za czterema stanami: kupieckim, rolniczym, żołnierskim i ludzi uczonych“, wydanej w r. 1775 (u Dufoura).

Już od r. 1775 zajmuje się losem włościan Józef Wybicki, szlachcic z Prus Królewskich, miernej fortuny, ale wielkich zdolności umysłowych, chciwy wiedzy, oswojony z naukami politycznymi na uniwersytecie Lejdejskim, dzielny patriota, znany już krajowi ze śmiałej protestacji na sejmie 1768 r. Zwiedziwszy Pawłów X. Brzostowskiego, wydał opis urządzeń tamecznych p. t.: „Podrózny w Pawłowie“. Potem od dnia 13 grudnia 1776 r. zaczął wydawać „Listy Patryotyczne do JW. ex-kanclerza Zamoyskiego, prawa układającego, pisane“ (Warszawa Gröll, tomów 2). Właśnie w 1776 roku sejm zlecił Andrzejowi Zamoyskiemu ułożenie nowego kodeksu; Wybicki rozważa, jakie reformy powinien nakazać prawodawca we wszystkich częściach ustroju państwowego, a listy VI—IX poświęca przeważnie sprawie włościańskiej. Pod wpływem spólczesnej filozofii francuzkiej dowodzi zasady ogólnej, „że poddaństwo jest przeciwne prawu natury“, że „człek się przedać nie może“. Potem ze stanowiska ekonomicznego formuluje pytanie: czy chłop żyć w poddaństwie i żadnej własności mieć nie powinien, aby dziedzic mógł mieć wszystko i kraj cały był bogaty? Naturalnie ma już na pogotowiu odpowiedź odmowną. „Gdziekolwiek u nas dziedzic wolnymi chłopami uprawia rolę, albo gdzie sam sobie człek wolny pracuje, tam żniwo zawsze bujniejsze, tam dzikich nie widzieć zagonów... Osłabłe państwo hiszpańskie zostaje w niedostatku, że blaskiem złota Ameryki uwiedzione, wpadło w gnuśność i zaniechało rolnictwa; nędznieje Polska, że szkodliwa chciwość w dziedzicach w poddaństwo, nic nie mające, wprawiła rolnika“. Że „wolność osobista i własność wyrobku“ pomnaża w kraju obfite żniwa, dowodzi tego przykładem Szwajcaryi i Anglii, porównaniem wywozu polskiego

(59.473 łasztów) z angielskim (165.141 łasztów) przy równych prawie przestrzeniach. Obliczywszy ludność Polski na podstawie liczby dymów (na 5,391.364, za mało jakieśmy widzieli w §. 7) i porównawszy ją z ludnością Anglii i Francji, wnioskuje, że poddaństwo „wygubia rodzaj ludzki“; przeciwnie, zniesienie poddaństwa wpływa na pomnożenie ludności. Tezę tę udowadnia obliczeniem statystycznym przyrostu w dobrach Biezuń, gdzie A. Zamoyski zaczął uwalniać poddanych od r. 1760; za podstawę służą autorowi księgi metryk i rejestra w okresach 1750—1760; 1760—1769, 1769—1776, a rezultat wykazuje chrztów: w okresie pierwszym 43, w drugim 62, w trzecim 77. Gromi za brak sprawiedliwości dla chłopca, a nie zadawalnia się konstytucją 1768 r. o odjęciu dziedzicom prawa życia i śmierci nad chłopem, ponieważ nie oznaczyła jasno procedury sądowej. W końcu formułuje swój program w następujących wyrazach: „Dosyć się tłómaczyłem, co ja przez wolność dla poddanych rozumiałem... Niech wieśniak zawsze będzie rolnikiem, ale niech go do rolnictwa sprawiedliwość i własność zachęca, niech mu stan jego uczyni się miłym. Jeżeli chcemy pana uczynić sędzią chłopca, przepiszmy mu reguły jako sędziemu, a że być może, że go ten jego sędzia, ten asystent ukrzywdzi i przeciwko prawu z nim postąpi, upewnimy osobę publiczną, któryby, całości przestrzegając prawa, stał się obrońcą rolnikowi wtenczas, gdy się pan jego stanie mu tyranem. Nie chcę, aby rolnik stał się włóczęgą; chcę, aby wiecznie do tego należał gruntu, na którym się urodził: lecz niech mu kontraktem, lub jakąkolwiek umową na piśmie, pan tę wieczną utwierdzi własność, by od dziwactwa i momentalnej woli dziedzica lub ekonomia los jego nie zawisł... Gdy rzecz niezawodna, że państwo, szczególnie rolnicze, w ubóstwie nędznieć musi, uczynimy chłopów razem płonnikami kunsztów i przemysłu. Ożywmy tym końcem tyle razy wspomniane przezemnie Albrychta prawo. Niech syn jeden lub dwóch dziedziczą ojca grunta, niech je sprawiają, a drudzy bracia niech otrzymają wolność, by przez warsztaty i prze-

myśl powiększali produktów szacunek“ *). Zasady te weszły do Zbioru Praw, nad którym Wybicki pracował jako pomocnik, przybrany przez ex-kanclerza; były one zapewne owocem wspólnych narad, jakie się toczyły przy gromadzeniu materiałów, przeglądaniu korespondencji z uczonymi prawnikami zagranicznymi, a wreszcie i na posiedzeniach. Ile w tem jest autorstwa Wybickiego, a ile Zamoyskiego? oddzielić niepodobna. Wiemy tylko z Pamiętników, że prawo Olbrachta było przez Wybickiego znalezione i Stanisławowi Augustowi pokazywane, oraz, że „Listy Patryotyczne“ były czytowane na obiadach czwartkowych u króla, lecz nikt o nazwisku ich autora nie wiedział **). Zbiór Praw był przygotowany już w r. 1778, ale Stanisław August odroczył wniesienie jego do 1780 roku, w nadziei, że wtedy da się zebrać większa liczba światłych postów. Dla bronięcia projektu przed sejmem miał Wybicki z polecenia królewskiego wystąpić jako kandydat do poselstwa w Środzie, lecz jeden z kasztelanów Wielkopolskich podburzył przeciwko niemu szlachtę, tak, że jedni wołali: „Oto ten jegomość, coby chciał chłopów w szlachtę obrócić, a nas w chłopów“; inni zaś: „Onto chciał nasze córki w chłopianki obrócić“! Kilku opojów miało się nawet zacząć w dzwonnicy z wrogimi zamiarami. Ostrzeżony o tem przez Raczyńskiego i przyjaciół swoich, Wybicki nie przyszedł wcale do kościoła i wyjechał ze Środy, zrzekając się kandydatury ***). Tak więc jego „Listy“ nie miały na razie powodzenia. Na sejmie czteroletnim ukazuje się Wybicki, jako reprezentant mieszczan, mianowicie jako delegowany od Wydziału Wielkopolskiego. Bardzo czynny podczas powstania Kościuszkowskiego, jako czło-

---

*) Listy Patryotyczne, wydanie 1777 Grölla, tom I, str. 160, 172, 213, 220, 221, 240, 250—2, 289, 297, 310, 300, 331, 363, 364—5.

***) Pamiętniki Józefa Wybickiego, wyd. Edwarda Raczyńskiego tom V, str. 6 następ. 13, 16.

***) Tamże, str. 37—40.

nek Rady Zastępczej w Warszawie, oraz komisarz cywilny przy generałach Mokronoskim i Dąbrowskim, był zawsze jednym z najgorliwszych, najświetlejszych i najzasłużeńszych pracowników na polu odrodzenia narodu. Po zdobyciu Warszawy przez Suworowa, udał się do Francji, przyczynił się wielce do utworzenia legionów polskich, był komisarzem Napoleona I i przykładając się do urzędzenia Księstwa Warszawskiego, był następnie wojewodą, senatorem, prezesem Sądu Najwyższego i zakończył długi swój zawód polityczny dopiero ze śmiercią w r. 1822.

Głosy te na razie w ósmym dziesiątku lat XVIII w. nie wielu znajdowały chętnych słuchaczy, a nawet wywoływały zaprzeczenia w postaci innych broszur*), a w klasie

---

*) Tak w roku 1780 ukazały się „Myśli obywatelskie, z okoliczności projektu pod tytułem Zbiór Praw Sądowych mocą konstytucji z roku 1776 ułożonego, iakoteż z okoliczności Listów Patryotycznych do teiże materyi ściągających się“ (Akademickimi literami drukowane w Wroclawiu, str. 48). Myśl I dowodzi, że chłopci w Polsce nie byli niewolnikami i nie są, że jeżeli doznają ucisku, to jest tylko skutkiem anarchii, od której zarówno cierpi i szlachta uboga. Myśl II, że poddaństwo chłopów z swej istoty nie jest zawadą ani do przyczynienia ludności, ani do dobrego rolnictwa krajowego. Myśl III wykazuje niebezpieczeństwo § 5 w artykule XXXI o nadaniu wolności chłopu, o któregoby dziedzic nie upomniął się w ciągu roku; tym sposobem uwolniliby się wszyscy chłopci, uciekając i ukrywając się przez jeden rok. Zbija też § 6 o puszczeniu do rzemiosł drugiego i następnych, po trzecim, synów chłopskich, pozwala tylko udawać się do sejmu tym dziedzicom, którzyby chcieli chłopów swoich wolnością obdarować; „może z czasem wszyscy, zapatrzwszy się na zysk (takiego dziedzica), dopraszać się o to będą“. W myśli IV znajdujemy: „Modeliusz obmyślenia sprawiedliwości ukrzywdzonym poddanym“. Przyznaje przecież autor, iż „przywoita jest rzecz, aby sam ukrzywdzony miał przywilej dopomnienia się o rzeczywiste swe wielkie (!) krzywdy. Mają tę prerogatywę Żydzi; za cóż stan chłopski, użyteczniejszy krajowi i prawowierny, miałby być w tem upośledzony“? Jednakże w zastosowaniu i to dobrodziejstwo swoje ogranicza, żąda bowiem ustanowienia w każdym powiecie Protektorów, którzyby na pierwszą skargę chłopów pisali do dziedzica list instancyonalny, a dopiero w razie nieskuteczności tego kroku wydawali na piśmie świadectwo chłopu, upoważniające do wytoczenia spra-

bezpośrednio zainteresowanej — dziedziców — przyjmowane były z powszechnem niemal oburzeniem. Widzimy to najwyraźniej na usposobieniu sejmów.

Nie rozumiemy dobrze pobudek i celów, znajdujemy jednak wyraźne wskazówki, że w czasie pierwszego rozbioru trzy mocarstwa miały w umówionym planie nowego urządzenia Polski uszczuplonej artykuł o „wyzwoleniu włościan“ *). W tym duchu też przemawiał ambasador rosyjski Stackelberg na obradach delegacyi: „Zapewne nie małą przyczyną nieszczęśliwości Polski ta niewola ludu“ **). Może z natchnienia ambasadorów wytaczane były rozprawy o stosunkach włościańskich, a jawni stronnicy Rosyi, nawet zaprzędane obcym mocarstwom narzędzia, odznaczali się dziwną pochopnością do reform i na tem polu. Tak w r. 1774 sam Poniński wniósł na posiedzeniu Delegacyi Sejmowej projekt p. t.: „Warunek dziedzicom względem ich poddanych“, a popierali go Chreptowicz, podkanclerzy lit., przekładając, że „niewola ludzi jest przyczyną niezaludnionego kraju“, tudzież Massalski, biskup Wileński, który w te odzywał się słowa. „Mówię za wolnością ludu najnieszczęśliwszej kondycyi: równie od tych zawisła pomyślność ojczyzny. Któż nie wie, że u nas kilka mil kraju zaledwie tysięcy złotych czyni? A w cudzych krajach miliony... Trzeba złożyć Radę z wyznaczonych od Prześw. Delegacyi i te wszy-

---

wy dziedzicowi w sądzie grodzkim. Podobną niechęcią do reformy przejęte są „Reflexye nad projektem p. t.: Zbiór Praw Sądowych przez delegowanych od województwa Lubelskiego“, pisane w roku 1780, których treść znamy tylko z Historji Włościan p. W. A. Maciejowskiego (str. 371).

*) Artykuł XVIII planu wydrukowanego u Ferrand'a (Hist. de trois démembrements II, 129 podług Gazette de Leyde); „les paysans seront affranchis de la servitude et dans toutes les paroisses ils se choisiront leurs propres juges, desquels l'on pourra appeler 1) au seigneur territorial et de celui-ci 2) au gouverneur du district ou grad.

**) P. r. Deleg. Zagaj. VI część 2, sesja 42 z dnia 23 lutego 1775 roku, str. 123.

stkie dla ludu uciemionego ułatwić okoliczności, bo od tego zawisło szczęście lub nieszczęście całego narodu“. Jakie było brzmienie wniesionego warunku? Możemy się tylko domyślać, zabierając bowiem głos powtórnie w tej materii, Poniński dowodził potrzeby zabezpieczenia chłopom własności i zatamowania „wiele razy niewinnych ucisków poddanych“; uspakajał wszakże, iż projekt „nie ściąga się do majątku poddanych“, iż dziedzic ma być upewniony, aby jego wieś dla samej swawoli nie była pusta; jedynym zaś skutecznym do tego sposobem byłoby, zdaniem jego, postanowić, aby „każden idącego bez świadectwa chwycił“, aby też i na Ukrainie zakazano przyjmowania uciekających z innej prowincyi chłopów, aby i tam chłopci byli „glebae adscripti“.

Turski, bisk. łucki, godził się na zatrzymywanie chłopów przy roli, ale domagał się dla nich własności, aby „pan nadzwyczajnemi nie mógł ich obciążać zaciągami“. Pomimo takiego poparcia wnioszek nie przyszedł pod głosowanie, zapewne z powodu wstrętu i obaw, jakimi przejęta była większość, a jakie odbiły się wyraźnie w słowach Twardowskiego, wojewody kaliskiego: „cokolwiek im popuścić cugli (chłopom), byłoby dać nieomylnie przyczynę do ustawicznych buntów“ *).

Parę razy jeszcze podnoszoną była sprawa ludu wiejskiego w r. 1775. W lutym Sułkowski August, wojewoda gnieźnieński, wystąpił z jakimś projektem, który nawet pod rozprawę nie przyszedł, a takie wywołał oburzenie, że go dosłuchać nie chciano „z powodu zbytniej wolności dla poddanych.“ Potem przy wywoływaniu sprawy poddanych na nowo przez Frankowskiego, posła zakroczymskiego, Jezierski, poseł nurski, późniejszy kasztelan łukowski, wnosił, aby każdemu wolno było „uwolnić swoich poddanych“; ale i na tę propozycję wielu posłów

---

*) Protok. Deleg. Zagaj. IV, sesya 13 z dnia 6 czerwca 1774, str. 82—84.

powstało. Pomimo domówienia się samego Stackelberga, nie udało się wnioskodawcom przeprowadzić żadnej korzystnej dla poddaństwa decyzji; przeciwnie przy głosowaniu w sprawie dostarczania soli zapadła większością głosów uchwała „aby na dwory szlacheckie i duchowne mogło być 6 centnarów soli bez opłaty, u chłopu zaś nic“ *).

Cały przebieg tych rozpraw jest pełen politycznych i psychologicznych zagadek. Ile w nich było szczerych i świątłych pragnień „uwolnienia“, uwłaszczenia, a przynajmniej polepszenia losu włościan? Ile wpływów obcego ambasadora i przedajnego służalstwa jego projektem? Czy istnieje tu jaki związek z powołanym wyżej planem trzech mocarstw rozbiornych? Dowiedzieć się z pewnością nie jesteśmy w stanie; tylko w drodze kombinacji możemy wysnuć takie domysły: Poniński, jakkolwiek człowiek bystrych zdolności i oswojony z pojęciami postępowemi epoki, ale do gruntu zdemoralizowany, szukający wrażeń w kartach i winie, a zresztą na wszelkie interesa ludzkie i krajowe obojętny, mógł ułożyć swój projekt z natchnienia ambasadorów, od których grube pieniądze pobierał. I wojewoda gnieźnieński Sułkowski postępowaniem swoim podczas akcji rozbiornowej, oraz na stanowisku pierwszego marszałka Rady Nieustającej dał liczne powody do podejrzeń: wszakże głosy i wnioski jego (szczególnie w materyach finansowych) okazują umysł wykształcony ponad średnią skalę Izby sejmowej. Jako Wielkopolanin, sąsiad i stronnik Prus, mógł on też zapatrzeć się na lepsze urządzenia administracyjne i w szczerości ducha zapragnąć zniesienia samowoli dziedziców. Szczerść tę upatrujemy w śmiałości projektu, który szedł zapewne dalej niż wniosek Ponińskiego, skoro wywołał oburzenie większości i nie mógł być odczytany do końca. Jezierski Jacek przemawiał niewątpliwie szczerze, bo podobne żą-

---

***) Protok. Deleg. Zagaj. VI część II, sesya 36 z d. 17 lutego, 42 z dnia 23 lutego, 21 z dnia 10 lutego 1775, str. 85, 123, 49.

dania wyrażał na sejmie czteroletnim i w pismach. Chreptowicz Joachim popierał sprawę ludu poddańczego z głębi przekonań, ponieważ objawił je w czynie, w urzędzeniu dóbr własnych. Nawet biskup Massalski, pomimo pasma zbrodni, względem kraju spełnionych, miał jakieś poczciwsze dla włościan uczucie; wiadomo bowiem, że przed rozbiorem konferował z Russem o zreformowaniu Polski i że sam zrobił też próbę lepszego urzędzenia dóbr Ihumeńskich.

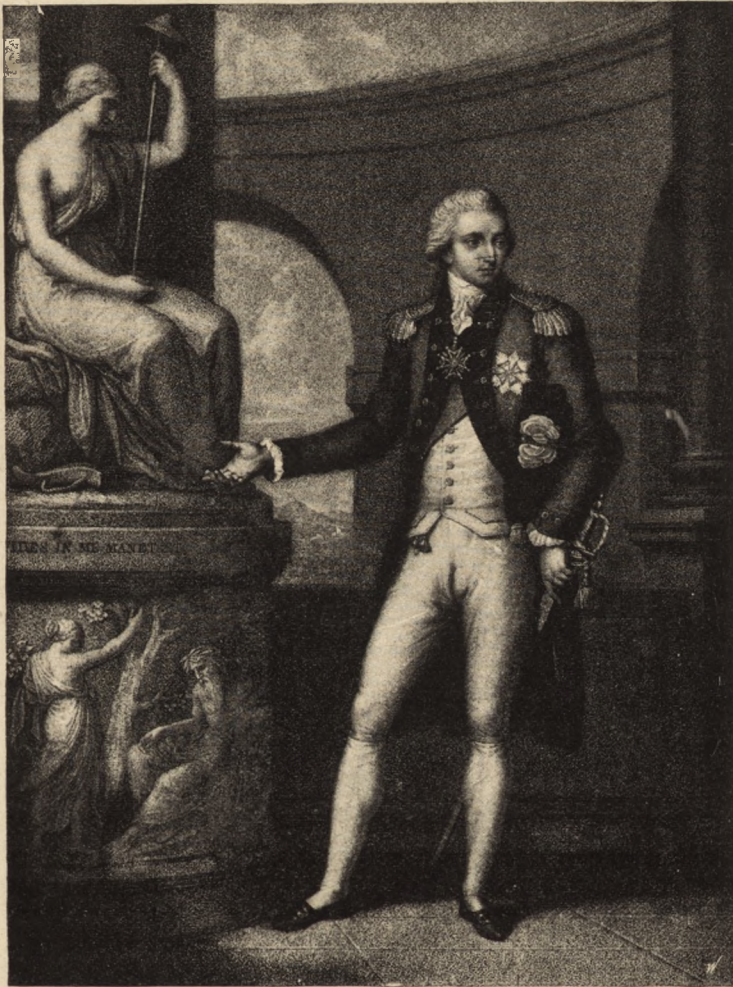
Wypadek ostateczny obrad jest dowodem widocznym, że Delegacya Sejmu rozbiorowego, a niewątpliwie też i cała masa szlachty, dziedziców, nie pojmowała potrzeby zreformowania stosunków poddańczych, nawet słyszeć o tem nie chciała. Popławski i Barss, nie znajdowali jeszcze posłuchu. Znalazły się wszakże znowu osoby pojedyncze, które się zdobywały na czyn, co najskuteczniejszym przemawiały do mas argumentem, bo własnym przykładem.

W r. 1774 wprowadził, jakieśmy już wspomnieli, Ignacy Massalski, biskup wileński, w swoim Ihumeniu nowe urządzenie, którego jednak bliżej nie znamy *).

W r. 1777 książę Stanisław Poniatowski, starosta winnicki, generał leutenant wojsk koronnych, później podskarbi W. X. L., synowiec króla, wprowadził ustawę czynszu generalnego w dobrach swoich Korsuńskich, obejmujących do 400.000 mieszkańców. Większa część ich została wyzwoloną przed r. 1789. Według brzmienia kontraktu, zawieranego z każdym gospodarzem, „włościaninowi, żonie jego, toż dzieciom i najpóźniejszemu ich potomstwu, grunta, łąki, ogrody, dom, gdzie mieszka i wszystkie zabudowania, oraz dobytek jego wszelki w wieczystą oddaje się posesją“. Wszelkie pańszczyzny zniesione; płacił się tylko czynsz w czterech ratach za kwitami bez żadnych dodatkowych opłat **). Był to czyn młodzieńca szlchetnego, po-

*) Kraszewski: Polska w czasie trzech rozbiorów II, str. 278.

***) Wzór kontraktu w Dz. HadI. 1791 r., str. 434. Trochę szczegółów jest w broszurze bezimiennej in folio z portretem Poniatowskiego,

Stanisław Poniatowski,

G. L. Podskarbi W. X. L. podług portretu przy broszurze, wymienionej na str. 398.

chodzący z pobudek czystych i bezinteresownych. Podróżujący w owym czasie Bernoilli znał go z najlepszej strony, jako człowieka, którego postępowanie było tak moralnem, że służyło za przykład wszystkim młodym panom. O wykształceniu jego oraz o świątłej tolerancyi przekonywa nas drugi czyn jego: przyjęcie całej kolonii dysydenckiej w Nowym Dworze nad Wisłą i nadanie jej prawa budowania kościołów *).

Joachim Litawor Chreptowicz, podkanclerzy Litewski, miłośnik literatury, prawdziwy filantrop, „autor Komisji Edukacyjnej“ — jak go nazywa Kollątaj, w województwie Nowogrodzkim, w dobrach Szczorse i Wiszniew, zniósł poddaństwo, nadał włościanom osobistą wolność, a za używalność gruntów żądał tylko trzeciej części plonu; oprócz szarwarków, stróży i podwód zniósł wszelką inną robociznę. Szczegóły o nim, jakoteż o zacnym synu jego hr. Adamie podali: Tad. książę Lubomirski i Edm. Stawiski **).

Pomyślne widoki otwały się dla sprawy włościan, gdy sejm 1776 r. powierzył pracę ułożenia kodeksu praw ziemnemu A. Zamoyskiemu, podówczas już ex-kanclerzowi w. k. ***). Ten przybrał sobie do pomocy Józefa Wybickiego, prawników Węgrzeckiego i Grocholskiego, „a najwięcej światła w duchu prawodawstwa prawdziwego przystarczali Krzy-

---

z tytułem: O ustanowieniu czynszu powszechnego. z francuskiego. M. D. CCC XIX (w Bibl. Uniw. Warszaw. IV, 18, 1/160).

*) Liske: Cudzoziemcy w Polsce, str. 236. Utrzymywał też Stan. Poniatowski własnym kosztem szkołę muzyczną w Warszawie, a zdolniejszych uczniów wysyłał do Włoch; po latach kilku wszakże zabrakło mu funduszków na dalsze prowadzenie (Reise e. Lief. IV, 63).

**) Kollątaj: Listy Aronima część III, str. 175. Encyklop. Rolnictwa I, 599. (Wyd. 2). Świeżo ukazała się dokładniejsza i głębsza biografia J. Chreptowicza w dziele Czesł. Jankowskiego, p. t. Powiat Oszmiański (Petersb., Krak. 1896 I, 290—297), skreślona przez Kazim. Podernię z dodaniem portretu.

***) Zamoyski złożył kanclerstwo podczas sejmu 1767—8 roku, niechcąc wyciskać pieczęci na nieszczęsnym dla kraju traktacie gwarancyi.

sztof Szembek, biskup płocki, i Chreptowicz, podkanclerzy litewski“. Korespondowano z Pestelem, profesorem Uniwersytetu w Lejdzie, i z wielu innymi uczonymi za granicą. W istocie, w przygotowanym dla stanów projekcie znalazły się artykuły, reformujące, jakkolwiek z ostrożnością i poławicznie, zasadę stosunków poddańczych. Zupełnej wolności osobistej, z prawem zmiany zamieszkania, oraz prawem trudnienia się rzemiosłami lub kunsztami, mogli używać pierwszy i trzeci syn każdego gospodarza, dwaj zaś koniecznie musieli zostać na roli. Instygator obowiązany był stawać w sądach i bronić włościanina od krzywd przez dziedzica zrzadzonych. Chłop, krajowy czy zagraniczny, jeśli nie wziął od dworu zapomogi, miał prawo okupić grunta i posiadać je prawem „lennem“, czyli raczej emfiteutycznym*). Ale praca ta poszła na marne. Właśnie reforma włościańska wywołała tak silne oburzenie na sejmie 1780 r., że cały projekt kodeksu, pomimo starań króla, odrzucono z wrzawą: „nie masz zgody“, z rzucaniem ksiąg na ziemię, bez czytania i w dyaryuszu ostrą rezolucyę zapisano: „niszczemy i tych praw... wskrzeszać i aprobować nie będziemy“ **).

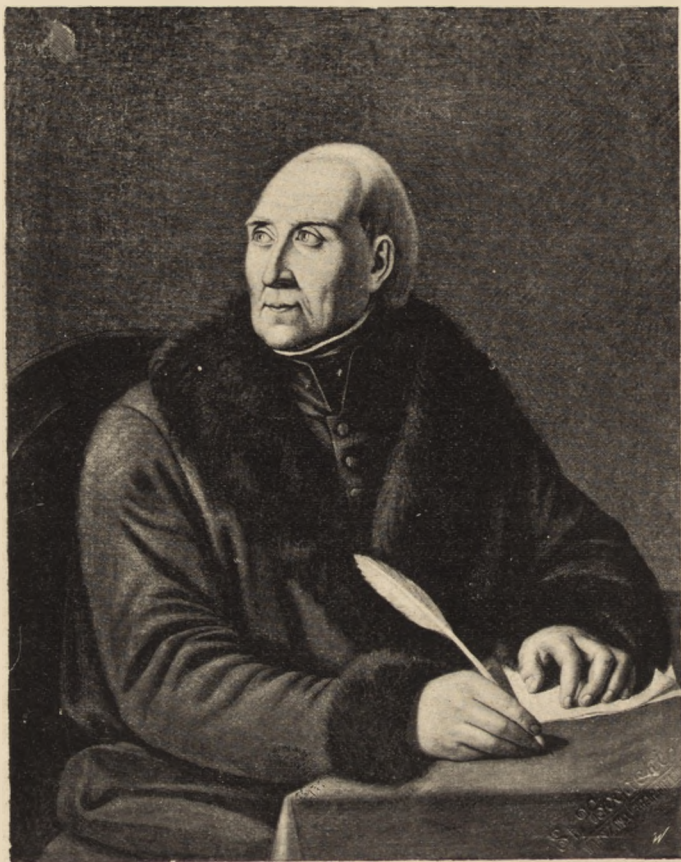
Więc łby szlacheckie były twarde, serca w samolubstwie zakamieniałe! Pokolenie, które Rzeczpospolitą ostatecznie zatraciło, które dało jej wydrzeć trzecią część ziemi i całą prawie niepodległość polityczną, czyż mogło się zdobyć na jakąkolwiek ofiarę z władzy nieograniczonej nad swymi poddanymi? czy zdołałoby zrozumieć, że reforma była niezbędnem i skutecznem lekarstwem na ruinę materyjalną, w jakiej pogrążonym był kraj cały?

---

*) Nie rozszerzamy się nad tym kodeksem, ponieważ jest świeżo wydany i ponieważ istnieje o nim specjalna praca p. Walentego Dutkiewicza prócz opracowań W. A. Maciejowskiego oraz mniej więcej obszernych charakterystyk u innych historyków.

***) Dyaryusz 1780, sesya 26 z dnia 31 października: „Oddalenie Zbioru Praw, przez Hr. Zamoyskiego ułożonych.

Jos. S. S.

Obraz olejny I. Sikorskiego, w posiadaniu D-ra Med. Antoniego Sikorskiego;
podpis na reskrypcie dnia 30 maja 1821 roku w zastępstwie Ministra
Spraw Wewnętrznych.

W dziewiątym dziesiątku stulecia działalność reformacyjna wzmoże się, bo wystąpi młode pokolenie i zacznie zabierać miejsca w literaturze, na urzędach i na ławach poselskich w Izbie sejmowej.

Ze względu na siłę wrażenia i wpływu, najważniejszym, niemal epokę stanowiącym wypadkiem, było dziełko nieznanego jeszcze młodego człowieka, umieszczonego w stanie mieszczańskim, później księdza z sukni, ale z usposobień i prac, męża stanu, Stanisława Staszycy. On pierwszy wynalazł i wymienił nowe hasło: odrodzenia narodu. Uczynił to w książce z dziwnym dosyć, a przynajmniej niestosownym do treści tytułem: „Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w. k.“, bo o Zamoyskim niema tu żadnych uwag, prócz kilku pobieżnych wzmianek. Właściwym byłby tytuł Frycza Modrzewskiego: O poprawie Rzeczypospolitej, a jeszcze lepiej: O zreformowaniu, o odrodzeniu Polski. W przedmowie, datowanej z Heilsberga, rezydencji biskupa warmińskiego, 20 Maja 1785 roku, pisze: „Przy tem zgwałceniu prawa narodów, przy Rzeczypospolitej Polskiej krajów podziale, ja zostałem niewolnikiem króla pruskiego. Moje ciało spokojnie dźwiga niewolnicze jarzmo Prusaka, ale moja dusza wolno myśli dotychczas. Już uspokoiła się miłość osobista; ale miłość straconego kraju często mi to za pytanie czyni: jeżeli nie masz dla reszty Polski ratunku?... Nikomu z panów tego dzieła ofiarować nie będę. Te samostne (ma znaczyć: samolubne, ambitne) dusze jeszcze po tem ostatniem doświadczenem nieszczęściu równie podłe, jak za panowania Sasów, tak za rządu Stanisława Augusta chowają między sobą zawziętości i klótnie... Panowie swojej osobistości i dumie poświęcić resztę Polaków gotowi. Stanowi rycerskiemu te uwagi ofiaruję. Niechaj szlachta sama o sobie myśli... Jeżeli wolności ocalić nie można, niech pamięta, że prócz wolności jeszcze zostaje się: imię, całość kraju, sława narodu, zasługi, urzędy do zachowania. Wielki narodzie! do-

pókadże w tej nieczułości trwać będziesz? Czyliż tak ginać myślisz, aby się nic więcej po tobie nie zostało, tylko niesława? Niemasz przykładu, żeby osiadłych na najobfitszej ziemi, udarowanych przez naturę szczególni przymioty kilkanaście milionów ludzi bez sposobu ratunku, owszem bez myślenia o sobie, z oziębłością niewoli czekało... W dziejach rodzaju ludzkiego jeszcze tylko nie dostaje dziejów i upadku wielkiego, a nikczemnego ludu, który bez ratowania się ginął. Czyliż to ohydne miejsce Polacy zastąpią?”

Poruszając w ten sposób najwyższe struny uczucia narodowego, od czasu Sobieskiego nietykane i zardzewiałe, Staszyc analizuje wszystkie urządzenia: edukację, prawodawstwo, władzę wykonawczą, sądownictwo, wojskowość, los stanów przygnębionych, stosunki zagraniczne, wytykając wady, proponując reformy, powtarzając groźbę: „Takie barbarzyństwo w XVIII wieku! Rzeczpospolita z takimi prawami, mając sąsiadem cesarza i króla pruskiego, czyliż długo utrzymać się sędzi?”

Łatwo domyśleć się, że przy tej rewizyi ogólnej nie zapomniał Staszyc o rolnikach i rolnictwie. Posługując się naprzemian rozumowaniem politycznym, cyframi porównawczemi, rachubą statystyczną i obrazowaniem fantastycznym, kreśli zły stan produkcyi i włościan. Niby w sennem marzeniu widzi człowieka w odzieży ubogiej, który pyta go: „coby ta kopa ksiąg przy królu znaczyła?” Byłyto księgi prawodawstwa polskiego, „które dają nam wszystkim życie, majątek i sławę, którym wszyscy naszą wolność i szczęśliwość winniśmy... Na te słowa rzuciły się łzy z oczu człowieka owego... westchnął i w te odezwał się słowa: Ach nie wszystkim te prawa zapewniają majątek i życie; w tej wielkiej kopie ksiąg tylko kilka tysięcy obywatelów znajduje sprawiedliwość; miliony tegoż kraju mieszkańców żadnego w nich nie mają ratunku. Z miliona tych nieszczęśliwych i ja jestem“. Następnie opowiada, jakiego ucisku doznawał od ekonomy, jak go później pokrzywdził szlachcic, nowy

nabywca wsi, jak wziął kilkaset złotych za zbiegłego ze wsi syna, a potem skatowawszy, w kajdany zakutego, kazał wrzucić do chlewa, domagając się powrotu syna. Daremnie poszukiwał sprawiedliwości: „Tylko ten, który mnie krzywdzi, tylko mój tyran być może moim sędzią“. W tym jednym przykładzie zdawało mi się widzieć nieskończone krzywdy miliona rolników, powiada autor. Stały mu łzy w oczach, odwrócił się ku oknu. Nagle spostrzegł „przed bramą mnóstwo ludzi, z których każdy trzymał w ręku papiery, a jak niegdyś przebrzydły Karon na brzegach Styxu groził, odpychał i nie dawał umarłym wiecznego pokoju, tak twardy na warcie dragon kolbą potraçał, bił i odpychał wszystkich. Pobiegłem dowiedzieć się, przez coby tyle ludzi z taką wzdargą poniewierano i bito? Dowiedziałem się, że to są ludzie z prośbą o ludzkość do ludzi. U jednych w ręku taki był napis: 4,500.000 najużyteczniejszych mieszkańców, których chociaż stan rozróżniać od ludzi zdaje się, przecież nam religia odkrywa jednaki z innymi ludźmi początek, ucząc, że wszyscy od jednego ojca pochodzimy; że każdy inny człowiek jest naszym bliźnim: więc na miłość bliźniego zaklinamy, prosząc nie o co innego, tylko aby równą z każdym innym człowiekiem sprawiedliwość mieliśmy, ale ten, kto nas krzywdzić może, nie był we własnej sprawie i stroną i sędzią. U drugich widziałem ten wyraz: Milion kilkadziesiąt tysięcy kobiet, które w krótkim czasie w dwójnasób kraj zaludnią, jeżeli podług praw boskich, nie pańska wola, ale własna ich wola ślub małżeństwa ważnym uczyni; jeżeli jednej wsi granice nie będą dla nich człowieczeństwa granicą. U innych czytałem: Milion czterekroć sto tysięcy ludzi młodych, jeszcze 20-tu lat nie mających, przyrzeka w lat kilka liczne Rzeczypospolitej wojsko, obiecuje powiększyć krajowe bogactwa, oszczędzić te miliony, które cudzoziemskim fabrykom bez powrotu kraj wypłaca, jeżeli, zamiast uporczywej i namiętnością omamionej dziedzica woli, prawo wróci im wolność naturalną pracowania koło swej żywności wszelkimi pozwolonemi w kraju sposoby i uczenia się według każdego chęci i zdad-

ności różnych fabryk i rzemiosł; jeżeli nie jedna wieś, ale cały kraj będzie ich krajem“ *)).

W innym miejscu potępia pańszczyznę: „Sposób naszych pańszczyzn jest przeszkodą do ludności i do powiększenia się urodzajów. Gdyby, zamiast pańszczyzny dniowej, wyznaczono każdemu chłopu pewny wymiar roboty: i kraj i dziedzic zyskałby. Niech na ten koniec sejm przepisze ustawy, wyznaczając każdemu chłopu, stosownie do roli, którą posiada, liczbę morgów, którą powinien zorać, uprawić; z nich zboże użąć i umłócić; wiele siana zebrać etc. etc. Ani wprzód sprawiedliwości dla chłopu wyznaczyć nie można. Z terażniejszym pańszczyzny sposobem, zamiast sprawiedliwości, bałamuctwa działałyby się. Tylko chłop czynszowy i chłop działową robotę odprawiający do sprawiedliwości jest zdatnym. Pańszczyzny dzisiejsze, nie mogą uczynić człowieka zdatnym do odbierania sprawiedliwości, nie muszą być naturalne. One nie zgadzają się z przyrodzeniem człowieka“. Nadto formuluje program swój w następujących żądaniach: „W Polsce większy szacunek i większy wzgląd na ludzi pracowitych, niżeli na próżniaków; sprawiedliwość dla stanu wiejskiego... szkoły parafialne; wolność dla dzieci chłopskich wychodzenia, pracowania i obsiadania w tej wsi, lub w tem mieście, które sami sobie obiorą; zamiana pańszczyzny w sprawiedliwy wymiar robocizny, albo ustawa arend chłopskich, lub czynszów pieniędzmi, a jeszcze lepiej ziarnem wypłacanych; równa wolność przemysłu dla wszystkich, równie wolna sprzedaż każdemu swojego piwa, wódki i swojej tabaki, jak chce i gdzie mu się podoba“. A żądania te stawia w sposób stanowczy, natarczywy, nawet groźny: „Już dzisiaj nad tem długo myśleć nie jest rychło; już nie masz dla Polaków środka; stan szlachecki albo, jak się z jedną częścią stało, do niewoli gotować się musi, albo chcąc swoją wolność

---

*) Staszyc: Uwagi n. z J. Zam. wyd. Turowskiego, str. 87 do 90.

ocalić, innym współobywatelom Polakom sprawiedliwość zapewnić powinien“ *).

W kraju, gdzie tak nielicznym był stan miejski, gdzie komunikacje przy znacznych odległościach nie były dogodnymi, ani łatwymi, gdzie ruch umysłowy był oddawna słaby i parę zaledwo wychodziło czasopism — książka Staszycza osiągnęła powodzenie bezprzykładne, nadzwyczajne. Wspominali o niej burmistrze miast odległych np. Mińska (Tarankiewicz); sypały się odpowiedzi i uwagi w postaci drobnych broszur i obszerniejszych od pierwtworu książek **); a że mnóstwo osób czytało, że się czytelnicy myślami i uczuciami autora przejmowali, że projekta i rady jego zyskały obszerne uznanie i urobiły w krótkim czasie opinię publiczną: tego dowodzą rozprawy i uchwały sejmów czteroletniego. W głównych fazach sejm ten rozwijał się i działał jakby na komendę Staszycza, jakby na sprawdzenie słów proroczych przed półczwartą rokiem nakreślonych: „Najpierwej konfederacja powszechna uprzętnie wszystkie do działania przeszkody, tron dziedziczny postanowi, sejm nieustannym uczyni, większość głosów prawodawczym czynnościom wyznaczy; przykład obywateli pierwszych i publiczna edukacja przesady i złe wycyzaje poprawiać będzie“ ***).

Żądania Staszycza względem reformy poddaństwa były nader umiarkowane, ale dla tego właśnie mogły sobie wpływ zdobywać w szerszych kołach, silniejsze na ogół szlachty czyniły wrażenie.

---

*) Tamże, str. 66, 67.

***) Przeglądaliśmy: „Zbiór pism, do których były powodem Uwagi nad życiem J. Zamoyskiego“. Czwarte pismo: Respons Ziemianina do przyjaciela w Warszawie będącego roku 1788; wszystkich numerów miało być 6. Cytujemy często Uwagi nad Uwagami z roku 1789, widzieliśmy Dwanaście listów przeciw poparciu Uwag nad życiem J. Zamoyskiego, w różnych materyach politycznych podane 1791 etc. Stanisław Potocki naliczył 22 pism z powodu Staszycza. (Bentkowski II, 95). O Tarankiewiczzu w Dz. Handl. 1787, 101.

***) Staszyc I. cit., str. 136.

Oprócz Staszyca przyznać należy odpowiednią część zasługi w sprawie przeobrażenia pojęć szlacheckich dwóm czasopismom, które powstały w tym czasie, a które przez cały ciąg istnienia swego głosiły z zapałem ideę reformy społecznej, mianowicie: Pamiętnikowi Świtkowskiego i Dziennikowi Handlowemu Podleckiego.

Pamiętnik Historyczno-Polityczny jeszcze przed Staszycem, bo w r. 1782 zagałł dyskusyę o stanie rolnictwa polskiego: „Ale... jeżeli Polacy gospodarstwo rolnicze tym zechcą prowadzić trybem, którego nas nauczyli ciemni a uporni przodkowie, tedy my sami z naszymi mahometańskimi sąsiadami będziemy tylko w Europie, co w tej mierze nic nie odmienimy“. Potem „Myśli pewnego patryoty“, znakomitem skreślone piórem, wytknęły śmiało główne grzechy narodowi, między innymi „uciążenie rolników“ *).

W roku 1785 znajdujemy znów: „Uwagi nad sposobem wydoskonalenia rolnictwa w Polsce“, których autor domaga się oświecenia, zabezpieczenia osób i majątku rolników, twierdząc, że „poddani majątku swego, równie jak ich panowie, są właścicielami“ **). Skwapliwie umieszcza wiadomości i pochwały o Brzostowskim.

W roku 1791 autor artykułu p. t.: „Powody i środki do zniesienia albo sztucznego umiarkowania poddaństwa“, wytykając rozmaite nadużycia, zaleca oczynszowanie ***). I w ogóle, traktując rozliczne kwestye, objęte programatem pisma, Świtkowski korzysta z każdej sposobności, żeby rzucić słówko serdeczne za gminem kmiecym.

„Autor“ Dziennika Handlowego od razu też występuje jako gorliwy obrońca chłopów, a mniej posiadając wyrobienia umysłowego, wyraża mniemania i uczucia swoje w formie rubasznej. Otrzymując wiadomość o jakimś nadużyciu jak te, któreśmy wyżej przytoczyli, lub upatrując w jakimś rozpo-

*) P a m. H i s t. P o l i t. 1782, str. 22, 92, 93.

***) P a m. H. P. 1785, str. 1145.

***) P a m. H. P. 1791, str. 335, 353.

rządzeniu władz związek z interesem chłopów, zawsze dodaje od siebie przypisek. Tak naprzykład:

Z powodu uwagi Lewandowskiego, burmistrza żytomierskiego, „aby ten stan rolniczy nie był w takiej niewoli“, autor Dziennika pisze: „Na poskromienie tej tak Nielitościwej uciążliwości poddanych niema innego sposobu, jak wymienić w tem piśmie tych, co takie kontrakty czynią, i że gotów jestem dopełnić tego sposobu, oświadczam się, jeżeli jeszcze trwać będą takie uciążliwości, abym tylko miał autentyczne o tym doniesienia; bo pomimo litość, wrodzoną nad bliźnimi, krzywda ztąd dzieje się całemu krajowi. Kraj każdy póty jest szczęśliwym, póki rolnictwo kwitnie, które jest fundamentem handlu: a jakżeż może rolnictwo kwitnąć, gdy szlachcic chłopą tak uciemieża? Wszakże ani szlachcic, ani pan, ale chłop jest polskiego rolnictwa filarem, a jakżeż chłop ma być dobrym rolnikiem? gdy nie tylko nie jest pewnym właścicielem tego gruntu, który wyrabia, ale nawet swojej własności i swojego produktu, który krwawym potem uzyskał, gdy pan czyni kontrakt z Żydem, że moi chłopci nie komu innemu zboże przedadzą, jak tylko tobie. Żyd, mając taki kontrakt, zmusza chłopą do ceny sprzedania takiej, jaka jemu się podoba, a nie jaka jest na targu. Nie jestże to gwałt przeciwko prawu natury? Wydzierać wolność szafowania własnością swoją bliźniemu swojemu? Nie jestże to grzech przeciw prawu nawet krajowemu? Tamować wolności handlu w sprzedaniu komu chcąc zboża? Gwałty te są haniebne przeciw prawu natury, szkodliwe przeciw prawu krajowemu, a zatem warte zawstydzienia powszechnego. Niechby wiedziała powszechność o takich podłych obywatelach, a widząc ich taką podłość, niechby się uczyła, jak ma zaufać w powierzaniu onych urzędów i w pełnieniu posług publicznych, które zapewne tak podle będą wykonywać, jak podle są teraz dopełniane na biednych ich poddanych, a wszystkich naszych bliźnich“ *).

---

*) D z. H a n d l. 1787, str. 333, 336, przyp. a).

Komisya C.-W. Łucka nakazuje wypłatę za dostarczone wojsku podwojy; u dołu zaraz znajdujemy przypisek: „Żeby tyło oplata za te ceduły nie dostała się dziedzicom, miasto chłopom, a potem dziedzice niektórzy, bez żadnej gratyfikacyi poddaństwu, oplaty takie sobie przywłaszczyli, czego zapewne prześwietne Komisyje Porządkowe terazniejsze dostrzegać będą, a znajdujących się tych podłych chciwców własności bliźniego publiczności wytkną na dowód, iż nie wszyscy w ogóle obywatele są tak podli, ale tyło w szczególe“ *).

Naturalnie, że, wyczytawszy w korespondencyi Lewandowskiego o pogrózkach kary śmierci, redaktor nieomieszkał dodać przypisku. „Wszelka kara tyrańska, a bardziej jeszcze kara śmierci, prywatną mocą wkładana, ledwo już słyszana być może w kraju pogańskim, a jakże może ona znajdować się w kraju naszym, gdzie rząd ludzkości panuje, jakżeż może być w wieku 18-tym, nazwanym wiekiem nauki, światła i ludzkości! Jeżeli jednak jeszcze znajduje się takie barbarzyństwo u nas, gwałtem trzebaby na wygubienie onego obmyślać środki“ **).

Jedna z Komisyj Porządkowych przeprowadza korespondencyę o poszukiwaniu zbiegłych chłopów; autor protestuje przeciwko łapaniu ich. Inne komisye ustanawiają paszporty dla przeszkodzenia ucieczkom; wnet przypisek ostrzega: „Prawda, że poddanych pewnemi będą, ale też i to prawda, że przez ten sposób do reszty kraj na populacyi straci, bo dawniej, chociaż ci nieszczęśliwi ludzie byli poddanymi, przecież jeszcze mieli sposób salwowania się ucieczką od złego do dobrego pana; teraz gdy żadną miarą uciec nie mogą, a polepszenia swej doli od Rządu nie doczekają się, desperacya ostatnia objąć może, która nie tylko w populacyi, ale i w innych widokach okropne skutki przyspieszyć może“ ***).

---

*) D z. H a n d l. 1791, str. 655.

**) D z. H a n d l. 1787, str. 656.

***) D z. H a n d l. 1790, str. 521.

Zachęca, aby przykład podała najprzód Rzeczpospolita w królewskich, tudzież duchowieństwo.

„Te dwa przykłady, zajmując niemal połowę dóbr w kraju, uformowałyby połowę mieszkańców wolnych; dotąd będących w poddaństwie, acz lżejszem, aniżeli w dobrach ziemskich... Zatrzem przed całym światem tę niesprawiedliwą plamę po różnych zagranicznych peryodycznych pismach rozrzuconą, że w Polsce ile dziedziców gruntu, tylu despotów i ledwo milion tylko wolnych obywateli, a do siedmiu milionów niewolników“ *).

Że redaktor brał swoje przekonania na seryo, że nie poprzestawał na słowach, dowodzi zamieszczone w jego dzienniku „Doniesienie o znajdowaniu się 50-ciu głów ludzkich, potrzebujących roli do osiadczenia, uchodzących od pewnego ucisku, u jakiego litościwego Pana; ktoby więc miał miejsce do osadzenia tego biednego ludu, niech się zgłosi do Dziennika Handlowego, a dowie się o tych ludziach. Ale wcześniej Dziennik Handlowy ostrzega, że nie pierwej powie o ich znajdowaniu się, aż się wprzód dowie istotnie o żądającego rządzeniu się z poddanymi swymi, czy ludzkie, czy sumienne? Bo jak skoroby wiedział Dziennik Handlowy, że jest tyrańskie, tedy przez sumienie nie będzie mógł ich miejsca wyjawić, boby z jednego tyraństwa wyszedłszy, pod drugie, a może gorsze dostałiby się. A że wie już Dziennik o znacznej liczbie tyranów, jak i pełnych ludzkości panów nad poddanymi swymi, tedy potrafi wybór uczynić dla tego poddaństwa“.

Jakoż w drugim miesiącu potem znajdujemy zawiadomienie, że ci chłopci są już umieszczeni, a zaraz potem, że jest „sto włók do osiadania“ **).

Korespondenci Dziennika Handlowego niejednokrotnie wypowiadają uznanie swoje dla dążności redaktora i sami występują z propozycjami. Tak, Stężyczanin domaga się

*) D z. H a n d l. 1790, str. 348.

**) D z. H a n d l. 1788 maj, str. 391, lipiec, str. 570.

oświaty dla ludu. „Jakoż widzimy po wielu miasteczkach (dziedzicznych), że panowie trzymają swym kosztem dyrektorów dla nauki... Ksiądz, pastor zachęca, szkółkę daje, dyrektora sprowadza; ale ten posiedzi, widzi, że niema nic do czynienia, dzieci nie dają do nauki, nie płacą, musi pójść za chlebem“. Domaga się więc autor przymusu, składki na nauczyciela, a przytem woła: „Niechby pan uwolnił ich od poddaństwa i zabezpieczył ich prawem“ *). Wyszogrodzianin powiada też: „Żeby jak najprędzej z serc chłopów wygładzić sarmatyzm i nienawiść na zawsze wygluzować ku panom, potrzebaby po wsiach ustanowić nauczycielów“ **).

W roku 1787 wystąpił z broszurą bezimienną jakiś wielki pan zapewne, bo pisze po francuzku i lichą ortografią: *Discours Patriotique*, żądając różnych reform, a pomiędzy niemi też „aby złagodzonem było jarzmo poddanych przez prawodawstwo godne XVIII wieku, chociażby z jakimiś ofiarami ze strony uzurpatorów. Jestto głos konającej Ojczyzny“ ***).

Uczeni nie zaniedbywali też popierać swoją powagą zasad postępowych w sprawie urzędzenia stosunków rolniczych. X. Strojnowski w treściwym swoim wykładzie z r. 1785, odwołując się do prawa natury i umowy społecznej, wskazuje rządowi, jako obowiązek konieczny, zupełne ubezpieczenie własności i wolności dla rolników, t. j. włościan,

*) D. z. H a n d l. 1788, str. 374—376. Pismo Stężydzianina o potrzebie poprawy losu mieszczan i poddaństwa.

**) D. z. H a n d l. 1788, str. 545 Wyszogrodzianina: „O sposobach załatwienia handlu, fabryk, ludności i rolnictwa przez Sejm następujący“.

***) *Discours Patriotique sur la décadence de la Pologne. En Europe 1787; chés (sic) des libraires qui vendent des nouveautés*, str. 36. *De reformer les abus intérieurs et de mollifier le joug de Cerfs (sic) par une législation digne du XVIII siècle où nous vivons, fut ce avec quelque sacrifices des Usurpateurs*“. Str. 42. *C'est la voie de la Patrie expirante*“. Z ogłoszonych tu i owdzie zdań widać, że jest regalista.

oraz udzielanie im „przyzwoitej instrukcyi“ *). W wykładzie ustnym z katedry Akademii Wileńskiej zapewne obszerniej rozwiódł się o tem przed słuchaczami swymi. X. Skrzetuski wykazał szczerze w swoich wywodach historycznych, jak wielką krzywdę wyrządziła włościanom szlachta; w określe- niach prawniczych wyraźnie, nawet jaskrawo zaznaczył całą okropność i niesprawiedliwość poddaństwa, przyrównał je do niewoli; wytykał sejmom, że w ciągu dwóch wieków nic w sprawie włościan nie uchwalono, „a nawet podobno ani o niej wspomniano“; wyliczając wszelkie rodzaje pań- szczyzn i danin, pochwalał „zwyczaj pewnych województw, w których zdawna mają chłopci wyznaczoną sobie z umiar- kowaniem dzienną robotę“; nazywa to przesądem, że wyra- zowi „chłop“ nadaje się „zelżywe“ znaczenie, gdy w istocie oznacza „najużyteczniejszych krajowi obywateli“ i t. p. **). Przerażają go jednak trudności praktyczne wykonania refor- my; wspomina o poczynionych próbach, które się okazały nieudatnemi „z powodu nierządności chłopów“. Pod wraże- niem tej trwogi stawia wnioski nader ogłędne. Domaga się najprzód oświaty dla ludu: potrzeba, żeby szkółka parafialna ukształciła go, żeby mu wmawiano rządność i trzeźwość. „Dzieło uwolnienia rolników bez przyzwoitego przygotowa- nia nie może być uskutkowane, a zatem ani przedsiębrane być powinno“. Chce nawet, aby przed rozpoczęciem reformy poddańczej „przeszkody, zawadzające dotychczas odbytowi rolnych produktów, uprzątntonemi były, a miasta i miasteczka w ludność i handel, rzemiosła i rękodziela zakwitły“ ***). Zbyt daleka to byłaby przyszłość; wypadłoby przy tych wy- maganiach odsunąć reformę ad calendas graecas. Szanowny uczony nie jest widocznie mężem stanu, nie czuje w sobie

---

*) Strojnowski: Nauka Prawa Przyrodzonego, Politycz. etc. Edycya 2-ga z roku 1791, str. 197.

**) Skrzetuski: Prawo Polityczne Narodu Polsk., edycya 2-ga 1787, tom II, str. 149, 177, 195.

***) Tamże, str. 210—213.

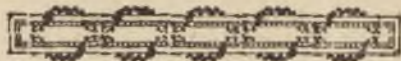
siły do walk i trudów życia praktycznego, a więc też radzić nie umie. Pomimo to dzieło jego musiało wywierać na czytelnikach wpływ pożyteczny i budujący, przenika je bowiem duch sprawiedliwości, szacunku i życzliwości dla ludu. Od niego też dowiadujemy się, że byli już wówczas i tacy, którzy chcieli nadać wolność i dziedzictwo poddanym, pańskie nawet grunta między nich podzielić i na czynsz puścić *).

Na drodze praktycznej reformowali w tej epoce stosunek poddańczy następnii dziedzice.

Anna Xżna Jabłonowska, wojewodzina braclawska, sławna gospodyni, właścicielka hrabstwa Siemiatyckiego na Podlasiu, złożonego z 15 wsi i miasteczka Siemiatycz, wydrukowała najprzód dla użytku swoich oficyalistów w Siemiatyczach w r. 1786 (z tej edycji dajemy tytuł główny i jedną kartę z podpisem autorki na str. 413 i 414), a następnie u Grölla w Warszawie w drodze prenumeraty (1786 i 1787): „Ustawy powszechne dla dóbr moich Rządzców“ w 8-u tomach, z mnóstwem tablic do obrachowywania zasiewów i plonów rolnych, dochodu z lasów, hamerni, majdanu saletrzanego, browarów i t. p. Oprócz ustaw, opisujących obowiązki wszelkich oficyalistów i władz sądowych, oprócz mnóstwa przepisów gospodarczych niemal na każdy dzień roku, znajdujemy tu urządzenia włościańskie w oddzielnym tomiku (VIII) p. t.: „Opisanie porządku wewnętrzznego i powierzchownego wsiów“. We wstępie oświadcza dziedziczka: „Do regularności gospodarstwa, dla dobrego się mienia włościanów, dla łatwości rządzców dóbr, dla porządnego i pilnego przepisanych odemnie ustaw dopełnienia za rzecz potrzebną osądziłam dać przepis raz na zawsze trwały, moim włościanom rządzców ich własnych (t. j.: samorządu), w których gdy szczęściu, pomyślności i majątku moje dobro największe złożyłam, tak wierzę, że oni sami i dzieci ich w czasie wypłacać mi się wdzięcznością będą, skoro się obaczą być z dobrego wprowadzonego porządku szczęśliwymi, i tak w rozdysponowaniu swoim zabezpieczo-

*) Tamże, str. 209.

USTAWY
 POWSZECHNE
 DLA
 DOBR MOICH
 RZĄDZCÓW
 T O M VII.

W D R U K A R N I
 Pokojowej Siemiatyckiej Roku 1785.

nymi, że im nikt większego zrobić nie będzie mógł nigdy ciężaru nad powinności nowego inwentarza i przepisy moje

OPISANIE
PORZĄDKU
MIASTA

*Księga Pokoju. Tom
A. Jabłonowska*

Podobizna tytułu 3-go tomu „Ustaw” z autografem autorki
(z Bibl. Ord. hr. Krasieńskich).

dla nich teraz dane. A w rozdziale I: „Po rozmyślnem stanu włościan roztrząśnieniu znalazłam, że póty los ich podlegać wielorakiemu zewsząd uciemieniu będzie, dopóki pewne

i trwale ustawy nie zabezpieczą ich majątku i nie ograniczą oraz tak ich powinności, ażeby nigdy ani pomnożonemi, ani zmniejszonemi być nie mogły arbitralną rządców wolą“. Potakich zasadach ogólnych znajdujemy ustawy szczegółowe. Każdy gospodarz otrzymał z pomiaru: roli w trzech rękach morgów 12, sianożęci morgów 2, ogrodu i placu siedzibnego morgów 2. „Od tego więc momentu, jak na podobnej włościanin osiedzie roli i podpisem na nią od dziedzica prawa zaszczyconym zostanie, staje się jej właścicielem wraz z sukcesorami swymi na lat 50, której odmienienia, zamiany lub całej onej odjęcia pod żadnym pretekstem nikt mocy niema i sam nawet dziedzic, chyba za dobrowolną z gospodarzem umową, po którym to lat 50 upłynionym przeciągu, gdy gospodarz złotych 100 dziedzicowi za nowe tegoż prawa potwierdzenie zapłacić zechce, wnijdzie znowu w spokojne na lat 50 teźże roli... użycie... Gdyby zaś chciał jej odstąpić lub sprzedać, kondycye dopełnić będzie powinien... Gospodarze, którzy zechcą cale się z tej majątności wynieść, byle pewnego z równym majątkiem, jak sami byli, na swoim miejscu przystawili, innych gospodarzy i chcących pełnić wszystkie inwentarskie powinności, zbronna być im niema sprzedać majątku byle za konsensem i wiadomością dworskich (VIII, 5—6). Powinności „z nowego inwentarza wypisane“ są następane: 1) Dni sprzężajnych w tygodniu 2, lub gdy nie sprzężajem, za każdy dzień sprzężajny dni pieszych 2; 2) Tłok do żniwa latem 4, to jest od każdego gospodarza słusznego po jednej osobie dając na każdą tłokę; 3) Czynszu pieniędzmi złp. 5; 4) osypu owsa w strych mierzzonego korzec 1 i $\frac{1}{2}$; 5) włókna konopnego wyczyszczonego łutów 12; 6) szarwarków w miesiącu ustanawia się 2, jeden na potrzebę dworu, drugi na potrzebę samych włościan; 7) stróżów ustanowionych jest 6-ciu i dziewczek folwarcznych 6, więc włość ich dostawić i pieniądze na zapłatę dla nich z ordynaryą zbożową złożyć i zsypać powinna; 8) stróżę nocną do folwarku z kolei włość cała odbywać powinna, która o zachodzie słońca zaczyna się, a wschodzie kończyć się ma; 9) flisa z kolei na sie-

bie przypadającej do spławu też, który za skarbowe będzie płatnym pieniądze... 34 flisów; 10) gryki lub prosa z dworu danego na krupy wyrobić korcy 2, z włókna lnianego z dworu danego talę nici wyprząść 1, drew do domu odwieść każdy gospodarz sążni 2, do magazynu publicznego żyta o św. Michale garcy 8; naprawa dróg i ucalenie drzew, koło niej zasadzonych, do każdego, przez czyj grunt droga idzie, należęć będzie (VIII, 11—15). Dodana wielce szczegółowa tabelka, wskazująca wymiar roboty dziennej (skala jest umiarkowana, jak się zdaje, np. na skoszenie morga łąki kosarzów 2, na zgrabienie tego, grabieł 1). Te więc wszystkie roboty i powinności pańszczyzniane gdy prędzej uskutecznione zostaną, jak zachód słońca, nikt mocy niema więcej robić wyznaczyć, ani włościanina przymuszać do roboty dłuższej, samej nawet powinności odbycie nigdy przeciągnięte być niema po zachodzie słońca; gdy więc który podług swego roboty wymiaru nie skończy jej, nazajutrz bez pańszczyzny uskutecznić ją powinien, równie jako i ten poprawić tę robotę, w której postrzeżona zostanie od zwierzchności niedbałość i jej niedoskonałość (VIII, 26).. Po takim określeniu obowiązkow względem dworu dziedziczka organizuje „zwierzchność wiejską“. Wójci, ławnicy i wiejscy mają być dożywotnio mianowani przez dwór, ale zawsze z pomiędzy włościan, dziesiętnicy zaś obierani przez samych włościan na rok jeden. Włościanie posiadają „majątek powszechny i pospolity“, składający się z kasy publicznej, z magazynu publicznego i z pasieki wiejskiej, nadto posiadali też wspólnie dom miłosierdzia, stajnię wiejską, dom sądowy, dom dla umarłych, dom na suszenie konopi, porządek ogniowy i place młodziańskie (t. j. nieletnich sierot) (VIII, 10). W każdym folwarku musi być dwóch uczonych ogrodników i dwie „białogłowy babcie“ t. j. akuszerki. Te ostatnie powinny mieć poświadczenie dobrej umiejętności od profesora, przed którym co roku ponawiają egzamen i otrzymać nadto upoważnienie od gubernii (VIII, 96). Zdaje się, że z czasem w Siemiatyczach założoną była specjalna szkoła akuszerek.

Jacek Jezierski, kasztelan łukowski zapewnia, że zaraz w początkach swego panowania we wszystkich wsiach swoich poddaństwo wszystkim darował *).

Szczęśny Potocki, wojewoda ruski, potem generał artylerji, potem naczelnik Targowicy, nie był zdolnym do rozpraw teoretycznych, ani do kodyfikacyi, ale podobno dobrym był panem dla swych poddanych: zmniejszył dnie robocizny, czynszował rachując po 12 groszy za dzień roboczy, po-wypędzał Żydów z arend. Zadawałniał się stosunkowo bardzo szczupłą intratą (2.001.890 złp. z 3,000.000 morgów), za to chłopci byli bogaci i chętnie szli do roboty dworskiej. Powia-dano, że dziewczęta płaciły asaulom, aby je wypędzali na pańszczyznę. Urzędoną była służba leśna i znakomita sta-dnina **).

Ogólnikowe tylko dochodzą nas wieści o urządzeniach Stanisława Potockiego, tudzież o jakichś próbach nie-udatnych. Oprócz Skrzetuskiego, świadczy autor „Uwag nad Uwagami“, że „były takie przykłady, gdzie w pierw-szej rzewliwości sentymentów ludzkości, tych nędzarzów od pańszczyźnianych robót uwolniono, ale musiano się do da-wnych zwyczajów wrócić, kiedy chłop nietylko daniny oddać nie mógł, ale też tak się opuścił, że go jeszcze wsparciem od zguby potrzeba było ratować ***).

Bez zmiany urządzeń dola włościan była stosunkowo nader pomyślną w ogromnych dobrach Augusta Aleksandra Czartoryskiego, a po jego śmierci (1780) nie wątpliwie też i u syna jego Adama, Generała Ziem Podolskich. Książd Jezierski powiada, że chciałby być jego chłopem, gdyby miał się chłopem polskim urodzić.

---

*) Wszyscy błędzą. Rozmowa pana z rolnikiem. Warsza-wa. Dufour 1790, str. 5.

***) Dr. Antoni J. Opowiadania Historyczne. Lwów 1875, Dwór tulczyński, str. 213, 214.

***) Uwagi nad Uwagami, str. 50.

Chwaloną była Xżna Lubomirska, marszałk. W. Kor. *).

W roku 1786 województwo Sieradzkie na sejmikach gospodarskich uchwaliło, aby na arendach i szynkach nie trzymać Żydów, a w r. 1787 obostrzyło tę uchwałę karą 500 grzywien i 6-ciu niedziel więzy, ktoby się temu sprzeciwił **).

A więc nowe, jaśniejsze i lepsze myśli krążyły coraz żywiej w społeczeństwie, toczyły i rozsadzały twardą skorupę zaśnieżonego konserwatyzmu, kruszyły skamieniały egoizm szlachty. „Już teraz serce miękkie i duszę dla wszystkich ludzi tkliwą mieć poczynamy“, pisał Świtkowski w r. 1783. Jeszcze tkliwszą i czulszą stała się dusza szlachecka, dzięki wpływowi literatury i przykładów w r. 1788, kiedy się zaczynał sejm czteroletni.

29. W okresie trzecim praca myśli i działalność polityczna rozwinęła się na tak obszerną skalę, że przy rozglądaniu się w niej obawiamy się zamięszania przedmiotów. Musimy tedy podzielić materyał na cztery części: 1) na przegląd literatury; 2) rozpraw i uchwał sejmowych; 3) działań władz rządowych; 4) objawów i rezultatów pracy reformatorskiej w praktyce życia.

1) Autor wielokrotnie wspomnianych „Uwag nad Uwagami“ rozbiera krytycznie całe dzieło Staszycy, a więc wszystkie jego pomysły do reformy państwowej.

Wspominając o włościanach, nazywa ich „najszacowniejszą częścią narodu“, pochwała dobre z nimi obchodzenie się zdudziomczonych panów, nie zbija w zasadzie projektów Staszycy, owszem, oświadcza się z uznaniem dla nich, lecz wystawia trudności praktyczne wykonania i na tej drodze dochodzi prawie do zwątpienia. „Potrzebaby wieków na uskutecznienie tego, co autor tu na dwóch kartach pomieścił... Nic sprawiedliwszego, ażeby ta najszacowniejsza część mie-

*) Kraszewski: Polska w trzech rozbiorach II, str. 276; „Nie wszyscy błędzą, Rozmowa Bartka z panem (1790 Zawadzki), str. 6 i 51, autor chce Xiężnie wystawić „kolos“.

**) O Poddanych Polskich, str. 94, przyp. 65.

szkańców krajowych, która swoją pracą żywi wszystkie wyższe i niższe stany, używała tej istotnej własności człowieka, wolności; przecież tego najdroższego klejnotu temu ludowi, długą niewolą znikczemnionemu i prawie do bydłcej natury upodlonemu, bez poprzedzonego przygotowania do przyjęcia onej porywczo do jednego razu powrócić nie można, boby się znaczna liczba z tych użytecznych pracowników na hultajstwo, kradzież, rozboje i włóczęgi po kraju udawać mogła. Odmiana gnuśnej pańszczyzny na czynsz, albo wydziałowe roboty jest propozycja bardzo zbawienna; ale do tej odmiany ten lud także wprzód przygotować należy. Wątpić nie można, że czynsze z gruntów chłopskich, przyłączone do tych, co z dworskich płacone będą, kiedy się ich osadzi, więcej uczynią, jak ta z fukiem i z okrucieństwem zebrana krescencya, a przez to nowe zaludnienie, Rzeczpospolita więcej poddanych, a pan miejscowy więcej dochodów z propinacyi pozyska. W bardzo wielu wioskach wyrachowałem, że pomierny bardzo czynsz z samych gruntów chłopskich więcej wyniesie, niż zyskane zbiory: lecz ten będzie mądry, który do pierwszego razu i najlekszą daninę od wszystkich odbierze, kiedy niewolnicze jarzmo do tej przewrotności ten nędzny stan ludzi przyprowadziło, że w nieczułości, bez trosków o własne mienie i przyszłość żyje; zapewneby w gnuśności czas przepędził, a liche zbiory na pijaństwie strwonił. Były już takie przykłady... Gdziekolwiek od dawności zakupieństwa i czynsze są wprowadzone, tam i chłop ma się lepiej i dobra są intratniejsze; ale to się musiało stać powolnem wprowadzeniem, z rozsądnym wyborem subjektów, albo też jeszcze przed zepsuciem tego ludu, nim go ciężka niewola tak upodliła. Wydziałowej roboty wprowadzenie także wielkie sprzeciwienie tak ze strony chłopów, którzy machinalnego wzwyczaenia nie radzi odstępują, a każdą nowość mają w podejrzeniu, jako też ze strony dworów, gdzie wielu właścicieli i dyspozytorów ledwo jednodzienną pańszczyzną rozumnie rozrządzić zdołają, dopiero jakby te roczne pługi, raśla, brony, kosy, sierpy, fury i inne dni oszczędzać i na

przyzwoite pory rozdzielić, na toby im nowej nauki potrzeba, a czemu znowu niezliczone roboty porobić?... Wydziałem roli dla chłopów i wyznaczeniem z tego gruntu daniny i powinności sejm wolny ciężko aby się mógł zatrudniać, bo niezmierna różnaitość gatunków gruntu i ceny produktóv różność, ubóstwo, albo dostatek i zamożność rolnika są to takie miejscowe partykularności, w których generalne zjazdy narodowe w powszechności nic stałego stanowić nie mogą... Pod Krakowem grządka więcej czyni, jak na Polesiu mórg cały, toć te różności wprzódy poznać należy“ *).

Nikt nie przeczy i nie przeczył, że wszelkie różności poznać należy; nikt też nie wąpi, że przy tak wielkiej reformie trudności musiały być liczne i dotkliwe; ale sejmowi i społeczeństwu potrzebnem było wskazanie sposobów pokonania tych trudności, nie zaś gołe wyliczanie ich. Autor oświadcza po razy kilka, że „siedząc w zakęcie“, zdala od stolicy, nie może i nie chce podawać żadnych projektów prawodawczych. A Staszyc mógł i chciał. Ztąd różnica wartości i wpływu dwóch dzieł: gdy „Uwagi“ Staszycyca wstrząsnęły całym społeczeństwem, to „Uwagi nad Uwagami“ nie wywarły, o ile nam wiadomo, żadnego wrażenia, przeszły bez śladu **). Mają one wartość tylko dla nas, ze względu na obfite informacje historyczne i ekonomiczne.

Większego pod każdym względem znaczenia dla spólczesnych były dwie spore bezimienne broszury, wyłącznie w sprawie włościanśkiej poświęcone: „O Poddanych Polskich“ podobno Franciszka Maurycego Karpia 1788 roku i księdza Dawida Pilchowskiego: „Odpowiedź na

---

*) Uwagi nad Uwagami czyli obserwacya nad książką, która w r. 1785 wyszła p. t.: „Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego. Wyd. Turowskiego 1861 §§ 65 i 66, str. 49—51.

***) Nieznanem pozostało nazwisko autora. Z książki tylko dowiadujemy się (str. 99, 82, 154), że mieszkał w pobliżu granicy galicyjskiej, że ukończył swe dzieło w roku 1788, a „dla oddalenia od pras drukarskich“ wydał je dopiero w roku 1789.

pytanie: Iżali nieczułość w wyższych wiekach ku poddanym tak była opanowała serca Polaków, że uczeni nią nawet zarażeni zostali? czyli Dodatek do księgi o Poddanych Polskich roku 1789⁴ *). Obie są bogate w cytaty i wspomnienia historyczne, tudzież w przykłady nadużyć pańskich, w obrazy niedoli włościan i w nawoływania do reformy. Czerpaliliśmy już z nich dużo do charakterystyki stosunków poddańczych. Tu przytoczymy tylko program żądanej reformy. Domagają się ci autorowie: a) wolności dla rolników, a pod tym wyrazem pojmują wolność wydawania córek na wsie cudze i żenienia się, gdzie zechcą, opisanie zwierzchności panów i sprawiedliwość tak praw, jak magistratur, posiadanie majątku, sprzedawanie go, przeprowadzanie się na inne miejsce. „Bardzo użyteczna będzie, aby, gdy wezmą się do uwolnienia chłopów, panowie uwalniali razem wszyscy“; b) władza sądenia chłopów ma być odjęta ekonomom i powierzona im samym „pod przezornością pańską lub pasterza“, a z czasem, gdy lud się oświeci, powinny być ustanowione magistratury sprawiedliwości po miasteczkach, złożone z szlachty, mieszczan i chłopów; c) trzeba, aby chłopci mieli własność jakąkolwiek; d) kraj (t. j. zapewne sejm) weźmie na siebie urządzenie miary pańszczyzn i powinności, lub też oznaczy czynsz złożony np. w postaci trzeciego lub czwartego snopka; e) chłopom powinna być udzielana edukacja: czytanie, pisanie, rachowanie i nauka moralna; f) za dobre sprawowanie się i gospodarowanie mają być udzielane nagrody **).

Przeciwko tym dwom broszurom wystąpił z opozycją niejaki ksiądz Trynitarz Ignacy „a Sancta Maria de Mer-

---

*) Jest to zdanie p. Wac. Aleksandra Maciejowskiego co do broszury o Poddanych Polskich, zresztą nie wyjaśnione bliższymi wskazówkami: *Historya Włościan 1784*, Warszawa, str. 350; X. Dawida Piłchowskiego wymienia Bentkowski.

***) O Poddanych Polskich roku 1788, str. 57, 92, 102, 97, 108, 109, 110.

cede“ t. j. Grabowski w broszurze p. t.: „Dopytanie się u przodków czułości ku poddanym, r 1790 w Styczniu“. Z elokwencyą, godną duchowieństwa stanów niewolniczych Ameryki Północnej, szanowny ksiądz autor dowodzi, że poddaństwo istnieje od stworzenia świata i że jest przez Biblię uświęcone. Z niektórych prowincjonalizmów (jak np. „pryhon“ zamiast pańszczyzna) domyślamy się, że musiał być Litwinem. Jestto zresztą jedyny głos w tej epoce bezwarunkowo przeciwny reformie włościańskiej. Innego w tym rodzaju nie napotkaliśmy *).

Odprawę mu dał zaraz bezimienny autor nowego, wielce pouczającego dziełka p. t.: „Uwagi praktyczne o poddanych polskich“ (1790 r. Warszawa Dufour). Właśnie w rozdziale I-m podaje treść trzech poprzednich broszur i, chwając dwie pierwsze, karcie ostro księdza Ignacego. Potem (w rozdziale II) rozważa stan rolników w Koronie i Litwie, wylicza (w rozdziale III) ustawy i konstytucye „względem całości, czci, zdrowia i życia poddanych“, poczynając od statutu Wiślickiego; z tej części mógł korzystać Grevenitz przy ułożeniu swego „kodeksu“. Wykazany tu jest wyraźnie wzrost srogości władzy dziedziców i coraz większe pogńębienie poddanych. Nareszcie w rozdziale IV podaje autor „Wnioski z poprzedzających prawd“. Przytaczamy ważniejsze: „Uczyńcie wszystkich obywatelami; niech każdy pracuje na swą własność; obróćcie Żydów na po-

---

*) Jest jeszcze jedna przeciwna reformie broszura streszczona przez p. W. A. Maciejowskiego (Historya Włościan, str. 371); tytuł jej: Refleksye nad projektem p. t. Zbiór praw sądowych przez delegowanych od województwa Lubelskiego, ale ta była pisaną w roku 1780. Z opozycyą przeciwko uwolnieniu chłopów, przeciwko nadawanemu im prawu pozywania dziedziców do sądów i t. p. występuje broszura p. t. „Spóśób łatwy i pewny ulepszenia losu ludzi poddanych („Warszawa, Dufour“), lecz zbijane tu są pojedyncze tezy, nie zaś reforma w zasadzie, jak świadczy sam tytuł i pochwały dla Konstytucyi 3 maja wypisane. Że trynitarzem był Grabowski, wskazuje Smoleński: Przewrót umysłowy str. 298.

gnojenie odłogów (?), a kraj odżyje w bogactwie, potędze i ozdobie. Przywróćcie nam, jak przed trzema blisko wiekami było, opiekę zwierzchności, sądy albo sołtysów, albo podobowne z panami apelacye do sądów krajowych, komisye od sejmu każdego do rozpytu. Na ustawach o naszej całości, i zdrowia, i życia, i majątku, i siedziby, które są już od dawna, ale bez skutku, jeśli się uskutecznią bez długiego prawnictwa, z łatwością poprzestaniem. Dajcie nam własność gruntów pod pewną powinnością dziedziczną zakupieństwem, jako jest oddawna po różnych miejscach w praktyce. Pieńiądze z zakupieństwa możecie obrócić lub na skarb, lub na dziedziców; rozłóżcie je na raty, powoli się lub wypłacim: lub odrobim. Dajcie nam prawo: ile komu stanie, tyle zakupować... Wyznaczcie Komisye... żeby uproporcjonowały podług miejsca i gruntu czynsze nasze z łąnu, z włoki, zrzebia, z sładu, z polanek, z morgów i z sianożęci, z lasów, z pszczoł, z rzek, jezior... i w jakim czasie jaką płacę... Określcie dziedziców, aby taksy nie podwyższali, aż za zgodą stanów po pewnych leciech, np. po latach trzydziestu lub więcej, kiedy albo gruntu się zażyźnią, albo liczalność monety się odmieni. Trzeba zostawic zapas lub na przypadki nieurodzaju, lub na inne, które są u prostoty aż nadto częste, a wreszcie i na jego przemysły, które za dostatkiem nastąpić muszą. To wszystko zostawując mu w jego produktach, trzeba one jeszcze dzielić na pobory publiczne najpierwej, a tak to tylko na intratę właściciela może być zapisane, co po tych wszystkich potrzebach zostanie. Dopiero panowie mogą z większym niż teraz pożytkiem uprawiać swe folwarki najemnikiem niezmuszonym. Mogą niezdatnych do czynszowania rolników mieć tak za swych parobków chatami osadzonych, jak w Prusiech pomocnicy i służebnicy są gburów. Tą wolnością rolnicy nadani nie pociągną i zagranicznych do osiadania w kraju... gdy się ucieszą z swego zakupnego dziedzictwa?... A zatem nie innej wolności pragniemy tylko w zabezpieczeniu opieką i jurysdykcyą krajową naszej całości majątku; w uwolnieniu nas od robocizny pań-

skiej; w wypuszczeniu na czynsze — lub pieniężne, lub zsypowe; w przyznaniu gruntów wiecznością pod słusznymi obowiązkami, żeby ojcowie mogli mieć staranie o roli dla dzieci; prosimy prawa nasze zasadzić na fundamentach kontraktowych między nami i panami“ *)).

Wypowiedziawszy takie żądania imieniem włościan autor stara się zjednać sobie dziedziców obietnicami błogich skutków przeprowadzonej na takich zasadach reformy i kreśli obraz przyszłej pomyślności bardzo powabny, nieco nawet przesadny, zakrawający na utopię. Mniejsza o te obietnice: w każdym razie należy się wdzięczne uznanie autorowi za prawniczo-historyczne określenie stosunków poddańczych, tudzież za stronę ekonomiczną projektu, która jest niezwykle obfitą w pomysły, a co do zasad i celów może zaszczytne zająć miejsce w XVIII wieku i bardzo się zbliża do naszych pojęć dzisiejszych.

Jeziński, kasztelan łukowski, w broszurze: „Wszyscy błądzą“ **) projektuje też zakupieństwo, wkłada bowiem w usta

*) Str. 154, 156—159, 166.

**) Wszyscy błądzą. Rozmowa druga rolnika z panem; r. 1790. Część I, Warszawa, Dufour, str. 13—14 i 57. Rozmowa pierwsza pod tymże tytułem (Wszyscy błądzą: Rozmowa rolnika z panem. Obaj z błędu wychodzą, tegoż roku wydana) miała na celu zahamować autorów, co to „niby miłością wolności człowieka ujętych, lecz swoich własnych gruntów i poddanych nie mają“, Kasztelan przeraził się zbyt wielkimi żądaniami i posądza ich, że „torują drogę do buntu“, sprowadzą krwi niewinnej rozlewanie (str. 34). W rozmowie z Maćkiem, zresztą bardzo dowcipnie i dosadnie prowadzonej, usiłuje dowieść, że poddaństwo nie jest niewolą: „Ja się zowią królewskim, a ty moim poddanym, to kwita; nie jesteś moim niewolnikiem, bo cię w kajdanach ani w klatce nie trzymam“ (str. 4). Że człowiek człowiekowi równy, któż ci zada Maćku żeś nie człowiek. Że chłop, szlachcic, mieszczanin żyją za Panie Bracie (gdzieś tam daleko) to jest prawda, ale każdy ze swojej kobiałki... Nie widzisz, że w kościele pana nie masz, do jednego idą wszyscy Bożego Stołu, ksiądz wszystkich równie uczy, napomina, równie zimną wodą pana i chłopą kropi... A w karczmie u jednego końca stołu pan je swoją pieczęnię, a chłop u drugiego gryzie za swój grosz kukielkę“ (7 — 8). Dowodzi, że „nie od

pana takie wyrazy: „Więc wy wszyscy (włościanie) płacicie czynsz z pola, grunt sobie zakupicie, jak zakupują chłopci koło Krakowa, a kto z was u mnie kupi rolę za 100 złotych, będzie wolny od poddaństwa, kto czynszu złp. 100 zapłaci, uwolni się od pańszczyzny, a kto tego nie uczyni, będzie poddanym“. Żąda też, aby ustanowione były sądy gromadzkie z trzech osób starych, świątłych i cnotliwych chłopów gospodarzy, z wolną apelacją do dziedzica lub jego komisarza.

Bezimienny autor broszury: „O włościanach“ (1789 r. w drukarni uprzywilejowanej J. K. Mci Piotra Zawadzkiego) przemawia gorąco i silnie za ludem rolnym. „Krajowi trzeba w ogóle jak najliczniejszej ludności, bo bez niej z najobszerniejszymi granicami będzie ogromnym olbrzymem, mającym się powalić od procy młodzieńca“. Wzrost ludności jest niemożliwym przy ucisku. Inne rządy nie szczczędzą zachęty, a nawet zasiłków pieniężnych rolnikom, w Polsce rolnicy nie odzywają się do skarbu, ale przynajmniej do sprawiedli-

---

szlachectwa szczęśliwość, ale od majątku pochodzi“, zapowiada, że „podobno stanie prawo, iż dziedzice chłopom dawać grunta będą na wieczność; wolno będzie chłopom grunta swoje przedawać, ale zakładów i wołów panowie dawać nie będą, aby zaś wolność chłopom darowali, jak ja uczyniłem, nie wiem czy na to pozwolą“ (13, 18) „Złego pana nie będzie... Oto będą po wszystkich ziemiach i powiatach regensowie wraz i sędziowie, którzy na grunt... zjeżdżać będą, a ci dziedzicowi krzywdy czynić chłopom zakazą“ (29). „Regens za spólnem zezwoleniem gromady i dziedzica napisze kontrakt... siła ma pańszczyzny robić, siła czynszów, czyli jakiej dawać postugi“ (31). Przeciwko tej broszurze wystąpił anonim „Przyjaciel Ludzkości „z obszerniejszą albo raczej rozwlekleszą broszurą: Nie wszyscy błędzą. Rozmowa Bartka z Panem rzec całą objaśni. Warszawa roku 1790. Druk Zawadzkiego. Naśladowując formę Jezierskiego, z ostremi występuje przeciwko szlachcie zarzutami. „Ludzie dziś od Kaima są gorsi. Kaim wydarł jednemu tylko Ablowi życie, wy zaś nam wszystkim (chłopom) wolność, równie z życiem cenioną wydrzeć usiłujecie“. Ale pomimo mnóstwa wykrzykników i spierania się z kasztelanem o pojedyncze ustępy, nie umie autor sformułować żadnego praktycznego programu.

wości. Więc żąda wolności osobistej i jest przeciwny wszelkim więzom, krępującym swobodę. „Po śmierci gospodarza żaden syn muszonym zostać przy gospodarstwie nie może być; podupadnie przez to rolnictwo“. Za podstawę stosunku pomiędzy właścicielem ziemi i włościaninem uznaje kontrakty czyli umowy dobrowolne; nadto szuka sposobu zapobieżenia zbyt wygórowanym wymaganiom dziedziców: Trudno jest prawodawstwu ogólnie opisać włościan względem właścicieli daniny i powinności. Chociażby równy wszyscy posiadali grunt, jednakże rozmaity gatunek różne da z siebie użytki, a zatem i jednakowych wszędzie obowiązków, wkładać nie można. Ale na cóż nie ma środków w roztropności? Pozwólmy powszechnej licytacji!“ Przez licytację tedy może być wynalezioną właściwa stopa czynszu lub powinności, a ta stopa może służyć za podstawę kontraktu.

Nie będziemy nużyli czytelnika wyliczaniem wszystkich broszur i artykułów, które poruszały sprawę włościańską *);

---

*) Oprócz wymienionych wyżej, przeglądaliśmy jeszcze z tego okresu: Uwagi o chłopach, Gröll (bez daty, ale z treści okazuje się, że wydane po dniu 30 marca 1789) podobno przez Tad. Morskiego (Bentkowski) ogólnikowa deklamacja. Jarosza Kutasińskiego (Ks. Fr. Jezierskiego): „Uwagi nad stanem nieszlacheckim w Polsce“, pełne trafnych, lecz ostrych i szyderczych zarzutów lub spostrzeżeń. „Starych uprzedzeń nowe roztrząśnienie, do reformy rządu krajowego służące“ (1790) dotyka różnych stron życia państwowego; co do chłopów zaś żąda, aby ich nauczono czytać, pisać i rachować, oraz żeby żydów z karczem powypędzano (str. 50, 54). „Pytanie czy do doskonałości konstytucji politycznej państwa naszego koniecznie potrzeba, aby gmin miał udział w prawodawstwie etc.“ (1791? a w każdym razie po ogłoszeniu konstytucji 3 maja, jak się domyśleć można ze strony 2 ej) pomimo wygłaszanej życzliwości dla włościan usiłuje powstrzymać od śmielszych reform: „Nie zapominam, com powinien całemu narodowi, brońąc przywilejów człowieczeństwa i pierwotnych społeczeństwa umów. Nie widzę między mną a kmiotkiem moim inszej różnicy tylko tę, którą ślepy Ios zdarzył (str. 3). Bo pozwólmy np. na zniesienie barbarzyńskiego poddaństwa, którem kmiotkowie nasi potłumieni jęczą, co mówię: jęczą! którem tak dalece są zgnębieni i starci, iż nawet jęku wydać, nie rzekę: nie

nie zatrzymamy się nawet na drugim dziele Staszycza z różnym ogniem, ale bez nowych w sprawie włościańskiej po-

---

śmieją, lecz już prawie nie umieją“ (str. 5). Ale po tych czułościach, gdy przychodzi kolej na rady praktyczne, widzimy nadzwyczajną, niemal bojaźliwą wstrzemięźliwość: „Znieśmy zaś tę niewolę... nie uwolnieniem ich od ról i miejsca, na których się porodzili, boć, prawdę rzekłszy, przemiana miejsca nie jest toż samo, co wolności zażywanie, lubo ta przemiana wolność niekiedy oznacza, lecz uwolnieniem ich z pod tyranii tych, na których mieszkają rolach. Niechby już i chłopek był do swej przywiązany roli, ale z zabezpieczeniem mu osoby i majątku, zdrowia i życia.... ustanowieniem łatwego, prędkiego i bezstronnego sądu... Niech już pan przestanie być stroną i sędzią“ (str. 5—6). To jeszcze nie wieleby pomogło. Następnie, przechodząc do kwestyi głównej, dowodzi, że chłop ani potrzebuje, ani może mieć reprezentantów swoich w sejmie. Nie potrzebuje, bo od nieproporcjonalnego podatku bronić go będzie pan przez własny interes, zapobiegając zubożeniu swych poddanych i zmniejszeniu własnych intrat. „Co w innych krajach wysłani od stanu chłopskiego sprawują posłowie, to u nas szlachta względem swych czyni kmieci (? !). Wysyłanie na sejm reprezentantów stanu swego póty chłopom będzie niepotrzebne i śmieszne, póki im prawa ziemskiej nie damy własności. Lecz czy ją im dać należy? Ach, grzeszyłbym ciężko przeciw powszechnemu dobru... Rozwiązana to już trudność... a obcemi i domowemi przykładami wsparta. Przyznajmy i nadajmy im tę przyrzoną społeczność człowiekowi, a w ogólności najpożyteczniejsze prawo, lecz czynimy to z pewnem i ostrożnem określeniem w wielości nabywać się pozwolonej ziemi (!), abyśmy zamiast wzrostu, większej do rozkrzewiania się rolnictwa nie położyli tamy“ (12—14). Powołując się na zdanie Russa, żąda najprzód oświaty (str. 15). Widać ztąd, że autor był sentymentalnym, ale w gruncie grubo egoistycznym dziedzicem. „Sposób łatwy i pewny ulepszenia losu ludzi poddanych“. (Warszawa, Dufour 1792) zasadać się ma na wzbronieniu żydom wydzierżawiania karczem. Zresztą nie chce pozwolić chłopom na pozywanie dziedziców do sądu, a nawet jest przeciwny nadaniem osobistej wolności. Nax jest bardzo skromny w żądaniach: „Nie chodzi tu o uwolnienie całego poddaństwa od jednego razu, lecz o użyczenie tej pożytecznej klasie ludu jakiej cząstki sprawiedliwości i prawnej zastopy od ucisku“ (Wykład pocz. prawideł Ekon. Polit. 1790, str. 99). Odezwa Galicyanina do Polaków w 1790, zaczyna się od słów wielkiej wagi: „Jakże spodziewać się macie ludności, jeżeli chłop niema własności swojej? Jeżeli uprawia ziemię, która nie jest jego? Jeżeli niema nadziei, aby kiedy jego była? Jeżeli sam tylko bogat budzi go do roboty?“ A kończy na skromnym bar-

mysłów „Przestrobach dla Polski d. 4 stycznia 1790 r.“ wy
danych. Wybieraliśmy takie tylko, których autorowie, nie po-

---

dzo programacie: „Nie chcą oni (chłopi) mieć żadnego wpływu do rządu waszego. Nie domagają się przywilejów, które miasta, pod bokiem dawnych królów mieszkające, słusznie lub niesłusznie sobie powyrabiały. Żądają tylko tego, aby chłop pewny był raz na zawsze tego gruntu, który mu dziedzic wsi wydzieli; aby umowy jego z panem były święte względem powinności roboty; aby miał pewną sprawiedliwość w przypadku wyrażonej sobie krzywdy“ (str. 28 — 29). Zaleca kontrakty czynszowe z przychodniami zagranicznymi. Przy wzroście miast i ludności, „można by podobne czynić umowy i z chłopami... Tymczasem niech wymierzona podług umowy praca rolnika zastąpi miejsce czynszu, a nieodmienność raz danego gruntu będzie rękojmią własności jego“ (30—31). Łzy nie wodne, ale krwawe, jęczących pod najsroższym uciskiem i nieznośnym ciężarami poddanych do litości nad sobą względy N. Króla P. M. i S. Rp. Stanów na Seymie w roku 1788... błagające, dnia 12 maja roku 1789 wydane“. (Folio str. 7) z podpisem: „Wierni, przychylni i pracowici Poddani“. Nie wiemy, czy w istocie był ten dokument złożony w kancelaryi sejmowej; nie wiemy też, kto go pisał i w czyjem mianowicie imieniu, z czyjego pełnomocnictwa? Jeden ustęp zapewnia: „Nie jesteśmy my z liczby najgłupszych, bez serca, charakteru, sumienia i cnoty Ukraińców, Rezonów (zapewne sprawców rzezi) lub moskiewskich, albo innych tym podobnych rozkazów wykonywacze“. To zaprzeczenie jednakże nie wyjaśnia nam jeszcze: czemu są podpisani? w jakiej części Polski mieszkają? Treść jest w myśli uboga: chłopci pochodzą na równi ze szlachtą od Adama i Ewy, więc nie powinni być przedmiotem nienawiści i ucisku; od złego pana uciekać będą, dobremu wiernie i ochoczo służyć pragną; zresztą wolać tylko o litość, nie formułując dokładniej swych żądań. Dziwaczne cytaty (np. niby z Owidyusza: Quando Adam (!) Fodiebat humum, et Eva (!) pilum trahebat, Quis tunc Vir clarus nobilitate fuit?) i styl koszlawy świadczą, że autor liczył trochę nauki szkolnej, albo czyścił buty jakimś księdzu profesorowi, bodaj jezuitcie (wnosząc z przeróbki Owidyusza na sposób Mojżeszowy). Nie przeczymy, że mógł być poddanym, plebejuszem, ale nie przypuszczamy, żeby posiadał zlecenie chociażby od jednej wsi. Pisał zapewne z własnego popędu, a przy małej dozie rozumu i nauki łatwo zdecydować się mógł na rolę samozwańczego tłumacza uczuć ludu poddanego. Ale kto mu wydrukował tę perorę? W obszerniejszym dziełku pod tytułem: Myśli Polityczne dla Polski (1789 w drukarni Wolnej) żąda się dla chłopów oświaty i sądów (str. 34—50). Projekt Seymowy z Autora Zgoda i Niezgoda wynikający (bez daty i miej-

przystając na wytykaniu złego, na budzeniu litości dla ludu, na dowodzeniu potrzeb reformy, na obietnicach lepszej przyszłości, sformułowali jakiś plan, jakąś propozycję reformy.

Zamknijemy przeto dział niniejszy projektem, ułożonym przez X. Hugona Kołłątaja, napisanym w r. 1789, drukowanym w r. 1790, p. t.: „Prawo Polityczne Narodu Polskiego czyli Układ Rzeczypospolitej. Projekt w III części Listów do Stan. Małachowskiego... obiecany, a Prześw. Deputacyi do układania przyszłego rządu wyznaczonej podany, służący do dzieła Listów rzeczonych za część IV“, (Gröll, Warszawa). Kołłątaj był podówczas podkanclerzym kor., oraz jednym z najbardziej wpływowych przywódców stronnictwa reformy na sejmie.

O punkcie wyjścia, usposobieniu i dążnościach projektodawcy możemy powziąć wyobrażenie z jego „przemowy“ przed tą Deputacją Konstytucyjną wygłoszonej... „Nie może się nazwać ten naród swobodnym, gdzie człowiek jest nie-szczęśliwym; nie może być ten kraj wolnym, gdzie człowiek

---

sca druku, str. 100 z tyłuż kartami białemi). Pomiędzy różnemi wnioskami dotyka nieco włości: „Rolnik... jest dobrodziejem świata. Ja z innego stanu, bo starodawny szlachcic, przecież zgromadzonych Stanów dla chłopów o sprawiedliwość proszę“. Projekt zaś do prawa na tem zależy, iż województwa, ziemie, powiaty mają zaraz po sejmikach relacyjnych zrobić „porządek około czeladzi chłopskiej, folwarcznej, dworskiej czy pokojowej. To jest: napiszą ordynacyą, jakąw gospodarz, Pan swoim służącym, parobkom, parobczakom, pastuchom, dziewczekom, sługom dworskim, pokojowym przyzwoitą na rok zapłatę powinien, i jakie potrawy codziennie czeladzi dawać ma. Nawzajem jaką wysługę, posłuszeństwo czeladź gospodarzowi czy panu winna będzie? uczynią to na wzór królestwa Pruskiego... Nie będzie wolno nikomu nad urządzenie większej podwyższać płaty i wyboru żywności dawać (!). Nie wolno będzie bez testimonium (świadcstwa) żadnego sługi przyjmować pod karą 1000 grzywien. Dziadom włościącym się i żebrzącym jałmużny nikt dawać, choćby za pieniądze żywności przedawać nie powinien, ale takowych... miasta, wsie swoich rodowitych żywić powinny“ (str. 6 -- 10). Żąda też szkótek parafialnych i zwalcza uprzedzenie, jakoby nauka pobudzała chłopów do ucieczki (str. 13, 21)

Kołątaj Hugo

z portretu olejnego znajdującego się w Ratuszu Warszawskim.

jest niewolnikiem. Żadne więc prawodawstwo nie powinno przemilczać praw człowieka, żadna społeczność nie może robić ofiary z ludzi dla ludzi. Takowa roztropność albowy się nazywała niesprawiedliwością, albo bojaźnią. Mówić albowiem że lud nieoświecony nie może mieć w całości praw sobie wróconych, jest mówić przeciw regułom roztropności i słuszności, bo nie masz żadnego przypadku, wyjąwszy niedoleżność lat i zmysłów, w którychby człowiek mógł utracić prawa swoje. Małoletni nawet i szalony jest pod opieką dobroczynności ludzkiej, a sam tylko zbrodzień może być niewolnikiem społeczeństwa. Alboż możemy mówić, że stan szlachecki, któremu nietylko wolność, ale nawet i równość w rządzie prawa polskie zabezpieczyły, jest powszechnie oświecony?... Nie sama, prawda, Polska tej dopuszcza się niesprawiedliwości. Państwo moskiewskie, Czechy, niektóre prowincye francuzkie i hiszpańskie, zachowały jeszcze względem pospółstwa równą gwałtowność... Lecz możnaż niesprawiedliwością innych krajów, zadawnionem uprzedzeniem usprawiedliwiać gwałt prawu natury?... Cóż to jest poddany czyjejkolwiek włości! Czy w Europie, czy w której innej części świata, równym jest obywatelem ziemi i śmiało do każdego Terencyusza odezwać się może słowami: Homo sum, humani nihil a me alienum puto. Ty! który mnie swym pragniesz mieć niewolnikiem, spojrzij na mnie i na siebie, przypatrz się, jeżeli mnie w czemkolwiek natura różnym od ciebie mieć chciała: homo sum. Ty, który obstajesz za wolnością, weź na uwagę twoje i moje czucia, bierz miarę z siebie samego i zawstydz się sam w gruncie serca, że w tej ziemi, pod tym rządem, pod którym wolność dla siebie ubezpieczasz, mnie niewolnikiem mieć pragniesz: humani nihil a me alienum puto. Jeżeli praca, która mnie bliżej z ziemią związała, jeżeli nędzne wyżywienie moje zbyt i świetności twojej dostarczało, winienesz mi za to wdzięczność i sprawiedliwość, a jeżeli mi się niewolą odplącasz, nie ja, lecz ty, nie jesteś człowiekiem. Jesteś poczwarą natury ludzkiej, przytłumiłeś w sobie głos rozumu i czucia, a wydarłszy wolność równemu

sobie jestestwu, będziesz albo twych własnych pasyi albo ty-rana niewolnikiem“.

Na czele samego projektu w Rozdziale I-ym, pomiędzy „Prawami Kardynalnemi na prawie natury zasadzonymi“, umieścił on § I w tych wyrazach zredagowany: „Wszelki człowiek w Państwach Rzeczypospolitej zrodzony, zamieszkały, albo przychodziń, wolny jest. Wolno mu podług Praw Boskich i praw tego kraju używać sił własnych i majątku swego, jak tylko najlepiej dla siebie sądzi. Żaden człowiek drugiego człowieka mocą własną lub zmowną imać nie może ani komu innemu do tego pomagać, tembardziej szkodzić bliźniemu swemu na majątku, osobie lub życiu“. Paragraf ten, godny rozdziału I Kodeksu Napoleona, jest przeprowadzony ściśle i w paragrafach, dotyczących stanu włościańskiego, mianowicie w Rozdziale VIII: „byle tylko człowiek osiadły lub zamieszkały uwolnił się z pod obowiązków kontraktu na siebie dziedzicowi lub właścicielowi funduszowemu danego, wolen będzie od wszelkiej innej dziedzica lub właściciela funduszo-wego uzurpacyi; dla czego prawo o Emancypacyi, przeciwne prawom Boskim i z ohydą wolnego narodu napisane, a wolność człowieka ciemiejące, zupełnie znosimy, i że żaden człowiek w Państwach Rzeczypospolitej zrodzony, osiadły, zamieszkały, lub przychodziń teje Emancypacyi nie potrzebuje, deklarujemy“ (§ 19). Więc za zabójstwo włościanina, za zgwałcenie żony lub córki, dziedzic nietylko płaci 2.000 grzywien (3200 złp.) rodzinie zabitego *), ale i „karze śmierci

---

*) Z grzywny kolońskiej wybijano wówczas $83\frac{1}{2}$ złp., ale to jest grzywna menniczna. Grzywna zaś „liczalna“ polska podług Czackiego (O Litewskich i Polskich Prawach I, 165) nigdy swojej nie zmieniła liczby, ma tylko 48 groszy. Zapewne taką miał na myśli Kołłątaj i taka używana była w sądach. Znaleźliśmy właśnie rezolucję Komisji Skarbu Koronowego, skazującą introligatora za mienie księgi z podklejonym stemplem na „dwoje czternaście grzywien, to jest 45 złp. gr. 18“. Obliczenie to urzędowe stwierdza z małą różnicą (w ułamku) stopę, podaną przez Czackiego. Protokół Ekonomiczny A/30, str. 1940, rezolucya z dnia 15 lipca 1791 roku.

podpadnie; wszyscy zaś rolnicy ze wsi takiej jeżeli zechcą, wyjść mogą“ (§ 13). Za srogie kary i okaleczenia dziedzic może być skarżony do sądu, który wymierzy nań karę 1.000 grzywien (1.600 złp.), a nadto pokrzywdzony, bez względu na warunki kontraktu, mocen będzie wyjść ze wsi dziedzica z całym swoim pokrewieństwem“ (§ 12).

Ubezpieczywszy tym sposobem wolność i nietykalność osobistą włościanina, Kołłataj utrzymuje wszakże zależność jego polityczną i ekonomiczną od dziedzica. „Wszelki dziedzic w dobrach swoich dziedzicznych... jest pierwszą krajową zwierzchnością nad ludźmi, w dobrach jego osiadłymi i zamieszkałymi“ (§ 1). Urządza przeto sądy dworskie dla spraw pomniejszych i pozwala im karać plagami do pewnej liczby prawem oznaczonej, więzieniem kilkudniowym i karą pieniężną do pewnej sumy. „Wszelkie zaś przestępstwa, wymagające kar większych, czyli przestępstwa główne, mają być odesłane do sądu, na ten koniec w powiecie ustanowionego“ (§ 15). Stosunki ekonomiczne miały być oparte na kontraktach, inwentarzach i dobrowolnych umowach dziedziców z gromadami lub pojedynczemi włościanami (§ 1); osiadły więc włościanin, t. j. na gruncie pańskim gospodarujący „zostaje pod dobrodziejstwem inwentarza, kontraktu i prawa“ (§ 4). Grunt do czasu nadany nazywa się lennością doczesną, a grunt nazawsze nadany nazywa się lennością wieczną“ (§ 6).

Warunki wykonywania i rozwiązywania umowy są kilkoma paragrafami określone, § zaś 16, reasumuje te wszystkie warunki w następujących wyrazach: „Wolność człowieka, osiadłego we wsi dziedzica, na tem zależy, iż kontrakt lub inwentarz powinien mu być wiernie dotrzymany; iż majątek jego ruchomy i nieruchomy nie może być przez nikogo onemu odebrany, chyba gdyby był dłużnikiem; iż tym majątkiem podług upodobania swego rozrządzać i długów sobie należących, komukolwiek by je pożyczył prawnie dochodzić może; iż spadek po jego krewnych jemu tylko samemu należy; iż do postanowienia jego nikt się wdawać nie powinien, iż zupełnie jest wolen ożenić się z kim chce i gdzie chce; iż dzie-

ciom swoim takie wychowanie dać może, jakie najlepsze dla nich widzi; nakoniec, iż we wszelkim sądzie bądź z dziedzicem ziemi, na której osiadł, bądź z kim innym sam bez wszelkiej asystencyi czynić może o swoją należytość i bezpieczeństwo“.

Chciał nawet Kollątaj, aby pospółstwo wiejskie miało trzech obrońców czyli Tribunos plebis w sejmie z każdej prowincyi; obierać ich jednak radził ze szlachty, zapewne przez wzgląd na potrzebę wykształcenia do sprawowania takiego urzędu *).

2) Sejm z r. 1788 liczył nie mały zastęp posłów, pragnących reformy państwowej, światłemi i życzliwemi dla ludu chęciami ożywionych, a z końcem r. 1790 w podwojonym składzie zastęp ten zwiększył się i spotężniał znakomicie. Lubo, dwóró natłoku reform rozlicznych i kwestyj dyplomatycznych, sprawa włościańska nie była przedmiotem rozpraw specjalnych, wszakże dotykano jej niejednokrotnie, i poruszono w Ustawie Trzeciego Maja.

Pierwszy objaw troskliwości o lud wiejski spostrzegamy podczas rozpraw o podatku tymczasowym (podymne protunkowe), uchwalonym na zaspokojenie najpilniejszych kosztów organizacji zwiększonego wojska. Niemcewicz, młody poseł inflantski, ozwał się następnemi słowy: „Ja w tem miejscu mówić za chłopkami mam za największą chlubę, bo nie mają oni reprezentantów, którzyby się o nich domówili... Do kogo ma się udać chłopiek, jeśli pan narzuci mu podatek?“ Pytanie to, po wysłuchaniu kilku głosów wyjaśniających, Izba rozstrzygnęła na korzyść chłopów i w konstytucyi o podymnem protunkowem czytamy domieszczony warunek, iż „ten podatek na dwory, nie na rolników jest nałożonym“ **).

---

*) Anonima Listy do Stanisława Małachowskiego, część III 1788, str. 204.

***) Głos Niemcewicza w Dyaryuszu (urzędowym) na sesyi 54 z dnia 26 stycznia 1789, tom II, część I, str. 302. Data konstytucyi jest o dwa dni późniejsza, d. 28 stycznia; tytuł: „Ofiara na ten raz uczyniona“.

Wyraźne wyłączenie rolników od opłaty nowych podatków należy policzyć na zasługę stronnictwu reformy i przytem na zasługę samodzielną, nie czekało ono bowiem na przykład, podany przez Zgromadzenie Ustawodawcze francuzkie w d. 4 Sierpnia, gdy przeprowadziło swoje uchwały już w styczniu i w kwietniu.

We dwa miesiące później Rożnowski, poseł gnieźnieński doniósł sejmowi, że jakiś dziedzic rozrzucił na chłopów przypadającą na niego część podatku; żądał przytem kary za pogwałcenie uchwały prawomocnej. Oburzenie jego podzielają i również kary żądają: Ad. Czartoryski, poseł lubelski, i Sapieha, marszałek konfederacji Litewskiej. Nareszcie król w mowie swojej o zrzeczeniu się czopowego z Grodna i Brześcia na wojsko przyrzucił kilka słów litości nad chłopami. Kary wprawdzie nie wyznaczono (nie tak łatwo dałaby się pociągnąć Izba szlachecka do środków surowych), ale sprawa włościan odzywała się jeszcze na następnem posiedzeniu i pomykała się, acz bojaźliwie, na szersze tory. Mówił znów Niemcewicz, zastrzegając zresztą, że „nie jest tu mowa o przywróceniu chłopom wolności, ale o zastonieniu ich od przemocy i ucisku nielitościwych panów“. Odzywali się Wejsenhof i Adam Czartoryski; ostatni sądził, że należy przed uwolnieniem „ten stan wprzód uczynić światłym“ *).

Samo podniesienie kwestyi w izbie sejmowej sprawiać musiało wpływ znaczny i powstrzymać niejednego dziedzica lub posesora od nadużyć, potępionych przez głosy poważne talentem lub stanowiskiem. W istocie też dowiadujemy się tylko o wyjątkowych indywidualnych nadużyciach, ale i te nie uchodziły płazem. We Wrześniu 1789 Suchorzewski, poseł kaliski, któremu przyznać należy zaszczyt bodaj pierwszego przemówienia za włościanami, w samych początkach sejmowania (d. 18 Grudnia 1788 r.) zażądał, „by marszał-

---

*) Sesye 83 i 84 z dnia 27 i 30 marca 1789 w Dyaryuszu krótko zebrany, Dufoura str. 259, 260, 263, 266.

kwie do tych panów, którzy nad ludzkość z poddaństwem swoim postępują sobie, wysłali monitoria z woli i imienia Stanów, naganiające takie czynności i zalecające, aby jeżeli jest toż poddaństwo więzione, natychmiast uwolnionem było, a oszczędzając zawstydzienia osób, które zaskarżał, imienia ich nie wymieniając, u Lasek tylko komunikować deklarował“ *).

Podczas rozpraw o organizacyi wojska przyjęto wprawdzie zasadę, że rekrut powinien mieć pozwolenie piśmienne od swego pana przy wejściu do służby, ale Krasnodębski wniósł, aby po wysłużeniu całkowitej „kapitulacyi“, t. j. lat ośmiu był od poddaństwa uwolnionym, i ze skarbu zapomagany. I wniosek ten został przyjęty z pewną modyfikacją co do czasu, mianowicie sejm przyznał wolność od poddaństwa rekrutowi po wysłużeniu dwóch sześciuletnich kapitulacyj **).

Gdy rozprawiano o podatku od czterech najprzód królowi darowanych, a potem przez króla Branickiemu i bratu podkomorzemu odstąpionych starostw (Biała Cerkiew, Bohusław, Kaniów i Chmielnik), i gdy zapadła uchwała o pobieraniu 30°/_o intraty, Strojnowski, poseł wołyński, zwrócił uwagę Izby, że gdy starostwa owe przechodzą na własność dziedziczną donataryuszów, włościanie mogą postradać dogodności dawnego swego bytu i popaść w poddaństwo nieograniczone; wolałby zaś „nie mieć 30°/_o, niż odebrać wolność tych dóbr mieszkańcom“. Izba uwagę tę uwzględniła i w konstytucyi, zastrzegając włościanom rzeczonych starostw dawną wolność, nakazała dodać wyrazy: „wolność warujemy, forum dla mieszczan w Asesoryi, dla chłopów w Referendaryi determinujemy“ ***). Zieliński, poseł nurski, odzywał się wprawdzie

---

*) Dziennik Czyn. S. G. W. sesya 145 z dnia 14 września 1789, tom IV, str. 275; pierwszy głos za chłopami w Dyaryuszu urzęd. t. I, cz. 2, str. 505.

**) *Dzien. Czyn. S. G. W. sesye z dnia 27 listopada i 201 z dnia 4 grudnia 1789. Zbiór Konst. pod dniem 7 grudnia 1789.*

***) *Dz. Czyn. S. G. W. sesya 239 z d. 22 marca i 240 z d. 23 marca 1790. Zbiór Konst. 1788 pod dniem 31 marca 1790 tit. Ofiara 30 grosza z 4-ch starostw królewskich.*

z opozycją, nie chcąc dawać „potuchy chłopom“, ale motywował swój upor, zresztą bezskuteczny, niewłaściwością uchwalania warunku szczegółowego, kiedy już pracuje deputacja oddzielna nad ułożeniem zasad nowej formy rządu: „Daleki ja jestem od tego, barbarzyńskim tylko wiekom właściwego mniemania, że dziedzic zawsze poddanego swego życia i majątku panem... ale kiedy do tego zbliżamy się stopnia, że ślad czynności sejmu dzisiejszego uwiecznić mamy pamiętką darowania wolnością wszystkich mieszkańców ziemi wolnej, chciałbym... żeby warunek szczegółowy... nie wiązał ogółu“ *). Co do samego Zielińskiego, domyślamy się, że mowa jego nie była szczerą, że pragnął na razie przynajmniej zahamować uchwałę sobie nie miłą, że się obawiał „potuchy chłopstwa“: wszakże słowa jego są wyraźną wskazówką, że pomiędzy posłami, jako też w deputacji, do formy rządu wyznaczonej, mówiono już o potrzebie uwolnienia chłopów z poddaństwa i obmyślano jakieś projekta.

Nader żywo rozwinęła się dyskusja o włościanach dnia 13 kwietnia 1790 roku. Sekretarz sejmowy odczytał doniesienia, otrzymane od superintendenta prowincyi Ukraińskiej i od Komisji Cywilno-Wojskowej powiatu Kamienieckiego, że „dwory rozrzucają podatek na chłopów, że z tego powodu powstaje emigracja ludu z państw Rzeczypospolitej, że dziedzice nietylko zobowiązali poddaństwo do opłacenia protunkowego podymnego, ale nadto, kiedy podług prawa wnosili do skarbu ofiarę 10 grosza, potraciwszy z niej podatek protunkowy, onego gromadom nie zwrócili“. Po odczytaniu tych raportów dały się słyszeć głosy oburzenia; niektórzy posłowie zadawali kłam superintendentowi i domagali się nawet kary na niego za oszczerstwo, ale ci wszyscy wkrótce zamilknąć musieli w obec innych wniosków i oskarżeń. Czacki, poseł czernichowski, ojciec Tadeusza, żądał, aby za

---

*) Dz. Czyn. S. G. W. sesya 240 z dnia 23 marca 1790.

karę winni zapłacili nałożony na chłopów podatek we czworo. Kublicki, poseł inflantski, oskarża posesora dóbr Stołowicz o złe postępowanie z poddanymi i zaleca sejmowi wniesiony od nich memoriał, podobnie doprasza się rezolucyi na memoriał Holendrów dóbr Swiniary przeciwko Bogusławowi Stokowskiemu, który żąda od każdej z 70 familij po dukacie daniny, pociąga je nieprawnie do szarwarku, gnębi egzekucjami. Niemcewicz przypomina, że dawniej już podawał dodatek do Laski, aby poddaństwo przez dziedziców uciskaniem nie było; teraz żąda kary na przestępców prawa i ludzkości. Morski, poseł podolski, objaśnia, że winnymi rozrzucania podatku na chłopów są nie dziedzice, lecz posesorowie arendowni, dla których los stanu rolniczego jest mniej interesującym; żąda, aby Komisye Cywilno-Wojskowe pilnowały właśnie dzierżawców. Sapieha Kazimierz donosi o zażaleniu, otrzymanem od włościan dóbr pojezuickich Pohacie, na posesora Kaweckiego; ze sprzecznych głosów trudno prawdę wyrozumieć, gdyż obywatele sąsiedzi i wojewoda połocki świadczyli, że Kaweckie obchodzi się łagodnie, chłopci zaś buntują się i życiu zagrażają, a tymczasem Sielicki, poseł połocki, twierdzi, że niemasz domu w tamtych okolicach, któregooby Kaweckie nie pokrzywdził, o zaświadczeniu zaś wojewody „dlugoby gadać“. Okęcki, biskup poznański, zwrócił uwagę Izby, że chłopci ponoszą nie mało ucisku od żołnierzy, przysyłanych na egzekucję zaległych podatków i żądał, aby taka egzekucya na przyszłość szła nie do chłopów lecz do dworów.

Pod wrażeniem tych mów objawiła się zapewne widoczna zmiana w usposobieniu większości, bo Zieliński, poseł nurski, uznał za potrzebne ostrzedz o niebezpieczeństwie „takiej polityki w rozciągnienu nad poddaństwem opieki rządowej, jakiej użyto w kraju zakordonowanym przez Austryaków. Mieszkając w nim przez lat kilka, napatrzył się, jak stan przeciwko stanowi, naród przeciwko narodowi buntowano, jak z żalem skutki tego własnymi oczyma oglądał, kiedy potucha, przez rządową politykę dana chłopstwu, do

tego je doprowadziła zuchwałości stopnia, że najmniejszego posłuszeństwa zwierzchności znać nie chcieli, panom własnym nienawistne i nieprzyjazne stało się, robocizny żadnej znać, ani onej odbywać nie chcieli, kiedy już wśród tęgiej zimy jeszcze w kłosie na polu zboże widziano“.

Pomimo tej przestrogi sejm zdecydował się na zrobienie kroku, dotąd niepraktykowanego: zalecił marszałkom swoim, „aby przez listy partykularne rozesłali do Komisji Cywilno-Wojskowych zalecenie, aby nadużyć i ucisku nie dopuszczali“ *).

Podczas rozpraw o lustracji dymów i popisie ludności Stanisław Potocki, poseł lubelski, zaproponował klasyfikację dymów z wyszczególnieniem ich gatunków „wiele z którego poddany dni robi i czynszu płaci... Wielkie ztąd okazało by się światło“. Nazajutrz sekretarz sejmowy czytał już wniosek: „W rubryce dla lustratorów, z Komisji Porządkowych wyznaczonych, Komisya Skarbowa umieści kolumnę wszelkiej pańszczyzny, respective dymu każdego, przez chłopą zamieszkałego“. Przyjęciu tych wniosków przeszkodził głównie M o s z y ń s k i, poseł braclawski, najprzód wystawieniem trudności wykonania, gdy Deputacya Koekwacyjna potrzebowała „rychłej wiadomości dymów“, powtórnie, złożeniem znanych tablic statystycznych (str. 21), które na razie mogły zadowolnić potrzebę informacji cyfrowych, a służyły za dowód wyraźny biegłości rachunkowej autora i podnosiły jego powagę. Poprzestała więc Izba na dawniejszych schematach Komisji Skarbowych i nowej rubryki nie wprowadziła **). Wszakże odrzucone wnioski wskazują, że w stronictwie reformy krążyła już myśl uregulowania robocizny i danin na podstawie urzędowych danych statystycznych, ku czemu klasyfikacja dymów stanowiła krok pierwszy.

---

*) Dz. Czyn. S. G. W. sesja 256 z dnia 13 kwietnia 1790.

***) Dzień. Czyn. S. G. W. sesje 248 z dnia 16 kwietnia i 249 z dnia 19 kwietnia 1790.

Przy uchwaleniu ofiary podwójnego podymnego zastrzeżono znów, aby ją tylko dwory płaciły, a władzom wykonawczym zalecono „aby tego pilnowano“ *).

Sprawy finansowe, prawa kardynalne, niezmiernie drażliwa kwestya dziedziczości tronu, oraz dyskusya o przedłużeniu sejmu, odciągnęły uwagę powszechną od sprawy włościańskiej. Znajdujemy ją bez poprzednich rozpraw, bez przygotowania i bliższego wyjaśnienia zasad, dopiero w przygotowanej pośpiesznie, a tajemnie Konstytucyi Trzeciego Maja, czyli „Ustawie Rządowej“, noszącej datę oblaty, 5 Maja 1791 roku.

Rozdział czwarty rzeczonej Ustawy nosi tytuł: „Chłopi Włościanie“. Kilkadziesiąt wierszy, poświęconych tej olbrzymiej sprawie, obejmują następujące zasady: „1) włościan pod opiekę prawa i rządu krajowego przyjmujemy, stanowiąc, iż odtąd jakiegokolwiekby swobody, nadania i umowy dziedzice z włościanami dóbr swych autentycznie ułożyli, czyliby te swobody, nadania i umowy były z gromadami, czyli też z każdym osobno wsi mieszkańcem zrobione, będą stanowić wspólny i wzajemny obowiązek, pod opiekę rządu krajowego podpadający... nie tylko jego samego (właściciela), ale i następców jego... wiązać będą. 2) Nawzajem włościanie obowiązani będą pełnić wszelkie zobowiązania, umową objęte. 3) Zawarowawszy tym sposobem dziedziców przy wszystkich pożytkach od włościan im należących, a chcąc jak najskuteczniej zachęcić pomnożenie ludności, ogłaszamy wolność zupełną dla wszystkich ludzi tak nowo przybywających, jako i tych, którzyby, pierwiej z kraju oddaliwszy się, teraz do Ojczyzny powrócić chcieli... jak kto stanie na ziemi polskiej, wolnym jest czynić umowy na osiadłość, roboczną, lub czynsze, jak i dopóki się umówi, wolny jest osiadać w mieście

---

*) Zbiór Konstyt. 1788 pod dniem 27 lutego 1790, str. 179 tit. Ofiara dwojga podymnych w Wielkopolsce, a jednego w Małopolsce i W. X. Litewskiem.

lub na wsiach, wolny jest mieszkać w Polsce lub do kraju, do którego zechce, powrócić, uczyniwszy zadosyć obowiązkom, które dobrowolnie na siebie przyjął“.

W rozwinięciu Ustawy Rządowej sejm czteroletni uchwalił prawa p. t.: Sejmiki, Sejmy i sądy sejmowe (d. 8 maja t. r.), Straż (6 czerwca), Komisję Policji (24 czerwca), Urządzenie wewnętrzne miast wolnych Rzpltej w Koronie i W. X. Lit. (30 czerwca), wysadził Deputację do zredagowania księgi praw Cywilnych i Karnych (Codicis Civilis i Criminalis tegoż dnia), O sądach miejskich, oraz Asesorskich (6 października), Komisję Skarbową Ob. Nar. (29 października), Sąd Ziemiański (10 stycznia r. 1792), Sąd Trybunalski Kor. i W. X. Lit. (21 stycznia), Gotowość do obrony popolitej (17 kwietnia) etc. Ustawy jednak specjalnej, dotyczącej włościan, nie znajdujemy aż do ostatecznej limity owego sejmku w dniu 31 maja r. 1792. Są jednak okoliczności, które nie pozwalają uznać przytoczonego wyżej krótkiego artykułu o włościanach za ostatni wyraz myśli i woli sejmowej w tej materii.

Doszły nas bowiem wieści nie zbyt szczegółowe, ale charakterystyczne o wzmożeniu się wyobrażeń i dążności demokratycznych ku końcowi 1791 i w początkach 1792 r. Zawiązywał się „cech Liberyi Warszawskiej“, wprawdzie nie ze sferami sejmowymi spółnego nie mający, ale godny uwagi jako objaw działających w społeczeństwie prądów*).

---

*) Król pisał do Bukatego pod dniem 25 kwietnia 1792 (Kalinka, Dokumenta str. 209): „I w tych kilkunastu dniach rozproszyłem nowo formujący się cech liberyi warszawskiej. Cele, które zapowiadali przywódcy tej imprezy, były bardziej pochwały, niż nagany warte, ale że przewidywałem, że mogłaby intryga demokratyczna tam się wkraść, rozproszyłem ten cech“. Według akt Komisji Policji projektodawcami byli: Franc. Niewiarowski, lokaj Stan. Potockiego, pośta lubelskiego i Jan Lubatowski, lokaj Zybergowej wojewodziny brz. lit. Ci ułożyli memoriał do Króla i Stanów, poprawiony przez niejakiego Flawiusza i podpisany przez kilkudziesięciu służących, między którymi znajdowali się też lokaje pośta rosyjskiego Bułhakowa. Wychwaliwszy Ustawę 3-go maja, że ta majątek i ży-

W kołach wyższych znowu, między kierownikami reform, nawet w otoczeniu króla rozmyślano wciąż o środkach uwolnienia włościan. Xiądz Mazzei napisał podobno rozprawę w tej materii, której nie znamy. Bułhaków, poseł rosyjski, mówi o jakimś „klubie“, który obradował pilnie, przygotowując jakiś projekt o włościanach do przełożenia sejmowi natychmiast; sprawa ta, zdaniem projektodawców, miała być rozstrzygniętą i zawotowaną w izbie w ciągu dnia jednego*).

cie wszystkich zabezpieczyła, Liberya przekładała swoje żądania w 7 punktach: 1) aby otrzymać pozwolenie na wynalezienie domu do zgromadzeń swoich, utworzenia kasy wsparcia dla chorych swoich, zarządu i rejestru członków. 2) Każdy pan, potrzebując do usług człowieka, ma oświadczyć zgromadzeniu Liberyi, które zdanego do usług samo wybierze. 3) Wyjeżdżający za granicę lub do dóbr swoich z Warszawy, gdyby człowiek u niego przez przypadek zachorował, lub też gdyby go przez złe sprawowanie chciał oddać, o takowym aby do zgromadzenia doniósł. 4) Winnego przekroczeń przeciwko przepisom samo zgromadzenie ukarze. 5) Za wykroczenia przeciwko prawu publicznemu zgromadzenie pod sąd publiczny oddać obowiązuje się. 6) Któryby z Liberyi, przejeżdżający z panem swoim, chciał się wpisać do tego „Rejestru przyjaźni“, ma mieć od własnego pana rekomendację. 7) Oddalony zaś od pana swego z przyczyny złych usług i żadnego zapewnienia nie mający, a przeto tylko próżniactwem bawiący się, przez zgromadzenie Liberyi do najwyższej Zwierzchności oddany będzie. Po odebraniu tego memoriału król biletem swoim ostrzegł Marszałka, „z zaleceniem, aby Komisya Policji wcześniej temu zapobiegła zgorzeniu, zbliżającemu się do rewolucji francuzkiej“. Wzywani do indagacji: Niewiarowski i Lubatowski, a Flawiusz wzięty nawet do aresztu. Wszakże, roztrząsnąwszy sprawę, Komisya Policji uznała, że gdy nie okazują się żadne występne zamiary tak tych lokajów, jako też Flawiusza, przeto uwolnić go dysponowała z napomnieniem, ażeby więcej nie wdawał się w podobne zgromadzenia i pisma, i żeby to zapowiedział wszystkim lokajom... inaczej za pierwszym zgromadzeń takich i podpisów dostrzeżeniem wszyscy wchodzący do niego chwytni, więzieni i karani będą. Ostrzeżeni prztem panowie tych lokajów... i intendenci policji, aby dawali baczność (Relacya Delegowanych od N. Konf. Grłney 1792 roku, str. 28 — 29). Posądzano posta francuzkiego Descorches'a o zawiązanie tego klubu i udzielanie „Praw Człowieka“ do czytania na posiedzeniach (Kraszewski: Polska III, 266).

*) W. Kalinka. Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta II, 307.

Ten dzień nie zaświtał; wojna z Rosją zmusiła sejm do odroczenia się na czas nieograniczony, a właściwie do rozwiązania się ostatecznego. Sądzimy przeto, że do uchwalenia prawa szczegółowego o włościanach zabrakło sejmowi czasu tak samo, jak zabrakło na wydanie Księgi Praw Cywilnych, której projektu widział Czacki, a nawet na zredagowanie własnych uchwał, chociaż Deputacya redakcyjna z Kollątaja, Chreptowicza i Zakrzewskiego etc. była wysadzona jeszcze w d. 8 Stycznia 1792 roku.

Jakkolwiekbaż wyznać winniśmy, iż w aktach prawodawstwa stanowionego pozostał po sejmie czteroletnim tylko przytoczony wyżej rozdział IV Ustawy Trzeciego Maja: ten rozdział przeto może być jedynym przedmiotem oceny, a raczej sądu historycznego.

Pytamy najprzód: o ile odpowiedział żądaniom i ideałom, postawionym przez literaturę społeczną?

Zestawiając wszystkie wnioski i żądania wymienionych wyżej autorów, dostrzegamy, że dadzą się one sprowadzić do kategorii następujących:

a) Nauka elementarna (Popławski, Strojnowski, Skrzetuski, Pamiętnik Hist. Polit., O podd. polskich) nawet ze składką przymusową na nauczyciela (Dzien. Handl.).

b) Nagrody za dobre gospodarowanie i sprawowanie się (O podd. pols.).

c) Wolność osobista, pojmowana rozmaicie, ale coraz obszerniej z postępem czasu. Zbyt ogólnikowo określona u profesorów Popławskiego i Strojnowskiego, ograniczona w kodeksie Zamoyskiego warunkiem, aby dwaj starsi synowie włościanina pozostawali na roli, odsuwana przez obawę do jakiejś nieograniczonej przyszłości u Skrzetuskiego i w Uwagach nad Uwagami. bojaźliwie też i dwuznacznie wymówiona przez Naxa, wykrętnie spaczona w broszurze „Pytanie“, namiętnie odrzucana przez ciemnego X. Trynitarza Ignacego, że pominiemy parę innych głosów, nabiera ona realnej wartości już w pismach z lat 1788—1791 Karpia i Kollątaja, którzy wymieniają wyraźnie: „wolność

zawierania małżeństw, wolność wychodzenia ze wsi, wolność zarobkowania“, ale dopiero autor broszury „O włościanach 1792“ użył wyrazu: „wolność nieograniczona“.

d) Sprawiedliwość sądowa prawie jednomyślnie przez wszystkich żądana i w bardzo podobnych formach projektowana. Czy to w postaci sądów sołtysowskich odnowionych, czy sądów chłopskich, „pod przezornością pańską lub pasterza“, „czy sądów dworskich“ Kołłątaja, zawsze reformatorom stoi na myśli sąd niższy, gminny, włościański, pod wpływem dworu lub księdza zostający, a dopiero w sprawach wielkiej wagi działać mogą sądy ogólne, krajowe. Przeciwi się temu jedna tylko broszura.

e) Wymiar pańszczyzny, lub oczynszowanie prawie jednomyślnie zalecane: „Uwagi nad Uwagami“ nie zbijają zasady, tylko wystawiają trudności praktyczne wykonania. Autor zaś broszury „O włościanach 1791 r.“ wynajduje sposób do pokonania tych trudności przez licytację, Skrzetuski i Kołłątaj mówią też o inwentarzach.

f) Umowy dobrowolne, czyli kontrakty, najdokładniej objaśnione w projekcie Kołłątaja, zalecane też „w Uwagach praktycznych“ i broszurze „O włościanach 1791 r.“.

g) Własność żądana prawie przez wszystkich autorów, lecz nader rozmaicie pojmowana. Popławski mówi o własności majątku obok własności osoby i pracy; przez majątek rozumie pono tylko mienie ruchome, zbiory, wyroby przemysłu gospodarczego, o gruntach zaś nie wspomina, widocznie uważając je za własność dziedzica, która musi zawsze własnością jego pozostać. Nic innego też nie da się dostrzedz w ogólnikowej tezie X. Strojnowskiego: „zupełne ubezpieczenie własności i równości“. Staszyc wcale własności do swego programu nie wprowadza. Karp' zadowolnićby się tem, żeby chłopci mieli własność „jakąkolwiek“; żądane zaś „posiadanie majątku i sprzedawanie go“ stosuje się oczywiście do ruchomości. Nawet w „Uwagach praktycznych“ tak zwane „zakupieństwo“ nie jest kupnem ziemi na własność, skoro zakupnik pozostaje w zależności ekonomicz-

nej od dziedzica. Chyba jeden kasztelan Jezierski miał na myśli rzeczywiste odprzedanie gruntów na własność włościanom, gdy pisał: „kto z was kupi u mnie rolę za 100 złp., będzie wolnym od poddaństwa“. Najlepsi przedstawiciele stanu dziedziców: Andrzej Zamoyski, Poniatowski, Chreptowicz, Małachowski, nie rozumieli wyrazu: „własność włościańska“ w znaczeniu rzymskiego dominium. Zamoyski w projekcie swego kodeksu tworzył lenności lecz nie uwłaszczał poddanych; używając zaś ściślejszego określenia, tworzył wieczyste posiadanie, obciążone pewnymi obowiązkami względem dworu, niby emphiteusis z terminem nieograniczonym. Autor broszury: „Pytanie“ główny argument przeciwko przypuszczeniu chłopów do udziału w prawodawstwie widzi w tem, że nie używają oni prawa własności ziemskiej; przyzwala wprawdzie na obdarzenie ich tem prawem, ale dopiero w przyszłości odległej z zaleceniem ostrożności i ograniczeń co do ilości gruntu. Nawet ci najdalej posuwający się, krańcowi, o których wspomina Skrzetuski, co to chcieli dzielić grunta dworskie między włościan, opierali dalszy stosunek rolniczy na oczynszowaniu. Więc nikt z autorów lub reformatorów owocnych nie mógł i nie umiał przypuścić myśli takiej, iżby można było pozostawić chłopów przy siedzibie i gruntach wiejskich, obdarzyć ich tytułem własności i zrzec się wszelkich robocizn, a przynajmniej czynszów na rzecz dworu uiszczanych, boć następstwem takiego przewrotu byłaby, jak się zdawało, doraźna ruina całego gospodarstwa narodowego. Jeśli Jezierski, lub autor „Pytania“ godzili się na odprzedanie ziemi włościanom, to zapewne rozumieli, że tylko w pojedynczych wypadkach możliwemi były podobne tranzakcye, że tylko wyjątkowe indywidua mogły z takiego pozwolenia skorzystać. Gdy bowiem ogół włościan pogrążony był w ubóstwie, częstokroć w nędzy ostatecznej, z kądżeby znalazł fundusze na wykupienie wszystkich swych gruntów z rąk szlachty i duchowieństwa? My, cośmy się już tego ciężkiego kamienia z piersi pozbyli, rozumiemy dzisiaj, czem jest uwłaszczenie włościan; ale przykład wszystkich rządów europej-

skich i przeprowadzenie tej reformy w kraju naszym świadczą, że możliwą była tylko przy pomocy kredytu publicznego, który właśnie Polsce ówczesnej znanym nie był, który w całej Europie w XVIII wieku przebywał jeszcze pierwotnie, a po większej części niebezpieczne fazy rozwoju swego. Plan skupu czynszów, albo operacji likwidacyjnej przy wykupnie gruntów jeszcze nie był wynaleziony i nie przychodził na myśl żadnemu, bodaj najgorliwшему apostołowi reformy. Więc w świetle pojęć ówczesnych przez wyraz „własność włościanina“ rozumieć powinniśmy tylko: ruchomości, produkta pozostałe po uiszczeniu daniny dworowi, pieniądze, jeśli się znajdują, kureę, gęś, wieprzaka, a w rzadkich tylko wypadkach wołu lub konia, bo zwykle inwentarz roboczy był dawany od dworu, lub za własność dworską był uważany.

Nie wszystkim wyszczególnionym tu żądaniom uczynił zadość sejm czteroletni. Obrady jego były nacechowane zawsze życzliwością dla ludu, jakeśmy to widzieli przy uchwalaniu podatków i rozprawach o rekrutacji do wojska, przy zalecaniach urzędowych przeciwko uciskowi i nadużyciom dziedziców. Nakazywał nawet, aby plebani chowali bakalarza pod karą 50 złp. *), Ale dzieło ostateczne: Ustawa Trzeciego Maja nie wyrzekło słowa: „wolność“ nad całą rzeszą włościan polskich. Nie było to zapomnieniem ze strony radaktorów, ani przeoczeniem, lecz rozmyślnem zamilczeniem, boć o kilka wierszy niżej nie zapomnieli oni ogłosić „wolności zupełnej“ dla obcych przybyszów, oraz dla wracających z zagranicy zbiegów; potrafili też określić tę wolność jasnymi i wcale ponętными wyrazami. Już ówczesni dostrzegli wadę logiczną w zestawieniu dwóch tak różnych rozrządzeń dla ludzi jednego stanu, jednego trybu życia, jednakowej pracy. Zdawałoby się, że prawodawca zachęca chłopów do ucieczki za granicę, gdy wracający tylko dostępowal „wolności zupełnej“ — tej wolności której odmówiono pilnującemu swej chaty, zapewne praco-

---

*) W prawie o Komisjach Porządkowych Cywilno-Wojskowych.

witszemu, potulniejszemu, godniejszemu liłości rolnikowi: tymczasem znajdujemy całkiem przeciwny motyw „pomnożenie ludności,“ a więc też i zatrzymanie obecnej w kraju. A czy zgadza się z logiką prawną upośledzanie krajowe, współziomków przed cudzoziemcami? Nie do nieznamomości logiki wszakże, nie do wad umysłu odnosimy ten błąd redakcyi; źródło jego widzimy raczej w sercach, które jeszcze się nie oczyściły z grzechu odwiecznej względem chłopca niesprawiedliwości, których nie przetrawił szczyry ogień miłości dla człowieka i współobywatela.

Ustawa przyjęła włościan „pod opiekę prawa i rządu krajowego“. W oczach naszych nie jest to czczy frazes, owszem, zapowiedź wielkiej wagi, że włościanin znajdzie sprawiedliwość i obronę od ucisku pana. Do ziszczenia tej zapowiedzi w praktyce potrzebnem było prawo szczegółowe o wykonywaniu kontroli rządowej nad stosunkami rolniczymi, tudzież o sądownictwie, a przynajmniej o postępowaniu sądowem w sprawach pomiędzy włościaninem a dworem. Prawa takiego sejm nie uchwalił, jak mniemamy, z powodu zewnętrznych przeszkód i braku czasu, lecz uchwalonem być musiało, bo tkwiło w głównym zasadniczym ustępie konstytucyi. Uważaliśmy nawet w kilku wypadkach, że władze rządowe stosowały tę zasadę w decyzjach, pomimo jej ogólnikowego brzmienia i braku szczegółowego rozwinięcia.

Przechodząc do strony ekonomicznej stosunków włościańskich, do prawa rzeczowego, spostrzegamy, że redaktorowie Ustawy nie wymówili też wyrazu: „własność“: więc nie myśleli z pewnością o sposobach zaopatrzenia włościan we własną chałupę i własny zagon roli. Widzieliśmy, że i w prasie nikt tego nie żądał, nikt planu podobnego nie powziął. Zasadą ogólną Ustawy była umowa dobrowolna, kontrakt; ta nie wyłącza wprawdzie kontraktu kupna gruntów przez włościanina, w ogólnem jednak dążeniu zmierza do uregulowania i ustalenia wieczystej zależności rolnika od właściciela ziemi, wiejskiej gromady od dworu. Zawarowano

tym sposobem dziedziców „przy wszystkich pożytkach od włościan im należących“, jak głosi motyw.

Ze stanowiska abstrakcyjno-prawnego umowa dobrowolna jest formą wyborną do regulowania stosunków pomiędzy członkami społeczeństwa, ale ze stanowiska politycznego, przy uwzględnieniu historii i praktyki życia, wartość jej staje się wątpliwą. Ustawa legalizowała tylko drogę prywatnej inicjatywy, z wyliczonych zaś dotychczas dziewięciu i trzech jeszcze, które wymienimy poniżej, wypadków dobrowolnego ze strony dziedziców ograniczenia swej absolutnej władzy nad poddaństwem, wnioskować należy, iż droga taka byłaby długa, a czy doprowadziłaby do powszechnego i pomyselnego rozwiązania powikłań ekonomicznych w sprawie włościańskiej?—rzecz więcej niż wątpliwa, bo nieprawdopodobna, bodaj nawet niemożliwa. Wszystkie dotychczasowe przykłady pochodziły od ludzi bardzo bogatych, którzy mogli pofolgować sercu i złożyć hołd wielkim ideom wieku bez obawy o chleb powszedni. Ale z warstw ziemiaństwa mniej zamożnego nie znamy ani jednego wypadku czynszowania lub kontraktowego stosunku, prócz głuchych wzmianek o niepowodzeniach jakichś „prób, czynionych w pierwszej rzewliwości sentymentów“. Jakież polityk nie wie, że ofiara z władzy, dochodu, kapitału, staje się tem uciążliwszą, im bardziej człowiek potrzebuje tych środków do utrzymania własnego bytu, im dokuczliwszą jest troska codzienna o zaspokojenie koniecznych potrzeb swoich i swojej rodziny? W najlepszym razie przypuścićby można gotowość do zawierania kontraktów z włościanami w klasie półpanków i kilkuwioskowych posesyonatów: ależ od masy kilkunasto lub kilkadymowych właścicieli należało się spodziewać jawnej niechęci do wszelkich kontraktów, zaciętej obrony każdego dnia pańszczyzny, każdego motka nici, składanych w daninie, dopóki prawodawca spuszczał się na własną inicjatywę szlachcica i nie zmuszał go wyraźnym nakazem. Kołłątaj w swoim projekcie prawodawczym umieszcza obok dobrowolnych umów inwentarze, Skrzetuski rzucił światło na ważność inwentarzy „da-

wnych“, których lud „zawsze jest pamiętny“; tylko za pomocą takiego instrumentu opieka rządowa mogłaby odrobić część krzywdy, wyrządzonej przez szlachtę włościanom w czasach jej absolutnego panowania, oraz miarkować egoistyczne zapędy, lub niewzruszony opór masy konserwatywnej ziemiaństwa. I otóż Ustawa Trzeciego Maja o inwentarzach przemilczała! To zamilczenie za wielką jej poczytujemy wadę.

Powody tych przemilczeń, tych połowicznych orzeczeń są łatwe do odgadnienia — brak siły moralnej do jasnego i stanowczego określenia reformy w obec gmatwaniny różnych wpływów i trudności położenia. Sprawa była trudną w istocie: toć zabierała dziesiątki lat rządowi XIX wieku. O ileż trudniej było podejmować ją wśród społeczeństwa, które szybkie wprowadzenie postępy zrobiło, ale jeszcze w roku 1780 kodeks Zamoyskiego odrzucało? Trzeba było zresztą oglądać się na tradycję prawną, a właśnie jedno z praw kardynalnych z r. 1768 zastrzegło, że „całość dominii et proprietatis stanu szlacheckiego nad dobrami ziemskimi dziedzicznymi i ich poddanymi, według praw statutowych, nigdy odejmowana ani zmniejszana być niema“ *).

Nie należy też zapominać, że sejm składał się wyłącznie tylko ze stanów zainteresowanych w tej sprawie jednostronnie, opierających całą egzystencję swoją na pracy włościan. Przypomnijmy sobie, że sejm węgierski, podobnie złożony, uchwalił w r. 1741, że opodatkowanie szlachty nigdy nie powinno być przedmiotem obrad; że w r. 1765 odmówił wszelkiego udziału w proponowanym przez rząd regulowaniu stosunków pomiędzy chłopem, a dziedzicem; że powyższa uchwała co do wolności od podatków zachowywaną była aż do r. 1847 **). Nawet Fryderyk II, pomimo całego ogromu władzy nieograniczonej, energii i zdolności

---

*) Vol. leg. VII folio 600, str. 280.

***) Graf Joh. Mailath, Geschichte des österreichischen Kaiserstaates. T. V, str. 87.

umysłowych, nie był wstanie znieść poddaństwa w Prusach z powodu oporu szlachty swojej *), Jeśli tam rolnik znajdował się w lepszym bycie, to zasługa należy się wyłącznie tronowi i biurokracyi, poddaństwo przecież istniało tak w Prusach, jak w Austrii. Od trzeciej ściany, za granicą rosyjską nie widziano ani jednej próby, nie słyszano ani jednego głosu, nawet od wystawianej przez filozofów Imperatorowej, któryby zmierzał do zmiany losu tamecznych wieśniaków, losu jeszcze bardziej uciążliwego niż w Polsce. Z ambasady rosyjskiej wychodziły oskarżenia przeciwko autorom konstytucyi 3-go Maja i zwolennikom reform o demagogię; śmielszy krok, zrobiony na drodze praw stanu miejskiego, stał się jednym z głównych zarzutów w ustach reakcyi. Rewolucya francuzka budziła już zgrozę w rządach całej Europy; prawa człowieka były już zdyskredytowane. Kwestyę ekonomiczną rozstrzygnął radykalnie tylko sejm francuzki, w nocy 4-go sierpnia roku 1789. Ależ tam działał stan trzeci, który nie posiadał dóbr ziemskich, a który w parę lat później szlachtę swoją wypędził lub gilotynował. Pod względem zaś ekonomicznym, jak przyznają dzisiaj Francuzi, ten przewrót zadał dobrom ziemskim szkody niepowetowane **).

W końcu i to jeszcze uwzględnic winniśmy, że gdy Zgromadzenie Narodowe francuzkie od razu gotowało się do walki już to z własną monarchią, iuż z mocarstwami obcemi; gdy obradowało wśród tłumów wzburzonych i zbrojnych: sejm czteroletni układał swoje reformy w spokojnej, wesolej, z nadto nawet rozbawionej Warszawie, przewidywał wojnę z jednym tylko sąsiadem, a formując armię, nie myślał powoływać włościan do broni, gotować walki ludowej. Na

---

*) Stenzel, str. 312 i Beer w *Historji Handlu, tłumacz. rosyjskiem II*, 383.

***) „Brèches irréparables“ patrz Ch. Vogel: *Du Commerce et des progrès de la puissance commerciale de l'Angleterre et de la France*. Paris. Berger. 1864. I, 57.

stutysięczne wojsko nie zbrakłoby ludzi w Polsce 9-cio milionowej, nawet przy utrzymaniu poddaństwa w dawnych warunkach. Odczuwano tylko brak funduszków, biadano na ubóstwo skarbu, więc i przy reformie włościańskiej wypadało ze szczególną bacznością oglądać się na skutki ekonomiczno-finansowe, zabezpieczać od gwałtownych wstrząśnień gospodarstwa rolne, które były głównem źródłem dochodów skarbowych.

Możnaby zapewne ubolewać, że autorowie Ustawy Trzeciego Maja nie wynaleźli sposobu opatrzenia włościan gruntami własnymi, że nie postawili skuteczniejszej nad kontrakt zasady regulowania powinności względem dworu, a najbardziej, że im nie starczyło tchu na wygłoszenie okrzyku: „wolność wszystkim chłopom polskim“! Ale, spoglądając na tych bojaźliwych reformatorów ze stanowiska historycznego, ważąc wszelkie względy, powikłania i trudności, bacząc na uznawaną powszechnie maxymę, iż mężowie stanu przedewszystkiem muszą się rachować z możliwością: sądzimy, że i najszczerzy przyjaciel ludu polskiego nie rzuci w nich kamieniem, nie odważy się potępić ich. Nie czynili przecież nic złego, nie wyrządzali żadnej nowej krzywdy temu ludowi: przeciwnie, pragnęli polepszyć i polepszyli rzeczywiście jego dolę. Przekonamy się o tem z objawów praktyki życia.

3) Obaczmy, w jakim duchu działają urzędy i władze publiczne?

W Asesoryi, jak się dowiadujemy przypadkowo z Dziennika Handlowego, toczyły się w r. 1788 dwa procesy o tyranię nad chłopami, zapewne w królewskich litywskich.

R e f e r e n d a r y a Koronna wydała „ordynację o powinnościach, porządku, opłacie włościan wszystkich królewskich“, którą Dziennik Handlowy zaleca jako wzór do naśladowania. Powinności są ograniczone do 8 dni pieszych lub 4 sprzężajnych z włóki chełmińskiej; budowle i grunt uznane są za własność gospodarza, który mocen sprzedawać

je nawet, za wiedzą dworu, byle nie mniejszemi częściami jak ćwierć włóki *).

Komisya Skarbu Koronnego, ogłaszając licytację na dzierżawy dóbr biskupstwa krakowskiego, umieściła warunek: „gdyby chłop z przyczyny złego obchodzenia się posesora lub jego rządcy z dóbr uszedł, że posesor odpowiadać skarbowi będzie obowiązany, Komisya ostrzega“. Napotykalismy też w jej aktach ślady skarg, zanoszonych przez gromady na uciążliwości, od posesora doznawane, i widzieliśmy, że Komisya wyznaczała zaraz „inwestygację“ celem wymierzenia sprawiedliwości. Taż Komisya, dołączając raport swego superintendenta Prowincyi Ukraińskiej, przesłała w marcu r. 1789 do marszałków sejmowych notę o rozrzucaniu podatku protunkowego na włościan i tem wywołała znane już nam rozprawy z d. 13 kwietnia 1790 roku, a tymczasem, nie czekając na odpowiedź, już d. 1 kwietnia 1789 wydała sama uniwersał „o nierozkładaniu podatku na poddanych **“).

Komisya Policji Obojga Narodów, stosując się do rezolucyi królewskiej, wydała uniwersał względem zatamowania emigracyi chłopów, a w nim czytamy: „J. Kr. Mość zalecił, aby, gdy z powodu nowo ogłoszonych za granicą wolności, jakoteż z doświadczonych od niektórych właścicieli i posesorów uciążień, wielu mieszkańców krajów rzeczypospolitej za granicą osiada, przesłała taż Komisya do Komisji Cywilno-Wojskowych w Koronie i Litwie rekwizycye, a do miast wolnych Rzpltej zalecenia, iżby te zachęcały obywateli do jak najsprawiedliwszego z włościanami ob-

---

*) Dz. Handl. 1790, str. 298—317.

**) Uniwersał Komisji Skarbu Koronnego z dnia 11 lutego 1790, oraz Protok. Ekon. A/38, str. 1332. Nota do marszałków z dnia 26 marca 1789, uniwersał z d. 1 kwietnia 1789, Protok. Ekon. A/26, str. 262 i 296; rezolucya na memoriał gromady ze wsi Łosien względem uciążliwości od posesora, nakazująca inwestygację Prot. Ekon. A/28 str. 1332 pod dniem 23 września 1791 etc.

chodzenia się“. Sama też Komisya Policyi, może przejawszy się duchem tego uniwersału, ale nie będąc wyraźnie umocowaną przez prawo, przyjęła skargę od poddanego Pannien Franciszkanek Krakowskich pracowitego Czajki i żądała wyjaśnień. Skarga okazała się niesłuszną, ale Komisya gotową była wnieść sprawę do sądu swojego *).

Komisye Porządkowe Cywilno-Woj-skowe czuwały nad wykonaniem prawa, aby podatki nowo uchwalone nie były na chłopów rozrzucane; do tego wezwwał je nawet sejm zaleceniem z d. 15 Kwietnia 1790 r. Dowiedziawszy się o podobnem nadużyciu, pociągały one winnych do odpowiedzialności. Tak z sumaryusza czynności Komisji Łuckiej dowiadujemy się, że ona w d. 15 maja r. 1790 wezwała jednego obywatela do wytłomaczenia się. Pozwany wyjaśnił, że podatek kominowy był przez samych tylko czynszowników zapłacony. W dniu 25 t. m. i r. instygator Komisji toczył sprawę przeciwko Cyrynie Rzązewskiemu i Mijkowskiemu o narzucenie podatku na włościan; dekretem nakazany zwrot tego podatku i wykonanie nastąpiło natychmiast. Komisya powiatu Braclawskiego w d. 14 kwietnia rozesłała uniwersał o składaniu podatku przez dwory, a nie przez rolników, ułożony w wyrazach „pełnych ludzkości“, a nawet z morałami dla szlachty. Komisya Czerska przeprowadziła wypytywanie gromad przez lustratorów, czy nie były narzucane podatki? Z raportów widać, że nie były **).

Tylko wspomniana w § 26 sprawa tak zwanych „buntów ukraińnych“, rzucając popłoch na szlachtę województw południowych, zmąciła ten nastrój, który już się stawał panującym. Lubo na tle stosunków religijno-politycznych nie

---

*) Uniwersał dołączony do D z. H a n d l. 1792 roku zeszyt z dnia 1 marca, wzmiankowany w R e l a c y i Delegowanych roku 1792, str. 13, o memoryale Czajki t a m ż e str. 24.

**) D z. H a n d l. 1790, str. 434, 487, 546, 548. Akta K. P. C.-W. Ziemi Czerskiej, księga I, str. 98, 99 etc.

zaś ekonomicznych, wynikała jednak kilkumiesięczna represya. Działy tu z początku nie władze legalne, lecz dwie komisye, wyznaczone do załatwienia rachunków o dostawy dla wojska rosyjskiego. Sejm powstrzymał i surowo zganil te nieprawne czynności sądowe: wszakże pod wrażeniem obawy kazał grodom sądzić sprawy o buntach na extra-kadencyach, a władze administracyjne dały się pociągnąć do wyjątkowych środków ostrożności. Zabroniono w r. 1789 pielgrzymek do Kijowa, a Komisye Cywilno-Wojskowe Radziejowska, Rawska *), Czerska, zapewne też i wszystkie inne, pilnie zajmowały się wymierzaniem kar na włóczęgów i sprawami paszportowemi; Komisye: Braclawska, Łucka, Chełmska wydała ostry regulamin pasportowy, któryby przeszkodził „włóczęgostwu i zbiegostwu chłopów.“ Szczególnie Komisya Braclawska odznaczyła się finezyą w pomysłach nakazywała bowiem, żeby jadący powozami mieli w paszporcie umieszczony opis tego powozu i traktu, jakim jechać mieli. Na głównym szlaku zalecała stawiać warty dla pytania o pasporty. Ku-

---

*) W aktach Komisji Porz. Cyw.-Wojsk. Rawskiej w księdze N. 10 znaleźliśmy godny uwagi paszport, pisany ręką X. Jędrzeja Kitowicza, kantora wólborskiego, proboszcza rzeczyckiego, a więc znanego autora Pamiętników: „Szymon Tykmiński służył u mnie lat 13, z małego dzieciaka aż do terażniejszej pory; za pomnożeniem wieku i nabyciem umiejętności do rozmaitych usług, brał zastóg rocznych dukatów 12, na bieliznę dukatów 2, sukien parę, ubrania spodniego dwoje, kapelusz kastorowy na lato 1, czapkę na zimę 1, butów ile zdarł; w domu miał stół kucharski, ponieważ jeść gotował; w miastach i drodze, gdy jeść nie gotował, brał strawnego na tydzień 8 złp.; służył mi wiernie i trzeźwo i bez żadnej noty. Że zaś każdy człowiek pragnie naturalnie coraz lepszego szczęścia, a moja terażniejsza sytuacya, ile przy podatkach dawniej nieznanym, nie może dogodzić jego żądaniu, dla tego zgodziliśmy się obadwa na jedno zdanie, aby sobie gdzieindziej pomyslniejszej tentował fortuny, i dla tego daję mu niniejszą dimisyą, rekomendując każdemu, do kogo by się chciał udać w służbę, jako człowieka pewnego, bardzo skromnych i poczczywych obyczajów“.

Datum w Rzeczycy dnia 30 marca 1791 r.

Nr 614

PASZPORT WOIEWÓDZKI
POWIATÓW, SIERADZKIEGO I SZADKOWSKIEGO.

Zawiadzam

z Miaszczka

z Wsi

w Wojewodztwie Sieradzkim, Powiecie

Parochii
fany.

leżący, ma Paszport Komisyjny, ręką moją podpi-

Działo się w Mieście

Miejsca

Roku 179

wo Wsi

426 Maj 1790 Dyplom dany na Sza-
dki Komisyjny co atestuje

20 Dyplom dany na Sza-
dki Komisyjny co atestuje

pcy zagraniczni mieli nawet poddawać się formalnościom pasportowym na komorze: „doświadczenia bowiem ucza, iż wielu bez interesu w kraj wjeżdżają z jednym członkiem, albo sami tylko, a tu, ludzi pod pozorem służby przyjąwszy, wywożą zagranicę i na zaludnienie pustych krajów onych zaprzędają... Trafiać się i to zwykło, iż pod pozorem najęcia podwód ludzie, wyjechawszy zagranicę, zwykli już do swego domu nie powracać“. Żądać więc nakazano poręki, że niezawodnie powrócą. Na przedstawienie Komisji Porządkowych i sejm musiał słownie zlecić Komisji Wojskowej, aby komendy na granicach stojące „poddąństwo od wychodu z kraju wstrzymywały“. Taż Komisya Braclawska rozsyła „list sekretny do Obywatelów tegoż powiatu“, w którym zaleca pomiędzy innemi, aby „nieskwapliwie, nie z gwałtem, ale z roztropną powolnością szukali sposobów odebrania broni od poddaństwa“ *).

Przeciwko takim pomysłom wystąpiła Komisya Skarbu Koronnego: upatrując w nich szkodę dla handlu, przewidując zmniejszenie dochodów celnych, przesłała uniwersał Komisji Braclawskiej do Króla w Straży, upraszając o zalecenie „środków mniej trudniących wyjazd z kraju“ **)- Mniemamy, że ten uniwersał nie wszedł w wykonanie, bo się nie zgadzał z nawykniemi społeczeństwa i nie odpowiadał skromnym zasobom straży policyjnej lub granicznej. Ogólnie pojmowano tylko potrzebę paszportów dla ludzi luźnych, do rekrutowania zdatnych włóczęgów. Działalność zaś sądowa grodów była powstrzymywana, jak wiemy, przez Deputacyę sejmową, która wielu oskarzonych zwolniła.

Z szeregu przytoczonych tu rozrządzeń wszystkich wyższych władz administracyjnych należy wnioskować, że w epoce sejmu czteroletniego cała administracya, przynajmniej w Koronie, poczuwała się do obowiązku bronięcia włościan od

---

*) Protok. Ekon. A/26 str. 627, *Dzien. Handlowy* 1790, str. 549, 552, 451, 568 komisji Łuckiej 285, Chelmskiej 463.

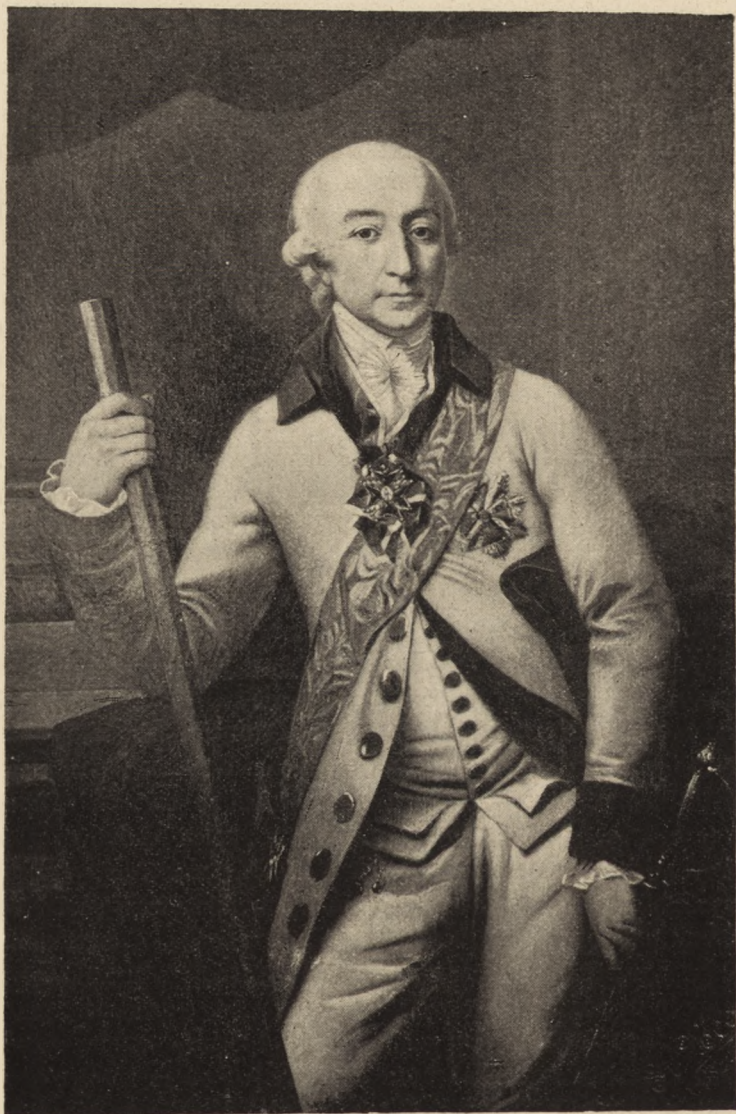
**) Protok. Ekon. A/30 z d. 22 lutego 1792, str. 472.

ucisku i nadużyć, czasem przekraczając nawet zakres swoich atrybucyj.

4) W sferze stosunków między dziedzicami i włościanami znamy jeszcze trzy ważne fakta reformy poddaństwa z dobrowolnej inicjatywy właścicieli dóbr obszernych. Aktem uroczystym, na d. 17 Listopada r. 1790 wydanym i przez króla zatwierdzonym, zacny marszałek sejmu i konfederacji koronnej, referendarz Stanisław Małachowski „na Księstwie Ostrogskim, Białaczowie, Rękoraju i Moszczenicy hrabia, a wielu poszczególnie wypisanych wsiów pan i dziedzic, wiadomo czyni, że jako każdy żyjący czuje słodycz w użyciu wolności, tak tę przyrodzoną chęć w nich nigdy nie pragnąc uskromnić, lecz bardziej rozkrzewić zamyśla“. W tym celu: 1) poddaństwo, które aż dotąd w pomienionych wsiach było, znosi, a na to miejsce daje zupełną wolność wszystkim włościanom... we wszystkim podobną i owszem równą wolnościom; jakimi się włościanie dóbr królewskich i duchownych w Król. Polskiem zaszczycają... tak dalece; 2) że wolen będzie każdy z mieszkańców do innych, nawet obcych dziedzin, wynieść się (zostawiwszy grunt nie spustoszony, a załatwiwszy dwór i gromadę); 3) włościanie wolni będą od wszelkich w dalszym czasie nowo wynaleść mianych pańszczyzn, robocizn, datków i powinności, prócz samych najmów, które dwór podług potrzeby do nich regulować będzie... i prócz tych powinności, które osobnym spisany inwentarzem przy spisaniu ról, sianożęci, sadzib wyszczególnione, a które na teraz dobrowolnie przyjęli i... ze swemi potomkami na zawsze wypełniać będą obowiązani... 5) odstąpionemi dopiero gruntami, sianożęciami, sadzibami, wolen i mocen będzie każdy włościanin, jako chcieć rozrządzać... przedawać... za wiadomością jednak dworu, który na takowe sprzedaże konsensa wydawać będzie“. Dalej urzędza zarząd Gromadzki, wojtów, księgi i „Pieczęć Państwa Ostrogskiego“ *).

---

*) Dz. Handl. 1791, 342. Wzór dobrej ekonomiki St. Małachowskiego.

Stanisław Małachowski,

Referendarz koronny, marszałek sejmu czteroletniego. Z portretu olejnego na Ratuszu Warszawskim

Z inwentarza zaś widzimy, że powinności włościan były jednak dosyć liczne: „z włóki dni 4 na tydzień ciągłem“, rozumiejąc pół pluga, albo sochę, nadto bron parę, wóz parowy, albo za taki dzień ciągły dwa dni piesze odbyć; przędziwa motków 4, matów sztuk 60; podorożczyzny, stróża, szarwarki; najem obowiązujący w zakresie 150 morgów dworskich na 300 włościan z wynagrodzeniem także podług stałej taksy: za dzień ciągły po gr. 26, za pieszy po 13, kobietom po gr. 10. Za to do każdej siedziby włóczęj daje się pod zabudowania morgów 2, sianożęci morgów 4, na półwłóczęną połowę tej ilości, a na czetwertynę ćwierć; przy cerkwi odznacza się morg ogrodu dla dziaka. Włościanie jednak widocznie byli z tych warunków zadowoleni, dowiadujemy się bowiem z Dz. H., że ludzie z dóbr jego nie zbiegają, owszem gruntu tam ledwo nastarczyć można *).

Zmarły w r. 1790 Krasiński, starosta opinogórski, poseł podolski, testamentem „poddanych swoich wolnością nadał, pozwalając z dóbr swoich wynieść każdemu, komuby się tylko podobało; zostawiał wolność swoim poddanym robienia pańszczyzny, lub płacenia czynszu, a jeżeliby się czuli pokrzywdzonymi od jego następców, zostawiał im miejsce do żalenia się i sądzenia w Komisji Cywilno-Wojskowej. Testament taki musiał być przez spadkobierców wykonany“. Dawniej nieco Wawrzecki, poseł braclawski, nadał poddanym swym wolność i sam zaświadczał, że wieś jego teraz trzy razy jest ludniejsza **).

Prot Potocki, starościc guzowski, następnie wojewoda kijowski, osadzał Ukraińskie dobra swoje „ludem wolnym, pracowitym i przemyślnym, lecz ludem zagranicznym“ ***). Prowadził zatem kolonizację cudzoziemską. Tego mu wszakże nie poczytujemy za zasługę na polu reformy włościańskiej,

---

*) Dz. Handl. 1792, str. 41—42, 1790, str. 629.

***) Korespondencya z lat 1789 i 1790, rękopism Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego Nr. 674, karta 47, list z dnia 10 marca 1790.

****) H, Koliątaj, Mowy z roku 1791.

tylko za próbę do podniesienia intrat z roli, podniesieniem techniki rolniczej w dobrach swoich.

Po za obrębem też sprawy ekonomiczno-włościańskiej umieścić należy niektóre dobrodziejstwa, świadczone poddanym przez stronników konstytucyi Trzeciego Maja w r. 1792, gdy się o nią zaczynała wojna z wkraczającą armią rosyjską. Kilku dziedziców chciało zachęcić swoich poddanych do wejścia w szeregi wojska narodowego. Tak, Hilary Chojecki, sędzia ziemiański kijowski, aktem urzędowym, przez króla potwierdzonym, oświadczył, że chłopci i szlachta, siedzący na jego gruntach we wsi Motowidłowiec pod Lubarem (o 126 dymach), jeśli z własnej ochoty pójdą do wojska, będą wolni od wszelkich czynszów i robocizn na lat 10; gdyby zaś z jednego dymu poszło dwóch, to wolność będzie przedłużoną do lat 20; nadto wszelkie podatki i zsyпки będą za nich przez dziedzica płacone. Podobnym aktem Kazimierz Walicki uwalniał poddanych swoich ze wsi Łazy, którzy na wojnę pójdą, a Ledóchowski, poseł czernichowski przeznaczył dla włościan kantonistów po 100 złp. do kasy pułkowej i po 50 złp. na rękę *).

Nie pochlebiamy sobie bynajmniej, abyśmy zebrali zdolałi wszystkie dobre uczynki dziedziców względem poddanstwa; jesteśmy nawet przekonani, że wszystko nie mogło się w drukach odbić, gdy prasa, jakkolwiek niezwykle ożywiona, nie była przecież tak obfitą i wszechwiedną, jak dzisiaj. Co do ogółu jednak śmiało twierdzimy, że w epoce sejmu czteroletniego, a szczególnie po ogłoszeniu Ustawy Trzeciego Maja, stosunki poddańcze bardzo złagodniały, dola włościan poprawiła się widocznie w porównaniu z przeszłością. Na dowód przytaczamy wielce poważne świadectwo Holsche'go w kilka lat zaledwo po ostatnich rozbiorach napisane: „Dopuszcza się niesprawiedliwości względem szlachty polskiej, kto sądzi, że włościanie są jeszcze dzisiaj w niewoli trzymani,

---

*) G a z. N a r., str. 277, 278, 292, (r. 1792).

że nie mają żadnej własności, że cały swój czas na pańszczyzną obracać muszą, że pan może im wszystko zabrać, że wszystko, co chce, z nimi zrobić może. Niewątpliwie za dawniejszych czasów istniało takie urządzenie, i nawet nie jest jeszcze żadnym wyraźnym prawem zmienione; lecz upłynęła już spora chwila, odkąd się wytworzył całkiem inny porządek rzeczy, który rzadko naruszonym bywa. Dziedzic jest dominus directus zagród włościańskich, zabudowań i inwentarza, który był pierwotnie od niego włościaninowi dany, lecz nigdy nie przyjdzie mu do głowy wysadzić włościanina samowolnie z chaty, zabrać mu nabyte własną pilnością i pracą mienie; nie żąda od niego nic więcej prócz pewnych służb i bardzo małych danin podług dawnego zwyczaju... Quidquid adquisit servus, adquisit domino... ta zasada już nie ma w Polsce zastosowania*^{*)}. Pisze to urzędnik pruski, kierujący administracją okręgu Białostockiego, znający też zblizka Wielkopolskę i część Mazowsza, biegły statystyk, człowiek rozumny i wysoko w naukach politycznych wykształcony. Czyliż w tych słowach nie odbija się wielka różnica i wielka poprawa w stanie ludu wiejskiego względem epoki stosunkowo tak jeszcze bliskiej, kiedy Staszyc kreślił swoje przerażające obrazy, kiedy Wybiicki, Świtkowski, Podlecki podnosili swe głosy w obronie uciemiężonych i znękanym niewolników, kiedy włościanin pruski był przez publicystów przedstawiany jako wzór godny zazdrości**^{*)}.

30. Spróbujmy jeszcze zajrzeć w głąb duszy chłopca owoczesnego, dobadać się wrażenia, jakie wywierała działal-

^{*)} Holsche l. cit., II str. 406—407; porównaj II, str. 188.

^{**)} Sam Staszyc nawet, w roku 1790 w „Przestrojach dla Polski“ (str. 221), wśród natarczywej argumentacji za reformą, wśród ostrych i przesadnych zarzutów, szlachcie czynionych, wyznał mimojazdem: „Wiem ja dobrze, że już teraz w Polsce niewiele takich złych panów, którzyby bogatemu poddanemu zajrzeli, którzyby do wydarcia tego, co sobie przez ciężką pracę i przez rząd dobry zgromadził, szukali sposobów. Ale dosyć, aby mógł być jeden. Ale inaczej wszyscy poddani myślą“ etc.

ność reformatorów i uczuć, jakie się budziły w obec wojny o konstytucyjną Trzeciego Maja.

Zauważyliśmy poprzednio, że sejm czteroletni nie powoływał włościan do broni, ani do służby ochotniczej w wojsku. Tylko przy uchwaleniu 100,000 wojska, wzywając naród cały do ofiar pieniężnych „na naglące potrzeby ojczyzny“, otwierając zapisy dobrowolne we wszystkich kancelaryach grodzkich, cechach, kahalach, plebaniach, kantorach przez Komisye Skarbowe urządzanych *), wyznaczył „dla pospólstwa“ plebanie. Te zapisy przyniosły skarbowi w roku 1789 zł. 498.414, a w 1792 zł. 397.756, czyli razem około 900.000 zł. gotowizny, oprócz kosztowności, broni, sukna i różnych efektów.

Największe datki wpływały od panów, szlachty i bankierów, ale i włościanie w wielu miejscach dawali grosz wdowi ze swojej chudoby. Świadczą o tem pisarze społeczni **), oraz fragmenta rachunków, jakie nas doszły za pośrednictwem druku. Wiemy np., że w marcu i kwietniu r. 1789 złożyli: Włościanie wsi Ruda w Starostwie Kny-

zyskiem.	:	. . . . .	zł. 790 gr. 21
Gromada wsi Żurawika (Zamoyskiego).	„	104	„ —
„ „ Domaszewska (tegoż)	„	56	„ —
„ Poremyślska sielska z parochem	„	18	„ —
„ Poremyślska monasterska z parochem	„	24	„ 16
„ Nieświezka z parochem	„	17	„ —
„ wsi Kołomli	„	30	„ —
„ Wyczulkowska	„	16	„ 3
„ Hojska	„	9	„ 19
„ Ratnowa Bajowa i Górki (ją Krzuc-			
kiego)	„	104	„ 15
„ Żytyńska z parochem	„	34	„ 4

*) Zbiór Konstyt. pod dniem 17 grudnia 1788 tyt. Dobrowolna Ofiara.

**) Rolnicy nawet dobrowolnie czynili składki“ (O upadku Konstytucji Polskiej 3 maja 1791. Lwów 1793, tom I str. 106).

Części wsi Saska (Głogowskiej)	„	9 gr.	5
Ludzie w służbie Iwona Steckiego, arendarza Po- łonki i Ozdoski, oraz szynkarz Horodyski . . .	„	320	—
Od różnych włościan parafii Komajskiej.	„	129	—
Od włościan i mieszczan Kretyngowskich	„	134	3
Od innych włościan parafii Kretyngowskiej i osób różnych. . . . . , ...	„	127	6

W tym spisie znajdujemy włościan dziedzicznych, starościńskich i duchownych. Spis jest niekompletny *), całkowita bowiem lista ofiar z parafij, zdaje mi się, nigdy ogłoszoną nie była, a i w księgach skarbowych na szczegółową specyfikację nigdzieśmy nie natrafili.

Ustały te zapisy, gdy sejm zaczął uchwalać podatki na cele wojskowe. Lecz w r. 1792, po wypowiedzeniu wojny przez Rosyę, znowu objawiła się ofiarność różnych warstw narodu. Znajdujemy też ze stanu włościańskiego ofiary:

galarników trzy razy po 20 czer. zł.	złp.	1,080 gr.	—
pewnego włościanina z Galicyi	„	180	—
z Puław od włościan wspólnie z żydami i mie- szczanami.	„	485	8
od ludzi dworskich w Puławach	„	598	—
„ dworskich Xżny Czartoryskiej, kancl. litt.	„	94	15
„ służącego pewnego dworu.	„	1,418	—
Włościanie wsi do m. Szremu należącej	„	20	—
Z wsiów Goniembic, Żakowa, Radomiska i Gronowa p. Turowskiej	„	196	—
Włościanie wsiów Benedyktynów Lubińskich „	„	281	15
Wsiów Wyrzeki i Dalewa	„	90	—
Wieś Mchy	„	40	—

---

*) Wyjeliśmy go ze „Zbioru mów i pism niektórych w czasie sejmu Stanów Skonfederowanych roku 1788 i 1789 w Wilnie w drukarni J. K. Mci przy Akademii (12 tomowego) tom IX na końcu; ofiary szlachty są w tomach III i V p. t. Subskrypcya na aukcyą Woyska; Lista imienna z Litwy, wzięta jest z Butrymowicza Relacyi o stanie Skarbów W. X. Litewskiego 1790, str. 16—19.

Włościanie wsi Siedlec	„	68	„ —
Włościanie z wsi Bordowa i Ostrowa	„	27	„ —
Z wsi Górki duchownej i Targowiska	„	40	„ —
Uczciwy Szymon Sibilski w usługach Za- krzewskiego	„	6	„ —
Włościanie parafii Głuchowa	„	78	„ —

W Załączu pod Kamieńcem ofiarowali włościanie 100 korcy żyta, a włościanie z Pawłowa dwie armaty *). Uczciwy Mikołaj, majster miecznik, złożył w dobrowolnej ofercie dla wojska 100 pałaszów, z tych 20 dla kawaleryi, 20 dla artyleryi i 60 dla piechoty; Komisya Wojskowa przyjęła je z wdzięcznością **).

I ten spis nie jest kompletnym, wykazy bowiem wielu powiatów nie zawierają szczegółowej specyfikacji. Nie utrzymujemy, że ofiary włościańskie były powszechnymi, że się sypały ze wszystkich ziem i powiatów: sądzimy jednak, że spis pierwszy może służyć za wskazówkę, iż w pierśi chłopca polskiego, a nawet i rusińskiego tłała iskra jeśli nie miłości, to przynajmniej życzliwości dla kraju rodzinnego, a spis drugi za wskazówkę sympatyi dla Ustawy Trzeciego Maja. Lustracye starostwa Kolskiego oraz dzierżawy Kłwatki z r. 1789 zawierają wyraźne oświadczenia wdzięczności włościan dla sejmu ***).

Innych dowodów niepodobna się spodziewać po masie, która myśli swoich nie była w stanie słowem publicznem objawić. Czytamy wprawdzie w adresowanej do sejmu skardze „Poddanych“ taki ustęp: „Ale dla ukochanej matki naszej Ojczyzny jakie i zkąd wojska, jaka i zkąd jego konserwacya, jakie bezpieczeństwo? My jej nie porzucimy; gotowi zawsze, choć pod lepszych panów miejsce odmienimy,

*) Gazeta Narodowa i Ob., str. 300—302, 306, 320, 357, 362—3.

**) Kom. W. 184. Protok. Ekon. 19 pod dniem 16 września 1791, str. 91.

***) T a d. X z ę L u b o m i r s k i: Rolnicza Ludność w Polsce od XVI do XVIII wieku. Warszawa 1862, str. 47. przyp. 1.

krw swoją za jej całość i obronę rozlewać, a dawać dowody nieposzlakowanej ku niej zawsze wierności i przywiązania". Ale słowa te nie mają dla nas poważniejszego znaczenia, ponieważ całe pismo, jakieśmy wykazali wyżej (str. 417 przypisek) jest apokryfem i może służyć tylko za wyraz osobistych mniemań człowieka z gminu, nie zaś większej grupy włościan. Natrafiliśmy jednak na zupełnie wiarogodne dowody, że jedna przynajmniej gromada — Pawłowska — urobiła sobie, w ciągu 30-letniej blisko wolności i pomyślności, wcale niepospolite pojęcia i uczucia obywatelskie, a potrafiła je wyrażać mową, modlitwą, ofiarą.

Po ogłoszeniu ustawy Trzeciego Maja jeden z gospodarzy Pawłowskich w dniu 14 Maja miał mowę dziękczynną do sejmu i króla, któremu nadaje — jestto zapewne ciekawa nowina — miano „Wielkiego“. „Dzień bowiem dzisiejszy, w którym odbieramy wiadomość jednomyślnego od Najjaśniejszych Stanów zasad rządowych zaprzysiężenia w szanownem zadumieniu cały kraj trzymającą, a dla nas w szczególności pracowitej garstki przez wspaniałe tychże Stanów zabezpieczenie łaskawych twoich nadań odnawiającą pamiątkę pod panowaniem Najjaśniejszego Stanisława Wielkiego króla; tego dnia, w którym spojrzeć raczyłeś na tę ziemię, co w czasie uszczęśliwić miałeś“ ... *).

Nie powtarzamy całej mowy, bo przytoczony ustęp przekonywa dostatecznie, że pod względem krasomówczym, a nawet pod względem kunsztu łączenia zdań, daleką jest ona od doskonałości: niemniej jednak cenimy ją jako objaw polityczny i wspólnie z redaktorem Dziennika Handlowego podziwiamy ją, jako „szybki owoc wykształcenia skutkiem wolności“, przez Brzostowskiego nadanej.

W roku 1792 d. 8 Maja, na św. Stanisław, włościanie śpiewali w Pawłowie z okoliczności imienin królewskich pieśń,

---

*) *Dzien. Handl.* 1791, str. 186.

ułożoną zapewne przez jakiegoś miejscowego wierszopisa,
godną powtórzenia:

Królu i Ojcie przez Cię wskrzeszonej Ojczyzny,
Mimo wszelkie nadzieje, trudność i Twe bliźny!
Gdy pożądanym onej dziś się cieszysz losem,
Odbierasz hołd dziek wyższym brzmiającej lutni głosem.

* * *

Pośród melodyjnego biegłych ust nucenia,
Wiejskie śmieją przed Tron Twój Muzy nieść swe pienia:
Nie wzgardzisz, Panie, prostą fujarą Pawłowa,
W czucie spraw dobroczynnych silniejszą, niż słowa.

* * *

Ty, którego głęboka mądrość, na cel rządu
Istotnie patrząc, zniosła dawny szczep przesądu,
Dałeś poznać, że kmiotek, pilnujący roli,
Wart jest, aby nie jęczał w omierzłej niewoli.

* * *

Dzieląc szczęśliwość między wszystkie Stany Kraju,
Utworzyłeś Polski świat podobny do raj:
Najżywsza włościan wdzięczność Pawłowskich przenika,
Żeś nie przepomniał nawet biednego rolnika.

* * *

Będzie więc Twoja pamięć w potomny wiek święta
Wieśniakom wszystkim; i tych, co niewoli pęta
Wiejskiej łamiąc, ludzkości przykład pierwi dałi.
Oby ich inne Pany w tem naśladowali.

~~~~~

Domyślamy się, że włościanom Pawłowskim podobał się ten szczególnie artykuł z Ustawy 3-go Maja, który głosił, że wszelkie swobody, nadania i umowy wiązać mają nietylko obecnych właścicieli, ale też następców; tym sposobem wolność Pawłowa mogła być ubezpieczoną na zawsze, chociażby dobra te po śmierci Brzostowskiego przeszły w inne ręce.

Zróżdła urzędowe z kampanii 1792 r. dostarczają wskazówek, że z obozów rosyjskich i od agitatorów Konfederacji Targowickiej były czynione usiłowania ku podburzeniu włościan przeciwko obrońcom Ustawy Trzeciego Maja, ale skutek w ogóle nie odpowiedział zamiarom.

W raporcie do Króla, prezydent m. Wilna, Antoni Tyzenhauz, chorąży Wileński, pod d. 24 Maja donosząc o patryotycznej gorliwości obywateli do obrony miasta, pisze też o zagrażających sprawie narodowej objawach: „Z wielu miasteczek i z różnych stron odbieramy najpewniejsze doniesienie, że lud prosty, osobliwie starościński jest po większej części zburzony przeciwko Ojczyźnie przez malkontentów, którzy przez różne osoby wmawiają starościńskim poddanym, że ich dawna wolność zamienioną dopiero w poddaństwo została prawem na sprzedaż starostw zapadłem... a zwierzchność tutejsza duchowna, będąc niechętną konstytucyi, wszystkie zalecenia, dotąd przez jej ręce na prowincyę przechodzące, bezskutecznemi czyniła. Przekonana o tem cała powszechność zostaje, że księża, za przykładem swej zwierzchności idąc, są przeciwnymi naszej konstytucyi... a ci nawet, którzy są patryotami... nie śmia dawać prostocie publicznego oświecenia, zwłaszcza, że niejednemu powiedziano, że powołaniem jest duchownego, Ewangelią, nie konstytucyą ogłaszać“. Wspominane tu prawo p. t. „Urządzenie wieczyste królew-szczyzn“ było uchwalonem po długich rozprawach d. 24 kwietnia i miało na widoku cele finansowe, nie zagrażając prawom włościan (§ 74); pod zwierzchnością zaś duchowną domyślać się należy biskupa Massalskiego, który już wtedy otrzymywał listy od Targowiczian. Tyzenhauz żądał uniwersałów dla uspokojenia włościan i wrażenia duchowieństwu wiernej służby krajowi, a więc uważał te łagodne środki za wystarczające *).

---

*) Raporta korpusów W. X. Litewskiego z wojny 1792, czyli Raporta z Kampanii Litewskiej księga 94, tom VI, ad Nr. 7.

W liście poufnym do Króla, Stanisław Kostka (ale nie Szcześnie) Potocki, ówczesny Jenerał Artyleryi Koron., z Grodna pod d. 4 czerwca o wybornym duchu żołnierza i obywateli okolicznych donosząc, dodaje, że kręcą się szpiegi i figury podejrzane, szerząc pogłoski cudaczne, jak np. że król, upraszając Turków o pomoc wojenną, obiecał sultanowi 15.000 dziewcząt wiejskich w darze i że włościanie, tą pogłoską przerażeni, uciekają do lasów *).

Komendant Kamieńca-Podolskiego, jenerał-major Orłowski w raporcie z d. 8 czerwca donosi o dochodzących go obywateli okolicznych, że „chłopstwo zuchwalszem się staje, więcej pija, rzezią grożą; popy już się łączą; jeden miał mówić, że król nowy będzie obrany i poddaństwo od pańszczyzny uwolnione, aby się tylko z sobą trzymało“. Były to przecież widocznie płonne obawy, gdy sam jenerał powiada, że „ten kąt jest zupełnie teraz z wojska ogołocony, a z fortecy żadnego nie może czynić udziału i tak nadto szczupły mając garnizon... warto komendę jazdy przysłać dla impresyi“. Obywatelom zaś mówił, aby hersztów chwyтали i do Kamieńca odstawiali; z takowych „karczemnych mówców już dziś jeden do Komisyi (Porządkowej) jest przysłany; Komisya oddała go na lat 6 za rekruta, ponieważ do tego się tylko przyznawał, że po pijanemu nie wiedział, co gadał“. Paniczna bojaźń buntów była zmora, która nieustannie trapiła szlachtę województw południowych, odbierała jej pogodną jasność sądu, popychała do przesady. Od rosyjskiego jenerała-kwatermistrza wiemy, że jeszcze w r. 1790 Potemkin, rozkazawszy przygotować plan operacyj wojennych na przewidywaną wkrótce kampanię, wynurzał pewność, że „włościanie polscy będą raczej za Rosyanami, niż przeciwko nim“ i że będzie miał ze 20.000 chłopów do pomocy; pokazało się wszelako po wkroczeniu armii rosyjskiej na

---

*) Tamże ad Nr. 35; list po francuzku pisany: 15,000 pucelles villageoises.

Ukrainę, że „chłop zachował się spokojnie“ wedle świadectwa tegoż generała *).

Sanguszko w Pamiętniku swoim twierdzi, że gemejni z prowincyi Ukraińskiej słabo się bili, ponieważ byli omamieni przez Szczęsnego Potockiego i nastroszeni przez popów na spowiedzi, aby się starali uchodzić od swej chorągwi, a przynajmniej przy spotkaniu z Rosyanami nie szkodzić im jako jednowiercom. Przytacza nadto wypadek, jaki miał zajść w bitwie pod Zieleńcami, że batalion majora Bronikowskiego, z kantonów humańskich złożony, nie chciał ani na bagnety iść, ani ognia dać; sądzono ich za to i kilku pod Dubnem stracono **). Cała ta relacya nie posiada w oczach naszych dostatecznej wiarogodności: spowiedź odbyła się przed Wielkanocą, a wojna zaczęła się w końcu maja; ludność dyzunicka, jak wiemy, była jeszcze nieliczną, a popi ukraińscy po reformach sejmu czteroletniego (str. 217—219) nie mieli powodu do wroziej przeciwko niemu agitacyi; wypadek z batalionem Bronikowskiego dałby się wytlómaczyć przywiązaniem chłopów humańskich do swego pana Szczęsnego Potockiego, który się wtedy znajdował w obozie rosyjskim, ale zresztą nie sprawdza się znanymi nam dokumentami urzędowymi ***); bitwa pod Zieleńcami była pomyślną dla wojska polskiego i uchodziła nawet za zwycięstwo; żołnierze bili się dobrze, o ile generałowie i oficerowie umieli ich prowadzić; przy Poniatowskim znajdował się pułk tak zwanych „wiernych kozaków“; znaczne korpusy złożone z Rusinów połu-

*) Raporta z kampanii Litewskiej 1792 księga Nr. etykiety 95, tom VI. Nr. 39. Pistor: Mémoires sur la révolution de la Pologne trouvés à Berlin. 1806 Paris, str. 2.

**) Księcia Eustachego Sanguszki Pamiętnik 1786—1815, wydał J. Szujski 1876. Kraków, str. 11.

***) W protokóle Komisji Wojskowej (K. W. 190, str. 123) jest ordynans do X-cia Poniatowskiego o transportowanie do Dubna na sąd nieposłusznych i niesubordynowanych oficerów pod dniem 29 maja, ale niema tu wzmianki o żołnierzach; zresztą było to przed bitwą pod Zieleńcami.

dniowych w r. 1794 przysły do Kościuszki, przebijając się z bronią w rękę przez kordon rosyjski.

Pułkownik Chlewiński, cofając się przed Fersenem skarżył się w raporcie, datowanym d. 27 maja ze Świsłoczy, że „jest wielu takich obywateli, a mianowicie włościan, co przed nami furazę ukrywają, że trzeba gwałtowności używać. Takato jest gorliwość Polaków dla wojska swojego!“ Ale generał Wodzicki pisał pod d. 11 czerwca do króla, że „obywatele z województwa Mińskiego... tak grzeczni są dla wojska koronnego; wszystkiego Litwa dostarcza“. A Michał Zabięłło, generał lejtenant, pisze do króla d. 4 czerwca, już po zajęciu przez Rosyan powiatu braclawskiego i zagrożeniu Wilna, że „wojsko jest pełne zapalu, obywatele województwa Wileńskiego i stolicy onego są ożywieni równą gorliwością, upadek ducha, w jakim powinienby ich pograżać brak wojska, nie wywarł wpływu na ich energię aż do włościan nie szczęsnego powiatu braclawskiego, nawet że do włościan rosyjskich, w tym nadgranicznym kraju osiedlonych; byli oni gotowi do obrony“ *).

Nareszcie w protokółach Komisji Wojskowej pod d. 12 czerwca znajduje się rezolucya na memoriał, nadesłany od włościan wsi Czyżów starostwa bielskiego z doniesieniem, że dawne prawa obowiązywały tę wieś do przystawiania 20 ludzi o swym koszcie do armat na posługę wojenną; gromada oświadcza dobrowolnie chęć swoją spełnienia tego obowiązku, a nadto ofiaruje się dodać do pomienionej liczby jeszcze 10 ludzi. **)

Zważywszy, że ani sejm, ani władze rządowe, ani stronnictwa nie przedsiębrały żadnej agitacyi patryotycznej między włościanami; że, oprócz trzech wymienionych wyżej dziedziców, nikt nie usiłował wówczas wyprowadzić ludu praco-

---

*) Raporta korpusów W. X. Lit. z wojny 1792, tom VI, księga 94, ad Nr. 22, Nr. 52, Nr. 37 list Zabięłły, pisany po francuzku.

***) K. W. 190, str. 238.

witego ze stanu bierności: powinniśmy się zadowolnić zachowaniem się jego i sporą liczbą dobrowolnych objawów życzliwości jego dla ziemi macierzystej, która tak długo była dlań złą macochą. Podczas wojny z r. 1792 i późniejszej akcji podziałowej spotykamy się z okropnymi zarzutami, hańbiącymi imiona kilku wyższych oficerów, ale znajdujemy jedną tylko wątpliwej wiarygodności skargę (Sanguski) na szeregowych; znamy zbyt wielu, niestety! zdrajców z pomiędzy magnatów i szlachty, ale nie wyczytaliśmy żadnego, rzetelnie usprawiedliwionego wypadku, gdzieby chłop wyrządził szkodę sprawie narodowej, nawet wśród ludności rusińskiej, wśród „rezonów“ ukraińskich.

31. Konfederacya Targowicka, burząc Ustawę Trzeciego Maja i wszystkie urządzenia sejmu czteroletniego, zalecała dziedzicom, „ażeby włościanów przy dawniejszej powinności utrzymywać starali się i buntowników przykładowie od takowych zamiarów wstrzymali, nie dopuszczając szerzenia się tej rozkoszy (sic), a jeżeliby takowi byli dostrzeżeni; do nas odsyłać starali się“. Poprzednio jeszcze sam Szczęsny Potocki zakazywał wszelkich buntów, ukrywania hajdamaków i hultajów, grożąc „najsroższemi karami“. Pogrożki te okazały się potrzebnymi, ponieważ włościanie burzyli się w wielu miejscach, a mianowicie w dobrach dygnitarzy Targowickich (ta okoliczność każe się nam domyślać pobudek politycznych, patryotycznych). Tak, w starostwie połagowskim, należącym do hetmana Kossakowskiego, wynikł bunt, dla uśmierzania którego generalność prosiła Jta Arseniewa o wykomenderowanie 200 żołnierzy (rosyjskich); podobnież w starostwie Opeckim, należącym do grafa Mikołaja Manuzzego, konsyliarza konfederacyi, mianowicie we wsiach Opesie i Bokiniu, oraz miasteczku Uchorze kazała „sekwestrować“ pierwszych dowódców buntu i pisała do najwyższej komendy wojsk rosyjskich o 50 żołnierzy; był delegowany komisarz do przywrócenia spokojności i posłuszeństwa dworowi w miasteczkach Lubownie i Puńsku Ogińskiego, miecznika lit., sekwestrowanych przez hetm. Kossakowskiego; buntowali się też

chłopi w starostwie Stokliskiem *); był nareszcie wypadek zamordowania Zaborowskiego, podsędkowicza sochaczewskiego, dziedzica wsi Zabłotni, z matką siostrą i służącą przez własnych poddanych; Szczęsny Potocki ordynansem swoim wykomenderował 40 ludzi z najbliższej komendy Sochaczewa i kazał transportować głównego winowajcę Szymczuka do Częstochowy na wieczne więzienie **). Zresztą głębszych zmian, o ile mi wiadomo, w sprawie włościańskiej Konfederacja nie przeprowadzała, ani nawet zaczynała ***).

W epoce powstania Kościuszkowskiego dzieło sejmu czteroletniego było znów przywracane do życia; zasady onego były uznane i uczczone tak przez Naczelnika, jakoteż przez Radę Najwyższą Narodową. Na dokończenie wszakże prawodawstwa o włościanach brakło i czasu i organów właściwych, gdy sejm nie zasiadał, a wszystkie zgromadzenia obradujące zajmowały się tylko interesami administracyjnymi lub wydawały zalecenia i ustawy tymczasowe.

Wśród szczęku oręża nie mogła też rozwinąć się dyskusja literacka. Znamy jedną tylko broszurę w sprawie włościańskiej z tego okresu p. t.: *Głos za Włościanami ****)*. Wynurzając swoje zadowolenie z uniwersału Kościuszki, co „rozkuł ich (włościan) z tych odwiecznych kajdan, które im się po naddziadach dostały“, mniema jednak, że „wszelkim uniwersałom i obietnicom nie zawierzą włościanie dopóty, dopóki nie postawimy ich w stanie, iż panów nie będą się obawiać i będą mieć w swych rękach moc na odparcie ich

---

*) Sumaryusz Generalny czynności Konfederacji Targowickiej... w myśli prawa seymu terażniejszego 1793 R. na dniu 26 7bra zapadłego sporządzony... (druk) z księgi pod Nr. I, Nr. 15, 151, 162, 32, 123, 131, 121.

***) K. W. 236. Kopiarz wydawanych ordynansów do wojska kor. od dnia 12 listopada 1792, str. 54, 55.

****) Zbiór wszystkich druków Konfed. Targowickiej i Wileńskiej, uniwersały z dnia 24 lipca i 30 maja 1792, str. 223, 233.

*****) Bez daty i miejsca druku, stronic 15, w 16-ce, godło „Amica Veritas“.

gwałtu. Zdaje mi się, aby Naczelnik przydał chłopów do wszystkich Komisyj i sądów, nawet do Najwyższej Rady Narodowej. Potrzeba także, aby wszędzie po parafiach złożony był sąd z szlachty, księdza i włościan do spraw potocznych między gromadą a panem, lecz żeby liczba chłopów była równa panom“ (str. 4, 8, 9).

Żądania te w praktyce były urzeczywistnione, lubo w odmiennej, mniej szlachtę rażącej formie.

1) Jeszcze przed wybuchem powstania związek, który je przygotowywał, umieścił w programacie swoim powołanie włościan do broni *). Po przybyciu zaś Kościuszki do Krakowa i wykonaniu przezeń przysięgi na urząd Najwyższego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej, uchwała obywateli mieszańców województwa Krakowskiego tegoż dnia 24 marca 1794 r. upoważniła go do uzbrajania wszystkich miast i wsi. Nazajutrz Komisya Porządkowa Województwa Krakowskiego, na mocy tej uchwały, wydała list okólny z nakazem, aby każde miasto, miasteczko i wsie dostawiły z pięciu dymów jednego człowieka... „z karabinem i kilką ładunkami, albo piką jedenaście stóp długą i z siekierą, ubranego po wieśniacku, jak pospolicie wieśniacy chodzą... ażeby każdy z tychże uzbrojonych ludzi miał czapkę, koszul dwie, buty dobre, płachtę, czyli grube prześcieradło, z dwóch brytów, żeby był opatrzony sucharami na sześć dni i żeby miał dany sobie lenung w pieniądzach na jeden miesiąc, t. j. złp. 15 **).

Ten „list okólny“ służył później za wzór przy formowaniu „pospolitego ruszenia“ w innych prowincjach, a wpro-

---

*) Widać to z doniesienia Zajączka, we wrześniu 1793 roku Kościuszcze złożonego, „że powstanie włościan wcale jeszcze przygotowaniem nie było, że nadzieja ogólnego tej klasy powstania gruntowała się na powszechnej ku Moskalom nienawiści, równie jak na nieograniczonej ufności narodu w obranym Naczelniku“. (Pamiętniki z XVIII wieku wydanie Żupańskiego 1862, str. 74).

***) Zbiór wszystkich pism urzędowych od zapisania aktu powstania narodowego w Krakowie i innych do tego sięgających się, dzieła służące do napisania Historji Powstania narodowego. Część I. W Krakowie 1792 roku w drukarni Jana Maya, str. 19, 40 i nast.

wadzał nową, niemożliwą w dawniejszej szlacheckiej Polsce zasadę: pospolitem ruszeniem miało być już nie „summum praesidium ac robur piersi szlacheckich“, lecz służba wojenna wszystkich stanów, wszystkich warstw narodu. Zasada to wielka, okolicznościom chwili odpowiednia, nowiej, czyli raczej na nowo przebudowywanej Polski godna, ale bardzo jeszcze świeża, a z pochodzenia swego rewolucyjna. Można ją datować od d. 11 lipca 1792 roku, kiedy Zgromadzenie Przewodawcze francuzkie ogłosiło ojczyznę w stanie niebezpieczeństwa (la patrie en danger) i powołało całą ludność pod sztandary.

Dawniej w całej Europie wojskowość była właściwym dla samej tylko szlachty zawodem; szlachta tylko tworzyła stan rycerski; a chociaż w wielkich armiach XVII i XVIII wieku szeregi składały się przeważnie z plebejuszów, to jednak pomiędzy nimi a szlachtą oficerami zachodził takiż sam prawie stosunek, jak między panami i ich poddanymi, odrabiającymi pańszczyznę. Brani w rekruty lub werbowani plebejusze ci, chłopci, uważali się za bierne narzędzie, za siłę roboczą, nie za uzbrojonych obywateli, obrońców kraju.

W Polsce można się było spodziewać, że nowa zasada napotka w zastosowaniu jeszcze większe niż gdziekolwiek trudności z powodu zakorzenionego od wieków pojęcia, że chłopci dóbr dziedzicznych nie powinni być do wojska zaciągani, tudzież z powodu obawy, że chłopci uzbrojeni mogą szlachtę wyróżnić *). Widzieliśmy, że rekrutowanie powszechne było nakazanem dopiero przez sejm czteroletni, przed pięciu niespełna laty i to jeszcze z oględniemi zastrzeżeniami. Godził

---

*) W najtrudniejszych okolicznościach Jan Kazimierz, gdy zdecydował się na powrót do kraju, wysłał najprzód z Opola uniwersał, adresowany 20 listopada 1655 „do ludzi wszystkiej kondycyi i stanu:“ Jeden do drugiego, trzeci do dwu, czwarty do trzech, piąty do czterech i tak per consequens, by też każdy z własnemi poddanymi zgromadzcie się.“ Więć chłopci mieli być prowadzeni przez panów swoich. Ale i na własną rękę bili Szwedów. Sobieski używał chłopów do urządzania obławy na Tatarów. Ale potem żaden król ani hetman chłopów nie poruszał.

się na tę nowość taki szlachcic, który był w stanie zrozumieć idee reformy państwowej i sympatyzował z niemi. Ale konserwatyści, wielbiciele dawnej „złotej wolności“ i ciemny gmin szlachecki niechętnym okiem patrzeć musieli na rekrutowanie, a jeszcze bardziej przeraził ich zapewne pomysł popolitego ruszenia z każdych pięciu dymów. Przeciętny szlachcic owoczesny o tyle się już oddziaływaniem panującego w wyższych warstwach ducha czasu przeistoczył, że miał „serce tkliwe“, że nie śmiał ciemnić poddanego, „po sarmacku:“ ale pozbyć się obaw o swe bezpieczeństwo osobiste, o ruinę swego gospodarstwa, o poniżenie swego stanowiska politycznego nie był w stanie. Obawy te musiały budzić się najsilniej w województwach ruskich, gdzie sprawa tak zwan. „buntów ukraińskich“ jeszcze w roku 1790 wywołała przestraszonych panicznych. Tam też wcale do powstania nie przyszło i Kościuszko daremnie wyrzucał Wołyńianom, że w gnuśnej pozostają spokojności *).

Wzgląd ten był spuszczały z uwagi przez historyków obcych i naszych, chociaż, dopatrując oporu przeciwko popolitemu ruszeniu włościan, zarzucali szlachcie brak patriotyzmu i niechęć do samej sprawy powstania **). Należy przecież przyznać, że krok ten był przeciwny i wolności, naturalnie owej „złotej“ dziedziców, i duchowi, a nawet literze praw XVII i XVIII wieku, że był aktem rewolucyjnym: a więc

---

*) Odezwa Tad. Kościuszki do obywateli województwa Wołyńskiego i innych w Gazecie Rządowej Nr. 66 z dnia 8 września str. 264.

***) Najsurowiej sądzi, bo nawet lży szlachtę, wychwalając Kościuszkę dla wzmocnienia kontrastu, p. K o s t o m a r o w: Последние годы Рѣчинопольной. Вѣстникъ Европы 1870 szczególnie tom I, str. 516 — 533. Co do chłopów utrzymuje raz, że „nie wychodzili z beznamiętnej cierpliwości i bojaźni przed panami“, że do obozu zaganiani byli kijem; drugi raz, że tylko armia rosyjska powstrzymała chłopów od rzezi, że gdyby nie powstrzymywały obawy, zbudzone przez rewolucję francuską, to Prusacy i Rosyianie mogliby łatwo użyć takiego sposobu, „który bez wątpienia wypełniłby radykalnie wszelkie zuchwałę zakusy przywrócenia niepodległości Polsce“. Dokumenty, na których się K o s t o m a r o w opiera, będą ocenione niżej w zestawieniu z innymi, jemu nieznanymi.

rewolucyjnymi też środkami musiał być wykonany. We Francji komisarze Konwencji uzbroili istotnie około miliona ludzi, znanych 14 czy 11 armij, za pomocą niesłychanego w dziejach teroryzmu. W Polsce teroryzm taki był niemożliwy i wstrętny nie tylko samemu Kościuszce, ale też innym najzarliwszym kierownikom powstania *). Wprawdzie akt powstania (krakowski z dnia 24 marca) zawiera groźbę sądu i kary śmierci „za czyny przeciwko świętemu celowi powstania naszego“ (punkt 9), a sam Kościuszko w odezwie swojej tę groźbę powtórzył, ale urządzenie Sądu Kryminalnego nastąpiło dopiero dnia 28 kwietnia w województwie Krakowskim; w Warszawie Rada Zastępcza uczyniła to już dnia 12 kwietnia. Oba trybunały te nie okazały wcale krwiożerczej srogości: krakowski stracił tylko jednego księdza Dziewońskiego, o ile mi wiadomo, warszawski ukarał śmiercią Rogozińskiego, byłego intendenta Policji, przekonanego „o szpiegostwo i machinacje przeciwko powstaniu narodowemu“, żyda Hejmana za zdradzieckie stosunki z ministrem pruskim Hoymem, oraz 6 z pospólstwa, którzy wieszali Massalskiego, Czetwertyńskiego, Wulfersa i Majewskiego; a zresztą wydawał wyroki niewinniające lub zaoczne, jak na komendanta Krakowa (Wieniawskiego) za poddanie miasta Prusakom i na hersztów „spisku Targowickiego“, bawiących za granicą. Z obecnych w kraju Targowiczian usłyszał wyrok śmierci tylko biskup Skarszewski, co mu nie przeszkodziło w czasie późniejszym zasiąść na stolicy metropolitalnej, gdyż Kościuszko zmienił karę szubienicy na karę więzienia. Gazety ogłosiły, że biskup Kossakowski, oraz Ankwicz, Ożarowski i Zabięło byli powieszani z wyroku sądu, ale w istocie, jak wiemy od Wybickiego, wywłókł ich lud i sąd, pośpiesznie ze-

---

*) Dostyć jest odczytać, jaką zgrozę budziły sceny rewolucji francuskiej w umyśle Wybickiego, członka Rady Zastępczej warszawskiej i komisarza Rady Najwyższej Narodowej przy jenerałach powstańczych, gdy przybył do Francji jako wychodźca, i to już w spokojniejszym roku 1795 (Patrz *ję g o P a m i ę t n i k i*).

brany, dopełnił tylko formalności wyrokowania, żeby ocalić pozory prawności i powagi rządowej *). O wykroczeniu przeciwko uniwersałom i odezwow w sprawie włościańskiej nikt do Sądu Kryminalnego nie pociągano, chociaż przestępstwa tego rodzaju były objęte kompetencją jego **). Więc najwyższe władze powstańcze rachowały tylko na patryotyczną gorliwość, na zapał narodu. Czynniki te działały w istocie z wielką siłą w Warszawie, Krakowie, Wilnie, Grodnie, przy skupieniu znaczniejszej ludności, ale słabły w miarę oddalania się od tych ognisk, wśród ciszy wiejskiego życia i prozy powszednich kłopotów gospodarczych.

2) Zbierały się przecież popolite ruszenia, jak obaczymy niżej. Dzień 4 kwietnia 1794 r., dzień bitwy Raclawickiej, zapisał się na karcie dziejowej, jako jedna z najświetniejszych chwil w życiu Polski, jako chlubna zapowiedź jej odrodzenia, tu bowiem po raz pierwszy od lat niepamiętnych szli chłopci do boju, z kosą w rękę atakowali wojsko i zdobyli dział dwanaście; bohaterstwem zajaśniał szczególnie poddany kniazia Antoniego Szujskiego, starosty rządowskiego, Bartosz G ł o w a c k i, co pierwszy skoczył na baterię nieprzyjacielską; Kościuszko awansował go niezwłocznie na chorążego grenadyerów, a dziedzic uwolnił od wszelkich powinności jego samego, żonę, „dziatki“ i darował im „na wieczne czasy“ zagrodę ***). Drugi chłop Świstacki, czapką

---

*) Gaz. Wol. Warszawska Nr. 5, str. 65; Nr. 8, str. 101; Nr. 28, str. 379; Gaz. Rząd. Nr. 26, 71, 72 (str. 191), 84. Wybicki: Pamiętnik wyd. Rac. V, 76.

**) Każdy ciemiężyciel i prześladowca włościan jako nieprzyjaciel ojczyzny uważany i karany będzie“, píše Komisya Porządk. Województwa Krak. w odezwie z dnia 20 kwietnia: „Zbiór pism urzędowych etc., str. 168, 172.

***) W raporcie urzędowym wymieniono tylko 11 dział, ale Kościuszko prostuje pomyłkę w liście do Grabowskiego (Obraz Polaków i Polski w. XVIII E d w. R a c z y ń s k i e g o, tom XVI, str. 121). List kniazia Szujskiego w „Zbiorze wszystkich pism urzędowych etc. w Krakowie,

przykrył zapal nieprzyjacielskiej armaty i wystrzałowi tym sposobem przeszkodził. Łukasz Kalinowski, włościanin żmudzki, rzucił się w morze Bałtyckie dla zdobycia płynącego statku rosyjskiego, a nie dość silnie wsparty od swoich, dostał się do niewoli, z której jednak uszedł. W nagrodę dzielności otrzymał rangę chorążego; nadto pani Abramowiczowa złożyła dla niego w darze pierścień brylantami sadzony *). Dzielnie też szli kosynierowie do ataku na linie pruskie w bitwie pod Szczekocinami i pod Warszawą.

Ale obyczajem wszystkich ruchawek, jakie się kiedykolwiek i gdziekolwiek zbierały, ciż sami bohaterowie kosynierowie po odniesionem zwycięztwie zaczęli się rozchodzić po domach. Komisya Porządkowa Województwa Krakowskiego już pod d. 7 kwietnia musi wydawać „Wezwanie powrotu włościan do obozu“, w którym pisze: „Dowiedziawszy się, iż po sławnem dla nas d. 4 Apryla zwycięztwie, niektórzy włościanie, którzy tak chwalebnie do zupełności jego przyłożyli się, do domów swych popowracali i dotąd do obozu nie przychodzą, żąda od wszystkich posesorów dóbr lub rządców... ażeby ci przez gorliwość dla dobra ojczyzny, która jeszcze dzielnej tych rolników potrzebuje ręki, tych wszystkich, drogą łagodności zachęcając, natychmiast do obozu Najwyższemu Naczelnikowi Siły Zbrojnej Narodowej dostawili“.

Niemniejszą też troskliwość o wiosenną siebę i orkę okazali posesorowie i rządcy, bo w dziewięć dni później też Komisya, ubolewając nad obłąkaniem niektórych, donosi zawnym obywatelom, iż odbiera z wielu miejsc zażalenie, iż żony i familia tych włościan, którzy oddani do milicyi wojewódzkiej, życie swe niosą odważnie na ratunek ojczyzny, bezwzględnie robociznami bywają obciążani. Daleka od ubliżenia cnotcie waszej Komisya nie przekonywa się (t. j. nie

---

Druk. Jana Maya str. 139. W przypisku rozczulony dziedzic każe jeszcze wydać żonie Głowackiego pszenicy korcy 3, żyta 4, jęczmienia 4, najlepszą krowę, wieprzka i maciorę.

*) G a z. W o l. W a r s z. Nr. 25 str. 337.

chce sprawdzać) o rzetelności tych zażeń i bodajby podobne skargi nie były nigdy prawdziwe“. A zaraz potem dnia 20 kwietnia zaszła potrzeba wydania bardziej stanowczej i groźniejszej odezwy p. t. „Zapewnienie włościanom opieki rządowej i ulgi w robociznach“. Czytamy tu: „Komisya Porz. Wdztwa Krak... nie mogła nigdy powątpiewać, aby odezwa na d. 16 m. i r. bieżących za familią włościan, do milicyi wojewódzkiej dostawionych na gruncie pozostała, nie znalazła pożądanego skutku . . . . podnosi teraz głos ludzkości, za tym ludem, który mocą uniwersału swej Komisyi, na d. 14 m. i r. tychże wydanego, uzbrojony i do walki z nieprzyjaciółmi kraju, oraz wypędzenia onych z granic województwa tego powołanym zostaje i użytym, przekładając wam, co sama sprawiedliwość i dobre obywatelstwo radzi.... Gdy z największem podziwieniem i najdotkliwszem uczuciem odbiera doniesienia i skargi, jako po wielu miejscach żony i nędzna familia tych walecznych mężów i ojców, wtenczas kiedy oni uganijają się za nieprzyjaciółmi, kiedy przez odwagę swoją i męstwo pamiętne zwycięztwo w oczach własnego województwa odnieśli, nietylko żadnego osłodzenia nie doznają, ale i owszem na największe wystawieni uciążenia, cierpią za to prawie, że mężowie i ojcowie ich wiernie i własnem życiem wysługują się krajowi... Oświadcza przeto i ogłasza, iż włościanie byli i zostają zawsze pod opieką rządu krajowego, że każdy uciśniony człowiek ma otwartą drogę poszukiwania w Komisyi Porządkowej szkód i krzywd sobie wyrządzonych i że odtąd każdy uciemiężyciel i prześladowca włościan, tychto walecznych kraju obrońców, jako nieprzyjaciel ojczyzny uważany i karany będzie“.

Po takim wstępie idą rozrządzenia szczegółowe: 1) przez wyznaczone do tego lustracye dochodzić będzie Komisya, jakie są powinności dawne gruntowe, do których włościanie, teraz w milicyi wojewódzkiej zostający, byli obowiązany, wejrzy w terażniejszy stan ich familij... a po takowem umiarkowaniu oznaczy i ustanowi powinności; 2) dziedzice i pose sorowie nietylko folgę w dawniejszych robociznach i daninach

uczynić są obowiązany, ale nadto starać się winni o to, ażeby ich gospodarstwo nie upadało i żeby ziemia . . . odłogiem nie leżała; 3) włościanie zaś, wezwani i ruszeni w tym czasie . . ., od wszelkiej robocizny i daniny wolnymi są dotąd, pokaż z takowej wyprawy do domów swych nie powrócą“; 4) opornych posesorów karać będzie Sąd Kryminalny; 5) „Komisya podzieli powiaty województwa na pewne części i w każdej ustanowi obywatela Dozorcę“ *).

Sam Kościuszko w uniwersale z pod Połańca, który przytoczymy niżej, mówi o „ustawicznych skargach żołnierzy i rekrutów na uciążliwości jakich doznają ich pozostałe na gruncie rodziny“.

Nadto dochodzą nas pisane po upadku powstania sądy świadków i uczestników onego.

Najcięższem oskarżeniem obarczył szlachtę, szczególnie lubelską, generał Zajaczek w swoich Pamiętnikach, ogłoszonych w r. 1797 w Paryżu po fracuzku, w modnym podówczas stylu demokratycznym. Słowa tego „świadka naocznego“ (témoin oculaire) rozeszły się po całej Europie i wsiąknęły do wszystkich dzieł historycznych, traktujących powstanie Kościuszkowskie, nie tylko obcych ale i naszych, mieszczą zaś w sobie następne twierdzenia: rozrządzeń Kościuszki co do włościan „słuchać nie chciano“, „krzyczano głośno“ na nie, szlachta „szemrać i nieukontentowanie okazywać zaczęła“, „los włościan w najmniejszym punkcie osłodzonym nie został“, województwo Krakowskie według sporządzonej taryfy powinno było wystawić z piątej części swej ludności 16,000 rekruta, wystawiło zaś tylko 2,000 z pospolitego ruszenia; postęпки takowe „zraniły serce Kościuszki i duszę jego zasmuciły“ **).

Drugi wyrok potępiający pochodzi od J. U. Niemcewicza, znanego z zacności charakteru i żarliwych uczuć patryo-

---

*) Zbiór wszystkich pism urzędowych etc., str. 136 — 139, 165—172.

***) Zajaczek: Pamiętnik wyd. Żupańskiego, str. 127.

tycznych obywatela, a nadto jednego z najbliższych towarzyszy Kościuszki, gdyż był jego sekretarzem od bitwy Szczekocińskiej aż do Maciejowic. Ręką starca, w lat pięćdziesiąt po wypadkach 1794 r. napisał Niemcewicz, że „szlachta oporną się stała w wykonaniu rozkazu Naczelnika wysłania 5-go wieśniaka z kosą do wojska; lud nawet wiejski, tak długo w niewoli po większej części nie przewidując lepszego losu, nie znając go nawet, był obojętnym. Napróżno Kościuszko uniwersałem z pod Połańca d. 7 maja ogłosił lud wiejski wolnym, zabezpieczał mu wolność. Uniwersały te lub nie doszły, lub nie znajdowały wiary... Województwo Lubelskie, stolica trybunałów i pieniactwa, nie okazało się gorliwem ni w zasileniu żywnością, ni w dostawieniu wieśniaków“ *).

Trudno jest stłumić dziś jeszcze uczucie grozy, gdy się czyta takie sądy i skargi; trudno odmówić słuszności dziejopisom obcym, gdy na podstawie takich dokumentów obrzucają naród upadający pogardą. W jakże wstrętnej postaci ukazuje się oczom naszym egoizm szlachecki! Jakże słabą musi nam się wydać władza rządu powstańczego, jeśli pozwalał na lekceważenie swoich nakazów, jeśli poprzestawał na prośbach, moralach, kaznodziejskich zaklęciach, nie odwołując się do przymusu i mocy fizycznej ku skrępowaniu, ubezwładnieniu, niszczeniu elementów opornych! Przyznać bowiem należy, iż odezwy Komisji Krakowskiej, a nawet samego Kościuszki mają cechę raczej kazań lub traktatów etycznych, niż stanowczych rozrządzeń, są pisane w tonie sentymentalnym, nie zawierają nigdy wyrazu: „rozkazujemy“, a pogróżki ogólnikowe mogły nie czynić wrażenia, skoro zapowiadane sądy kryminalne „kryzrekty, standrekty“ nikomu włosa z głowy nie strąciły za nieposłuszeństwo uniwersałem, za krzywdy włościanom wyrządzone.

Skoro jednak zapanujemy wzburzonym uczuciom, żeby się zdobyć na sąd spokojny i sprawiedliwy, skoro poddamy

---

*) Niemcewicz: Pamiętniki czasów moich. Paryż 1848, Martinet, str. 207, 211.

owe głosy społeczne sprawdzeniu przez fakta i liczby: wtedy sprawa niniejsza w innym przedstawi się nam świetle.

Zauważmy najpierw, że Niemcewicz w ciągu całego powstania nie był osobiście w województwie Lubelskiem, że nie pisał z naocznego przeświadczenia, lecz był echem zdań cudzych, że zatem sąd jego, dający się wytłómaczyć żarliwością najwyższych wymagań patryotycznych, nie może nas krępować w samodzielnych badaniach. Co do Zajączka zaś pismo jego posiada zewnątrznie wszystkie kwalifikacje pierwszorzędnego źródła historycznego, gdy było ogłoszone w r. 1797, świeżo po wypadkach opowiadanych przez człowieka, który nie tylko miał prawo nazywać się „świadkiem naocznym“; ale należał do głównych sprawców i kierowników powstania. Wszakże przymioty wewnętrzne niweczą powagę tego świadectwa. Znany z gwałtowności mowy już na sejmie czteroletnim, pochopny do mniemań krańcowych, zapalanej głowy a miernych zdolności, pisał Zajączek w celu podreparowania swojej sławy, nadwerężonej mocno nieudatnym zawodem wojskowym. Jako wódz bowiem z tego zasłynął, że ani jednej bitwy nie wygrał, a nieszczęsna obrona Pragi przed Suworowem ściągnęła nań wiele gorzkich wyrzutów, sarkazmów i podejrzeń hańbiących *). Jedna z ważniejszych przegranych bitew przytrafiła się Zajączkowi pod Chełmem; następstwem tej porażki było złe przyjęcie generała w Lu-

---

*) Dla przykładu przytaczamy z Pamiętnika Damy Polskiej z XVIII wieku (Urszuli z Ustrzyckich Tarnowskiej, Archiwum Wróblewieckie. Lwów, Gubrynowicz 1876, str. 88) taki „Nagrobek dla Zajączka G. L. zdrajcy ojczyzny:“

„Tu na laurach spoczywa ów rycerz po pracy
Co na wasze nieszczęście spadł z nieba, Polacy,
Ów obrońca okopów, sławny z swej odwagi,
Co najpierwszy przed wschodem słońca uszedł z Pragi,
I w przeciągu jak minut kilkunastu prawie
Oddał na rzeź to miasto, sam się skrył w Warszawie
Ale, jak lud zaręcza i z nim młódź gorąca
Że miał imię, i nogi, i serce zająca.

blinie, ucieczka zebranych do obozu włościan i list czterech pułkowników, który zmusił go do cofnięcia się za Wisłę. Urażony tem wszystkim, a niezdolny do szczerości prawego dziejopisa, zwałił on własne błędy na szlachtę lubelską i chełmską, popierając swe oskarżenia imieniem pułkownika Chomentowskiego, który poległ w bitwie, nie pozostawiwszy ani pamiętników, ani piśmiennego raportu. W całym dziele swoim Zajączek zawsze kogoś oskarża i podejrzywa, o dokładność nie troszczy się, posuwa się nawet aż do fałszowania liczb: wierzyć mu tedy na słowo nigdy nie można *).

Obaczymy najprzód, jaki udział przypadł na włościan w akcji wojennej?

Poczynając od województwa Krakowskiego, doczytujemy się w tem samym dziele Zajączka (str. 121), że „armia włościańska wynosiła 9.000 ludzi“. Tyle też wypadło rekruta (właściwie 9.700 głów) z 48 tysięcy dymów, a nie 16.000, jak chce Zajączek podług fantastycznej jakiejś taryfy, błędnie pojmując, że rekrut z 5-go dymu ma stanowić „piątą część ludności“ kiedy mógł stanowić zaledwo trzydziestą według znanej nam skali 6-duszowej na dym. Pod względem ducha włościanie krakowscy spisali się lepiej, niż kawalerya narodowa i stworzyli jedną z najpiękniejszych kart w historii polskiej bitwą Raclawicką (4 kwietnia). Później zapełniali oni obóz pod Skałą, zasłaniając Kraków, kompletowali bataliony wojska regularnego, składali oddzielny batalion „grenadyerów“, który zasłużył sobie na zaszczytną pochwałę generałów rosyjskich i pruskich pod Szczeko-

---

*) O tych niemiłych dla siebie zajściach wspomina sam Zajączek w Pamięt. wyd. Żupańskiego str. 141, 143. Zanotujmy jeszcze zdanie Linowskiego, jednego z najwybitniejszych współpracowników Kościuszki. Wyznaje on, że się zawiódł na „rozsądki i rzetelności“ Zajączka, przytaczając słyszane od niego kłamstwa o wypowiedzianych Rosyi wojnach tureckiej i szwedzkiej przed początkiem powstania, tudzież o wiezionych z Francyi 18-tu milionach dla powstańców. (List do przyjaciela... o Kołłątaju. Wrocław, Korn. 1846, str. 17).

cinami, gdyż odpart silny atak jazdy nieprzyjacielskiej i trzykroć rzucił się na baterie, prowadzony przez dzielnego pułkownika Krzyckiego. Porażka wojska polskiego, poniesiona w dniu tym (6 czerwca), musiała wyrzucić na nich przygnębiające wrażenie. Sanguszko powiada, że „kosynierowie i pikinierzy, doznawszy nadto gwałtownie tego, co boli, utracili ducha szalonego zapалу, który im przewodniczył z początku rewolucyi“ *). Jednakże Krakusi towarzyszyli Kościuszcze i pod Warszawę, i pod Maciejowice, i w ostatnich jeszcze chwilach walki znaleźli się na okopach Pragi.

Zarzut opieszalności ściągnęło na siebie województwo Sandomierskie od samego Kościuszki, który w odezwie datowanej 17 kwietnia z obozu pod Bosutowem, zachęcał do rychlejszego powstania, a nawet groził za niedopełnienie obowiązków obywatelskich hańbą, odpowiedzialnością i zemstą narodową. Nie masz w tem jednak nic wspólnego z uniwersalami o ulgach włościańskich, noszącemi datę późniejszą 2 i 7 maja. Przeciwnie, pomimo wyjścia tych uniwersałów w maju, województwo przystępuje do powstania, obiera Komisję Porządkową i generała ziemiańskiego, Straszę. Kościuszko kazał Straszowi zebrać „siłę“ w okolicy Opoczna, Radomia, Końskich i atakować nieprzyjaciela; wyprawa na m. Opoczno, potyczka z Prusakami i kozakami rosyjskimi była niepomyślną (d. 26 maja), ale to już należy do spraw wojskowych. Stu kosynierów osłaniało roboty artyleryczne w piecu Rusko-Brodzkim. W odpowiedzi na jedną notę pisał Straża Rada Najwyższa Narodowa pisała, że „nie może zamilczeć swego ukontentowania i tej aprobacyi, które gorliwości i patriotyzmowi obywateli województwa Sandomierskiego za ich pośpiech ku swej obronie bez wszelkiego oszczędzenia... należą“ **). Nie należy zapominać, że tu wciąż

---

*) Księcia Eustach. Sanguszki Pamiętnik, wyd. J. Szujski. Kraków 1876, str. 32.

**) Zbiór wszystkich pism urzędowych, str. 144; kopia autografu Kościuszki do generała Straszę (własność senatora Białozierskiego) bez da-

przebywały wojska nieprzyjacielskie, które uzbrojeniom przeskadzają. Można było korzystać tylko z chwil wolnych, kiedy się Rosyanie, albo Prusacy oddalili. W jednej z takich chwil d. 11 maja do Radomia dziedzice Piastowa i Jedlińska przystawili swoje gromady, uzbrojone kosami; z tych uformował się garnizon do obsadzenia miasta; potem na skutek uniwersału Komisji Porządkowej Radomskiej z d. 12 maja zabrano po jednym człowieku na koniu i z bronią od każdego dziedzica, a ta wyprawa trzymała pikiety, patrolowała w okolicy, jeździła na dotarczki. Powstanie Radomskie miało nieomyślną potyczkę z kozakiem Denisowem d. 15 czerwca na Lipowem Polu; dowódca jego Dobek, dostał się do niewoli; rozproszyło się wtedy zapewne, ale nie wątpimy, że i później w miarę możności pełniło służbę kresową i patrolową. Pod Warszawą znajdował się batalion grenadyerów Sandomierskich *). Nadzwyczajną ofiarnością odznaczył się Stanisław Zgliczyński, generał ziemiański Stężycki, wystawił bowiem „zupełnie swoim kosztem pułk konny, składający się z 728 ludzi i tyleż koni“ **). Niezawodnie większą część tego pułku stanowili włościanie z dóbr samego Zgliczyńskiego.

Żadnej nagany urzędowej nie ściągnęło na siebie Województwo Lubelskie, raczej należało do najskwapliwszych

---

ty, ale zapewne z połowy maja, gdyż atak Prusaków na Opoczno miał miejsce dnia 26 maja (Treskow: Feldzug der Preussen 1794, Berlin 1837, str. 75); raport kapitana artylerji Plewińskiego o robotach pod dniem 26 czerwca w pluce a 36 Departamentu Uzbrojenia; księga 25 Protokół korespondencyj z Radą Najwyższą Narodową (Wydziału Potrzeb Wojskowych) rezolucya pod dniem 5 Czerwca.

*) Gazeta Wolna Warszawska Nr. 9, str. 113. Деуи-совъ: Записки, Русская Старина XI, str. 394. Madaliński prosi o uwolnienie pułkownika Dobka z niewoli w Gaz. Wolnej Warsz. Nr. 35, str. 460; niżej Tab. 305.

***) O tej ofierze „z nadwężeniem majątku ...niosąc zarazem życie swoje“ przez Zgliczyńskiego dopełnionej zaświadczył Józef Zajaczek Generał Komenderujący Dywizją Pierwszą Wojska Polskiego dnia 6/4 1811 przy wyciśnięciu pieczęci własnoręcznym podpisem. Świadcstwo to było mi okazane w oryginale przez wnuka.

w sprawie powstania. Przyległe doń Ziemia Chełmska i powiat Krasnostawski uczyniły akces niezwłocznie po akcie krakowskim, jeszcze przed dniem 10 kwietnia, zaraz też i w Lubelskiem rozpoczął się ruch, który mocno trwożył Igelstroma. Dnia 6 maja, po ustąpieniu wojsk rosyjskich z Lublina, czynną już była Komisya Porządk. Lubelska, a z rozpoznania jej akt we właściwem miejscu (w tomie IV) poweźmiemy przeświadczenie, że pracowała gorliwie i pilnie. Pomiędzy innemi wydała ona „najsurowsze rozkazy“ do wszystkich dziedziców i rządców dóbr w dniu 18 maja, ażeby ci, uzbroiwszy włościan swych w kosy i piki, opatrzwszy ich w prowiant na trzy dni, prowadzili pod Krasnystaw, ponieważ nadszedł raport o ukazaniu się znacznego korpusu rosyjskiego nad Bugiem i zamiarze przeprowadzenia się pod Dubienką. Dla oczekiwanych oddziałów wojska od generała Grochowskiego stało przygotowanych na każdej stacyi po 100 fur. Jakoż jen. ziemiański województwa Lubelskiego, Potocki Piotr ruszył „z całą tą masą, do kilku tysięcy wynoszącą“ i „z licznym wolontaryuszem“ ku granicy swego województwa, gdzie zostawił część jedną, drugą zaś połączył z pospolitem ruszeniem chełmskiem. Dzięki tej szybkiej pomocy jazda regularna z jednym batalionem piechoty zdołała powstrzymać Rosyan od przeprawy na parę tygodni. Nadto od czasu przejścia dywizyi Grochowskiego za Wisłę 3,000 kosynierów pilnowało wciąż brzegów tej rzeki, począwszy od granicy austriackiej. Pod Chełmem stali pomiędzy szeregami regularnej piechoty włościanie; Zajączek liczy ich 2,000, a Kopeć, brygadyer, i korespondenci liczą 4,000; po bitwie przegranej zebrano znów pod Lublinem włościan według Zajączka 3,000, a według Kopcia 6,000; ci jednak rozbiegli się na widok zbliżającej się awangardy, którą wzięli za wojsko nieprzyjacielskie. Zajączek tłómaczy ten wypadek naiwnem twierdzeniem, że Komisya Porządkowa Lubelska, „rządzona wiarołomstwem właściwem profesyi składających ją (prawników), doradziła im zřęcznie, aby się zaraz w nocy rozbiegli“. Ile jest prawdy w tych słowach, okazuje się już ztąd, że chociaż m. Lu-

blin było zajęte przez generała rosyjskiego Derfeldena na cały prawie miesiąc (do dnia 5-go lipca), zapłaciło mu 6,000 rubli kontrybucyi i podatek 10go grosza, a województwo dwakroć było zajmowane przez wojsko austriackie, jednakże w obozie pod Warszawą znajduje się milicya lubelska pod komendą podpułkownika Tyszkiewicza, w lipcu i sierpniu formuje się konny pułk staraniem generała Potockiego, powiększa się batalion grenadyerów Lubelskich do liczby 973 głów i znajduje się na Pradze podczas szturm Suworowa *).

W Księstwie Mazowieckiem, po wypędzeniu Igelstroma z Warszawy, objawia się wielka ofiarność i gorliwość dla sprawy powstania. Pułkownik Hauman donosił dnia 1-go maja, że się z nim złączyło w Warce „chłopstwa ochotników 200 i coraz więcej ich się spodziewa“. W doniesieniach z Warszawy czytamy, że „poczciwi wieśniacy z wsiów pobliskich już przeszło 100 jeńców moskiewskich przywieźli“; mieszkańcy Ziemi Czerskiej, przychodząc do wojska, przyprowadzili z sobą dwie zdobyte armatki. Generał Mokronoski kazał wydać raz 600 kos do Raszyna, drugi raz 3,000 kos dla obywateli (włościan) Xięstwa, później 1,500 pik dla popolitego ruszenia Nadnarwiańskiego. W Rawie siedział landrat pruski, a jednak województwo zbroiło się pod komendą jen. ziemiańskiego Wojczyńskiego i utworzyło milicyę po części pieszą, a po części konną. Powiat Garwoliński zbroi się pod

*) Pistor: Mémoires sur la révolution de la Pologne trouvés à Berlin 1807, str. 27: list Igelstroma do ministra wojennego w Gazecie Wolnej Warsz. Nr. 4, str. 48; uwiadomienie o akcesie pod dniem 10 kwietnia w Zbiorze pism urzędowych, str. 111; Zajaczek: Pamiętn. wyd. Żupańskiego str. 138, 141. Dziennik Józefa Kopcia, Berlin. Gross. 1863, str. 37 i 41. Pewien korespondent pisze pod dniem 3 czerwca: „U nas w Lublinie obywatele zawsze pod bronią, wszystkie warty utrzymują, a co większa, że i włościanie w całym województwie w piki i kosy uzbroili się. Z wielu miejsc kantoniści (rekruci) sami ochoczo, z własną kapelą i śpiewając, przychodzą do Lublina i zaciągają się do wojska.“ Gaz. Wol. Warsz. Nr. 13, str. 175 oraz Nr. 12, str. 158, 159; niżej Tab. 342.

przywództwem generała Skilskiego; ziemia Stężycka wystawiła milicję konną. Ziemia Liwska miała w czerwcu 1000 ludzi pospolitego ruszenia. Generałowie ziemiańscy: Karwowski, Zieliński, Opacki, Wiszowaty w czerwcu i lipcu formują oddziały strzelców, pikinierów, kosynierów i powołują pospolite ruszenie w Ziemiach Łomżyńskiej, Nurskiej, Wizkiej, a chociaż Rada Najwyższa Narodowa udzieliła we wrześniu nagane Komisjom Porządkowym tych Ziem, my jednak powinniśmy pamiętać, że wzdłuż całego brzegu Narwi toczyła się nieustanna walka z 11-tysięcznym korpusem pruskim generałów v. Schönfelda i Fawrata aż do dnia 6 listopada, czyli do kapitulacji Warszawy, że do 30 i 31 października Prusacy nie byli w stanie Narwi przekroczyć, czasem znacznie wstecz cofać się musieli, z trudnością zapobiegali wybuchowi powstania wewnątrz własnego kordonu i czujnie strzegli Kurpiów, którzy pomimo to świadczyli czasem przysługi Karwowskiemu. Kościuszko kazał wydać 50 dukatów czterem Piaścińskim, którzy przechowali ukrytą przez chorążego polską armatkę, nie oddali jej Prusakom, pomimo ofiarowanych 100 talarów, ale dobyli jej dla wkraczającego oddziału polskiego i sami strzelać z niej pomagali pod Nowogrodem *).

Na Podlasiu niepospolitą ofiarność okazali dwaj bracia Ossolińscy, oprócz bowiem znacznych datków pieniędzmi i efektami, wysztytowali własnym kosztem cały batalion do 600 głów, który następnie zamienił się na XVIII regiment pieszy o dwóch batalionach. Oprócz tego w końcu czerwca w Ziemi Bielskiej zebrały się parafie pod Goniądzem i Raj-

---

*) Gaz. Wol. Warsz. Nr. 3, str. 30 (podług plakatu urzędowego d. 1 maja) Nr. 1, str. 2, Nr. 21, str. 283, Nr. 23, str. 310, Nr. 24, str. 325, Nr. 37, str. 482, Nr. 46, str. 593; G. Rząd. Nr. 18 str. 69, Nr. 87, str. 349 (nagana Komisji Wizkiej, Łomżyńskiej i Nurskiej za nieprzystawienie kantonistów d. 29 września). Favrat François André: Beiträge zur Geschichte der poln. Feldzüge 1794 — 1796, Berlin, Himgurg 1799, str. 36, 41, 42 v. Treskow: Feldzug der Preussen im Jahre 1794, Berlin 1837, Schlesinger, str. 235, 244, 245, 295, 300, 309, 310. Niżej Tab. 301 i 307 z tekstem poprzednim i cytatai archiwalnemi.

grodem razem 2,500 głów i ruszyły przeciwko Prusakom, ale „nie było nikogo coby niemi rozrządzał“. Rotmistrz Więkowski, porucznicy Remiszewski i Witanowski niedbale sprawowali dowództwo, a za zbliżeniem się generała pruskiego Göckinga sami pierwsi uciekli. Wtedy lud strwożony pierzchać zaczął i nastąpiła dotkliwa porażka pod Rajgrodem. Oprócz zabitych i rannych, dostało się w niewolę 462 ludzi. Po takim nieszczęściu komisarze porządkowi, zwoławszy w Goniądzu i Knyszynie magistraty na ratusz, stosownie do pocieszenia ludu poczynili dyspozycye, z felczerami kazali przy sobie uczynić ugodę o leczenie rannych i wydatek na kasy miejskie włożyli. Do Rady Najwyższej Narodowej Komisya Porządkowa Bielska wysłała przełożenie, aby winni porażki komendanci byli stawieni przed sądem, aby na przyszłość pospolite ruszenie bez wojska liniowego hazardowanem nie było, aby osierociałe domy wzięte były w opiekę, a w robociznach miały pomoc od dworów i sąsiadów, nareszcie żeby im uczyniono folgę w prowiantach, furazach i podatkach. W innej stronie znów pospolite ruszenie województwa Podlaskiego i Ziemi Łukowskiej wzmocniło w czerwcu korpus generała Sierakowskiego; było przeszło 10,000 ludzi, według raportu komisarza Logi, w tej liczbie 1,500 konnych, 3,000 z bronią ognistą, reszta z kosami. Milicya Drohiccka walczyła pod Slonimem dnia 1 sierpnia i na Pradze *).

Wielkopoleanie z za kordonu pruskiego wyzwolili, jak wiadomo, Warszawę od oblężenia, powstawszy w końcu sierpnia (dnia 21 i 22). Sieradzanie dawali z 25 dymów konnego zastępcę należycie przybranego, a z 5-go dymu kantoniście pieszego „bardzo śpiesznie i z chęcią“. Za tym przykładem poszło Gnieźnieńskie, Kaliskie, Poznańskie, Łęczyckie, Kujawskie i Ziemia Gostyńska w sierpniu. Akt powstania Ziemi Sochaczewskiej został ogłoszony d. 4 października

*) Gazeta Rządowa Nr. 81, str. 326; Nr. 22 str. 85. Gazeta Wol. Warsz. Nr. 27, str. 360; Nr. 31, str. 413. Niżej Tab. 313 i 342.

ka, Delegowani z Ziemi Wieluńskiej przybyli do Warszawy z doniesieniem o powstaniu d. 13 października, już po bitwie Maciejowickiej. Jenerał Dąbrowski zaświadczył, że kosynierzy Wielkopolscy „najszczególniej się dystyngowali“ przy zdobyciu Bydgoszczy *).

O W. Xięstwie Litewskim mniej dokładne posiadamy wiadomości. Zaczęło się powstanie najpierw d. 16 kwietnia w Szawlach i odtąd organizowało się energicznie w powiatach Szawelskim, Rosieńskim, Telszewskim, Kowieńskim pod kierownictwem jenerałów ziemiańskich powiatowych: Stetkiewicza, Tyszkiewicza Janusza, Wojtkiewicza, Prozora, w Xięstwie Żmudzkiem pod dowództwem Jana Nagórskiego, który własnym kosztem wystawił pułk jazdy 500 koni. Zbroiły się też powiat Braclawski pod Bielikowiczem, Wiłkomierski, Upitski; formowali się wolontaryusze Przeciszewskiego, kosynierzy Daukszy. Już w maju cała ta siła zbrojna obliczana była na 8.000; w tem wojska regularnego znajdowało się zaledwo 1.000 głów; strzelców oddziały były nieliczne dla braku broni palnej, masa szła z kosami i pikami. Potyczek stoczono kilkanaście z korpusem X-cia Golicyna. Korespondencya X-cia Repnina świadczy, że w powstaniu brali udział chłopci obok szlachty zagonowej i na Żmudzi, i „na całej przestrzeni od Kowna do Wilna“. D. 13 kwietnia Jasiński wziął do niewoli całą prawie załogę rosyjską w Wilnie z jenerałem Arseniewem, a wtedy powstanie rozszerzyło się na przyległe powiaty, które dostarczyły do końca maja 6.000 rekrutów. W znanym Pawłowie Brzostowskiego (str. 384) włościanie usypali okopy i utrzymywali pikiety; w lipcu odpędzili raz 60 kozaków, drugi raz przy pomocy wojska przywitali skutecznym ogniem większy oddział kozaków i piechoty. D. 15 maja Kościuszko dziękował obywatelom brzeskim i kobryńskim za przystąpienie do aktu

---

*) Gaz. Rząd. Nr. 88, str. 356; Nr. 62, str. 249; Nr. 97, str. 394; Nr. 92, str. 369; Nr. 104, str. 422; Gazeta Wol. Warszaw. Nr. 49, str. 617.

powstania „z tą szczerością i dokładnością, która tylko prawnym synom jest właściwa“. Milicya Brzeska piesza i konna o tyle się wyćwiczyła, że liczyła się do wojsk regularnych, znajdowała się pod Maciejowicami i w okopach Pragi. D. 19 maja na wezwanie Joachima Chreptowicza nastąpiło powstanie w Grodnie i zaraz zaczął się pobór rekruta do korpusów liniowych tudzież organizowanie oddziałów Kazanowskiego, Sochackiego, Trembickiego, Jelskiego. Cały regiment 8-my składał się z kosynierów. Michał Ogiński zwerbował 480 strzelców, Kazimierz Sapieha 60 strzelców i 220 głów jazdy dobrze umundurowanej i na dzielnych koniach. X-żę Repnin wiedział, że nawet na Białej Rusi zaczęły się tworzyć partye i objawiał się niepokój między ludem wiejskim, lubo tu, zdaniem jego, „włościanie trzymali się raczej strony naszej, niż powstańczej“ *).

D. 27 czerwca oddziały żmudzkie wkroczyły do Libawy i doznały dobrego przyjęcia. „Szlachta, obywatele i mieszkańcy Xięstwa Kurlandzkiego“ licznymi podpisami okryli akt powstania i obrali generałem swoim Henryka Mirbacha. Korespondent do gazety zapewnia, że „mieszczanie i włościanie najlepiej sprzyjają przedsięwzięciu polskiemu“. Wszakże zbyt wygórowanym nadziejom nie odpowiedziały czyny **).

Bierną tylko życzliwość okazało województwo Mińskie Stefanowi Grabowskiemu w czasie zuchwałej jego, a nieszczęśliwie zakończonej wyprawy pod Rohaczew nad Dnieprem. Zgoła zaś żadnego udziału nie wzięły w powstaniu województwa południowe: Wołyńskie, Kijowskie, Podolskie, Braclawskie. Tam powstrzymywała zapewne szlachtę nietylko

---

*) Niżej Tab. 301, 310, 313 (w tomie IV) z tekstem poprzednim; Де-Пуле: Станиславъ Августъ etc., str. 29, 33, 34. Ogiński: Mémoires I, 418 wspomina, że chłopci Granowskiego zabrali transport sukna i wybili eskortę rosyjską. Gaz. Wol. Warsz. Nr. 25, str. 337.

**) Gazeta Rządowa Nr. 17, str. 67. Gazeta Wol. Warsz. Nr. 24, str. 326.

obecność Suworowa, ale też zakorzeniona obawa buntów chłopskich.

Całkowity obraz uzbrojeń, dokonanych pod hasłem Kościuszki, oraz dane liczbowe przedstawimy w tomie IV-m; tu przytoczone fakta wystarczają do przekonania, że chłopska czamarka Naczelnika i jego odezwy do włościan, lub za włościanami, ani zraziły tak dalece szlachty, jak twierdzą zbyt surowi jej sędziowie, ani też były obojętnymi dla ludu wiejskiego.

Ktoby chciał złożyć bilans złych i dobrych uczynków, egoistycznych i patriotycznych objawów w sprawie uzbrajania narodu, musi przejrzeć jeszcze rejestr ofiar czyli datków rozmaitych, który umieścimy w dziale finansowym, a który przekona, że nawet ziemie, dotknięte hańbiącemi wyrzutami Rady Najw. Nar., okazywały na innych polach życzliwość swoją dla powstania; musi przypomnieć zasługi wojska regularnego; musi nadto uwzględnić nadzwyczajne trudności organizowania się w obecności trzech armij nieprzyjacielskich, które większą część kraju zajmowały, w różnych kierunkach i zygzakach przebiegały go, a nawet samą stolicę długo oblegały.

Co do nas, nabyliśmy przeświadczenia, że wyrzuty i skargi Komissyi Porządkowej Krakowskiej oraz nad wartość rozpowszechnione ustępy z Pamiętnika Zajączka, a nawet wzmianka samego Kościuszki w uniwersale połanieckim stosować się mogą do wypadków pojedynczych, do osób, wyjątkowo egoizmem nasiąkniętych, lecz nie charakteryzują bynajmniej uczuć i usposobień ogółu, a więc za dowód potępiający przeciwko narodowi, ani przeciwko szlachcie podawane być nie powinny.

Nie znamy przecież ani jednej protestacyi, ani jednego wiersza w drukach, ani jednego czynu publicznego, w którymby szlachcic okazał nienawiść do Kościuszki, lub zamiar zwalczania jego rozrządzeń nawet w sprawie włościańskiej. A wiedzieć musimy, że Naczelnik nie zatrzymał się na przytoczonych wyżej odezwach i uniwersałach, że powodując się

miłością głęboką dla ludu wiejskiego, dotknął interesów rolnictwa szorstką ręką.

Już z obozu pod Winiarami dnia 2 maja wyszedł uniwersał wykazujący niebezpieczeństwa jakie wyniknąć mogą z podburzania włościan przeciwko panom.

Dnia 7 maja w obozie pod Połanćem wydany, ale dopiero dnia 30 maja po otwarciu Rady Najwyższej Narodowej do wykonania ogłoszonym został „Uniwersał urządzający powinności gruntowe włościan i zapewniający dla nich skuteczną opiekę rządową, bezpieczeństwo własności i sprawiedliwość“. Motywa są powtórzone z poprzedniego uniwersału, z następnym wszakże dodatkiem, czyli raczej zmianą jednego ustępu o machiaweliźmie: „Z żalem to wyznać muszę, iż często srogie obchodzenie się z ludem daje miejsce Moskalom do powszechnej na cały Naród potwarzy. Odbieram ustawiczne skargi od żołnierzy i rekrutów, że żony ich i dzieci nie tylko żadnego osłodzenia nie mają, ale za to prawie, że służą Rzeczypospolitej ich mężowie i ojcowie, wystawieni są na większe uciążliwości. Takowe postęпки w wielu miejscach są zapewne bez wiedzy i przeciw woli dziedziców; lecz w drugich muszą być skutkiem złej chęci lub obcego natchnienia, aby zupełnie zapał do obrony ojczyzny w sercach ludu ostudzić. Ale ludzkość, sprawiedliwość i dobro ojczyzny wskazuje nam łatwe i pewne środki, przez które podstępom złości domowej lub zagranicznej intrygi zapobiedz możemy. Rzeknijmy, że lud nie dopiero zostaje pod opieką rządu, że uciśniony człowiek ma gotową ucieczkę do Komisji Porządkowej swego województwa, że ciemiężyciel, prześladowca obrońców kraju, jako nieprzyjaciel i zdrajca ojczyzny karany będzie“.

Zalecone Komisjom Porządkowym urządzenie składa się z 14 artykułów:

- 1) „Ogłosi ludowi, iż podług prawa zostaje pod opieką rządu krajowego.
- 2) Że osoba wszelkiego włościanina jest wolna, i że mu wolno przenieść się, gdzie chce, byleby oświadczył Komisji

Porządkowej swego województwa, gdzie się przenosi i byleby długi winne, oraz podatki krajowe opłacił.

3) Że lud ma ulżenie w robocznach, tak iż ten, który robi dni 5 lub 6 w tygodniu, ma mieć dwa dni opuszczone w tygodniu, który robił dni 3 lub 4 w tygodniu, ma mieć opuszczony dzień jeden; kto robił 2 dni, ma mieć opuszczony dzień jeden. Kto robił w tygodniu dzień jeden, ma teraz zrobić w dwóch tygodniach dzień jeden. Do tego kto robił pańszczyznę po dwoje, mają mu być opuszczone dni po dwoje. Kto robił pojedynczo, mają mu być dni opuszczone pojedynczo. Takowe opuszczenie trwać będzie przez czas insurrekcyi, póki w czasie władza prawodawcza stałego w tej mierze urzędzenia nie uczyni.

4) Zwierzchności miejscowe starać się będą, aby tych, którzy zostają w wojsku Rzeczypospolitej, gospodarstwo nie upadało, i żeby ziemia, która jest źródłem bogactw naszych, odłogiem nie leżała; do czego równie dwory, jako i gromady przykładać się powinny.

5) Od tych, którzy będą wezwani na pospolite ruszenie, póki tylko zostawać będą pod bronią, pańszczyzna przez ten czas nie będzie wyciągana, lecz dopiero rozpocznie się od powrotu ich do domu.

6) Własność posiadanego gruntu z obowiązkami, do niego przywiązanemi, podług wyrażonej ulgi, nie może być od dziedzica żadnemu włościaninowi odjęta, chyba by się wprzód o to przed dozorcą miejscowym rozprawił i dowiódł, że włościanin obowiązkom swym zadosyć nie czyni.

7) Któryby podstarości, ekonom lub komisarz wykraczał przeciw niniejszemu urzędzeniu i czyniłby jakie uciążliwości ludowi, taki ma być wzięty, przed Komisją stawiony i do Sądu Kryminalnego oddany.

8) Gdyby dziedzice (czego się nie spodziewam) nakazywali lub popełniali podobne uciski, jako przeciwni celowi powstania, do odpowiedzi pociągnięci będą.

9. Wzajemnie lud wiejski, doznając sprawiedliwości i dobroci rządu, powinien gorliwie pozostałe dni pańszczyzny

odbywać, zwierzchności swojej być posłusznym, gospodarstwa pilnować, role dobrze uprawiać i zasiewać. A gdy takowa ulga uczyniona jest dla włościan z pobudek ratunku Ojczyzny i właściciele przez miłość Ojczyzny chętnie ją przyjmują; przeto włościanie nie mają się wymawiać od najmów potrzebnych dworom za przyzwoitą zapłatą.

10. Dla łatwiejszego dopilnowania porządku i zapewnienia się o skutku tych zleceń, podzielią Komisye Porządkowe, jak jest rzeczono w ich organizacyi, Województwa albo Ziemie, lub Powiaty swoje na dozory, tak, ażeby każdy dozór tysiąc, a najwięcej tysiąc dwieście gospodarzy mieszkańców obejmował. Nadadzą tym dozorum nazwiska od głównej wsi lub miasteczka, i w takim zamkną je okręgu, żeby łatwa komunikacya być mogła.

11) W każdym dozorze wyznaczą dozorcę, człowieka zdanego i poczciwego, który, prócz włożonych na siebie obowiązków w organizacyi Komisyi Porządkowych, będzie odbierał skargi od ludu w jego uciskach i od dworu w przypadku nieposłuszeństwa, lub niesforności ludu. Powinnością jego będzie: rozsądzać spory, a gdyby strony nie były kontente, do Komisyi Porządkowej je odsyłać.

12. Dobrodziejstwo rządu w ulżeniu ludowi ciężarów zachęcić go powinno bardziej jeszcze do pracy, do rolnictwa, do obrony Ojczyzny. Gdyby więc hultaje jacy, na złe używając dobroci i sprawiedliwości rządu, odwodzili lud od pracy, buntowali przeciwko dziedzicom, odmawiali od obrony Ojczyzny, Komisye Porządkowe w swoich Województwach i Powiatach pilnie na to mieć będą oko, i natychmiast takowych hultajów łapać rozkazą i do Sądu Kryminalnego oddadzą. Niemniej Komisye Porządkowe czuwać mają nad włóczęgami, którzyby w tym czasie domy porzucali i po kraju włóczyli się. Wszystkich takowych ludzi chwytać i do wydziału bezpieczeństwa, w każdej Komisyi będącego, oddawać trzeba, a po zrobionym egzaminie, gdy się tułaczami i próżniakami okażą, do robót publicznych używać.

13) Duchowni, najbliżsi ludu nauczyciele, powinni mu przekładać, jakie ma obowiązki dla Ojczyzny, która się prawdziwą matką względem niego okazuje. Ciż duchowni oświecać lud powinni: że pracując pilnie około roli swojej i dworskiej, równie miłą czyni Ojczyźnie ofiarę, jak ten, który ją orężem od zdzierstw i rabunków żołnierstwa nieprzyjacielskiego zasłania; że pełniąc powinność względem dworów, zwłaszcza tak sfolgowaną przez niniejsze urządzenie, nic innego nie czyni, tylko winny dług wypłaca dziedzicom, od których gruntu trzyma.

14) Duchowni obojga obrządków niniejsze urządzenie ogłaszać będą z ambon po kościołach i cerkwiach ciągle przez niedziel cztery; prócz tego Komisye Porządkowe z gromady swego lub z obywatelów gorliwych o dobro Ojczyzny wyznaczą osoby, które objeżdżać będą gromady po wsiach i parafiach, i onym toż urządzenie głośno czytać z zachęceniem ich, aby, wdzięczni tak wielkiego dobrodziejstwa Rzeczypospolitej, szczerą ochotą w jej obronie wypłacali się. Dan w obozie pod Połańcem dnia 7 maja 1794 roku. Tadeusz Kościuszko“ *).

Uniwersał ten jest ostatnim wyrazem pojęć i dążeń reformatorskich Polski XVIII wieku w sprawie włościan. Jest w nim szczerze zapowiedziana i silnie zawarowana: wolność osobista, własność według owoczesnego rozumienia t. j. własność owoców pracy i nierugowalność z siedziby wiejskiej, nareszcie opieka rządowa lub administracyjna przez Komisye Porządkowe, jako też sądowa, tymczasowo przez sądy kryminalne. Nie wspomniano tylko o lustracjach powinności za grunt, przez włościanina posiadany, co było zapowiedziane w odezwie komisji Porządkowej Krakowskiej z d. 14 Kwietnia. Zapewne Kościuszko widział niepodobieństwo przepro-

---

*) Tad. Kościuszko. Jego odezwy i raporta. Wstęp i objaśnienia dołączył Ludwik Nabiela. Paryż, księgarnia Luxemburska, tom V, str. 17—35; toż samo tylko bez wstępu w Gaz. Wolnej Warsz. Nr. 12, str. 165—6.

wadzenia tak skomplikowanej operacji podczas powstania. Ale pragnienie ulżyć jak najrychlej ciężarowi pańszczyzn pobudziło go do darowania najprzód jednego, a potem aż do dwóch dni tygodniowo. Pomysł ten wydaje nam się nieudatnym i niebezpiecznym. Bo nasamprzód darowizna z cudzych majątków bez wyraźnego przyzwolenia właścicieli zawsze obraża poczucie prawa; powtóre — darowizna ta z natury rzeczy musiała być wieczystą, gdyż niepodobna było po zakończeniu powstania przywracać dni roboczych, raz darowanych włościaninowi, bez wywołania buntów, a mandat, udzielony Kościuszcze pod d. 24 marca przez akt powstania krakowski, wyraźnie ostrzegwał „iż żadna z tych władz doczesnych... ani oddzielnie, ani wszystkie razem wzięte, nie będą mogły uchwalić żadnych takowych aktów, któreby stanowiły konstytucję narodową; wszelki akt takowy uznany przez nas będzie za przawłaszczenie samowładztwa narodowego, podobne do tego, przeciw któremu z ofiarą życia naszego teraz powstajemy“ *).

Po trzecie, darowizna taka pociągała za sobą ogromne wstrząśnienie w każdym gospodarstwie; wprawdzie uniwersał zaleca władzom czuwanie nad tem, aby ziemia odłogiem nie leżała, a włościanom, aby się od najmów potrzebnych dworowi za przyzwoitą zapłatą nie wymawiali, ale z kądże dziecię mógłby znaleźć fundusze na opłacenie najemnika, gdy jego dochody zmniejszały się, a koszta powstania wymagały właśnie zwiększonych podatków i ofiar? Nareszcie, skala darowizny jest nierównomierna i niesprawiedliwa, albowiem tacy dziedzice, którzy najbardziej pracę włościanina wyzy-

---

*) Rzecz dziwna: w roku 1814, kreśląc zasady reformy włościańskiej w Polsce, zapewne dla cesarza Aleksandra I sam Kościuszko wspomina, że „Rada Najwyższa zmniejszyła była o dzień jeden pańszczyznę włościan“. (Paskowski: Dzieje Tad. Kościuszki str. 293). Domyślać się tu możemy chyba zapomnienia, gdy własny uniwersał, przed ustanowieniem Rady wydany, jej przypisał, oraz gdy swoją darowiznę w mniejszych podawał rozmiarach. Nie zapominajmy też o zwykłej jego skromności.

skiwali, tracili $\frac{1}{3}$ lub $\frac{2}{5}$ roboty: ci, którzy wymagali 4-ch dni tygodniowo tracili $\frac{1}{4}$, a ci, którzy mieli po 2 lub 1-m dniu na tydzień pańszczyzny, tracili całą połowę. Kto wie, czy nie uniwersał ten był główną przyczyną niezupełnego obsiania pól, oraz oczekiwanego w następstwie głodu, o czym pisał Stanisław August w liście do Katarzyny *). Więc ulga tak nieproporcjonalna i niejednakowa, ulga, która najuciążliwiej dotykała tych, co najmniej zapewne włościanina gnębili (skoro 2-dniową lub jednodniową zadawali pańszczyzną), ulga ta, powtarzamy, jest pomysłem nieudatnym, bo i nielegalnym wielce, i dla dziedziców rujnącym gwałtownie, i dla włościan małej wartości. Ulga taka nie mogła wywrzeć dobroczynnych skutków uwłaszczenia, ani też nie zrywała węzłów zależności ekonomicznej pomiędzy włościaninem bezrolnym i dziedzicem właścicielem gruntu; wprowadzała tylko zamęt w te stosunki. Nie jest dla nas przekonywającym nawet motyw główny: podburzanie chłopów przeciwko panom przez wojska rosyjskie, ponieważ nie wiemy, w jakim zakresie odbywało się takie podburzanie? Nie wierzymy w skuteczność tego sposobu; nie sądzimy, aby darowizna jednego lub dwóch dni roboczych miała zniweczyć wpływy buntownicze, albo zapalić w sercach ludu miłość do ojczyzny. Przecież pod Raclawicami szli kosynierowie na baterie rosyjskie bez tej poziomej podniety.

Nie dziwilibyśmy się też, gdyby uniwersał Połaniecki natrafił na opór ze strony dziedziców. Tymczasem znamy tylko jeden wypadek ubocznie objawionej niechęci, mianowicie skargę, zanesioną przez księdza Długoleckiego, plebana Kamienieckiego z Ziemi Nurskiej, iż „przez ogłaszane uniwersały względem zmniejszenia pańszczyzn ściągnął na siebie nienawiść i prześladowania niektórych dziedziców“, Rada

---

*) Le Cte d'Angeberg: Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne — 1762 — 1862, Paris 1862, page 394. Sam ustęp w tłumaczeniu dosłownem był już przytoczony wyżej w § 22.

Najwyższa Narodowa wydała zalecenie, aby go zabezpieczyć *). Zresztą wykonanie odbywało się w ogóle spokojnie i bez oporu czynnego.

Komisye Porządkowe nakazywały księżom ogłaszanie woli Naczelnika z ambon, dodając od siebie wyjaśnienia, słowa zachęty, wezwania do patryotyzmu. Nawet w osławionem województwie Lubelskiem uczyniła to Komisya miejscowa już d. 13 maja; innym uniwersałem z d. 22 maja, ustanawiając dozorców, obowiązała ich, aby „odbierali skargi od ludu w jego uciskach“. Innym jeszcze uniwersałem z d. 31 lipca też Komisya Lubelska zaleciła objechać swoje wydziały i dojrzeć, „aby ulga zrobiona w pańszczyźnie ludowi wiejskiemu uniwersałem Najw. Naczelnika przez zwierzchności dworskie utrzymaną była“ **).

O Komisyi Preńskiej donosi pewien korespondent „że widział w niej szczególną troskliwość o ulgę rolnikom, o urządzenie włościan stosownie do woli Najw. Naczelnika* ***)).

Komisya Porządkowa Grodzieńska, ogłosiwszy ulgę w robociznach, ułożyła najpierwsza takse najmu i pod decyzję Deputacyi Centralnej Litewskiej odesłała. „Rada Najwyższa Narodowa, odebrawszy ten projekt przez Deputacyę Centralną sobie przesłany, podała go Wydziałowi Żywności do roztrząśnienia, aby w tak ważnej materyi ustanowione prawidła razem były użyteczne dla gospodarstwa, jak dogodne sprawiedliwości“ ****).

*) Gaz. Rząd. Nr. 53, str. 212.

**) Tytuł pierwszego uniwersału: „Nauka z okoliczności zmniejszenia poddaństwa, pańszczyzny i innych dobrodziejstw, które im Naród w osobie Najwyższego Naczelnika Tadeusza Kościuszki wyświadczył, za rezolucyą Komisyi Porządkowej Województwa Lubelskiego do druku podana“. Zgodność z protokołem poświadczył Kajetan Koźmian. Inne cytujemy podług społecznych druków z luźnych arkuszy, będących własnością senatora Białozierskiego.

***) Gazeta Wolna Warsz. ad Nr. 85, str. 466.

****) G. Rząd. Nr. 18, str. 70.

Następnie Wydział Żywności w tejże Radzie wydał pod d. 19 lipca „Urządzenie względem najmu robocizny“: Kładąc za wzór pracę Komisji Grodzieńskiej, wzywa wszystkie inne Komisje do wypracowania podobnych taks, zalecając przytem „żeby: 1) Urządzenie to stosowało się do zwyczaju każdego województwa, ziemi, powiatu. 2) Żeby wskazało wyraźne dla najemników i dla najmujących правило: jak wiele razy na tydzień najęty być może który włościanin w proporcją dni, które odbywa? i do jakiego rodzaju roboty? 3) Żeby w każdym rodzaju roboty przepisana była ilość, jaką najemnik przez dzień najmującemu oddać powinien. 4) Żeby naostatek oszacowany był dzień każdy roboty z wyszczególnieniem: wiele za ciągły? wiele za pieszy? wiele koszarowi? wiele żniwacom? wiele oraczowi? wiele młockarzowi? wiele plewiarce? jak wiele mil z ciężarem? jak wiele bez ciężaru, rachować się ma za dzień? Jak daleko włościanie mogą być wysłani za dnie robocizny? A gdzie już nie dniami potrać, lecz gotowizną płacić im należy? i tam dalej, nie opuszczając żadnego rodzaju roboty lub wywózki, tak, żeby ani najmujący, ani najemnik nie miał do narzekania przyczyny, owszem, iżby każdy wielbił terazniejsze powstanie narodu za tę, od wieków pożądaną a teraz dopiero spełniającą się, równą dla wszystkich sprawiedliwość“ *).

Nie na wojenne to czasy możliwem jest takie wypracowanie! Jesteśmy też pewni, że „Urządzenie“ Wydziału Żywności spełnionem wszędzie, przez wszystkie Komisje Porządkowe nie było. Władze powstańcze mogły tylko w praktyce pilnować, aby dziedzice włościan uciskać nie wazyli się — i to im w istocie leżało na sercu. Tak 1) w lipcu Rada Najw. Nar., otrzymawszy skargę włościan Xiężenickich, przesała ją po roztrząśnieniu i opinię do Komisji Porządkowej Warszawskiej; 2) w sierpniu, „rezolwowała notę obywatela“ Józefa Smorczewskiego, dozorczy pa-

---

*) G. R z ą d. Nr. 25, str. 99.

rafii Drohickiej, o sporach między „obywatelami włościanami“ wsi Minczewa, a obywatelem Janem Smorczewskim; pochwaliła „czułość i przyzwoitą dla włościan skrzywdzonych obronę, a razem rezolucję Komisyy Ziemi Drohickiej w pojednaniu włościan z dziedzicem za dogodną obu stronom uznała i potwierdziła“. Co się zaś tyczy krzywdy obywatela włościanina, zbitego na drodze przez Jana Smorczewskiego, sprawę tę przekazała do Sądu Kryminalnego; 3) nadeszło zażalenie od miasta Okuniewa na dziedzica Klickiego i ekonoma Rybińskiego o uciemżenie pańszczyzną; stosowne polecenie w tym przedmiocie przesłano do Komisyy Porządkowej Xięstwa Mazowieckiego; 4) Komisya Porząd. Grodzieńska doniosła o odebranych zażaleniach tak ze strony dóbr ekonomicznych J. Kr. Mci jako też i włościan; we wrześniu z tej samej ekonomii burmistrz m. Sokółki Bouffał wystąpił ze skargą aż do samego Naczelnika, że „mieszczanie Sokółki i Kuźnicy służą powstaniu, utrzymują warty, i kresy, a mimo to, zadawnionym przemocy zwyczajem, od ekonomii dóbr stołowych do pańszczyzny są pędzeni“. Skargi te Rada Najw. Nar. przesłała do rozpoznania Komisyy miejscowej; 5) Dunin, komisarz przy obozie Najw. Naczelnika, doniósł we wrześniu o czynionych włościanom przykrościach i uciążliwościach w rozkładaniu na nich takich podatków, poborów i ofiar, które tylko na dwory nakazanemi były. Rada Najw. Nar. wysłała do Komisyy Porząd. Xięstwa Mazowieckiego mocne zalecenie i napomnienie, aby takich nadużyć nie dopuszczała *). Tyle wypadków szczegółowych. Nadto 6) Komisya Porządkowa Lubelska w rezolucyi z d. 17 września zaznacza dochodzące ją „wieści, że obywatele, pomimo nakaz rządu i surowe Komisyy zalecenia, umniejszoną pańszczyzną ludowi za wejściem wojsk austryackich do dawnego wrócili zwyczaju: Komisya nakazuje Obyw. Dozorcom, aby

---

*) G. Wol. Warsz., str. 363. G. Rząd. Nr. 36, str. 141; Nr. 55, str. 219; Nr. 87, str. 350 i Nr. 88, str. 358; Nr. 63, str. 251; Nr. 66, str. 265.

natychmiast zalecili zapłacenie i nagrodzenie odrabianych dni przez włościan nad rozkaz rządu podług ceny, którą Komisyja ustanawia niżej. Za ogólne prawidło w najmowaniu do wszelkich roboczn, t. j. dzień każdy do żniwa gr. 20, dzień pieszy męzki gr. 15, kobiecy gr. 10, ciągły męzki gr. 20, pieszy męzki z siekierą gr. 20. Gdyby zaś odtąd znalazł się obywatel nieposłuszny i krnąbrny, takiego Komisyja donieść sobie Obyw. Dozorcom zaleca po kary, które Komisyja najsurowiej wściągnąć ma obowiązek“ *)).

Oto wszystko, cośmy wysledzić mogli o zatargach pomiędzy dworami i włościanami w źródłach urzędowych, które się odznaczają godną wszelkiego uznania szczerością i rzetelnością **). Zajścia są tak nieliczne i błahe, że nie są zdolne osłabić faktu ogólnego — zupełnej uległości dziedziców rozrządzeniom Kościuszki, a nawet najdrażliwszym punktom uniwersału połanieckiego. Tyleśmy się naczytali w dziełach historycznych XIX wieku, szczególnie w najświeższych co do daty, wyrzekań na egoizm szlachecki i uragań społeczeństwu, które Kościuszki jakoby ocenić i popierać nie chciało: że nie łatwo nam było rozbroić się z uprzedzeń i do tak sprzecznego z upowszechnionymi poglądami przyjść wniosku. Wobec faktów rzeczywistych i namacalnych musimy przecież uznać, że szlachta przyjęła z uległością i zaparciem się interesów osobistych rozkaz nielegalny, rewolucyjny i źle obmyślany (art. 3 uniwersału połanieckiego); przyjęła bez wątpienia z pobudek patryotycznych, przez chęć służenia sprawie powstania, przez cześć i zaufanie dla Kościuszki, którego błędy nawet nosiły cechę szlachetności i najsurowszej bezinteresowności.

*) Druk na luźnym arkuszu.

***) Dla zupełnej dokładności dodajemy, iż przed otwarciem Rady Najwyższej, na początku powstania, w maju, Rada Zastępcza odbierała też „z największym żalem wiadomości, ... że znajdują się dziedzice i posesorowie dóbr, tak ze świeckiego jak z duchownego stanu, którzy pobór, na własne ich ustanowione dochody, na włościan rozkładają.“ W odezwie, z tego powodu wydanej, grozi Sądem Kryminalnym (G. Wol. Warsz. Nr. 10, str. 131).

Sam Kościuszko nigdzie, o ile nam wiadomo, nie uskarżał się na dziedziców za opór lub nieposłuszeństwo uniwersałowi połanieckiemu. Owszem w odezwie jego z dnia 10 czerwca, z obozu pod Kielcami wydanej, przebijają się pewność i spokój, że zalecenia jego co do poprawy losu włościan nie były czczym słowem; czytamy w niej bowiem: „Daję ordynans wszystkim komendantom korpusów Wojska Liniowego, aby, ile ich pozycja pozwoli, szli w granice pruskie i moskiewskie i tam, głosząc wolność i powstanie Polaków, lud uciemiężony i jarzmem przyciśniony wzywali do łączenia się z nami“ *). A w r. 1814 w „Napomknieniach względem poprawy losu włościan“ Kościuszko, wspominając o tej właśnie darowiźnie pańszczyzny, napisał wyraźnie słowa następujące: „Przejęci patriotycznym zapałem właściciele przyjęli to zmniejszenie bez najmniejszego utyskiwania“ **).

A gdyby ktoś jeszcze wątpił, że uniwersały i ulga robcza Kościuszki były w wykonanie wprowadzone aż na Litwie, powołamy na świadectwo przedstawicieli rządu rosyjskiego, a więc świadków z przeciwnego obozu. Nazajutrz po bitwie Maciejowickiej d. 11 października 1794 r. w Grodnie, zajętem już przez wojska rosyjskie, wyszedł dokument w postaci drukowanej odezwy czy uniwersału, z napisem na czele „Paweł Xiążę Cycyanów, Generał Major wojsk rosyjskich... dywizyą wojska pod generalną komendą J. O. Xcia J. Repnina... Generała en chef na całą armią w Koronie i Litwie komenderujący“. Czytamy tu: „Gdy dochodzą uzalenia od różnej kondycyi dóbr posesorów, że włościanie nie tylko swoje wiejskie opuszczają role, ale też dwornych posłuszenie wyrabiać i usiewać nie starają się... nakazują... włościanom... aby wszelkie

---

*) G. Wol. Warsz. Nr. 16, str. 216.

***) Ten dokument, po francuzku pierwotnie pisany, znajduje się pomiędzy dodatkami do „Dziejów Tadeusza Kościuszki przez Gła Paszkowskiego“, który zostawał w nader blizkich z Kościuszką stosunkach i w testamentie otrzymał od niego w darze 50.000 franków. Słowa same na str. 293 (wyd. 1872).

posłuszeństwo podług danych zwyczajów, nie oglądając się na przeszłe uniwersały Kościuszki pełnili, role uprawiali, pilnie i dobrze obsiewali, budowle opatrywali, mosty, drogi naprawiali, czynsze, działka, daniny, podatki składali i płacili“ *). Xżę Replin w swoich pismach urzędowych, ilekroć wspominał o stosunkach włościańskich, zawsze zabraniał wymawiać imię Kościuszki, ponieważ ten ogłosił ich wolność **). A kanclerz rosyjski hr. Bezborodko, poufnie wykładając motywa ostatecznego rozbioru Polski, pomiędzy najważniejszymi mieści „sposób myślenia Polaków, szczególnie młodych“, oraz „wolność włościan i tym podobne rzeczy, mogące podrażnić naszych (t. j. rosyjskich) wieśniaków ***)).

Wtedy Kościuszko ranny znajdował się już w niewoli. W półczwarta tygodnia po Maciejowicach Suworow zdobył Pragę i zmusił do kapitulacyi Warszawę. Rzeczpospolita Polska wymazaną została z mapy Europy: zakończyła się więc i wielka skomplikowana, trudna do rozwiązania sprawa pomiędzy włościanami i szlachtą polską, czyli raczej włościan przeciwko szlachcie polskiej. W ostatnich instancyach wygrana włościan była już niewątpliwą: mieli sobie już przyznaną wolność osobistą, opiekę prawa i rządu, własność do robku i pracy. Szlachta cała jako masa, jako ogół, nie wyjmując nawet Targowiczan, uchyliła pokornie głowę przed wyrokami ducha czasu; przodownicy zaś jej i wybrańcy sami rozkuwali więzy niewoli przez ojców, dziadów i naddziadów na lud wtłoczone. Nie zdołano wprawdzie pojąć możności,

---

*) Odezwę tę w autentycznym społecznym druku posiada P. Wład. Górski w Warszawie.

**) Де-Пуле: Станиславъ Августъ Понятовскій въ Гроднѣ и Литва въ 1794—7 годахъ. Спб. 1871, str. 64.

***) Русскій Архивъ издав. II. Бартеневымъ 1873, str. 478. Jestto wyjątek z listu Bezborodki do Replina pod dniem 25 listopada 1794: „образъ мыслей Поляковъ сдѣлался такого рода, что зараза легко и далѣе распространиться можетъ; вольность крестьянъ и тому подобное удобны раздражить нашихъ поселянъ... Си разсужденія рѣшили на уничтоженіе Польши и на раздѣль ея земель.“

ani wynaleźć sposobów zaopatrzenia włościan w grunta własne, nadania im siedzib i roli, zreorganizowania gospodarki pańszczyznianej na folwarczną, parobczą, najemniczą. Ale na to nie znał sposobu nikt w XVIII wieku. Włościanina właściciela nie widziano ani w Rosyi, ani w Austryi, ani w Prusach, ani w całym Niemczech, chyba we Francyi lub w niewielkiej liczbie w Anglii, albo w Ameryce wśród wielce różnych warunków historycznych, ekonomicznych i geograficznych. Władza powstańcza nie mogła nawet przeprowadzić sprzedaży dóbr, zakwalifikowanych do konfiskaty po zdrajcach kraju, gdyby chciała naśladować rewolucję francuzką, która sprzedawała drobnymi częstkami dobra swoich emigrantów, bo chłop polski, w ogóle ubogi, nie miałby za co kupić kawałka roli *). Znać Kościuszko był przekonany, że wszystko, co można, zrobiono już dla chłopu polskiego, że los jego będzie pomyślnym, skoro komendantom swoim kazał wchodzić nawet do posiadłości pruskich, głosząc wolność „ludowi uciemienzonemu“, A przecie tak niedawno jeszcze stan chłopu pruskiego był przedmiotem podziwu i zazdrości dla publicystów polskich. **)

---

*) Były Radzie Narodowej przedłożone myśli niejakiego Orchowskiego tej treści: 1) ojciec, posyłający dwóch synów i sam idący do wojska, zostanie wolnym z dziećmi, a grunt przez niego posiadany będzie jego własnością; 2) szlachcie, na czynszach zostający, otrzyma grunt z dóbr narodowych; 3) włościanom w dobrach, przez zdrajców ojczyzny dzierzonych, gdy te prawem są przeznaczone dla narodu, natychmiast nadać własność i wolność z obowiązkiem brania się do oręża; toż poddanym emigrantów. Rada Najwyższa Narodowa oddała te myśli do rozpoznania i ułożenia projektu Mostowskiemu, Szymanowskiemu i Buchowieckiemu. (Gaz. Rząd. Nr. 20 str. 78). Czy ułożyli? nie wiadomo.

**) I później do końca życia Kościuszko nie przestawał troszczyć się o los włościan polskich. W roku 1807 w liście do ministra Fouché z dnia 22 stycznia w liczbie warunków, podanych Napoleonowi I, umieszcza wolność i własność posiadłości „teraźniejszych“, w r. 1814 dla cesarza Aleksandra I pisze wzmiankowane już „Napomnienie“, to jest projekt ustawy prawodawczej szczegółowo rozwinięty. Znajdujemy tu wszystkie pomysły z XVIII wieku (nawet zmniejszenie liczby karczem i wypędzenie z nich Żydów), a prócz tego nowe rzeczy, zapewne owoc później-

Dla czegoż jednak ów ostateczny wypadek sprawy włościańskiej w XVIII wieku nie pozostawił głębszego wrażenia na umysłach ludu? Dlaczego pozostała w jego sercach nieufność i niechęć do szlachty? Odpowiedzieć na te pytania możemy tylko domysłem. Zdaje się nam, że czas trwania restytucji był zbyt krótkim. Ile wieków trwał ucisk, tyle lat zaledwie upłynęło od ogłoszenia Ustawy Trzeciego Maja, tyle miesięcy prawie od ogłoszenia uniwersałůw Kościuszkowskich do bitwy Maciejowickiej. A potem zaczęła się znów reakcja; dzieło reformatorów polskich zniweczonym zostało. Po dwudziestoletnich przewrotach cała prawie Polska, do której Kościuszko przemawiał, przeszła pod berło rosyjskie. Odezwa Xcia Cycyanowa zaznaczyła już powrót do „dawnych zwyczajów“. Wróciło poddaństwo z władzą patrymonialną panów, zbrojne w poparcie potężnego rządu, nawet bez wolności osobistej (prócz Królestwa Kongresowego, gdzie tę wolność, nominalnie przynajmniej, utrzymał Kodeks Napoleona). Znikły wzorowe urządzenia stosunków włościańskich; rząd nie pozwolił nawet na wykonanie testamentu Kościuszki, który tytułem darowizny nadawał grunta wiejskie chłopom na własność w dziedzicznej wsi jego Siechnowicach, przekazując siostrze w spadku tylko grunta dworskie. Wrócili więc wszystkie corollaria tego okropnego stosunku, cała

---

szych rozmyślań. Chcąc dojść w ciągu lat przypuszczalnie 20-tu do uwłaszczenia chłopów, każe: 1) utworzyć Towarzystwo, któreby starało się ciągle pomnażać fundusz ku zakupywaniu zagrod dla włościan, zasługujących na te dobrodziejstwa; 2) zachęcać orderami, medalami etc. tych, którzyby w swych dobrach znakomity przykład dali pomnożenia liczby włościan właścicieli; 3) Z funduszów skarbowych zakupywać, dajmy, po 4 zagrod w każdym województwie corocznie; 4) ustanowić loteryę klasyczną dla włościan (na wzór Duńskiej), do której każdy właściciel gruntowy (gospodarz) byłby obowiązany składać w pewnych czasach małą jaką kwotę, z której cały dochód byłby obrócony na korzyść włościan wygrywających, aby im z tego funduszu kupować zagrody (gospodarstwa) całe urządzone. (obacz dokumenty u Paszkowskiego: Dzieje T. Kościuszki, str. 214, 289, 291).

demoralizacya serc i umysłów, wszystkie nędze społeczne i ekonomiczne od tyranii nieoddzielne. I trwało to aż do r. 1861; i wtedy jeszcze istniało silne stronnictwo, które zezwalało tylko na udzielenie wolności osobistej. Potrzeba było interwencji samego Cesarza Aleksandra II na pamiętnem posiedzeniu Rady Państwa z d. 28 stycznia st. st. 1861 r., aby wyrzeczoną być mogła zasada uwłaszczenia. Po tak długich cierpieniach, nie dziw, że lud potrzasał głową z niedowierzaniem, gdy mówiono mu, że to najpierw szlachta kowieńska wystąpiła do Cesarza z prośbą o zniesienie poddaństwa. Chętniej wierzył insynuacyom, że ta szlachta zrobiła powstanie 1863 r. z żalu po utracie poddanych.

Wszakże w tych okolicach, gdzie Kościuszko zatrzymał się lub toczył bitwę, pamięć o nim przechowuje się. Olbrzymi kopiec jego był usypany rękoma Krakusów, a i my przed kilku laty, „zapytując tylko spotykanych po drodze włościan, doszliśmy od Maciejowic do miejsca, o pół mili oddalonego, „gdzie się Kościuszko obalił“. Każdy przechodzień z miejscowego ludu umiał nam to miejsce wskazać. To jedno przynajmniej imię budzi w duszy prostaczka jakieś słodsze wspomnienie wśród pasma czarnych myśli, jakie mu ponura przeszłość nasuwa. Dla nas wszakże, dla tych wszystkich, co są w stanie czytać drobniejsze głoski historii, Kościuszko powinien być nie jedynym, lecz tylko ostatnim tłumaczem dążeń stronnictwa reformy w Polsce XVIII wieku, a nadto przedstawicielem skruszonej i gotowej do okupu win swoich szlachty polskiej; wyrazem zdziałanej, w krótkim stosunkowo czasie, poprawy w uczuciach i sumieniu społeczeństwa polskiego.

Spis rzeczy systematyczny.

PRZEDMOWY.

	str.
Charakterystyka źródeł	1
A. Literackich i naukowych	1
B. Urzędowych	16
a) w drukach	16
b) w rękopismach	23

WSTĘP.

§ 1. Rzut oka porównawczy na Europę i Polskę od połowy XVIII wieku do śmierci Augusta III Sasa.	29
§ 2. Pogląd na epokę Stanisława Augusta. Cel przewodni i plan badań. Podział na okresy	35

Rozdział I. Rozległość.

§ 3. Stan mapografii w dawnej Polsce. Obliczenia Moszyńskiego, Czackiego, Lelewela, Staszycza, Dembowskiego, i Przeglądu Dziejów Polskich. Cyfry Szujskiego i Tatomira	39
§ 4. Obliczenie powierzchni Polski Stanisława Augusta przedrozbiorowej podług pomiarów XIX wieku	42
§ 5. Takież obliczenie rozległości Polski po pierwszym rozbiorze, porównanie z innymi państwami Europy	43

Rozdział II. Ludność.

§ 6. Niepodobieństwo dokładnego obliczenia ludności w Polsce przedrozbiorowej. Natura urządzeń skarbowych. Określenie i znaczenie dymu: Sumaryusz dymów W. X. Litewskiego z r.	

	str.
1717. Brak ogólnego spisu dymów. Pobór pogłównego i brak spisu głów. Obliczenia Staszycy, Czackiego i Lelewela. Ich cyfry. Nasze obliczenie przybliżone dla okresu pierwszego	50
§ 7. Stan materjału statystycznego w okresie drugim. Lustracya dymów. Obliczenie teoretyczne Büschinga i innych. Cyfry Wybickiego i Moszyńskiego przy głosie z d. 9 marca 1789 roku. Nasza cyfra ludności dla epoki pierwszego rozbioru	63
§ 8. Lustracya dymów i pierwszy popis ludności w roku 1789. Tablica Moszyńskiego (druga) z dnia 19 kwietnia 1790. Porównanie jej z poprzednią	68
§ 9. Luźne zdania publicystów i posłów sejmowych o ludności. Wady lustracy i spisu z roku 1789. Lustracya 1790 r. i jej częściowe rezultaty. Nasza poprawa cyfry Moszyńskiego na rok 1791.	74
§ 10. Szlachta posesyonaci. Głowy szlacheckie nie podlegały nigdy popisowi. Księga ziemiańska. Zdania XVIII wieku o liczbie szlachty, cyfry z księgi ziemiańskiej i Koeppena dla Korony i Litwy. Powiększenie jej podług Kołłątaja	86
§ 11. Gmin szlacheckie. Określenie jęgo i skład podług zdań XVIII i XIX wieku. Obliczenia Holschego dla Wielkopolski, Mazowsza, Departamentu Białostockiego, suma z tych danych. Obliczenia pp. Glogera, Smoleńskiego i nasze na podstawie Rodeckiego w granicach Królestwa Kongresowego.	87
§ 12. Obliczenie szlachty w 7miu guberniach zachodnich cesarstwa rosyjskiego. Przegląd prac statystycznych w Rosyi. Najdawniejsza grupa cyfr ludności ogólnej i szlacheckiej z końca XVIII wieku. Cyfra szlachty ubogiej, podana przez Dzierżawina w roku 1797 i przez ministra finansów w 1816. Cyfry XIX wieku: 1) przez Fundukleja i Sztab Jeneralny rosyjski w 1845—1859; 2) przez Siemionowa; 3) przez Komitet Centralny Statystyczny podane. Fakt zmniejszania się liczb stanu szlacheckiego i wyjaśnienie tego faktu. Zastosowanie metody wstecznej do cyfr sztabowych. Sprawdzenie rezultatu przez cyfry pierwotne.	101
§ 13. Uzupełnienie rachunku cyframi Królestwa Kongresowego i Wielkopolski. Suma szlachty zamożniejszej na rok 1791. Porównanie jej z rachubą Kościółkowskiego, Kołłątaja. Obliczenie ogółu szlachty podług metody wstecznej	121
§ 14. Poprawki, wynikające z działań administracyi i prawodawstwa rosyjskiego. Dążność ogólna. Ukazy Katarzyny II i Pawła I. Za panowania Aleksandra I ścieranie się dwóch prądów — ku powiększeniu i ku zmniejszeniu liczby szlachty. Wypadek wątpliwy, tylko kompensata dla gubernii Podolskiej konieczna. Ukazy Mikołaja I. Skazani i emigracya, Przesiedlanie odnodworców i wyjątkowe pobory rekruta. Poprawne cyfry częściowe i ogółu szlachty	125
§ 15. Wskazówki do przypuszczalnego obliczania szlachty w Polsce przedrozbiorowej.	152
§ 16. Przypuszczalna liczba duchowieństwa	154
§ 17. Poprawka co do żydów. Ostateczna i kompletna cyfra ludności w roku 1701. Wyjaśnienie zagadki w tablicach Mo-	

	str.
szyńskiego. Sprawdzenie cyfr ludności z czasów przedrozbi- rowych	157
§ 18. Porównanie ludności i zaludnienia Polski z głównymi pań- stwami europejskimi około roku 1790	161
§ 19. Znaczenie zasady federacyjnej w Polsce XVIII wieku. Siła li- czebna i charakterystyka grup wyznaniowych	163
A) Akatolików:	
a) Protestantów obu wyznań	167
b) Dyżunitów. Stosunki od XVII wieku. Jerzy Konisski. Opie- ka Katarzyny II. Konfederacye dysydenckie i katolickie (Ra- domska, Barska). Sejmy 1766 i 1768. Melchizedech. Rzeź Hu- mańska. Epoka rozbiorowa. Wiktor Sadkowski. Kongregacya Pińska. Prawo z roku 1792. Odezwy Kościuszki i Rady Naj- wyższej Narodowej	170
c) Raskolników, d) Ormian, e) Tatarów	216
f) Żydów	218
g) Greków, h) Cyganów	234
B) a) Unicy	235
b) Katolicy rzymscy	235
§ 20. Obliczenie i charakterystyka stanów:	
a) Szlachta: aa) Panowie	246
bb) Ziemianie. Skala zamożności ich	250
cc) Duchowieństwo, jako stan uczony, stanowisko i działał- ność polityczna, tak prymasów jako też Kolegium biskupie- go. Wybitniejsze osoby, uposażenie. Gospodarka, cyfra pod- daństwa w dobrach duchownych	252
dd) Szlachta zagonowa	272
b) Mieszczenie. Ludność i liczba dymów lub domów w mia- stach ważniejszych i mniej ważnych, wszakże przeszło 100 dymów zawierających, a w szczególności: Krakowa, Wschowy, Poznań, Sandomierza, Kalisza, Warszawy, Wilna, Gdańska, Torunia. Cyfra ogólna mieszczan — chrześcian. Porównanie z miastami Europy Zachodniej	273
c) Żydzi	314
d) Grecy, Ormianie i Bojarowie	314
e) Raskolnicy	314
f) Włościanie. Cyfra ogólna	324
aa) Holendry	316
bb) Budnicy i Rudnicy	316
cc) Posiadacze emfiteutyczni, czynszownicy, okupnicy, parob- cy i t. d.	316
dd) Poddani dóbr stołowych czyli ekonomii królewskich	317
ee) Poddani królewszczyzn czyli starostw	317
ff) Poddani dóbr duchownych	317
gg) Poddani dóbr dziedzicznych. Liczba ich	317
Tabela podziału ludności podług stanów i wyznań	320
Uwagi i wnioski	321

Rozdział III. Rolnictwo i rolnicy.

§ 21. Sądy o stanie rolnictwa w XVI i XVIII wieku z głosów spół- czesnych	324

	str.
§ 22. Stan rolnictwa w każdym z czterech okresów i w różnych częściach Polski	327
§ 23. Obliczenie produkcji zbożowej w drodze historycznej: cyfry de Rieule'a, Staszycy, z roku 1785 i 1788, Büschinga z 1782, Holsche'go z 1800. Krytyka. Rezultat	323
§ 24. Obliczenie produkcji zbożowej metodą wsteczną ze statystyki dzisiejszej. Stwierdzenie poprzedniego rezultatu	340
§ 25. Pogląd na rolnictwo ogółu szlachty, redaktorów czasopism i ekonomistów teoretyków, mianowicie: Naxa, oraz Strojnowskiego i Popławskiego, profesorów obu Akademii.	344
§ 26. Stan włościan polskich. Natura poddaństwa polskiego; porównanie z Anglią, Francją, Niemcami. Grupy wolne. Holendry, czynszownicy, budnicy, Bojarowie. Poddani ekonomii, królewsczyzn, księżyzn i dóbr dziedzicznych. Niewola tych ostatnich; powinności ich; prawo życia i śmierci. Konstytucya 1768 roku. Zachowanie się chłopów: bunt, zbiegostwo, emigracya za granicę. Określenie ostateczne.	350
§ 27. Usiłowania do polepszenia stanu poddanych w okresie pierwszym: Stanisław August, Brzostowski, Zamoyski	376
§ 28. Sprawa włościańska w okresie drugim: 1) w ósmym dziesięcioleciu, ksiądz Karpowicz, Popławski, Barss, Wybicki, rozprawy na sejmie delegacyjnym 1773—1775; reforma w praktyce w dobrach Massalskiego, St. Poniatowskiego, Chreptowicza; Zbiór praw sądowych An. Zamoyskiego; 2) w 9tem dziesięcioleciu, głosy publicystów: Staszyc, Pamiętnik Hist. Polit., Dziennik Handlowy. Discours Patriotique; zdania uczonych: Strojnowski, Skrzetuski; reformatorowie praktyczni: Anna Jabłonowska, Jacek Jezierski, Szczęsny Potocki, Stanisław Potocki, August Czartoryski, Marszałkowa Lubomirska, województwo Sieradzkie	387
§ 29. Sprawa włościańska w okresie trzecim. Plan wykładu	407
1) Głosy i projekta publicystów. Anonima. Uwagi nad Uwagami: Kurpia, księdza Ignacego, 11-stu anonimów, Naxa, Jezierskich kasztelana i księdza Kołłątaja	418
2) Rozprawy na sejmie 4-letnim. Uchwały włościanom przychylnie. Ustawa 3 maja. Zestawienie jej określeń z żądaniami literatury. Krytyka rozdziału czwartego tej Ustawy	422
3) Działalność urzędów i władz publicznych w sferze stosunków włościańskich	451
3) Reformy praktyczne: Stanisław Małachowski, Prot Potocki. Nadania w celach politycznych. Znakomite polepszenie stanu włościan. Świadcstwo Holsche'go	456
§ 30. Wrażenie reforma sejmowych na umysłach włościan. Ofiary pieniężne. Mowa i Pieśń włościanina z Pawłowa	460
§ 31. Sprawa włościańska w okresie czwartym. Jedyna broszura. Działania rządowe: 1) Wezwanie włościan do pospolitego ruszenia. Znaczenie tego kroku w obec tradycyi i prawodawstwa. Miękkosć w postępowaniu władz wykonawczych.	471
2) Czyny włościan wojenne. Wyliczenie pospolitych ruszeń, kantonistów, oddziałów ochotniczych. Niesłuszność wyrzutów Zajączka i późniejszych historyków.	477

- 3) Uniwersały Kościuszki: Winiarski i Połaniecki. Krytyka tychże. Wykonanie. Wyliczenie zatargów pomiędzy dworami i włościanami. Wniosek o powszechnej uległości dziedziców. Świadcstwo Kościuszki. Odezwa jenerała Cycyanowa, zalecenia Repnina, wyznanie Bezborodki. Zamknięcie sprawy włościańskiej w XVIII wieku. Późniejsza reakcya rządu rosyjskiego i jej skutki na usposobienie ludu 493
-

SKOROWIDZ

Tablic i Numerów w tomie I-szym zawartych.

		str.			str.
	Rozległość.				
Tab.	1	42	Nr.	33	122
"	2	43	"	34	124
"	3	44	"	35	124
"	4	48	"	36	137
"	5	48	"	37	137
	Ludność.		Tab.	38	140
Tab.	6	61	Nr.	39	147
Nr.	7 (opuszcz. w tekście).	63	Tab.	40	148
Tab.	8	67	Nr.	41	149
Nr.	9	68	"	42	149
Tab.	10	69	"	43	149
"	11	73	"	44	150
Nr.	12	78	"	45	155
Tab.	13	81	"	46	156
"	14	84	"	47	160
Nr.	15	93	"	48	161
Tab.	16	96	Tab.	49	162
"	17	98	Nr.	50	163
Nr.	18	100	"	51	174
"	19	101	"	52	174
Tab.	20	104	"	53	240
Nr.	21	106	"	54	241
"	22	107	"	55	268
Tab.	23	110	Tab.	56	275
"	24	111	"	57	297
"	25	114	"	58	310
"	26	114	Nr.	59	311
Nr.	27	118	"	60	312
"	28	119	"	61	315
"	29	120	Tab.	62	320
"	30	120		Rolnictwo.	
"	31	121	Tab.	63	331
"	32	122	Nr.	64	339
"			Tab.	65	341
"			Nr.	66	342

390. —
ms 332/29 366
W 353 1/6

